

«СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМ – ЗЕРТТЕУ ӘЛЕМІ» тақырыбындағы
XXVI студенттік ғылыми-практикалық конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

03.05.2024 ж. – 14.05.2024 ж.

МАТЕРИАЛЫ

XXVI студенческой научно-практической конференции на тему:
«СТУДЕНЧЕСКАЯ НАУКА – МИР ИССЛЕДОВАНИЙ»

03.05.2024 г. – 14.05.2024 г.

Тараз

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

**М.Х. ДУЛАТИ АТЫНДАҒЫ
ТАРАЗ ӨңІРЛІК УНИВЕРСИТЕТІ**

«Студенттік ғылым – зерттеу әлемі» тақырыбындағы
XXVI студенттік ғылыми-практикалық конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

03.05.2024 ж. – 14.05.2024 ж.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

С.Ә. Орынбаев – PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің Ғылым және цифрландыру жөніндегі проректор (төраға, модератор)

Жанқуанышев М.Қ. – т.ғ.к., доцент; Ташқараева Ә.М. - PhD, аға оқытушы; Жақаш Ә.Т. – т.ғ.к., доцент; Тулеубаев Ж. – а.-ш.ғ.д., профессор; Қарымбаева К.М. - ф.ғ.к., доцент; Новожилова М.В. - п.ғ.к., доцент; Даникеева А.Б. - PhD докторы; Бекенова А.Б. – з.ғ.к., доцент; Молдабекова А.Ш. - э.ғ.к., доцент; Байтиленова Е.С. – э.ғ.к., доцент м.а.; Ахметжанов М.А. – ф.-м.ғ.к., доцент м.а.; Маханбеталиева К.Т. - PhD докторы, доцент м.а.; Уалиев Б.М. - т.ғ.к., доцент; Иманбаев А.А – магистр, аға оқытушы; Сағындықов А.А. – т.ғ.д., профессор; Жашен С.Ж. - т.ғ.к., доцент

«Dulaty university»
баспасы
Тараз, 2024

ӘОЖ 001
КБЖ 72
С84

«Студенттік ғылым-зерттеу әлемі» тақырыбындағы XXVI студенттік ғылыми-практикалық конференциясының материалдары – Тараз: Dulary university, 2024. -190 бет.

ISBN 978-9965-37-517-0

Жинақта студенттердің «Студенттік ғылым-зерттеу әлемі» тақырыбындағы XXVI студенттік ғылыми-практикалық конференциясының есептері бар.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді

ISBN 978-9965-37-517-0

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**ТАРАЗСКИЙ РЕГИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.Х. ДУЛАТИ**

МАТЕРИАЛЫ

**XXVI студенческой научно-практической конференции на тему:
«Студенческая наука – мир исследований»**

03.05.2024 г. – 14.05.2024 г.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Орынбаев С.А. – PhD, проректор по науке и цифровизации Таразского регионального университета им. М.Х. Дулати (председатель, модератор)

Жанкуанышев М.К. – к.т.н., доцент; Ташқараева Ә.М. - PhD, старший преподаватель; Жақаш Ә.Т. – к.т.н., доцент; Тулеубаев Ж. – д.с.-х.н., профессор; Қарымбаева К.М. - к.ф.н., доцент; Новожилова М.В. - к.п.н., доцент; Даникеева А.Б. – PhD; Бекенова А.Б. – к.ю.н., доцент; Молдабекова А.Ш. - к.э.н., доцент; Байтиленова Е.С. – к.э.н., и.о. доцента; Ахметжанов М.А. – к.ф.-м.н., и.о. доцента; Маханбеталиева К.Т. – PhD, и.о. доцента; Уалиев Б.М. – к.т.н., доцент; Иманбаев А.А – магистр, старший преподаватель; Сағындыков А.А. – д.т.н., профессор; Жашен С.Ж. – к.т.н., доцент

Издательство
«Dulaty university»
Тараз, 2024

УДК 001
ББК 72
С 84

Материалы XXVI студенческой научно-практической конференции на тему:
«Студенческая наука – мир исследований» - Тараз: Dulary university, 2024. -190 стр.

ISBN 978-9965-37-517-0

В сборнике опубликованы доклады XXVI студенческой научно-практической
конференции на тему: «Студенческая наука – мир исследований».
За содержание статьи ответственность несут авторы

ISBN 978-9965-37-517-0

УДК 659.125

**АНАЛИЗ ВИЗУАЛИЗАЦИИ АКТУАЛЬНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В
ОБЪЕКТАХ НАРУЖНОЙ РЕКЛАМЫ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ**

Сагова Х., Арехтюк С., студенты 4 курса образовательной программы 6B02112-«Дизайн рекламы», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
ifer08780@gmail.com

Келесова У.С., доцент кафедры «Дизайн и индустрия моды», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, us.kelesova@dulaty.kz

Аннотация: в данной статье выявлена роль рекламы в городской среде, представлен анализ мировой практики решения актуальных экологических проблем в контексте рекламы; авторами представлены результаты исследования визуализации проблем экологии в объектах наружной рекламы городской среды, разработаны предложения объектов рекламы.

Ключевые слова: дизайн, экологические проблемы, реклама, наружная реклама, объекты наружной рекламы, городская среда, визуализация.

XXI век полон глобальных изменений, важную часть которых представляют проблемы техногенного и экологического характера. Экологические проблемы - это изменение природной среды, в результате антропогенных воздействий или стихийных бедствий, ведущее к нарушению структуры и функционирования природы. Глобальные проблемы порождены противоречиями общественного развития, резко возросшими масштабами воздействия деятельности человечества на окружающий мир и связаны также с неравномерностью социально-экономического и научно-технического развития стран и регионов. На сегодняшний день важным фактором климатического кризиса является – глобальное потепление, повышение среднестатистической температуры на планете приводит к изменениям планетарного масштаба, некоторые из них уже необратимы. Однако, по мнению экспертов замедлить катастрофический процесс возможен при условии снижения выбросов в атмосферу CO₂, это регламентируется на международном уровне, определены квоты выбросов для каждой страны и цель специалистов удерживать уровень повышения температуры в среднем на два градуса [1].

В настоящее время на современную экологическую ситуацию в мире оказывает влияние множество факторов, среди которых особое значение имеет экологическая культура населения. От уровня ее развития зависит эмоционально-ценностное отношение к окружающей среде, в основе которого лежат конкретные действия в интересах настоящего и будущих поколений. Для формирования экологической культуры общества существуют разнообразные методы, среди которых можно отметить – деятельность международных организаций, экологическая политика государства, социальные мероприятия, проводимые экологическими общественными организациями, а также использование социальной рекламы как инструмента актуализации экологических проблем в предметно-пространственной среде.

Социальная экологическая реклама является одним из путей решения экологических проблем, поскольку не только информирует различные слои населения о существующих проблемах, но и способствует становлению экологического мышления, воздействуя на формирование общей экологической культуры.

Как рассмотрено выше, в настоящее время одной из самых глобальных проблем в мире является критическая экологическая ситуация, которая требует комплексного решения с позиций социума, и важным инструментом может послужить реклама в виде эффективной публикации на различных носителях, представленных в городской среде.

Использование социальной рекламы как инструмента популяризации в обществе решения экологических проблем позволяет:

- эффективно воздействовать на мировоззрение общества, мотивируя людей на чувство ответственности за сохранение окружающего мира;
- формировать и активизировать общественное сознание путем развития социально-ориентированных ценностей в современном обществе.

Таким образом, тема данного научного исследования является актуальной, работа имеет

поисковый и творческо-прикладной характер, имеет практическую значимость с социальной точки зрения.

Целью работы является разработка дизайн решения объектов наружной рекламы на основе исследования мировой практики визуализации актуальных экологических проблем в городской среде и анализа данной проблемы в контексте региона.

Для достижения поставленной цели, при выполнении научно-исследовательской работы были решены определенные задачи. Так, по различным информационным источникам проведен анализ глобальных экологических проблем современного общества, определена роль рекламы в городской среде с позиций актуализации экологических проблем. Далее проведен аналитический обзор дизайн решения объектов наружной рекламы на основе исследования мировой практики визуализации актуальных экологических проблем. В результате обзорного анализа самыми креативными и эффективными с позиций художественно-эстетической подачи и эмоционального воздействия определены рекламные фото-коллажи Всемирного фонда дикой природы – международной организации по решению проблем сохранения живой природы планеты, наиболее креативные и эффективные варианты представлены на рисунке 1 [2].

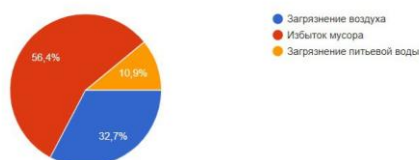
Рисунок 1. Варианты дизайн решения рекламы по проблемам экологии

Исследование показало, в настоящее время социальная реклама как объект городской среды в рамках целых рекламных кампаний актуализируется в крупных городах мегаполисах, где есть высокий уровень осведомленности о проблемах экологии. Многие города в разных странах активно поддерживают и продвигают идеи сохранения охраны природы и решения глобальных климатических проблем. Таким образом, экологические аспекты отражаются в профессиональной деятельности современных дизайнеров, это объекты наружной и внутренней рекламы, публикации в полиграфических изданиях, в средствах массовой информации [3].

На следующем этапе работы проведен комплексный анализ визуализации актуальных экологических проблем в объектах наружной рекламы городской среды на примере города Тараз, в частности определена степень актуальности, локации и разновидностей объектов наружной рекламы в городской среде на основе проведения социологических исследований – опроса респондентов-жителей города на тему анкетирования «Экология в рекламе», основные результаты опроса представлены на рисунке 2.

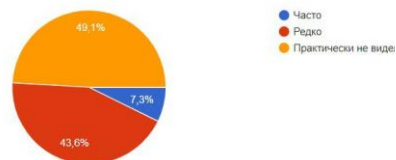
На основе проведенного социологического опроса вывлены общие тенденции развития экологической культуры общества в регионе, уровень развития социальной рекламы по экологии в городской среде, оптимальные локации городской среды для более эффективной подачи рекламно-графической информации, носители рекламной информации, результаты представлены в таблице 1.

Какой из вариантов экологической проблемы вы считаете более распространенным в вашем регионе?
55 ответов

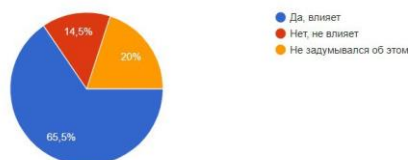

Ko

Как часто вы встречаете экологическую рекламу в своем регионе?
55 ответов

Считаете ли вы, что подобная реклама эффективно влияет на общество для решения экологических проблем?
55 ответов

Ko

Как думаете, какой из предложенных вариантов локаций размещения экологической рекламы будет наиболее оптимальный?
55 ответов

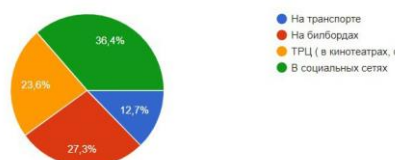

Рисунок 2. Результаты анкетного опроса респондентов по теме "Экология в рекламе"

Таблица 1 – Место визуализации и носитель рекламной информации (г. Тараз)

№	Локации в городской среде	Носитель рекламной информации
1	Район ТРЦ "Март" – Культурно-исторический центр "Древний Тараз"	Билборды, рекламные щиты различного формата, штендеры, общественный транспорт - транзитная наружная реклама, внутренняя реклама для объектов городской среды
2	Пересечение проспектов Толе би - Абая	
3	Пересечение проспектов Толе би -Койгельды	
4	Пересечение проспектов Жамбыла-Толе би	
5	Улица Конаева	
6	Основные микрорайоны города	

На следующем этапе исследовательской работы выполнены творческий поиск и разработаны проектные предложения дизайн решения объектов наружной рекламы на тему визуализации экологических проблем в городской среде (рис. 3).

Рисунок 3. Проектный поиск - дизайн рекламы по экологическим проблемам

Таким образом, использование средств визуальной информации в качестве актуализации и пропаганды проблем экологии в объектах рекламы является эффективным средством формирования экологической культуры современного общества.

Список литературы:

1. <https://www.nur.kz/family/school/1940627-ekologiya-problemy-mirovogo-masshtaba-kotorye-s-ney-svyazany/>
2. <https://recyclemag.ru/article/luchshaya-socialnaya-reklama-na-temu-ekologii>
3. Овчинникова, Р. Ю. Дизайн в рекламе: основы графического проектирования / Р. Ю. Овчинникова; ред. Л. М. Дмитриева. – Москва: Юнити-Дана, 2017. – 239 с.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Жанатбекқызы Ж., Төлен М., Айтбай А., «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 3-4 курс студенттері, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

zzhanatbekkyzy@mail.ru

Абдыкадырова Т.Р., п.ғ.д, профессор, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., tr.abdykadyrova@dulaty.kz

Аннотация: Бұл мақалада тұңғыш рет қазақ әдебиеті пәнінен көркем шығармаларды оқытуда Сингапурлық оқыту технологияларының тиімділігі зерделенген. Қазақ әдебиетін оқытудағы жаңаша - инновациялық технологияларға сипаттама талдау жасалынып, олардың оқу процесіндегі тиімділігі тұжырымдалған. Оқытуды ақпараттандыру процесіне байланысты көркем шығармаларды оқытудағы АКТ - ның қолданысы жүйеленген.

Кілт сөздер: инновация, Сингапурлық оқыту технологиясы, АКТ, жаңашылдық, қазақ әдебиеті.

Ғылым мен техниканың қарыштап дамуы білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістердің орнығуына жол ашты. Осыған сәйкес оқытудың парадигмалары да жаңа сипат иеленді. ҚР Білім туралы Заңының 11 - бабында: «Оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, ақпараттық - коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану» [1] қажеттілігі көрсетілген. Бүгінде білім беру жүйесіндегі басты мақсат - оқушының қабілеттерін дамыта отырып, функционалды сауатты тұлға қалыптастыру. Сондықтан да, педагог мамандар оқытудың жаңа технологияларын меңгеріп, оқу процесінде түрлі әдіс - тәсілдерді қолдана білуі қажеттілік. Сапалы білім - жарқын болашақтың кепілі. Мұғалімнің басты міндеті - сапалы білім алған саналы ұрпақ тәрбиелеу. Бұл тұста мұғалім заман талабына сай озық технологияларды меңгеріп, оқушының шығармашылық дағдыларын жетілдіруде дұрыс бағдар бере білуі тиіс. Оқытудағы инновациялық технологиялар оқу үдерісін тиімді әрі сапалы өткізуге жағдай жасайды. «Білімдегі инновациялар арнайы жобаланған, әзірленген немесе педагогикалық бастама ретінде "кездейсоқ ашылған жаңалық" болып есептеледі. Мұнда "инновациялық ұғым" үрдісі жаңалық жасау, қабылдау, бағалау және қолдану деп анықталады» [2].

Оқу үдерісіндегі инновациялық технологиялардың бірден - бір ерекшелігі баланың шығармашылық құзіреттілігін қалыптастыра отырып өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру. Сабақтың нәтижелі болуына оқушы мен мұғалім арасында қалыптасқан атмосфера айрықша рөлге ие, бұл тұста мұғалім оқу процесінде технологияларды дұрыс тандай білуі тиіс.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі жаһандық тенденцияларға сәйкес тың өзгерістер мен жаңаша сипат иеленіп келеді. Бүгінде білім беру жүйесі оқушылардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, өзін-өзі дамыту тұтастығын қамтамасыз етуге бағытталуда. Оқушылардың эмоционалдық, эстетикалық сезімін жетілдіру, моральдық құндылықтарын арттыру жағдайында әдебиет пәнінің әлеуеті жоғары. Осы орайда, оқыту технологияларын дұрыс әрі жүйелі ұсыну оқушының танымдық және шығармашылық қабілетінің жетілуіне жағдай жасап, баланың тұлғалық қалыптасуында айрықша рөлге ие болары айқын. Педагогикалық білім беру жүйесіндегі концептуалдық өзгерістерге сәйкес оқыту үдерісіне инновациялық технологияларды оқушының жас ерекшелігіне, психологиялық күйі мен интеллектуалдық деңгейіне ыңғайластырып енгізу үлкен ізденушілікті қажет етеді. Оқытудағы инновациялық технологиялар баланың ойлау қабілетін жетілдіріп, өз бетімен жұмыс жасауға дағдыландырады. Педагогикалық білім беру үдерісінде тәрбие мен білімді ұштастыра отырып ғылыми ізденістерге бағытталу, білім беруді ізгілендіру сынды ұстанымдар басшылыққа алынып келеді. Өз кезегінде оқытуда инновациялық технологияларды негізге ала отырып білім беруді ақпараттандыру, халықаралық жүйеге кіру бүгінгі күннің басты талап шарты ретінде қарастырылып келеді. Әрбір педагог инновациялық технологияларды оқу процесіне енгізуде келесідей шарттарды негізге алуы тиіс:

- «Инновация туралы білімі
- Инновацияны жан - жақты меңгеру,
- Инновациялық іс- әрекет диагностикасын меңгеру;
- Инновацияны тәжірибеге ендіру жұмыстары
- Инновацияны практикада дұрыс қолдану» [3].

Соңғы жылдары оқытудың жаңа инновациялық технологиялары мен әдіс - тәсілдері оқу процесінде кең қолданыс табуда:

- Модульдік оқыту технологиясы;
- Сын тұрғысынан ойлау технологиясы;
- Дамыта оқыту технологиясы;
- Проблемалық оқыту технологиясы;
- Деңгейлеп оқыту технологиясы;
- Сатылай кешенді талдау технологиясы;

Деңгейлеп - саралап оқыту технологиясы сынып ішінде оқушыларды деңгей және кәсіби бағдар бойынша топтап оқыту технологиясы [4]. Бұл технологияның басты ерекшелігі - оқушылар бір бағдарлама негізінде білім ала отырып, тапсырмаларды деңгейлік жүйемен орындайды, қойылатын талаптар сарланып оқытудың дамыту стратегиясы жүзеге асырылады. Оқушылардың әртүрлі деңгейдегі тапсырмаларды орындауды тақырыпты меңгеру біліктіліктерін арттыруға жағдай жасайды. Аталған технологияның дұрыс жүзеге асыру үшін мұғалім ең алдымен оқушылардың қабілеттерін зерделеп, олардың білім деңгейлерін дұрыс сараптау қажет. Деңгейлеп - саралап оқыту технологиясының нәтижесінде оқушылардың жеке қабілеті айқындалып, даму траекториясын зерделеу оңай жүзеге асырылады. Оқушылар бір сабақ барысында әртүрлі тапсырмаларды орындау арқылы ойлау дағдысын жетілдіреді, әр оқушы өз деңгейіне байланысты бағаланады. 6 - сыныптың оқу бағдарламасындағы " Тортай мінер ақбоз ат" шығармасы бойынша деңгейлік тапсырма үлгісі:

- 1 - деңгей: Шығарманың мазмұны бойынша сюжеттік - композициялық талдау жасаңыз;
- 2 - деңгей: Шығарманың әдеби кейіпкерлерге салыстырмалы түрде мінездеме беріңіз;
- 3 - деңгей: Шығармадағы әдеби - көркемдегіш тәсілдердің қолданысына талдау жүргізіңіз [4];

Қазіргі таңда білім беру, оқушының шығармашылық дағдыларын дамыту, сапалы нәтижеге қол жеткізу, оқыту әдістемесін жетілдіру туралы мәселелер жылдан жылға өзекті мәнге ие болып отыр. Баланың бойында теориялық білімді қалыптастырып, әрі алған білімін болашақта озық қолдана алуына ықпал етуші фактор – сапалы білім берілуінде. Сондықтан білім берудің жаңа басымдықтары мұғалімдерге мектептерде оқыту мен тәрбиелеудің нақты нәтижелеріне қол жеткізуге көмектесетін заманауи оқыту технологияларын саралауға итермелейді [5]. «Оқушылар әлеуметтік бейімделген тұлға болып қалыптасып, мектепте алған барлық білімді ересек өмірде практикалық қол жетімділікке ие болуы үшін қазақ әдебиеті сабақтарында озық оқыту технологияларын пайдалануға негізделеді. Мұндай жетілдірудің бір жолы – Сингапурлық білім беру әдістемесін енгізу. Әдістеменің мәні топтық оқытудан тұрады (Cooperative learning)» [6]. Сингапурлық білім беру жүйесінде мұғалім оқушылардың іс-әрекетін бағыттап, ұйымдастыра білуі керек. Қазақ әдебиеті сабақтарында көркем шығармаларды талдау арқылы баланың бойында адамгершілік қасиеттерді дарытуға болады. Бұл тұста білім берудің Сингапурлық оқыту жүйесі тиімді болып табылатынын атап өтуіміз қажет. Сингапурлық оқыту әдістемесі - оқу құрылымдарының ынтымақтастық технологиясына, шағын топтарда жұмыс істеуге, жұптық оқытуға, жобалық қызметке негізделген оқыту жүйесі.

Сингапурлық оқытудың бес негізгі ерекшелігі бар:

1. Қарым-қатынас. Топ мүшелері бір мақсатта бірлескен күшпен оқытудың нәтижесіне қол жеткізе алады.

2. Жеке жауапкершілік. Топтың әрбір өкілі мақсатқа жетуге жауапты.

3. Өзара байланыс.

4. Коммуникативтік дағдыларды дамыту.

5. Коммуникативті дағдылар қалыптастыру [7].

Сингапурлық оқыту құрылымдарын (LearningStructures) үш негізгі топқа бөлуге болады:

1.Қарым - қатынас пен ынтымақтастықты дамыту үшін оқушылардың өзара әрекеттесуін көрсететін оқу құрылымдары.

2. Оқу материалдары.

3. Оқушылардың өзін-өзі бағалауы мен сенімділігін арттыруға әлеуметтік дағдыларды қолдануға мүмкіндік беретін оқыту құрылымдары.

"Сингапурлық" оқыту жүйесінде қолданылатын оқыту әдістері мен оқыту құрылымдары қатарына:

ДЖОТ ТОТС (JotThoughts) "ойларды жазыңыз" – оқушылар тақырып бойынша қалыптастырған ойды айтып шығып, оны қағазға жазады.

Масштабтау (ZoomIn) "үлкейту" - тақырыпқа қызығушылық тудыру үшін сұрақтарға жауап бере отырып, оқу материалын немесе бейнематериалды егжей-тегжейлі қарастыруға көмектесетін оқу құрылымы.

Инсайд-АУТСАЙД СЕКЛ (inside - OutsideCircle) - "ішкі және сыртқы шеңбер" - оқушылар ішкі және сыртқы шеңберді құрап, пікірлерін ортаға салып, талдау жасайтын оқыту құрылымы.

КЛОК БАДДИС (Clockbuddies) "уақыт" - оқушылар тиімді өзара әрекеттесу үшін белгіленген уақытта сыныптастарымен тақырып бойынша талдау жұмыстарын жасап, алған білімін негіздеуге арналған оқу құрылымы.

Connect-extend-challenge - тақырып бойынша білімді алдыңғы өткен тақырыппен байланыстыруға көмектесетін оқыту құрылымы.

КОНЕРС (бұрыштар) - оқушылар таңдаған жауап нұсқасына байланысты басқа топтармен өзара кері байланыс жасайтын оқыту құрылымы.

Quiz-Quiz-Trade - "сауалнама карталармен алмасу" - оқушылар тақырып бойынша сұрақ-жауап карталарын пайдалана отырып, өткен материал бойынша білімді қайталауға негізделген оқыту құрылымы.

Pea Shea Mix (MixPairShare) - музыка тоқтаған кезде жұп құратын және РОБИН РЕЛЛИ (қысқа жауаптар үшін) және timed-pea-shea (кеңейтілген жауаптар үшін) көмегімен ұсынылған тақырыпты талқылайтын оқу құрылымы [7].

Қоғамдық өзгерістер білім беру саласында да өзіндік ықпалы мен формациясын қалыптастырады. ҚР Білім туралы Заңында білім берудің ізгілендіру және дамытушылық сипаты басымдыққа ие болып отыр. Осы ретте қазақ әдебиеті сабағында оқытушы жаңа технологиялардың көмегімен оқушының еркін ойлауын, сыни аналитикалық көзқарасын қалыптастырудың негізге алуы тиіс. Оқушылармен көркем шығармаларды талдау барысында шығармада көрініс тапқан идеялар мен көтерілген мәселелерді өмірлік тәжірибемен ұштастыра оқыту сабақтың нәтижелілігін қамтамасыз етеді деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ . ҚР Білім туралы Заңы ІІ – бап.
2. Оқу - тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс - тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары / пед. ғыл. канд. автореф. С.А. Көшімбаева. Алматы : 2004 - 24 б.
3. [Электрондық ресурс]. URL: <https://kaznmnu.edu.kz/press/2012/09/19/>
4. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар / Ф. Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова. Алматы, 2014- 360 б.
5. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі / Б.Д. Жұмақаева. Алматы, "Қыздар университеті" баспасы, 2015 - 242 б.
6. Оқу үрдісінде инновациялық білім беру технологияларын пайдаланудың педагогикалық шарттары / пед. ғыл. канд. автореф. Ә. Е. Әбуов. Астана, 2005 - 28 б.
7. «Инновация, білім, тәжірибе-білім беру жолының векторлары»: 2023 жылдың 17 ақпандағы Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. І Кітап. - Қостанай: А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, 2023. - 1081 б.

УДК 621.311.25

АВТОМАТИЧЕСКОЕ ПЫЛЕУДАЛЕНИЕ ДЛЯ СОЛНЕЧНЫХ ПАНЕЛЕЙ С ПОМОЩЬЮ ЭЛЕКТРИЧЕСТВА

Апостолиди Г., студент 4 курса специальности «Электроснабжение промышленных предприятий и гражданских объектов», Таразский региональный университет имени

М.Х. Дулати, г.Тараз, apostolidi13@mail.ru

Куттыбаев Г.У., старший преподаватель кафедры «Энергетика»,

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, gu.kuttybayev@dulaty.kz

Аннотация: Целью этого исследования является изучение новаторской стратегии сохранения эффективности солнечных панелей за счет использования методов автоматического удаления пыли. Используя электричество для создания электростатического поля, способного отталкивать и удалять частицы пыли, этот метод оказывается высокоэффективным и экологически устойчивым. Так же рассматриваются сложные аспекты, такие как принципы работы, технические характеристики и будущие возможности внедрения этой инновационной технологии для повышения энергоэффективности солнечных систем.

Ключевые слова: пыль, солнечные панели, автоматическая очистка, установки, солнечная энергия, электроэнергия, электрод, солнечный свет.

Механизм этой революционной системы предполагает использование электрических проводников. Создавая электрическое поле над панелью, проводники способны передавать заряд частицам пыли, скапливающимся на поверхности. Батарея с противоположным электрическим зарядом затем отталкивает эти заряженные частицы, эффективно отталкивая их и поднимая пыль с поверхности [1].

Таким образом, исследовательская группа Массачусетского технологического института разработала инновационное решение существующей проблемы накопления пыли на солнечных панелях и зеркалах. Их новаторская система, в которой для отталкивания частиц пыли используются электрические проводники, доказала свою высокую эффективность в лабораторных испытаниях [2].

Это открытие не только потенциально может сэкономить затраты на использование и доставку воды, но также обеспечивает долговечность и оптимальную производительность солнечных панелей, что меняет правила игры в области солнечной энергетики. В лабораторных условиях было проведено обширное тестирование, и результаты были весьма многообещающими. Исследователи не только успешно доказали эффективность этой системы, но также обнаружили, что она может удалять пыль даже при уровне влажности окружающей среды до 95%. Существует два разных подхода к установке этих электрических проводников. Первый способ предполагает размещение по бокам батареи поручней, позволяющих проводнику перемещаться от одного конца панели к другому. В результате этого движения пыль поднимается и выбрасывается с поверхности. Второй метод заключается в размещении прозрачных тонких полосок проводящего материала по всей батарее, в первую очередь предотвращающих оседание пыли на поверхности. Последствия этого открытия значительны [3].

Внедрив эту систему очистки, можно сократить расходы на использование воды и связанные с этим расходы на доставку до 10%. Кроме того, использование этой системы предотвратит любое потенциальное механическое повреждение панелей, что в конечном итоге продлит срок их службы и повысит их общую эффективность. Команда исследователей из престижного Массачусетского технологического института (MIT) сделала революционное открытие в области обслуживания солнечных панелей и солнечных тепловых установок. Они разработали уникальный метод автоматической очистки солнечных панелей и зеркал без использования воды или механических методов [4]

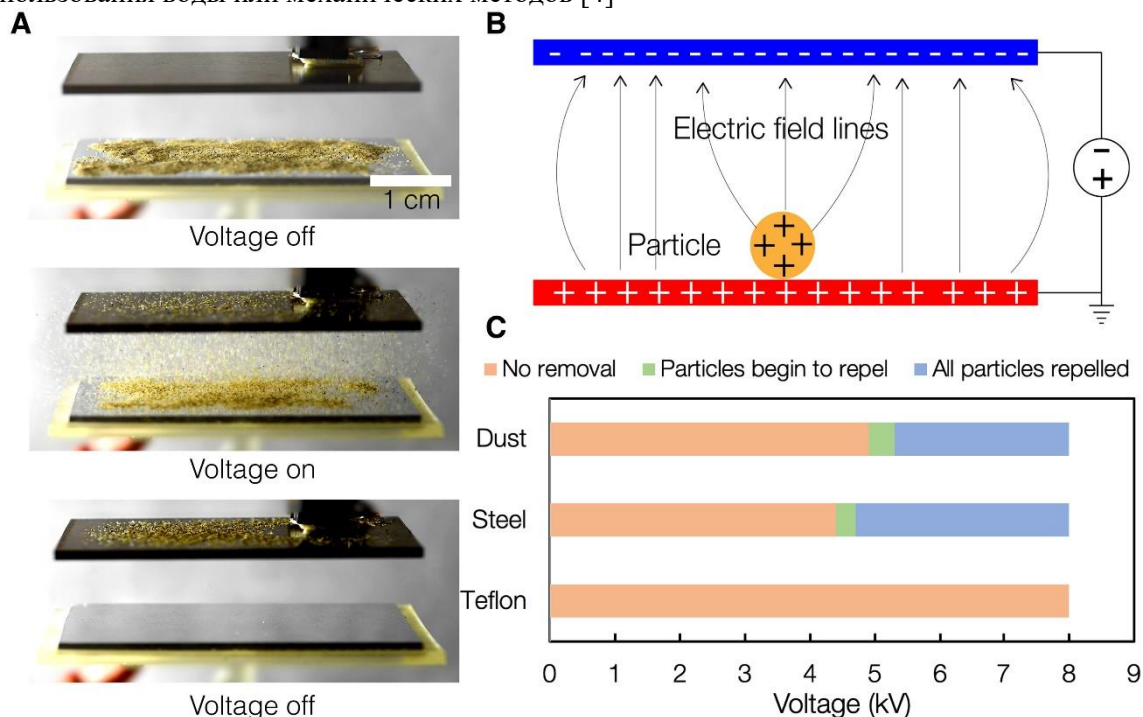

Рис 1. Автоматическое пылеудаление для солнечных панелей с помощью электричества

Чтобы избежать скопления пыли, важно регулярно очищать аккумуляторы водой или щеткой. К сожалению, этот процесс требует ошеломляющих 40 миллиардов литров воды ежегодно в глобальном масштабе. Кроме того, использование методов механической очистки потенциально может привести к появлению царапин на поверхности, что в конечном итоге приведет к деградации аккумулятора и снижению его общей эффективности.

Следовательно, внедрение автоматизированной системы очистки может значительно снизить расходы на техническое обслуживание, связанные с батареями, и одновременно повысить их производительность [5].

Список литературы:

1. <https://trends.rbc.ru/trends/green/6230a01e9a7947f9abad5d3e>
2. Лебедев. В. Солнечное будущее: альтернативная энергетика/ В. Лебедев // Наука и инновации, 2008, № 5. - 2008. - С. 19 - 21.
3. Лучков, Б.И. На пути к городу Солнца: Использование солнечной энергии // Физика: Прил. к газ. «Первое сентября». - 2003. - № 15. - С. 7 - 10.
4. Лучков, Б. Солнечный дом - солнечный город: Перспективы солнечной энергетики // Наука и жизнь. - 2002. - № 12. - С. 26 - 31.
5. Лучков, Б. Солнечная энергетика // Физика: Прилож. к газете «Первое сентября». - № 41. - С. 7 - 8.

УДК 371.315

MODERNIZATION OF THE CONTENT OF EDUCATIONAL MATERIAL BASED ON THE STANDARDS OF THE YOUNGER GENERATION

Камалова К., студентка 2 курса специальности «Подготовка учителей по иностранным языкам», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,

kamilakamal83@gmail.com

Ахметова М.К., ст преподаватель, м.п.н. кафедры «Мировые языки», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,

mk.akhmetova@dulaty.kz

Annotation: this article is devoted to the relevance of the introduction of a modernized content of educational material based on the interests of students, as well as an individualized approach to teaching. It was found that the modernized and individualized material increases the motivation for learning and is the most effective way of presenting the material in the learning process.

Key words: modernization, educational material, individualization of learning, pedagogical process, motivation for learning, student interests, cartoons in the classroom.

To this day, many different technologies and methods of learning English and its grammar are being based on digital media and modern tasks.

The hypothesis is that each student will complete a certain period of their studies, having the ability to communicate comfortably and effectively both in oral and written English.

The aim is to emphasize the importance of a modern approach in teaching the basics of the English language and to find out whether it is advisable to use updated, modernized material in English lessons.

The main task is to reveal the potential of using animated animations included directly in English workbooks, while the educational material should be based on the real interests of students revealed during individual learning"[1].

A.A. Kirsanov considers the individualization of educational work as "a system of educational and didactic means corresponding to the goals of the activity and the real cognitive capabilities of the class collective, individual students and groups of students, allowing to ensure the student's educational activity at the level of his potential, taking into account the learning goal"[2].

IngeUnt hypothesis: in modern conditions, the main form of individualization of learning is the student's independent work at school and at home, it is necessary to use individual study assignments for independent work, printed workbooks, manuals for individualized independent work [3].

In order for the individualization of learning in the English lesson to be as effective as possible, there is the following sequence of actions of the educational process: identifying the strengths and weaknesses of students > preparing a student to study new material > presentation of the topic and tasks of the lesson > discussion of new material > performing tasks based on the studied characteristics of students > consolidation, reflection and giving homework.

A well-structured sequence of introducing the topic and further completing tasks can have a positive effect on students' academic performance and perception of the material [4]. The educational process using exercises from upgraded workbooks should be carried out in a certain sequence. Before diving into a new topic and performing exercises, it is advisable to conduct a warm-up discussion, which will be introductory to the study of new material.

This is followed by exercises of the "true/false" type, in which the repetition of the tenses "Present simple", "Present continuous", the verb to be, prepositions of the place and, in general, the development of attention to minor details is assumed.

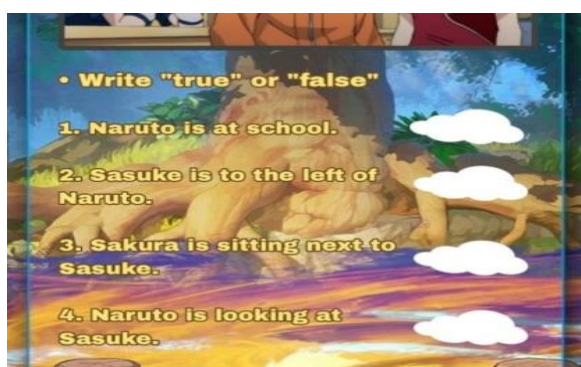

Photo 1: Warm up

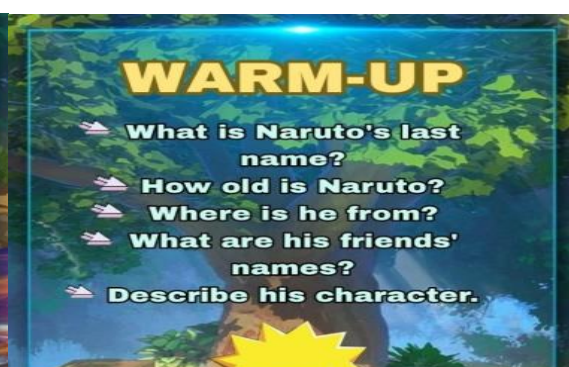

Photo 2: True/False

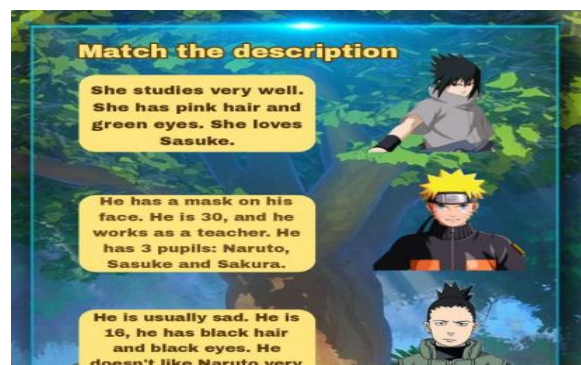

Photo 3: Matching

Photo 4: Video

Then the exercises "Match the names" and "Match the description", which allows you to learn how to give external characteristics and describe a character using pre-recorded words and expressions. And finally, exercises with video material for improving listening and speaking skills.

To find out the possibilities of organizing an individual approach to teaching, an experiment was conducted that allowed us to determine whether it is advisable to use an individual approach to teaching in biology lessons.

The study was conducted on two groups of 5th grade students, 3 people in each group. All students have previously been tested to determine the level of knowledge of the English language.

Table 1

Group	Type	Level	Number of students
1	Control group	A1	3
2	Experimental group	A1	3

Table 2

The Poll
Control group

	Question	Passive	Active
1	How do you feel at the beginning of the lesson?	70%	30%
2	How does the mood change at the beginning of the lesson?	40%	60%
3	Do you want to get acquainted with new forms of study?	0%	100%

In the control group, workbooks were used, the content of which does not take into account the individual characteristics of students in any way and were designed to involve students of average value. From this group, we see that the number of students who are bored at the beginning of the lesson is more than half. By the middle of the lesson, the activity of most students increases, but they would still like to get acquainted with new forms of presentation of the material.

Diagram 1

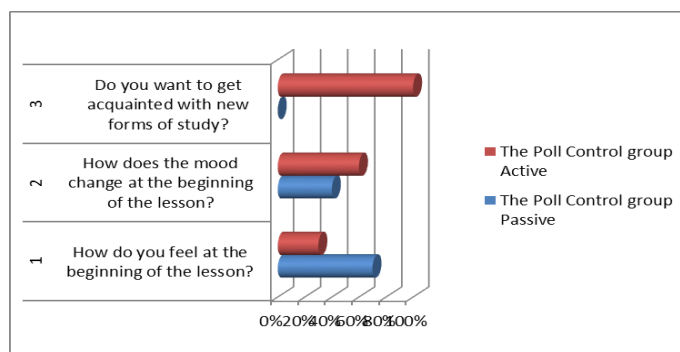

Table 3

The Poll
Experimental group

	Question	Passive	Active
1	How do you feel at the beginning of the lesson?	40%	60%
2	How does the mood change at the beginning of the lesson?	25%	75%
3	Do you want to get acquainted with new forms of study?	70%	30%

In the experimental group, workbooks were used, the content of which is completely based on the individual interests of students. Using the example of the experimental group, we see that the number of students who are bored at the beginning of the lesson is significantly reduced. By the middle of the lesson, the activity of most students decreases somewhat, and they would not like to get acquainted with new forms of presentation of the material, since such a presentation corresponds to their interests.

Based on the material that was prepared for the experimental group in my study, we found that this approach is more effective.

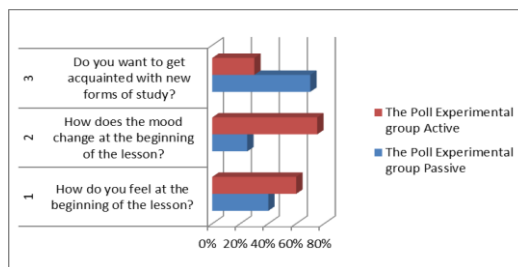

Diagram 2

Bibliography:

1. Brown C. and Jule., "Teaching the spoken language."; Cambridge, 1983
2. Кирсанов А.А. Индивидуализация учебной деятельности как педагогическая проблема / Изд-во Казан.ун-та, 1982
3. Унт, И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения: пособие для учителя/ И.Э.Унт-4 изд. – Москва: Педагогика, 2013.
4. Выготский Л.С. Психология искусства. Ростов н/Д, изд-во «Феникс», 1998.

ӘОЖ 94(574)

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Әшірхан Қ., "Тарих мұғалімдерін даярлау" мамандығының 3 курс студенті,
 М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kuttybekasirhan28@gmail.com
 Идрисова Г.Б., аға оқытушысы, «Білім берудегі тарих және география» кафедрасы
 М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
 Тараз қ., gb.idrisova@dulaty.kz

Аннотация: Бұл мақала Алаш үкіметінің қазақ халқы үшін жасаған тарихи еңбектері жайлы айтылады. Оларды өскелең ұрпаққа дәріптеп тарихи тұрғыдан құрмет көрсетуге және де ұлттық болмысымызды дамытуға бағытталған игі амалдар жайлы айтылады. XX ғасырдың басындағы ұлт зиялылары қазақтың ұлттық идеясын қалыптастыру міндетін өз мойнына алып, ұлттық бірігу мүддесін ұсынды. Бүгінгі таңда біздің отандық тарихымыздағы ұлттық саяси ұйымдардың құрылу құбылысы толығымен ұғынып қабылданған жоқ. Өз кезінде Алаш партиясының жетекшілері ұсынған көптеген ережелер, бүгінгі күнде де өз маңыздылығын жойған жоқ. Жас ұрпақты өз халқына шынайы да кіршіксіз қызмет етуге үйрету үшін тарихта орны болған осындай үлгі-өнегені үнемі, әрі кең насихатталады.

Түйін сөздер: реформа, революция, автономия, съезд, құрылтай.

Баршамызға белгілі 1905 жылы Алаш қозғалысы құрылды. Дәл сол жылдары бірінші орыс революциясы орын алып жатқан тұста қазақ зиялылары ұлттық мүденні көздей отырып, қазақ халқын терең ұйқыдан ояту үшін түрлі қоғамдық жұмыстарды атқарды. Осы тұста 1917 жылы алғаш рет автономиялы Алашорда үкіметі құрылды. 25 мүшеден тұратын үкімет түрлі реформаларды жүзеге асыра бастады. Осы тұста Орынборда бірінші жалпы қазақ съезі болып өтті. Сонымен Орынбор қаласында болып өткен I жалпықазақ съезінің күн тәртібіне барлығы он төрт мәселе қойылды:

- Мемлекетті билеу түрі;
- Қазақ облыстарында автономия;
- Жер мәселесі;
- Халық милициясын құру;
- Земство;
- Оқу мәселесі;
- Сот мәселесі;
- Дін мәселесі;
- Әйел мәселесі;
- Учредительное собрание сайлауына даярлану һәм қазақ облыстарынан депутаттар;

- Бүкіл Россия мұсылмандарының кеңесі («Шуро-и Исламия»);
- Қазақ саяси партиясы;
- Жетісу облысының оқиғасы;
- Киев шаһарында болатын бүкіл Россия федералистерінің съезіне һәм Петроградта болатын оқу комиссиясына қазақтан өкіл жіберу [1, 211 б.]

Осы тұста атап өткен жөн дін мәселесінде Әлихан Бөкейхан мемлекеттік дін Ислам діні болу керек деген ой айтты. Расында қазақ үшін дін өте маңызды болған еді. Ал жер мәселесіне келгенде Әлихан Бөкейханның “ Қазақтың жеріндегі әрбір тас әр қазақтың жүрегіне түймедей қадалуы тиіс, жердің астындағы байлық қазақтың мүддесі үшін жұмыс жасауы керек” деп түйіндеген еді. Осы бір қасиетті сөздің өзі Алаш үкіметі үшін жердің қазақ үшін қаншалықты маңызға ие екенін аңғартып тұр. Ал кейін осы І-ші жалпықазақ съезі туралы М.Шоқай өз «Естелігінде» былай деп келтіреді: «Құрылтайды Торғай облысының комиссары Ә.Бөкейханов ашты. Құрылтайға кең байтақ қазақ сахарасының жер-жерінен сайланып келген делегаттармен бірге, бұрынғы Түркістан генерал-губернаторлығынан Ташкенттегі «Шуро-и Исламия» қоғамы тарапынан жіберілген Мунаввар Қари, Абдусәме Қари, Сарықұл Аллабергенұлы мен Жүсіпбек Басықараұлы қатысты. Мунаввар Қаридың: «өзбек бауырларыңыздың сәлемін ала келдім», -деп бастаған құтықтау сөзі қазақ сахарасынан келген делегаттарды қатты тебіренгендікпен әлі есімнен кетпейді. Мунаввардың ыстық лебізін түрегеп тұрып қарсы алған жұрт оған қайта-қайта алғыс жаудырды. Қарт делегаттар мұны жылап тұрып тыңдады. Олар: «түбіміз бір туысқандығымызды бұдан артық қалай айтып жеткіземіз», -деп көздеріне жас алды. Құрылтайды жалпы татарлар атынан Фатих Карими мырза құтықтады. Сөйтіп, құрылтай ұлы түркі халықтарының бас қосқан, үшеуінің мызғымас бірлігін көрсететін сахнаға айналды», – [2, 111-112 б.].

1918 жылы 25 қаңтарда «Сарыарқа» газетінің №29 санында «Жалпықазақ съезінің қаулысы» деген мақалада былай делінген: «Автономия туралы Халелдің баяндамасы тексеріліп, қазанның соңында Уақытша үкімет түскенін, Россия мемлекетінде халыққа сенімді және беделді үкіметтің жоқтығын, әкімшілік жоқ болған соң, халық арасы бұзылып, пышақтасып кететіндігін, бассыздық күшейіп, бүкіл мемлекет бүліншілікке ұшырап, күннен күнге халықтың күйі нашарлауын және бұл бүліншілік біздің қазақтың басына да келуі мүмкін деп ойлап, бүкіл халықты басқаратын үкімет керектігін ескеріп, съезд бірауыздан қаулы қабылдады» [3].

Алашорда үкіметінің сол жылдары қазақ халқының болашағы үшін жасаған жанкешті ерліктері мен ұлы мұрат жолындағы ұлы бастамалы шындығында қазақ халқын өркениетке қарай жетелейтін еді. Иә, расында әр халықтың басына бақ болып қонатын ұлт перзенттері болады. Мысалы, фин халқын рухани тоқырау мен қараңғылықтан шығарған Снелман, үнді халқының тәуелсіздігі үшін жанын қиған Ганди, неміс халқын тоқыраудан шығарған Эрхард, Сингапурды бірінші әлемге жетелеген Ли Куан Ю, түріктердің бодандықтан босануына бастамашыл болған М.Кемал. Бұлар өз ұлтының болашағы үшін жан аямай шексіз қызмет атқарып тарихта аты қалған тұлғалар. Қазақ халқының да басына бақ болған Алашордалықтар сол кездің өзінде ақ дамудың түрлі жолдарын қолданысқа енгізіп қазақ халқын оята бастаған. Бұған тарих өзінің әділ бағасын беріп қоганы сөзсіз.

Алашорда үкіметінің Орынбордағы бірінші және екінші съездері қазақ халқын халық ретінде, біртұтас ұлт ретінде танытқаны айдан анық. Съезде бірауыздан қабылданған қаулы туралы Әлімхан Ермеков былай деп жазды: «Декабьдің 12 күні, түс ауа, сағат 3-те дүниеге «Алаш автономиясы» келіп, азан шақырылып ат қойылды. Алты алаштың баласының басына Ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді. Үлкен ауылдарға қоңсы қонып шашылып жүрген қазақ жұрты өз алдына ауыл болды. Отансыз жұрт отанды болды.

Алаш автономиясына құран оқылып, ат қойылған жалпықазақ съезінде, ел ішінен көптеген қария ақсақалдардың еңіреп жылағаны болып еді. Өзгелер ұмтылып жергілікті автономия алып жатқанда, 6 миллион қазақ халқы, тұтас жері бар қазақ жұрты қарап отырып қалса, жұрттығын жоғалтып, өзін-өзі тірідей көмгені.

Жасасын Алаш автономиясы!» [4].

Ал Міржақып Дулатұлының 1918 ж. «Сарыарқа» газетінде «Жалпықазақ съезі» атты мақаласында автономия мәселесіне қатысты былай дейді: «Автономия ағлан айту мемлекет болды дегенмен бірдей. Біз енді өз алдымызға мемлекет боламыз деп тұрмыз, бірақ «боламыз» бен «болудың» екі арасы жер мен көктей. Сондықтан «боламыз» деген соң болуға аянбай қам қылу керек. Боламыз деп бола алмай қалсақ, дүниеде одан артық қорлық жоқ, кез келгеннің

қолында кеткеніміз. Егер біз осыны ойлап, бүгіннен бастап кәріміз, жасымыз, молдамыз, қарамыз, байымыз, жарлымыз Алаш туының астына жиналсақ, иншаллаһ, дегенімізге жетерміз, жұрт қатарына қосылармыз.

Жасасын Алаш! Құтты болсын Алаш автономиясы» [5, 346-347 б.].

Қорытындылай келе біз тарихтан тағылым ала отырып ұлт зиялыларының Отан үшін, ұлт үшін жан аянбай еңбек еткеніне көз жеткіземіз. Ендігі кезекте ата бабалырымыз аңсаған тәуелсіздігімізді қадірлеп қастерлеп, оның қадіріне жете білу сіздермен біздердің ортақ міндетіміз. Тәуелсіздіктің жүгі ауыр демекші өркениетті елдердің қатарына қосылу біздің басты мақсатымыз. Озық ойлы ұлт ретінде әрбір азамат пен азаматша ұлт болашағы үшін жұмыс жасау керек. Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев айтқандай “ Бізге ешкім ешнәрсені сырттан әкеп жасап бермейді” Сол себепті де өз болашағымыз өз қолымызда. Болашағымызды бірге жасайық.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Алаш» париясының программасының жобасы // Қазақ газеті. –1917, маусым 24. – №251.
2. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры / құрастырған Б. Серікбайұлы Қошым-Ноғай. – Алматы: Жалын, 1992. – 184 б.
3. Босқын қырғыз-қазақ пайдасына // Сарыарқа. – 1918, қаңтар – 25. – №29.
4. Ермеков Ә. Жасасын Алаш, жасасын! //Сарыарқа. - 1918, 22 қаңтар.
5. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1996. –Т. 1-2. – 251 б. №28.

УДК 371.3:53:004

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ С ЭЛЕМЕНТАМИ ЦИФРОВОЙ ГЕЙМИФИКАЦИИ

Скалкин А., студент 4-курса специальности 6В01502- «Подготовка учителей физики»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,
Мадалиева Э.Б., Phd, ассоциированный профессор кафедры «Физика и информатика»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,
yeb.madalieva@dulaty.kz

Аннотация: В данной статье рассматривается исследование превалирующих типов восприятия у школьников для создания, вовлекающего геймифицированного занятия по физике.

Ключевые слова: тип восприятия, геймификация, методика обучения.

Проводить интересный и вовлекающий урок – главная цель каждого учителя в наше время. Учитывая преобладание клипового мышления у учащихся, возникает необходимость создавать новые альтернативные инструменты для ведения результативной педагогической деятельности.

Главной целью данного исследования является проверка гипотезы, возможно ли применение методологии цифровой геймификации в процессе проведения уроков физики для успешного усвоения образовательного материала учащимися.

Объектом исследования выбран коллектив учащихся с наиболее часто встречающимися типами восприятия у обучающихся.

Целью исследования определить наиболее распространенный тип восприятия у учащихся возрастной категории 13 - 17 лет, для создания на основании полученных данных геймифицированного урока, с целью совершенствования объяснения учебного материала.

Исследование типов восприятия мышления у школьников 7 – 11 классов.

Восприятия «привязаны» к обстоятельствам жизни, воздействующим на органы чувств, обусловлены ими. Вместе с тем, они являются частью психики и подчинены логике ее организации и развития [1].

Для определения актуальности разработки новых методов обучения физике по теме «фундаментальные законы динамики Ньютона» проведен социологический опрос. В опросе принимали участие 3 общеобразовательные школы г.Тараз. КГУ средняя школа №18 отдела

образования города Тараз, управления образования акимата Жамбылской области. КГУ средняя школа №29 им. Ю.А. Гагарина отдела образование города Тараз, управления образования акимата Жамбылской области и КГУ гимназия №1 им. А. Бокейханова управления образования акимата Жамбылской области. В исследовании приняли участие 164 человека [2]. Ключевой идеей исследования было выявление наиболее часто встречающихся типов восприятия образовательных и информационных материалов у школьников возрастной группы 12 – 18 лет. Исследование проводилось среди учащихся с русским и казахским языком обучения (рис. 1).

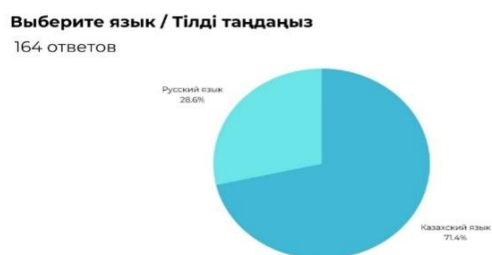

Рис.1. Диаграмма с данными о выборе языка среди респондентов, принявших участие в опросе

Соотношение проходивших опрос по половому признаку (Рис.2).

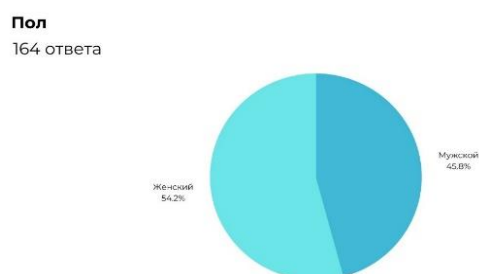

Рис.2. Диаграмма по данным респондентов, принявших участие в опросе, соотношение мужской и женской аудитории

Возрастная категория среди учащихся, принимавших участие в исследовании, была от 12 до 18 лет. Самая младшая группа опрошенных была среди учащихся 7 классов, возрастной категории 12 лет. Самая старшая группа респондентов была среди учащихся 11 классов, возрастная категория 18 лет (Рис.3).

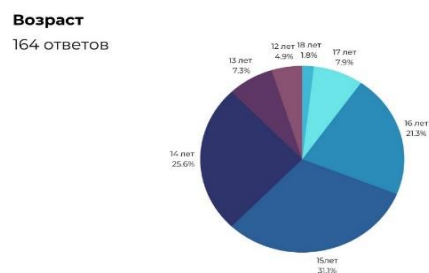

Рис.3 Возрастные группы респондентов, принявших участие в опросе

Резюмирующая статистика по результатам проведенного исследования отмечена следующим образом: в исследовании приняли участие 164 учащихся; опрос проводился среди учащихся 7-11(12) классов с русским и казахским языком обучения; на базе 3 школ г.Тараз. Исследование проводилось с целью определения наиболее распространенных типов восприятия

у обучающихся. Результаты исследования оказались следующими. Общее число ответов, зарегистрированных в процессе ответов на 9 тестовых вопросов закрытого типа, составило 1476. Из 1476 ответов, в результате анализа было выявлено, что 573 ответа приходится на тип восприятия информации «Визуал», 376 ответов на тип восприятия «аудиал» и 517 ответов «Кинестетик» (Рис.4).

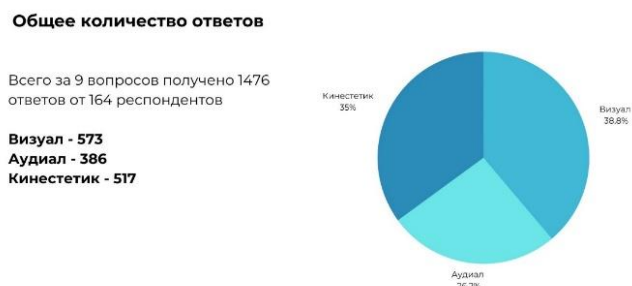

Рис.4 Преобладающие типы восприятия у школьников возрастной категории 12 – 18 лет

Для педагога крайне важно владеть вниманием учащихся. Примером тому, у младших школьников основные свойства внимания развиты очень слабо по сравнению с детьми более старшего возраста, именно поэтому необходимо четко различать типы восприятия у школьников [3].

Изучим по отдельности каждый из 3 выделенных типов восприятия с анализом отрицательных и положительных качеств выбранного типа для создания наиболее эффективного урока по теме «Фундаментальные Законы динамики Ньютона». Обозрим способы взаимодействия и коммуникации с каждым представленным типом мышления по отдельности [4].

Визуал – воспринимают и получают информацию через зрительный контакт. Чертой типа визуал является характерное запоминание картин и предметов, представленных перед ними. При описании физических явлений будут использовать слова, чаще глаголы в форме инфинитива (видеть, смотреть, наблюдать).

Аудиал – воспринимают и получают информацию через слуховые каналы. Для доведения обучающего материала характерные звуковые сигналы и голос. При описании физических явлений преимущественно используют речь. Имеют потребность в постоянной слуховой стимуляции. Если в помещении становится тихо, то учащиеся с типом восприятия аудиал сами начинают проецировать какие-либо звуки [5].

Кинестетик – получает информацию через ощущения. Кинестетики активно взаимодействуют с предметом. В описании физического явления будут использовать ощущения.

Дискрет – получает информацию посредством логического анализа данных. Знания приобретают через глубокий анализ данных, речь и научное обоснование будет строиться на доказательной базе, исходя из сухих фактов, достоверность которых будут пытаться проверить опытным путем.

У каждого типа восприятия существуют свои особенности в запоминании учебного материала:

- визуал запоминает то, что обозревал (картинки, схемы, фрагменты видео);
- аудиал запоминает ту информацию, которую он слышал в устной речи в течении урока;
- кинестетик запоминает ощущения, то что он трогал, запахи, осязал;
- дискрет запоминает выводы и мысли, сделанные на уроке.

Следует помнить, что учащиеся не компьютерные машины и могут возникать трудности с фокусировкой внимания, у каждого типа восприятия есть отвлекающий фактор:

- визуал – не воспринимает никакого внешнего шума, трудно отвлекать;
- аудиал – отвлекается на различные звуки;
- кинестетик – трудно сконцентрировать внимание, легко отвлекается;
- дискрет – предпочитает тишину и любит возможность подумать [6].

Типы восприятия необходимо учитывать в создании плана к проведению учебного занятия, чтобы каждый ученик мог получить возможность, интегрировать знания через тот канал восприятия, который поможет наилучшим образом усвоить эти знания. Если педагог будет учитывать типы восприятия учащихся, то это положительным образом скажется на усвоении материала и на восприятии образовательной программы.

Список литературы:

1. А. Скалкин. Курсовая работа по теме: Методика преподавания физики с элементами цифровой геймификации. Тараз. 2023г.
2. Губернаторова Л.И. Методика обучения физике: общие вопросы. – ВЛГУ, 2020 – 224 с;
3. Барабанщиков В.А. Общая психология: психология восприятия. – Юрайт, 2019 – 183 с;
4. Ефимова Н.С. Основы общей психологии. – ИД «Форум» ИНФРА – М, 2013 – 256 с;
5. Ковтун Е.А., Мерзлякова О. П. Геймификация уроков физики в школе. – УРГПУ, 215 – 5 с;
6. Дубин, И. П. Использование метода геймификации на уроках физики / И. П. Дубин. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 53 (395). — С. 224-226. — URL: <https://moluch.ru/archive/395/87496/>.

ӘОЖ 664.61

ТҰТАС БИДАЙ ҰНЫН ҚОЛДАНЫП КРЕКЕР ӨНІМДЕРІН ЖАСАУ

Пернебек Т., 3 курс 6B07214 - «Тамақ және өңдеу өндірістерінің технологиясы және инженерингі», М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
Talshyn0409@icloud.com

Солтыбаева Б.Е., «Тамақ өндірісі және биотехнология» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
be.soltybayeva@dulaty.kz

Аннотация: Тағамдық құндылығын арттыруды қамтамасыз ететін крекер өндірісінде бидай ұнын қолдану мүмкіндігі зерттелді. Органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштерді ескере отырып, химиялық қосытқыштардағы с крекерінің рецептурасында тұтас бидай ұнын және уытарпа сығындысын пайдалану орындылығы анықталды.

Кілт сөздер: ұнды кондитер өнімдері, крекер, уыт сығындысы, газ түзу, қышқыл түзу қабілеті

Кондитерлік өнімдер ассортиментінің құрылымында ұннан жасалған кондитерлік өнімдер қанттан кейін екінші орында. Ұннан жасалған кондитерлік өнімдердің негізгі кемшілігі - бұл өнімдердің биологиялық құндылығының төмендігі.

Крекердің сапасын жақсарту, биохимиялық процестерді күшейту мақсатында тұтас бидай ұнын және уыт сығындысы бар қамырды дайындаудың технологиялық режимдерін әзірлеу бойынша зерттеулер жүргізілді. Қамырдың қасиеті мен крекердің сапасы ұнның глютеніне байланысты. Крекерді дайындау үшін құрамында 25-30% әлсіз және орташа тұтас бидай ұнын қолдану ұсынылады.

Крекер қамырын дайындаудың әдісінің бірқатар кемшіліктері бар, олардың бастысы- қамыр дайындау процесінің ұзақтығы (8-10 сағ), бұл сіңімді көмірсулардың, азотты, минералдар мен дәрумендердің жеткіліксіз болуымен түсіндіріледі, бұл наубайхана ашытқысының белсенділігінің төмендеуіне, қышқылдың жиналуына және газдың пайда болуына әкеледі. Биологиялық құндылығы жоғары өнімдердің бірі-дәнді дақылдардың уыттары. Өскен дәнде (уытта) ашыту процесін жүргізу үшін де, тамақтану үшін де қажетті ингредиенттер бар: құрамында маңызды аминқышқылдары бар ақуыздар, оңай сіңетін көмірсулар, диеталық талшықтары бар талшықтар, витаминдер: B1, B2, A, PP, C, E, минералдар: темір, калий, магний, мырыш, кальций.

Тұтас дәнді ұн тазартылмаған дәндерден дайындалады және әдетте жоғары сапалы ұн өндіру кезінде жойылатын ұрықтар мен қабықтарды (кебек) қамтиды. Бұл өнім концентратталған дәм мен хош иіске ие. Пайдаланылатын астыққа байланысты тұтас астық құнарлы ұны әр түрлі болады: сұлы, амарант, зығыр, күріш, қара бидай, арпа. Бірақ ең танымал, әрине, бидай.

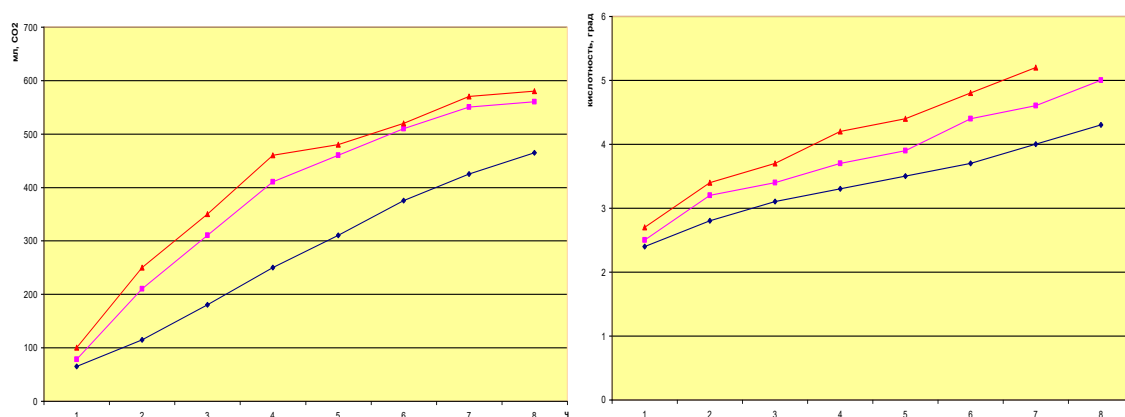
Толық бидай ұны дәнді (эндосперм, кебек және ұрық) ұнтақтау арқылы жасалады. Бұл ұнның құрамында пайдалы заттар мен талшықтар бар, олар денсаулыққа бейім адамдар арасында танымал. Кебек қамырдағы глютенді матрицаның пайда болуына кедергі келтіруі мүмкін болғандықтан, тұтас бидай ұны көбіне арнайы немесе нан ұнына қарағанда ауыр, тығыз нан шығарады. Дәнді уыттардың биологиялық белсенділігі оларда өсімдік ферменттерінің болуымен сипатталады. Бидай, арпа уытының маңызды ерекшелігі-дән өсімдік ферменттерінің спектрімен, амилазалармен, протеазалармен, цитазамен және т.б. ұсынылған, олардың саны өну кезінде артады. Бидай, арпа уытында амилолитикалық өсімдік ферменттерінің болуы крахмалдың толық қанттануына, оның гидролиз өнімдерінің түзілуіне ықпал етеді, олар қамыр дайындау процесінде де, тамақтануда да қажет. Ұн ферментативті гидролизатын дайындау операциясына қамырды дайындау уақытын қысқарту үшін оны уыт сығындысымен ауыстыруға болады. Уыт сығындысы - бұл еріген дәннен жасалған сироп тәрізді сұйықтық [1].

Уыт езбесі, экстракция және булану арқылы өңделеді. Езбе дайындау процесінде уыт ферменттері ашыту процесіне қажет крахмал, ақуыздар, гемицеллюлозалар сияқты дәндердің барлық жоғары молекулалық қосылыстарын орташа және төмен молекулалық декстриндерге, ашытылатын қанттарға, пептидтерге, аминқышқылдарына және т.б. гидролиздейді. Булану сығындыда ферментативті белсенділік сақталатын 55-60°C температурада жүзеге асырылады. Сығындыдағы құрғақ заттардың мөлшері 75%, булану температурасы 55-60°C бұл булану режимінде уыттың көптеген пайдалы заттары, дәрумендер мен микроэлементтер сақталады. Сығынды құрамында 65% ашытылған қанттардан тұратын және аминқышқылдарына, дәрумендерге, минералдарға бай көмірсулар бар. Олар тұтас бидай ұнымен де, жеңіл уыт арпа сығындысымен де крекер жасау процесін зерттеді. Крекердің бақылау үлгілері 30% желімтегі бар бидай ұнынан дайындалды, ал 35% желімтегі бар глютені бар орташа күшті ұннан жасалған прототиптер. Қамырды дәстүрлі түрде опара дайындаумен иленді, 30-32°C температурада бақылау қамырының пісу ұзақтығы 8-10°C, қамырдың қышқылдығы 4,4-4,6 градус. Прототиптердің қамырын илеу кезінде толық бидай ұны (тәжірибе-1) және жеңіл уыт концентраты (тәжірибе -2) енгізілді.

Жартылай фабрикаттардың қасиеттері келесі көрсеткіштер бойынша анықталды: ылғалдылық, қышқылдық, газ түзілу қасиеті. Крекер ылғалдылық, қышқылдық, ісіну, тығыздық, жалпы және азайтылған қант мөлшері бойынша бағаланды. Органолептикалық түрде крекердің сыртқы түрі, түсі, сынған түрі, дәмі мен хош иісі анықталды. Тұтас бидай ұны 1:2 қатынасында жоғары сұрыпты бидай ұны мен судан дайындалды. Су ұн қоспасы 65-70°C температураға дейін қыздырылды сосын 50-55°C температураға дейін салқындатылды. Қайнатпаны қанттау 2-2, 5 сағат ішінде жүргізілді 3 шай қасық.

Тұтас бидай ұнының ұн массасына 4,5% мөлшерінде (тәжірибе -1), қамырдың ашыту процесінің қарқындылығына әсерін зерттеді. Қамырдағы ұнның мөлшері 30%, қамырдың ылғалдылығы 41-44% құрайды. Уыт концентратын қолдана отырып қамырды дайындау кезінде қолданылатын концентраттың мөлшерін анықтау кезінде енгізілген гидролизатта ұсталатын тотықсыздандырғыш қанттардың мөлшері ескерілді (2-тәжірибе). Инвертті қантқа қайта есептегенде ұнның ферментативті гидролизатындағы тотықсыздандырғыш қанттардың мөлшері 30-33% немесе мальтозаға қайта есептегенде құрғақ заттарға 60-67% құрайды. Инвертті қантқа қайта есептегенде уыт концентратындағы тотықсыздандырғыш қанттардың мөлшері құрғақ заттарға 30-35%, ал мальтозаға қайта есептегенде 60-68% құрады. Бақылау

камырлары ұннан, судан, ашытқыдан дайындалды. Прототиптік қамырды (тәжірибе -1) дайындау үшін ашытқы суспензиясы, тұтас бидай ұны, судың болжамды мөлшері мен ұнның қоспасы дайындалды. Уыт сығындысы ферментативті гидролизаттың орнына тәжірибелік (тәжірибе-2) үлгінің қамырына енгізілді. Бақылау қамыры 4,4-4,6 градус қышқылдыққа жеткенше 8 сағат бойы жүрді. Бақылау және тәжірибелік өрттерде газ түзілуін және қышқылдың жиналуын зерттеді. Жоғарыда келтірілген мәліметтерден (1-сурет) газдың пайда болуы мен қышқылдың жиналуы анағұрлым қарқынды екенін көруге болады.

а - опарада қышқылтүзу қабілеті, б – опарада газтүзу қабілеті
1-Бақылау, 2-тұтас бидай ұны қосылған, 3-уыт сығындысымен

Сурет 1. Қамырдағы қышқыл түзілуі мен газ түзілуі

Дайын қамыр басқа компоненттермен бірге илеу машинасына салынып, қамыр иленді. Құрамында глютені бар күші әлсіз ұннан 2 ұн-К – 1 сынамасынан қамырдың бақылау үлгілері дайындалды құрамында глютені бар 30% желімтегі бар және орташа (К-2) - 35% желімтегі бар. Глютен мөлшерін азайту үшін уыт сығындысы бар прототиптерге қамыр илеу кезінде жүгері ұны енгізілді. Сондықтан, одан әрі уыт сығындысын қолдана отырып, қамырды қамырға дайындау кезінде бидайдың орнына 3,5,7% мөлшерінде жүгері ұнын енгізудің әсерін зерттеді. Қамырды илеу ұзақтығы 30-40мин, илегеннен кейін қамыр 90-120 минут бойы қалыпқа келтірілді, содан кейін қамыр иленіп, қалыпталды. Қамырдың ылғалдылығы 30-31% құрайды. Қамырдың прототиптері икемді, бұл сығындының протеолитикалық ферменттерінің әсерінен де, глютен мөлшерінің төмендеуінен де түсіндіріледі. Крекер зертханалық пеште, 250-270°C температурада пісірілді, уыт сығындысы мен жүгері ұны қосылған крекер сапасының көрсеткіштері 1 кестеде келтірілген [2].

Сынамалардың түсі мен хош иісі жалпы қанттың бақылау құрамына қарағанда 1-1, 2% жоғары болды. 5% жүгері ұны бар үлгілердегі өнімдердегі қабаттылық, сынғыштық, тегіс беттің түсі бойынша ең жақсы нәтижелер, бұл крекер сапасының жоғарылауына әкеледі.

кесте 1

Крекердің сапа көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Бақылау		Сынамалар		
	1	2	I	II	III
Ылғалдылығы, %	8,1	8,0	7,9	7,8	9,0
Қышқылдылығы, град	2,2	2,3	2,4	2,4	2,3
Ісінуі, %	152	147	158	165	155
Редуцирленген қанттар құрамы, %	0,3	0,35	1,6	1,55	1,6
Жалпы қанттың мөлшері, инвертті қантқа есептегенде %	1,4	1,45	2,	2,7	2,7
Тығыздығы, кг/м ³	0,58	0,65	0,5	0,57	0,6

Алайда, қамырға уыт сығындысын енгізу тиімдірек. Сондықтан тұтас бидай ұнымен қатар, уыт сығындысы шикізат ретінде қызмет етеді, бұл қамырдың ашыту процесін күшейтуге көмектеседі. Крекер өндірісінде дәстүрлі емес шикізатты тұтас бидай ұнын, уыт сығындысын және жүгері ұнын қолдану қамыр дайындау процесін күшейтуге, тағамдық құндылығын арттыруға және крекердің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Щербакова Н.А., Савенкова Т.Н., Теоретические и практические аспекты использования солодового экстракта при создании базового ассортимента мучных кондитерских изделий здорового питания. //Материалы международной конференции «Технология и продукты здорового питания», 2004.-С.254-257
2. Серякова Е., Романов А. Оценка качества хлеба с добавлением солодового экстракта // Хлебопродукты. -2009.-№3-С.48-49

ӘОЖ 94(574)

АТЛАХ ШАЙҚАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Сағынбаев М., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің 4-курс студенті, Тарих мамандығы, Тараз қ., medet.s.p.02@gmail.com
Биназарова Н.Н., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі, Тараз қ., nn.binazarova@dulaty.kz

Аннотация: бұл ұсынылып отырған ғылыми жұмыста Атлах шайқасының басталуы мен мақсаты, шайқас болған аймақтың маңызы мен тарихтағы орыны баяндалады. Жұмыстың тақырыбы, мақсаты мен міндеттері айқындалған. Жоба газет жинақтары мен картотекалар, ғылыми материалдар жинағы мен кітаптар арқылы жұмыс жүргізілді. Зерттеу жұмысы жинақталып, қорытынды жұмысы жүргізілді. Зерттеу жұмысында мәліметтерді жинақтау, саралау, баяндау әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: Талас шайқасы, Атлах шайқасы, қарлұқтар, Талас-Шу, Ислам өркениеті, Таң патшалығы, Түрік қағанаты, Ислам діні.

Сурет 1.

Талас-Атлах шайқасы (1-сурет) 751 жылы Атлах қаласының маңында қытай және араб әскерлері арасында болды. Шайқас қарсаңында, 749 жылы Араб халифатындағы ұзаққа созылған таққа талас соғысы аяқталып, билікке қаралардың аты аталған Аббас әулеті келді. Олар бұрын халифаттың бақылауынан тыс болған

Орталық Азиядағы бұрынғы иеліктерге ықпалын күшейтті. Осы кезде Тан Корольдік әскері Шығыс Түрік қағанатының әлсіреуін пайдаланып, Талас өңіріне жақындап, Араб халифатының иелігіне қауіп төндірді. Түргештер мен қарлұқтар Таң патшалығынан артықшылықты көріп, Араб халифатының әскерінің көмегіне сүйену үшін арабтар жағына шықты. Бұл жағдай араб және қытай әскерлерінің қақтығысқа енуін тездетті. Екі жақтың әскерлерінің шайқасы 751 жылы 29 шілдеде басталып, 5 күнге созылды. Қытай қолбасшысы Гау Шиянден (Гао Сянь-чих) тұсында 70 мың сарбаз болды. Шайқас кезінде қарлұқтар арабтарды жаппай талқандап, екі жақтан Таң әскерін басып алды. Араб қолбасшысы Зияд ибн Салих басқарған әскер шайқаста 50 мың қытай әскерін өлтіріп, 20 мыңын тұтқынға алды. Шайқаста жеңілген Тан патшалығы кейінгі кезеңде өз мәртебесін жоғалтты. Бұл өз кезегінде түркілердің ислам өркениетімен жақындасуын жеделдете түсті. Атлах – VI-XII ғасырларда аты Чартаптаптарға белгілі болған Талас-Шудағы түркі қалаларының бірі. Академик Әлкей Марғұлан атлах – Отлах деп жазды, ал араб тарихшысы әл-Мақдиси 985 жылы былай деп жазды: «Атлах – көлемі жағынан орталық қалаға жақын, биік дуалмен қоршалған үлкен қала. Көкөніс бақшасы мол, жүзім мол өседі. Мешіт орталықта, базар Рабатта (қаланың шетінде) болатын». Махмұд Қашғари «Атлук-Отлық», мұндағы «Отлық» қазақ тілінде «отты, шалғынды, көгалды жер» дегенді білдіреді. Таластан (Тираз) алыс емес бір қаланың аты.» Орыс тарихшысы А.Бернштам, археологиялық деректерге сүйене отырып. Ол тапқан айғақтарды: «Атлаха қаласының орны Тараз қаласына жақын Жуантөбеде орналасқан, оның кирандыларының айналасы 280/140 метрді құрайды» деп нақтылайды [1].

Сонымен, бұл «Атлах-Талас шайқасы» деген не? Оған қанша әскер қатысты? Қытай армиясының қанша мүшесі қайтыс болды және қанша адам тұтқынға алынды? Түрік армиясы бұл шайқасқа қатысты ма, егер солай болса, кімнің жағында? Соғыс аяқталғаннан кейін геосаяси жағдай қалай өзгерді? Бұл шайқастың тарихи маңызы қандай болды?» Тарихшылар бұл мәселелер бойынша әртүрлі пікірлер айтқаны белгілі. Біздің мақаламыздың соңғы бөлігінде біз өткен және бүгінгі қытай тарихшылары мен әлеуметтанушыларының зерттеулерінде

өрескел қателіктер мен қауіпті агрессивті тиранияны жоққа шығаратын осы мәселелерді талдауды нақтылаймыз.

Біріншіден, «Атлах-Талас шайқасы» қарсаңындағы геосаяси және әскери жағдайға тоқталу қажет. XVIII ғасырдың ортасында, атап айтқанда 750 жылы Араб халифаты тақ үшін ұзаққа созылған шайқасты аяқтады, ал «қаралар» деп аталатын Аббас толық жеңіске жетіп, бұрынғы Орталық Азия иеліктеріне бақылауды күшейте бастады, ал осы уақытқа дейін билік жүргізген. бақылаудан тыс қалды. Бұған дейін Тибет пен Шығыс Түрік қағанаты мен Түркештерге қарсы бірнеше жеңісті жорықтар жасаған Таң империясының ішкі қырықтан қатты әлсіреген әскері Жетісу мен Мәуринахрға кіріп, халифат иелігіне тікелей қауіп төндіре бастады. Осы дәуірге қатысты ауқымды зерттеулер жүргізген қытай тарихшысы Шуэ Цзунцзин мырза екі империяның мүдделерінің қайшылығын былайша түйіндейді: «Бұл аймақтағы билік үшін талас болды, қарулы қақтығысқа жақындады. Бір ғасырға созылған саяси ықпалдың күшеюі мен әлсіреуіне байланысты Тоқайласардың соңғы аймағы бұрынғыдай батыс қақпаға айналған Тәңір қағанның Әмудария емес, Суябқа жақын Талас аңғары болды. » Бұл жолдарда тарихи шындық бар екенін баса айтуымыз керек. Орталық Азия елдерінің «Атлах-Талас шайқасына» дейінгі геосаяси жағдайын былайша топтастыруға болады [2].

1. 737 жылы Түркештің қуатты билеушісі болған Сулук-қаған өлтірілгеннен кейін, он жыл ішінде қағанатты құрайтын бес мулат пен бес нушбе арасындағы дау Түркі қағанатын біржола тұрақсыздандырды. Түріктерді Тан империясы тағайындаған қуыршақ қағаналар басқарды.

2. 744 жылы ягма, қарлұқтар мен ұйғырлардан жеңіліске ұшыраған соңғы түркі қағанатының тағына отандық соғыстар кезінде ұйғырлардан жеңілген қарлұқтар мен яғмалар Жоңғарияға, Тұрфанға және Жетісу ауданына шегінді. Ішкі соғыстан және Тан империясының бірнеше рет соққыларынан әлсіреген түріктер қарсы тұра алмады. Тан империясы Қарлұқ Ябғаны мүмкіндігінше қолдай бастады.

3. Генерал Гау Тобан мен Шашқа 750 жылы «Атлас-Талас шайқасынан» бір жыл бұрын шабуыл жасап, хандарын басып алып, оларды Таң патшалығының ордасына апарды. Осы кезде тағы бір қытай генералы Суябты, түркі ордасын басып алды. Түрікіш қағанның тірідей қолына түсіп, оны Қытай астанасына жіберді.

Зерттеушілердің назарында болар бір жағдай – генерал Гау Таң Ордасы тағайындаған Шаш ханын неліктен тұтқындап әкетті. Арабтар Таң ордасымен одақтас болған Ферғана иелігінен аттап өтіп, Талас бойына қалай шабуыл жасайды? ***Бұл сұраққа былайша жауап беруге болады:***

Шаш иесі Түркі қағанатының қамқоршысы болған. Оның билеушісі Бахадур тутук (Мохо дуо тудун) түрік Хага тағайындаған губернатордың өкілі болды. Алдымен ол таң ордасының тағайындалуын қабылдап, сыйлықтар жіберді. Алайда, Шаш хан арабтармен жақсы қарым-қатынаста болды, бір жағынан қытайлықтардың зорлық-зомбылығына ұшыраған қара түріктермен туыстығына байланысты, ал екінші жағынан соғдия-икшимиен туыстығына байланысты. қазірдің өзінде арабтардың одақтастары мен ізбасарлары болды. Тіпті хандық әйгілі халифатты заңдастырды. Генерал Гаудың қытайлармен және іс жүзінде арабтармен одақтасқан Шаш ханға жасаған кекшіл шабуылы өзінің сылтауына ие болды. Алайда генерал Гау бірден шабуыл жасамады, «келіссөздер арқылы қашу» деген сылтаумен Шаш ханды ұрыссыз басып алып, оны опасыздықпен өлтірді. Шаш ханның ұлы аман қалып, арабтар мен көрші елдерден көмек сұрайды.

«Ежелгі Таңнамада» келесі мәліметтер бар: «Гау Шиянжи арабтармен бірігіп, төрт қалаға шабуыл жасайды деп қорқып, 20 мыңдық әскерді басқарып, жабайы елге барып, таласта арабтармен шайқасты» [3].

Екі генерал бір мезгілде екі бағыт бойынша жорыққа шыққандығы байқалады. Тан әскері «Әнши бекінісі қалашығындағы» қытайдың таңдаулы жаяу, атты әскерін негіз еткен, Ферғана, қарлұқ атты әскері толықтырған қалың қол еді. Бірақ оның нақтылы саны қытай деректерінде анық көрсетілмеген. Халифаттың Хорасандағы өкіл әкімі Әбу Муслин Бұхара мен Самарқандағы көтерілістерді тез тыныштандырысымен өзі Самарқанда тұрады да, Зияд Ибн Салих бастаған қалың қолды Атлах-Талас бекіністерінде қорғаныста тұрған араб қолбасшысы Сайд Ибн Хумайд әскеріне көмекке шұғыл аттандырды.

Талас соғысы (сурет 2) жөнінде арнайы зерттеу жүргізген О.Большаков, әл-Макдиси дерегіне сүйене отырып, Тараз бен Атлах бекінісінде қорғаныс жүйелерін қалпына келтіріп, жаңа дуалдар тұрғызумен айналысып жатқан араб гарнизоны болғанын растайды.

Сурет 2

744 жылы Екінші Түрік қағанаты құлады. Қағанаттың негізін қалыптастырған тоғыз-оғыз, қарлұқ және басмыл рулары таққа таласа бастады. Бұл таластан тоғыз-оғыздар үстем болып шығып, Ұйғыр қағанатын құрды. Ал басмылдар мен қарлұқтар Батыс түрік қағанатының жеріне яғни Он оқ будун жеріне дәлірек айтқанда Жетісу мен Шу-Талас өзендерінің маңына барып орналасты. Бұл кезде ол өңірде бүгінгі Мәуереннахрдағы Бұхара, Самарқанд секілді ірі қалалар көп еді. Атап айтсақ, Тараз, Баласағұн, Алмалық. Бүгінгі Жетісу мен Талас-Шу өңірі дамыған мәдениет ошағы еді. Халықаралық сауда жолдары да осы жерден өтетін. Сондықтан сегізінші ғасырдың ортасында шығыстан келген қытайдың Таң патшалығы мен батыстан келген араб-мұсылман Аббаси әулеті осы өңірге таласып жатыр еді. 751 жылы екі жақтан келген қалың қол Талас өзенінің жағасында Түркі өркениеті тұрғысынан өте маңызды шайқасқа кірісті. Сол аймақта өмір сүріп жатқан қарлұқ, басмыл, чигил яғни албан-шыбыл, аргу яғни арғын және яғма рулары араб-мұсылман жағында шайқасқа кірісуі соғыстың тағдырын белгіледі.

Сонымен, біздің тұлғамыздың толық аты-жөні және Лақап аты-Абдулкарим Сатук Бура Хан. Оның есімі Сатук. Бура-Қарахан билеушілері қолданатын атағы. 920-958 жылдар аралығында Қарахан мемлекетін биледі. 932 жылы Ислам дінін қабылдап, тарихтағы Ислам дінін қабылдаған ең алғашқы билеуші болды. Содан бері ол Абдулкарим есімін алды. 942 жылы ол Баласағұн билеушісін құлатып, өзін «қаған» деп жариялады.

Қарахандар исламды өздері ғана қабылдамай, оны басқа түркі руларына тарата бастады. Содан бері түріктер отандық жазудан бас тартып, араб алфавитіне көшті. Бұл тарихтағы түріктердің үшінші алфавиті болды. Манихейшілікті қабылдаған ұйғырлар алғашқы түрік жазуынан бас тартып, манихейшілікке көшті. Сондықтан уақыт пен діннің қажеттіліктері алфавитті өзгертуде өте маңызды рөл атқарады. Алайда араб графикасына көшкен кезде түрік тіліндегі жазбаша деректер көбейе бастады. Бұл Қарахандар мемлекетінде Юсуп Хас Хаджиб Баласағұнның түркі-ислам өркениеті туралы "Құтты білік" кітабы, Махмұт Қашқаридің "Түркі тілдерінің сөздігі" жазылған. Дін тұрғысынан Қарахан мемлекетінде Әбу Ханифа сектасы мен Имам Матуридидің діні кең таралған [3].

Сатұқ Бура хан 958 жылы кейбір деректерде 955 жылы қайтыс болады. Оның орнына отырған баласы Мұса Исламды мемлекеттік дін деп жариялайды. Осыдан болар мұсылман тарихшылары қарахандар әулеті билеушілерінің кестесін осы Мұсадан бастайды. Бірақ шын мәнінде Қарахан мемлекетінің негізін қалаушы – Мұсаның әкесі Әбділкерім Сатұқ Бура хан. Ханның мазары бұл күнде Шынжаңда Ардуч ауылында орналасқан [4].

Қорыта айтқанда, Сатұқ Бура хан Түркі өркениетінде жаңа бір кезеңді, Ислам кезеңін бастады. Түріктер, Зия Гөкалыптың тілімен айтқанда, қиыр шығыстық өркениет шеңберінен шығып, Орта және Таяу шығыстық өркениет шеңберіне енді. Осыдан кейін Ислам Түркі өркениеті мен Түркі болмысының негізгі құрамдас бөлшегіне айналды. Енді бір жағынан түріктер Ислам әлемінде негізгі күшке айналып, Қашқаридің келтірген хадисінің тілімен айтқанда «Алланың әскерлеріне» яғни Исламның қылышы мен қалқанына айналды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасов С. Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы. Алматы «Үш қиян» 2009. 88,95,97.
2. Қазақ тарихы (ғыл-эд. журнал) №2. Ғизатов Ж. Исламның Қазақстанға таралуы. Алматы 2009.18 б.
3. Доктор Рахман. Краткая история ислама. Москва. ИШМАН. 2003.189-190.
4. Бұлұтай М.Ж. Ата баба діні. Түркілер неге мұсылман болды? Алматы «Білім» 2000. 242, 295.

ӘОЖ 9.93.930

ЖҰМАБЕК ТӘШЕНОВ-МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ

Муратбеков Н., тарих мұғалімдерін даярлау БББ 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., nurlybek.batyrbek@gmail.com
Данабекова Д.И., магистр аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., di.danabekova@dulaty.kz

Аннотация: Зерттеу жұмысында Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің өмір жолы, халқының әдеби, мәдени дамуына қосқан үлесі және қазақ елінің аумақтық тұтастығын сақтап қалудағы ерен еңбегі қарастырылады. Ж. Тәшеневтің өмір жолын, қазақ елінің аумақтық тұтастығын сақтап қалудағы және халқымыздың әлеуметтік-мәдени дамуына қосқан ерен еңбегін жан-жақты, кешенді зерттеу жұмысымының мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: идеология, тоталитаризм, ұлт, тарих, мәдениет, бодандық, егемендік.

Ғасырлар бойғы ұлттың жеке туын көтеру, алдына бостандық туын желбірету, тәуелсіз мемлекет болу және әлемнің өркениетті елдерінен асып түсу арманы қазіргі уақытта толығымен жүзеге асырылып жатқан тарихи оқиға. Бүгінгі таңда бұл үлкен жетістік болса да, оны әр мемлекеттің тәуелсіздігі үшін қажетті саяси, әлеуметтік-экономикалық, озық білім мен мәдени жетістіктермен дамыту және қамтамасыз ету қажет.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері біз осы мақсаттарға қол жеткізуде айтарлықтай жетістіктерге жеттік. Олардың бірі тарих ғылымы саласында, біздің халқымыздың, қазақ халқының өткенін басынан өткенін бағалауда. Кезінде кеңес заманында саналы түрде бұрмаланған және жасырылған ақпараттарда жеткілікті. Бұған республиканың тарихшы-ғалымдарының осы мәселелерді зерделеу нәтижесінде қол жеткізген жетістіктері дәлел бола алады. Алайда, ғылымның бұл саласында әлі зерттелмеген және жаңа көзқарасты қажет ететін мәселелерде бар.

Елбасы Н. Назарбаев 1998 жылғы наурызда өткен зиялы қауым өкілдерінің кеңесінде: "Биыл да осы уақытқа дейін жинақталған тәжірибені ескере отырып, біз әлі есінен танып үлгермеген тоталитаризм идеологиясын әшкерелеуді жалғастырудамыз. Тоталитаризмге ұлттық тарих қажет емес. Ол ұлттың тарихи жадын бұзуға және мәңгілік психологияны орнатуға мүдделі. Өйткені, өткенін білмейтін адамдар өзіне деген сенімділікке ие болмайды. Ал қазақ халқының тарихы, ғылымы, мәдениеті жер қойнауымен танымал ма. Біз мұны нақты айта алмаймыз. Бұл дүниеде өзіңізді танудың сенімді жолы – көнерген тарихты, озық ғылымды, өрелі мәдениетті білу", - деді ол. [1, 4 б.].

Осылайша, мемлекеттік масштабта елдің тарихын, оның сабақтары мен үлгілерін қайта қарауға, ұлт пен тәуелсіз республиканы бүкіл әлемге таныстыруға және оны жас болашақ ұрпақты оқыту үшін пайдалануға баса назар аударылады.

Қайта қарауды қажет ететін осындай өзекті мәселелердің бірі-тарихта өз орнын алған адамдар.

Өз билігін енді бастап, өзінің ұлттық мемлекетінің негізін қалап отырған қазақ халқы үшін өз жолының ғылыми шынайы тарихын жазу қажеттілігі барған сайын айқын бола түсуде. Себебі ұлттың бүгінгі күнге дейінгі тарихы-оның ертеңгі тағдыры. Көптеген жылдар бойы бодандық тұтқында болған және қазір егемендікке ие болған және әлемнің өркениетті халықтары санатына енуді мақсат еткен ұлт үшін оның өткенін білу, оның тарихын зерттеу және оның сабақтарын есепке алу болашақ мақсаттарға жетудің негізгі факторлары болып табылады. Яғни, қазақ халқының болашағы қалай қалыптасатыны оның ғылыми тарихының қазіргі кезеңде қалай жазылғанына, оның тарих санасының қалыптасуына байланысты. Жеке фактор тарих бойы әрқашан үлкен маңызға ие болды. Бүкіл тарихи кезең және осы кезеңдерде болып жатқан ірі әлеуметтік-саяси, экономикалық, мәдени өзгерістер кейде бір-бірімен байланысты

Халық тарихының, ел тағдырының қиын кезеңдері біртуар азаматтардың есімдерімен ерекшеленіп отыратыны қашаннан-ақ белгілі. Кеңестік замандағы тоталитарлық жүйенің биік лауазымына ие болса да өз ұлтының мүддесін әсте естен шығармаған, халқының сілтесе семсері, қорғанса қалқаны бола алған ұлтжанды, қайсар азамат Жұмабек Тәшенев сондай тұлғалардың бірі. Төл тарихымыздан мәлім республика басшылығында болғандардың бәрі ел арасында, халық аузында бірдей бағаға ие бола бермеген. Олардың кейбіреулері көзі тірісінде ақталып жатса, енді біреулері бақи дүниеге аттанған тұста датталып, шынайы бағасын алып отырған. Ал Жұмабек Ахметұлы көзі тірісінде ел аузында есімі аңызға айналған, қарапайым халықтан жоғары баға алған абзал азамат. Сондықтан да оның есімі оерекше аталады. Өз заманының ірі тұлғасы туралы кейінгі жылдары естеліктер жазылып, қайраткер жайында айтыла бастады. Мұның өзі құптарлық жайт, өйткені ел басқарған адамдардың өмірі мен қызметін танып, терең зерттеудің маңызы өте зор.

Республиканың басшылығымен елдегі қарапайым адамдардың аузынан алатын бағалар, әрине, бірдей емес. Мемлекетті басқару, елдің теміржолына қызмет көрсету-үлкен жауапкершілік. Бұл, ең алдымен, парасаттылықты, шыдамдылық пен табандылықты қажет етеді. Қоғам өмірінде кездесетін құбылыстардың алуан түрлілігіне терең бойлау, дәл талдау, адамдардың қажеттіліктеріне, талаптарына мұқият қарау, әрбір маңызды мәселені шешуде шеберлік пен табандылық-тек осы басшыға лайықты сапа. Осындай ұлтшыл, жанқияр басшылардың бірі көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы, кейін республика Министрлер Кеңесінің төрағасы Ташенев Жұмабек Ахметұлы болды.

Әрқашан өз елін қолдайтын және басқаратын әртүрлі ұлы тұлғалар бар. Міне, біздің ұлы тұлғаларымыздың бірі-Жұмабек Тәшенев. Жұмабек Тәшеновтың тарих сахнасында алатын үлкен ерлігінің бірі деп Қазақстанның бес облысын Ресейге беруден сақтап қалуын айтуға болады. Нағыз патриот Тәшенев қазақ елінің аумағын тұтастай сақтап қалған.

Біздің азаматтарымыздың бірі-Жұмабек Ахметұлы Тәшенев, ол өзіне тән қырсықтығымен Кеңес Одағына қарсы тұра білді, әрдайым алға ұмтылып, өз елі үшін, өз жері үшін күресті. Тәшенев Жұмабек Ахметұлы Кеңес Одағы жылдарында, "тың жерлерді" игеру кезінде Қазақстанның бес облысы бойынша өз пікірін білдіріп, өз халқы, өз елі туралы айтқандардың бірі болды. "Тың" даму жылдарында бұл кісіні Бостандық ауданына ауыстырған еді. Және Тәшенов өз ойын көпшіліктің назарына еркін айта алатын тұлғалардың бірі болды.

Бүгінгі таңда Қазақстан тарихында жақсы беделге ие болып, өз жұмысында жарқын ой ұшқынын қалдырған Жұмабек Тәшенев кеңес заманында "мүмкін" деп ойламай, партиялық мансабының жоғарғы сатысына көтерілді. Бірақ бәрінен бұрын ол өзінің жағдайын емес, елі үшін қамқорлық жасады. Ол үшін ол шегінбеді, жоғары басшыларға жүгінбеді, өз атағын жоғалту мүмкіндігін сезбеді. Жұмабек Тәшенев үлкен таланттың иесі болды және оның елді басқарудағы мінез-құлқы бізді әлі күнге дейін өзінің ғылыми тереңдігімен, кеңістіктегі масштабымен, оның алдындағы керемет өрісімен таң қалдырады. Жұмабек Тәшенев өз өмірінде қазақ халқының мүдделеріне қатысты бірқатар күрделі мәселелерді көтерді. Сондықтан Жұмабек Тәшеневтің шығармашылығында үлкен тұлғаның еңбегін бағалау және оның түпнұсқалығын бағалау өзекті болып табылады.

Біз қарастырып отырған мәселе отандық тарих ғылымының жаңа тақырыптарының бірі болып табылады. Зерттеу мәселесі толығымен шешілді деп айтуға болмайды, өйткені ол өте күрделі мәселенің бірі. Дегенмен, біз бұл сұрақтың әр кезеңінде өз зерттеушісін табады деп сенеміз.

Сонымен, біз қарастырып отырған мәселе – Жұмабек Тәшенев: өмірі мен қоғамдық-саяси қызмет мәселесі бірнеше жылдан бері ғалымдардың назарында болды және оның тарихи аспектісі ашыла бастады. Зерттеуді күте отырып, бұл тақырыптың тарих ғылымында теориялық және практикалық, сонымен қатар әдіснамалық маңызы бар деген қорытынды жасауға болады. Бұл зерттелетін тақырыптың өзектілігінің дәлелі.

Ж.Тәшеновтың өскен ортасы, өткен өмір жолы, ол жасаған жұмыстарды жан-жақты және терең зерттеуді қажет етеді. Әрқашан есте ұстайтын бір нәрсе-сол кездегі партиялық және үкіметтік құжаттарда, кейбір адамдардың естеліктерінде Жұмабек Ахметұлы қаралап, жаман жағынан айту басым болса, ал оның туған елі оны мейірімді, талантты көшбасшы ретінде біледі. Осындай қарама-қайшы пікірлерден, көзқарастардан шындықты анықтау және шындықты айту, еңбекті әділ бағалау, жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе деп санаймыз.

Тәшенев Жұмабек Ахметұлының еліміздің мәдени дамуына және қазақ халқының аумақтық тұтастығын сақтауға қосқан үлесін толықтай ашып өз деңгейінде зерттеледі деп айтал алмаймыз. Бұған елі мен жері үшін өз еңбегін құрбан еткен Жұмабек Тәшенев туралы арнайы ғылыми монографияның жоқтығы дәлел. Бірақ қазіргі таңда өзімен қатар замандастары мен кейбір зерттеушілер өз жұмыстарын белгілі мемлекет қайраткері Тәшеневке арнауда.

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап бүгінгі күнге дейін тарих ғылымдарының профессорлары мен ғалымдары Тәшенев Жұмабек Ахметұлы туралы өз алдында еңбектер жазып, өзіндік пікірлерін айтуда. Ол сырттан алынған деректермен ғана емес, нақты деректермен бірге байланыстыра отырып қарастырылуда.

Тәшеневтің өмірі мен қызметіне байланысты Кәрішал Асан - "Шынжырда өткен жолбарыс. Сказ о закованном тигре" атты еңбегіне ерекше назар аударады [2]. Себебі Тәшеневтің замандастарының естеліктерімен толықтырылып, оның өмір жолын, қазақ жерін сақтау жөніндегі қызметі мен еңбегін жан-жақты зерттейтін кешенді түрде жазылған еңбегі әзірше осы ғана. Еңбекте жалпы Тәшенев туралы алғыс сөздер, өмірбаяндар, Жер мәселелері, оның "тың" игеру жылдарындағы қызметі, Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің естеліктері, отбасының естеліктері жазылған. Бұл шығармада негізінен Ұлы Отан соғысына қатысқан қазақ батырлары, автордың өз шығармалары, оның отбасы туралы мәліметтер бар. Жүмекеннің өмірін зерттеп, оның тарихи тұлғасын келесі ұрпаққа жеткізгісі келетіндер аз емес. Солардың бірі-тарих ғылымдарының докторы Кәрішал Асан Ата. Ж.Тәшеновтің өмірі мен қызметін зерделеу нәтижесінде жазған кітабында ол Жүмекеннің өміріне байланысты көптеген құнды құжаттарды тізіп қана қоймай, оны өзінің ісін және оның істерін жақсы білетін әріптестеріне,

жолдастарына және жас достарына, профессор С.Кенжебековтың академиктер С.Қирабаевтың, Х. Арыстанбековтың, генерал С. Нұрмағанбетовтің еңбектерімен келтірілген. Алайда, бұл еңбек адам қызметінің барысы мен қазақ халқының жерлерін сақтау жөніндегі еңбекті мұра ететін құжаттарға негізделген кешенді ғылыми зерттеулерге жатпайды. Сондықтан Жұмабек Тәшеневтің өмір жолын жан-жақты зерделеу және оның кейіпкерінің шығармашылығын кеңінен ғылыми насихаттау қажет.

Сонымен қатар, сол кезде Қазақстанның бірінші басшысы болған А. Ганиев өзінің «С чистотой помыслов» [3] атты кітабында Ж.Ахметұлы бар білетін шындығын еш өзгеріссіз жазған. Тағы сол сияқты Бәйкен Әшімов өзінің «Ел сенімі – ең қымбатың» [4] деген еңбегінде заманның қиыншылығына қарамастан Ж.Ахметұлы туралы еңбегін жазып қалдырған.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің өмірі мен атқарған қызметі жайлы «Өз заманының ірі тұлғасы» атты О.Мұхатованың мақаласында: «Ж.Ахметұлы көзі тірісінде ел аузында есімі аңызға айналған, қарапайым халықтан жоғары баға алған абзал азаматтың бірі. Сондықтан да оның есімі оқшау аталады. Еңбек жолын 19 жасында аудандық атқару комитетінің хатшысы қызметтерін атқарды» - деген мәлімет келтіріледі [5, 1 б.].

Ж. Ташеневтің еңбегі туралы тарих ғылымдарының докторы, Бейімбет Ермұханов "Казахстанская правда" газетіне арналған мақаласында "...60-жылдардың басында республиканың аумақтық тұтастығына үлкен қауіп төнді. Хрущев солтүстіктегі бес аумақты басып алып, оларды көтерілістің орталығы деп санағысы келді. Бақытымызға орай, көшбасшы-Хрущевке қарсы шыққан ер адам, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Ж.Тәшенев [6, 2 б.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан халқына жолдауы //Егемен Қазақстан. – 1998.-20 наурыз.
2. Асан-Ата К. Шынжырда өткен жолбарыс. – М., 2009. – 520 с.
3. Ганиев А. С чистотой помыслов. – Алматы: Казахстан-Арзу, 1997. – 256 с.
4. Әшімов Б. Ел сенімі – ең қымбаттың //Ана тілі. – 1997.-12 ақпан.
5. Мұхатова О. Жұмабек Өз заманының ірі тұлғасы. //Туған өлкем – Алматы, 2009. №4 – 7 б.
6. Ермұханов Б. Жұмабек Ташенев// Казахстанская правда. – 1995.-15 ақпан.

ӨОЖ 502.1+61

ЖАҒАНДЫҚ КЛИМАТТЫҢ ӨЗГЕРУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Пердебек С., «География және ТТУ» мамандығы бойынша 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., perdebeksymbatt04@mail.ru
Бескемпірова Ә.М., «Тарих» кафедрасының ж.ғ.магистрі, аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., a.beskempirova@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақала жаһандық проблемалары,оның ішінде яғни климаттық өзгерістердің кері әсері және олардың қалай пайда болуымен қатар зияндары туралы баяндалған.

Кілтті сөздер:парниктік әсер, көмірқышқыл газы, метан, азот оксиді, Париж келісімі, антропогендік фактор.

Соңғы онжылдықтарда планетада климаттың өзгеруі айқын көріне бастады. Жердің барлық тұрғындарының өмірі климаттың жағдайына тікелей байланысты. Климатты зерттеуші ғалымдар адам әрекетінің әсерінен ауа райының өзгеріп, соның салдары жаһандық жылынуға алып келетінін анықтады.

Экономикалық есептеулер көрсеткендей, отын ресурстарын жағуға негізделген заманауи энергияның өсу қарқыны болашақта жалғаса берсе, Жердің климаты жылып өзгереді. Сондықтан біздің планетамыздағы климаттың жылыну проблемасы өте өзекті мәселе болып отыр.

Ауаның орташа жылдық температурасы тұрақты түрде жоғары көтеріліп отыр. 100 жыл бойы 0,7 °C өсіп отырады. Жылыну кейбір жағымсыз құбылыстармен бірге жүреді: жиі су тасқыны, дауылдар, шөлейттену проблемалары. Бұл мәселелер табиғатқа да, адамға да зиянын тигізеді. Сондықтан болашақта климаттың қалай өзгеретінін, болашақта бізді қандай келеңсіз зардаптар күтіп тұрғанын білу маңызды.

Жаһандық жылыну – әр түрлі себептерге байланысты: Жер атмосферасындағы парниктік газдар концентрациясының артуы, күн немесе жанартаудың өзгеруі, Жер атмосферасының беткі қабатының және Дүниежүзілік мұхиттың орташа жылдық температурасының біртіндеп көтерілу процесі, белсенділік және т.б. болады. Көбінесе «парниктік эффект» тіркесі жаһандық жылынудың синонимі ретінде қолданылады.

Парниктік эффект – Жер атмосферасындағы парниктік газдар (көмірқышқыл газы, метан, су буы және т.б.) концентрациясының жоғарылауынан Жер атмосферасының және Дүниежүзілік мұхиттың беткі қабатының орташа жылдық температурасының жоғарылауы.

Алғаш рет жаһандық жылыну және парниктік эффект XX ғасырдың 60-жылдары талқыланды, ал БҰҰ деңгейінде жаһандық климаттың өзгеруі проблемасы алғаш рет 1980 жылы айтылды. Содан бері көптеген ғалымдар бір-бірінің теориялары мен болжамдарын жоққа шығара отырып, осы мәселеге қатысты көп пікірлер айтылады.

Жаһандық жылыну себептері бойынша осы уақытқа дейін ғалымдар климаттың өзгеруіне не себеп болатынын 100% нақты айта алмайды. Жаһандық жылынудың себептері ретінде көптеген теориялар мен болжамдар айтылады. Солардың бірнеше гипотезалары төменде қарастырылады [1].

1 гипотеза: Жаһандық жылынудың себебі – күн белсенділігінің өзгеруіне байланысты.

Планетада болып жатқан барлық климаттық процестер біздің жарық сәулеміз - Күннің белсенділігіне байланысты. Сондықтан Күннің белсенділігіндегі ең кішкентай өзгерістердің өзі Жердің ауа-райы мен климатына әсер ететіні сөзсіз. Күн белсенділігінің 11 жылдық, 22 жылдық және 80-90 жылдық (Глейсберг) циклдері бар.

2 гипотеза: Жаһандық жылынудың себебі – Жердің айналу осінің және оның орбитасының өзгеруі.

Югославия астрономы Миланкович климаттың циклдік өзгерістері негізінен Жердің Күнді айналу орбитасының өзгеруіне, сондай-ақ Жердің айналу осінің Күнге қатысты көлбеу бұрышының өзгеруіне байланысты деп болжады. Планетаның орны мен қозғалысының мұндай орбиталық өзгерістері Жердің радиациялық балансының, демек, оның климатының өзгеруіне әкеледі. Миланкович өз теориясын басшылыққа ала отырып, біздің планетамыздың өткендегі мұз дәуірінің уақыттары мен ұзақтығын өте дәл есептеді. Жер орбитасының өзгеруінен туындаған климаттық өзгерістер әдетте ондаған, тіпті жүздеген мың жылдар бойы жүреді. Қазіргі уақытта байқалатын салыстырмалы түрде жылдам климаттық өзгерістер, шамасы, кейбір басқа факторлардың әсерінен орын алады.

3 гипотеза: Климаттың жаһандық өзгеруіне - мұхиттың үлесі.

Дүниежүзілік мұхит – күн энергиясының үлкен инерциялық аккумуляторы. Ол негізінен жер бетіндегі жылы мұхиттық және ауа массаларының қозғалыс бағыты мен жылдамдығын анықтайды, бұл планетаның климатына үлкен әсер етеді. Мұхит суларының орташа температурасы 3,5°C, ал құрлық беті 15°C болатыны белгілі, сондықтан мұхит пен атмосфераның беткі қабаты арасындағы жылу алмасудың қарқындылығы айтарлықтай климаттық өзгерістерге әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, мұхит суларында CO₂ көп мөлшері (шамамен 140 триллион тонна, бұл атмосферадағыдан 60 есе көп) және бірқатар басқа парниктік еріген газдар белгілі бір табиғи процестер нәтижесінде бұл газдар суға түсуі мүмкін.

4 гипотеза: Жанартаулық белсенділік.

Жанартаулық белсенділік күкірт қышқылының аэрозольдарының және жер атмосферасына түсетін көмірқышқыл газының көп мөлшерінің көзі болып табылады, ол да Жер климатына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Үлкен атқылаулар бастапқыда күкірт қышқылының аэрозольдары мен күйе бөлшектерінің Жер атмосферасына түсуіне байланысты салқындатумен бірге жүреді. Кейіннен атқылау кезінде бөлінетін CO₂ Жердегі орташа жылдық температураның жоғарылауын тудырады. Жанартау белсенділігінің кейінгі ұзақ мерзімді төмендеуі атмосфераның мөлдірлігінің артуына, демек, планетадағы температураның жоғарылауына ықпал етеді.

5 гипотеза: Адамның іс-ірекетінің әсері.

Қазіргі кездегі ең танымал гипотеза. Соңғы онжылдықтарда орын алған климаттық

өзгерістердің жоғары қарқынын шынымен де біздің планетамыздың атмосферасының химиялық құрамына маңызды әсер ететін антропогендік белсенділіктің үнемі күшеюімен түсіндіруге болады. Шынында да, соңғы 100 жылда Жер атмосферасының төменгі қабаттарының орташа ауа температурасының $0,8^{\circ}\text{C}$ жоғарылауы табиғи процестер үшін тым жоғары болып келеді. Жер тарихында мұндай өзгерістер мыңдаған жылдар бойы болды. Соңғы 15 жылда орташа ауа температурасы $0,3-0,4^{\circ}\text{C}$ өзгеріп отыр.

Жаһандық жылынудың адам денсаулығы мен қызметіне әсері.

Ауа-райының әсерінен өлім-жітім температура өзінің жоғарғы немесе төменгі шегіне жеткенде артады. Адамдар үшін қолайлы қоршаған орта температурасы 3-тен 25°C -қа дейінгі диапазонды құрайды. Тарихта қарқынды жылу кезеңдері (жылу толқындары) шамамен 310 жылда бір рет болатынын айтады. Енді ғалымдар олардың жиілігі артып, әр 5-6 жыл сайын байқалатынын болжап отыр.

Орташа температураның шағын жергілікті жоғарылауы тым ыстық күндер санының айтарлықтай өсуіне әкелуі мүмкін, бұл жылы мезгілде жылу өлімінің ықтималдығын арттырады. Қоңыржай климатта жазғы температураның орташа $2-3^{\circ}\text{C}$ жоғарылауымен өте ыстық күндер саны шамамен екі есе артады. Климаттың өзгеруіне байланысты ыстық толқындардың жоғарылауы ыстыққа байланысты аурулар мен өлімге әкеледі.

2020 жылға қарай жазғы өлім-жітім айтарлықтай артты. Күн белсенділігінің көбірек болуының жер бетіне түсетін ультракүлгін үлесінің ұлғаюымен үйлесуі (парниктік газдардың әсерінен және озон қабатының бұзылуына байланысты) тері қатерлі ісігінің таралуының артуына әкелуі мүмкін. Егер қоршаған ортаға зиянды заттардың шығарылуын бақылау шаралары қабылданбаса, онда 2100 жылға қарай атмосфераның ластану деңгейі 4 есеге артады. Бұл тері обырын біздің жаман әдеттерімізден туындайтын салыстырмалы түрде сирек кездесетін аурудан қоғамдық денсаулықтың негізгі проблемасына айналдырады.

Тақырып өзектілігі: жаһандық климаттық өзгеріс деп жер бетіндегі ортақ проблемаларымызды айтамыз. Оларды шешу тек адамзаттық қолында, соны қолға алу, жалпы үлкен проблема түрінде көтеру.

Жаһандық климаттың өзгеруі - қазіргі заманның ең өзекті және талқыланатын тақырыптарының бірі.

Климаттың өзгеруі қоршаған орта, экономика және жалпы қоғам үшін бірқатар ауыр зардаптармен байланысты. Дегенмен, ең маңызды, бірақ жиі назардан тыс қалған аспектілердің бірі - жаһандық климаттық өзгерістердің адам денсаулығына әсері. Температураның жоғарылауы, жауын-шашын мөлшерінің өзгеруі, экстремалды ауа райы жағдайлары және басқа да факторлар ауруға шалдығудың артуына, жұкпалы аурулардың таралуына және халықтың жалпы денсаулығының нашарлауына әкеледі.

Жаһандық климаттың өзгеруінің себептері:

1. Атмосферадағы парниктік газдар концентрациясының өзгеруі

Көмірқышқыл газы (CO_2), метан (CH_4) және азот оксиді (N_2O) сияқты парниктік газдар жер бетінің температурасын өмір сүруге жарамды деңгейде ұстауда маңызды рөл атқарады.

Алайда, антропогендік әрекеттер нәтижесінде атмосферада бұл газдардың шамадан тыс жиналуы парниктік әсердің күшеюіне және планетаның орташа жылдық температурасының жоғарылауына әкеледі.

2. Табиғи факторлардың әсері

Жанартаулық белсенділік күн сәулесін ғарышқа қайтаратын атмосфераға аэрозольдар мен күкірт диоксидін шығару арқылы климатты уақытша салқындата алады.

Күн радиациясының өзгеруі климатқа да әсер етуі мүмкін. Мысалы, күн белсенділігінің жоғарылау кезеңдері Жерге түсетін күн радиациясының мөлшерінің ұлғаюымен бірге жүреді, бұл климаттың жылынуына әкелуі мүмкін.

3. Адам іс-әрекетінің климатқа әсер етуі

Парниктік газдар шығарындыларының негізгі көздерінің бірі қазба отындарын жағу болып табылады. Бұл процесс CO_2 концентрациясын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар ауаның ластануына және қышқыл жаңбырдың пайда болуына ықпал ететін күкірт және азот оксидтері сияқты басқа зиянды заттардың бөлінуіне әкеледі.

Ормандарды кесу климаттың өзгеруіне де ықпал етеді, өйткені ағаштар фотосинтез арқылы CO_2 белсенді түрде сіңіреді. Орманды кесу «көміртегінің» азаюына және атмосферадағы көмірқышқыл газының концентрациясының жоғарылауына әкеледі.

Жаһандық климаттың өзгеруінің адам денсаулығына әсері:

1. Тыныс алу мүшелерінің ауруларына әсері

Жер деңгейіндегі озон концентрациясының жоғарылауы және қазбалы отынның жануынан, өнеркәсіптен және автокөліктерден шығатын шығарындылардан ауаның ластануы ауа сапасының нашарлауына алып келеді. Бұл, өз кезегінде, демікпе және созылмалы обструктивті өкпе ауруы сияқты респираторлық ауруларды нашарлатады және жедел респираторлық инфекциялардың даму қаупін арттырады.

2. Азық-түлік және су қауіпсіздігі мәселелері

Климаттың өзгеруі әлемнің көптеген аймақтарында азық-түлік пен су қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Құрғақшылық, жауын-шашын үлгілерінің өзгеруі және экстремалды ауа райы жағдайлары шығымдылықтың төмендеуіне және азық-түлік тапшылығына әкелуі мүмкін. Таза ауыз судың жетіспеушілігі және ауылшаруашылық жағдайларының нашарлығы су арқылы таралатын аурулар мен дұрыс тамақтанбау қаупін арттырады, бұл әсіресе балалар мен осал топтар үшін қауіпті.

3. Психикалық денсаулыққа әсері

Су тасқыны, дауыл және құрғақшылық сияқты климаттық апаттар зардап шеккендердің психологиялық күйзеліске, алаңдаушылық пен депрессияға әкелуі мүмкін. Үйден, жұмыстан және жақын адамдардан айырылу, сондай-ақ белгісіз болашақ психикалық денсаулыққа ұзақ мерзімді салдары болуы мүмкін айтарлықтай психологиялық жүктемені тудырады.

Климаттың өзгеруінің адам денсаулығына әсері

Ауа температурасының жоғарылауы қызып кетумен байланысты қызу стрессі, ыстық соғу және басқа аурулардың көбеюіне әкелуі мүмкін. Бұл әсіресе егде жастағы адамдарға, балаларға және экстремалды температураға ең осал созылмалы аурулары бар адамдарға қатысты.

Жұқпалы аурулардың таралуындағы өзгерістер

Климаттың өзгеруі көптеген жұқпалы аурулардың таралуына әсер етеді. Мысалы, температураның жоғарылауы және жауын-шашын үлгілерінің өзгеруі безгек пен денге вирусын тасымалдаушы масалардың тіршілік ету ортасын кеңейтуде [2].

Қорыта келе, жаһандық климаттың өзгеруі 21 ғасырдағы адам денсаулығына төнген ең маңызды қатерлердің бірі болып табылады. Ол жұқпалы аурулардың таралуына әсер етеді, ауаның сапасын нашарлатады, ыстық стресс қаупін арттырады және азық-түлік пен судың жетіспеушілігіне жағдай жасайды.

Тұрақты даму жолында тек экологиялық аспектілерді ескеру ғана емес, сонымен қатар халықтың барлық топтары үшін ресурстар мен мүмкіндіктерге тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін әлеуметтік әділеттілікке ұмтылу маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Табиғат. Интернет-ресурс
2. Виталий Лыссов «Қауіпті жылыну» журналы «Наука и жизнь». 2015 жыл. 14-20 беттер.

ӘОЖ 801 Қ 41

РЕҢК МӘНДІ ЖҰРАНАҚТАРДЫҢ СӨЗЖАСАМҒА ҚАТЫСЫ МӘСЕЛЕСІ

Мұсабекова Д., Филология: қазақ филологиясы ББ 2-курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., diana@gmail.com

Қарымбаева К.М., Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, km.karymbayeva@dulaty.kz

Аннотация: Бұл мақалада реңк мәнді жұрнақтардың сөзжасамға қатысы мәселесі туралы жазылған. Қосымшаның сөз тудыру мен форма тудыруының ара жігін қалай ажыратқан жөн деген мәселелер шұғыл түрде шешуді қажет етеді. Осы мақсатқа орай қазақ тіл білімінде форма тудырушы қосымшалар қатарына жатқызылатын реңк мәнді жұрнақтардың қолданысы әр түрлі бағытта зерттеледі.

Кілт сөздер: Сөзжасам, реестр, грамматикалық абстракция, туынды мағына, жұрнақ

Сөзжасам бірнеше жылдан бері қазақ лингвистикасындағы дербес сала ретінде танылып, зерттеліп келе жатқанына қарамастан, өз зерттеулерін күтетін проблемалар бар. Себебі, морфология шеңберінде осы күнге дейін зат есімнің жұрнақтары сөз алмастырғыш жұрнақтар ретінде қарастырылып, жаңа мағыналы сөздер пайда болатын сөзжасамның зерттеу объектісіне айналатыны немесе сөз формасы туа ма деген заңды сұрақтар туындайды. Тақырып бойынша арнайы зерттеулер болғанымен, мәселе толығымен шешімін тапты деп айту қиын. Олардың бірі-зат есімдердің тональды жұрнақтарының сөзжасамға қатынасы мәселесі. Бұл мәселені шешу үшін, ең алдымен, қосымшаларды қолдануды, олардың сөзжасамға немесе сөзжасамға қатысуын және олардың тарихи және лингвистикалық тұрғыдан мағынасын қарастыру қажет.

Ғылыми еңбектер мен оқулықтарды шолуға сәйкес, ғылыми грамматикада сөздерді түрлендіретін жұрнақтар сөзжасамдық жұрнақтардан бөлек сөз таптарының контекстінде қарастырылады. Мысалы, зат есімнің реңк мәнін тудыратын жұрнақтар А. Ысқақов еңбегінде зат есім тудыратын жұрнақтардан бөлек қарастырылған, онда автор реңк мәнді жұрнақтардың 13 түрін атаған [1]. Н. Оралбайдың «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығы [2.123-124] мен «Қазақ грамматикасында» зат есімнің реңк мәнін беретін 24 жұрнақ «зат есімнің лексикалық мағынасын түрлендіріп, оған түрлі реңк мәнін қосатын жұрнақтар, яғни түрленген туынды мағына беретін сөзжасамдық жұрнақтар» деп көрсетілген [3.321]. Ал 1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасында» сол қосымшалар «Зат есімнің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуы» деген тақырып аясында сөз тудырушы жұрнақтармен қатар қарастырылған [4.46-47]. Бұл осы тұста қазақ тілі біліміндегі сөзжасамдық мағына мәселесі мен оның түрлері қандай болуы мүмкін деген мәселенің басын ашып алған жөн екенін көрсетеді.

Демек, бұл зат есімнің реңк мәнді жұрнақтары түрленген туынды мағына жасайды дегенді білдіреді. Бұл, автордың өзі көрсеткендей, орыс тіл біліміндегі «модификационное значение» мәнінде алынған [2.123]. белгілі ғалымдар еңбектерінде орыс тіл біліміндегі жұрнақ мәселесі мен қазақ тіліндегі жұрнақтардың бірдей, біркелкі еместігі айтылып, көрсетіліп жүргені белгілі [5.148; 6.222].

Сөзжасамға байланысты зерттеулерде сөзжасамдық мағынаға түрлі анықтамалар беріліп жүр. Н. Оралбай аталған еңбегінде: «Туынды сөздің жасалуына байланысты пайда болған мағына сөзжасамдық мағына деп аталады» дейді де, оның өзгерген туынды мағына, түрленген туынды мағына, көшірілген туынды мағына және теңбе-тең туынды мағына деген төрт түрін көрсетеді [2.41-42].

Қазақ тіл білімінде реңкті жұрнақтар модификациялық жұрнақтар, яғни форма түзуші қосымшалар ретінде жіктеледі. Олар сөздің лексикалық мағынасын тұтастай өзгертпейді, дегенмен олар өздерінің грамматикалық табиғаты тұрғысынан категориялық түрлендіру жүйесінің көрсеткіші бола алмады және сөзжасамдық қосымшаларға ауыса бастады. Сондықтан мұндай жұрнақтарды сөзжасамдық қосымшалар ретінде емес, тілді дамыту процесінде жұрнақтар мен сөзжасамдық қосымшалар арасындағы аралық ретінде қарастырған жөн. Өзгертілетін жұрнақтардың басты ерекшелігі-олар жаңа мағыналы сөз жасамайды, түбірдің лексикалық мағынасын тұтастай өзгертпейді, бірақ түбір сөздің лексикалық мағынасына семантикалық реңк қосады, сонымен қатар тамырға қосымша грамматикалық мағынаның үстеуі. Осы белгілеріне байланысты С.М. Исаев былай деген: «Модификациялық жұрнақтардың кейбірінің түбірге жалғану шеңбері шектеліп қалған. Оларға қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің реңдік мәнді жұрнақтарын, сын есімнің шырай категориясына ендіріліп жүрген -ғылт, -ғылтым, -шылтым, -ша, -ше жұрнақтарын жатқызуға болады» дейді [6.227-228]. Аталған қосымшалардың сөз тудыру немесе форма тудыру сипатын анықтау үшін олардың әрқайсысының тілдегі қолданыстарына, сөздіктің реестрлік қатарын құрай алу-алмауына, тарихи шығу тегіне назар аударған жөн. Мысалы, зат есімнің реңк мәнді жұрнақтарының саны көрсетіліп (13-тен 42-ге дейін), олардың барлығы бірдей сөзжасам қосымшаларына жатқызылып та жүр [7.81-82].

Зерттеушінің айтуынша, бұл қосымшалардың негізгі мағыналары: құрмет, құрмет, сүйіспеншілік, сүйіспеншілік, адамзатқа тән эмоционалды нысанды білдіру және төмендету, кемсіту, мазақ ету, жұрнақтар. Демек, бұл жұрнақтардың семантикалық табиғаты гетерогенді. Бұлардың ішінен кісі есімдеріне жалғанатын -қа,-ке,- еке, -а, -е, -ң,-ш жұрнақтарын қарастырайық.

Тіл байлығының жиынтығы, тілдегі бар лексемалардың тізбесін құрайтын 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» 2-томында аталған жұрнақтармен келетін 2 сөз ғана кездесті: бай+еке, бақсы+еке. Ал 8-томынан аталған жұрнақтармен келетін бірде-бір сөз кездестірмедік:

«БАҚСЫЕКЕ зат. Бақсы сөзінің құрметтеп, кейде кекетіп айтылатын түрі. *Бақсыекең* одан сайын бұрқырап, бірдеңені көріп тұрған кісі секілденіп қадалып қалыпты (С. Торайғыров) [8.57].

«БАЙеке зат. Бай деген сөздің құрметтеп, қошеметтеп айтылатын түрі. -Ат неге сабылған, *байеке*?(Ғ. Мұстафин)[8.57].

-еке жұрнағы осындай қолданыстардан өзге кейбір кісі есімдеріне жалғанады;

-Ермек - Ереке, Жұман - Жүмеке, Ғали – Ғалеке, т.б. Бұндай қолданыстарында жоғарыдағыдай кекесін мәні болмайды, тек сыйлау, құрмет мәнінде жұмсалады.

-қа, -ке жұрнағы Мәди - Мәке, Сәкен - Сәке, Жамбыл - Жәке, Марат - Мәке секілді кісі есімдеріне қосылып, сыйлау, құрметтеу мәнін береді.

-а,-е жұрнағы Сәбит - Сәбе, Мұхтар- Мұха қолданыстарын жасауға негіз болады.

-ң жұрнағы Ғабит - Ғабен, Мұхтар- Мұхан түрінде кісі есімдерінде жалғанады, бірақ адамға тура қаратылып айтылмайды.

-ш жұрнағының жоғарыдағы қосымшалардан бір ерекшелігі - оның көбінесе балалардың, жастардың есімдеріне жалғанып, еркелету мәнін беруі - Айна - Айнаш, Сәуле - Сәулеш, Айдар - Айдаш, Құрман- Құрмаш, т.с.с. (үлкен кісіге бұлай дей алмасымыз анық).

Зерттеулерде аға сөзінің де осы типтес жұрнақ түрінде көрсетілуі де кездеседі [7.75-76]. Мысалы: Сераға, Нұраға, Әзаға, Есаға, т.б. Аға сөзінде туыстық ұғымымен қатар құрмет пен құрмет мағынасы да бар, өйткені аға туысына қатысты ғана емес, егер ол үлкен болса, айтыла береді. Дәл сол себепті оны аталған сөздердің құрамындағы аға жұрнақ емес, толыққанды сөз ретінде таныған дұрыс деп ойлаймын.

Содан кейін оларды зат есімдердің түрлендіретін жұрнақтары деп дұрыс түсінеді, өйткені жалқы есімдерге мұндай қосылыстар сөздіктердің регистрлік қатарын құра алмайтындығын ескере отырып, олар жалқы есімдерге жаппай қосылып, сөзге әртүрлі грамматикалық мағыналар береді. *Ағай, апай, тәтей, шешей, жеңгей, әжей* сөздерінің құрамындағы -й жұрнағы сөз тудырып тұр, өйткені ағай, *апай* деп мұғалімді атау қалыптасқан деген түсінік бар. Егер *ағай, апайды* осындай мәндегі жаңа сөз деп танысақ, тәте, шешей, жеңгей, әжейді де сол қатардағы сөз деп тануға тура келеді. Біздіңше, соңғысында тәтеден, шешеден, жеңгеден, әжеден өзге жаңа туынды мағына, жаңа туынды атау жоқ. Бұл сөздерге -й жұрнағы сыйлау, құрметтеу мағынасын қосып тұр. Әрі бұндай қолданыстар танымайтын немесе басқа адамдарға байланысты айтылады. Ал апай, ағай сөзінің *мұғалім, мұғалима* секілді ұғымдық дәрежеге жетуін олардың функциялық қолданысының нәтижесі деп танығанымыз жөн болар. Әрі аталған қолданыстарда экспрессивтік мән қосылғаны көрініп тұр.

Тілде олардың әрқайсысы жеке лексикалық бірлік ретінде қолданылады және жеке сөз ретінде әрекет етеді, сөздіктерде олардың барлығы Регистр сөзі ретінде орын алмайды. Сондықтан оларды сөзжасамға жатқызуда абай болу керек. Сонымен қатар, зат есімдердің тональды қосымшаларын сөзжасамдық қосымшалардан ажырата отырып, бұл жұрнақтар қосылатын сөздің лексикалық мағынасын толығымен өзгерте ала ма; олар сөздіктің регистрлік қатарын құрайтын лексема бола ала ма; жасалған сөздің стилистикалық, эмоционалды және экспрессивті сипатына ие; белгілі бір топтағы сөздердің басым көпшілікке қосылу және грамматикалық абстракциялар жасау қабілеті сияқты белгілері болғаны жөн.

Әрине, барлық тональды мағыналы зат есімдердің семантикасы бірдей деп айтуға болмайды. Белгілі ғалым А.Ысқақов осы топтағы жұрнақтарды лексикалық мазмұны жағынан жаңа сөз тудырмай, сөздерге әр қилы әсер, экспрессивтік рең үстейтін қосымшалар қатарында атап, зат есімнің ішкі категориялық формалары барын, олардың зат есімнің реңк мәнді тудыратын жұрнақтары деп танылуына болатындығын айтқан [1.165]. Дегенмен, реңк мәні бар қолданбаларға берілген барлық дерлік анықтамалар оның семантикалық түрде жаңа сөз жасамайтынын, тек сөздің мағынасын өзгертетінін көрсетеді.

Осылайша, сөздерді тудыратын қосымшалар мен формаларды жасайтын қосымшалар арасындағы айырмашылық тек грамматика үшін ғана емес, лексикографиялық жұмыс үшін де маңызды. Сонымен бірге, қосымшалардың туынды және реляциялық мағыналарын анықтау лексикология, сөзжасам, морфология, лексикография сияқты ғылымдар үшін де маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. А., 1994.
2. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2001.
3. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
4. Қазақ тілінің грамматикасы. А., 1967.
5. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Арыс, 2007.

6. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: Рауан, 1998.
7. Құрманәлиева З. Реңк мәнді туынды зат есімдердің мағыналық құрылымы. Монография. Алматы, 2004.
8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Алматы: Ғылым, 1976. 2-том.

ӨОЖ 821.512.88

КСРО КЕЗЕҢІНДЕГІ АККУЛЬТУРАЦИЯНЫҢ ҰЛТТАР ТІЛІНЕ ЖАСАҒАН ШАБУЛДАРДЫҢ НӘТИЖЕСІ

Керімбаева А., Конвергенттік журналистика ББ 2-курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kerimbaeva.almira@icloud.com
Көпбаева М.Р., Филология ғылымдарының докторы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік
университеті, mr.kopbayeva@dulaty.kz

Аннотация: Бұл мақалада КСРО-ның кезеңіндегі қазақ тілінің мәртебесінен айрылып қалу қаупінің елімізге алып келген зардаптарын ғылыми тұрғыдан зерттеп, әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты талданады. Қазақстандағы тіл мәселесінің тарихына тереңнен зерттеу жасалып, қазақ тілінің мәртебесін сақтап қалу жолындағы шығармашылық тұлғалар мен қайраткерлердің іс-әрекеттері мысалдармен келтіріліп, мемлекеттік тілді меңгеру көрсеткіші салыстырылды. Мақалада осы мәселеге өзіндік пікір, талдау жасалады.

Кілт сөздер: Ғылым, академия, тіл, білім, институты, директор, академик, нормативтік, құқықтық, құжат, еліміз, мекен, ұлт, өкілдер.

XX ғасыр қазақ ұлты үшін отаршылдық саясаттың шегіне жеткен дәуірі болды. 6000 жылдам астам тарихы бар, арғы тегі түркілерден тарайтын қазақ тілі XX ғасырдың екінші жартысында Кеңестік саясаттың ықпалымен жойылуға айналды. Қазақ қайраткерлері мен жанашырлары ұлттық тілімізді сақтап қалу жолында барынша күресіп бақты. Әйтсе де, ұлы орыстық шовинизм біздің елімізде ашық және жабық түрлерде жүргізілді. Халық жазушысы Ә.Кекілбаев зерттеулеріндегі ғылыми тұжырымдар аккумуляцияның қалай жүргізілгенін жан-жақты талдап көрсетеді: «Кеңес Одағының социалингвистикасы бұл қитұрқы саясатын жазба тілдерге де жүргізеді. Көптеген елдерде байырғы тілдерде, асып кеткенде, тек мектеп көлемінде білім беріледі. Жоғары мектептерде ол тек пән ретінде ғана оқытылып, негізгі мамандық беру тілі ретінде пайдаланылмайды. Байырғы тіл сауат ашудан бастап, қай мамандық бойынша да жоғары білім алуға толықтай пайдаланылған күнде ғана, шын мәніндегі, білім алу тіліне айнала алады. Тек сондай жағдайда ғана ол толыққанды мемлекет тіліне, бүкіл мемлекеттік құрылыстың толықтай қызмет атқару құралына айнала алады. Өйткені, тек сауат ашу құралы деңгейінде қалған тіл толыққанды теңдікке ие бола алмайды. Ондай тілмен ғана пайдаланатын азаматтар да өз құқықтарын өз тілінде жүзеге асыра алмайды. Байырғы тілдерде жазуға ие етіп, дабыра түрде жоғары әлеуметтік статусқа ие қылумен шектелу оны дамытқандық та, қорғағандық та емес, жай әншейін көзбояушылық болып шығады» [1.233] деп шындықты танытты.

XX ғасырдың екінші жартысының соңында бүкіл қазақтың зиялы қауымы, ғалымдар, қолына қалам ұстаған сауатты қазақтың барлығы да өзінің ана тілін құртып ала жаздап барып есін жиғандай болды. Бұл туралы көп айтылып, көп жазылды. Содан барып қазақ тілін егер мемлекеттік тіл жасамасақ, онда мүлде айырылып қалуымыз мүмкін деп шешті. Сол мемлекеттік тіл үшін неше алуан күрестер өтті. Сонау 1986 жылы біздің жастарымыз елді дүр сілкіндірді. Жастар тәуелсіздіктің алғашқы таң шапағын атырғандай болды. Қазақтың тілін, мәдениетін, дінін қаузап көтерген алаш ардагерлері болатын. Олар мәселен 20-30 жылдары барлық мәселені көтеріп келді. Содан кейінгі дүмпу - қазақ тілін сексенінші жылдардың соңында мемлекеттік тіл жасаудың жолындағы жүрген күрес. Оның басы-қасында Әбдуали Хайдар, Рахманқұл Бердібай, Шона Смаханұлы, Тұрсынбек Кәкіш сияқты ағаларымыз жүрді. Мәселен, Ғылым

академиясында қазақ зиялыларының басын қосқан бірнеше дүркін басқосулар өтіп, келелі мәселелерді ортаға жиі салып отырды.

Бұл туралы жазушы, тіл жанашыры Б.Нұржеке былай деп еске алады: «Әлі есімде, 1988 жылы Ғылым академиясының Тіл білімі институтының директоры болып істейтін академик Әбдуали Туғанбайұлы Хайдар екі-үш рет жастарды жинап алып, қазіргі қазақ тілінің жағдайы және оның болашағына қатысты мәжіліс құрды. Ғалым Ә.Т.Хайдар былай деп мәлімдеме жасады «Тілді мүлде жойып, құртып алмас үшін оның тек ғылыми проблемаларын зерттеп, сонымен шектеліп ғана қоймай, тілдің ел үшін, халық үшін, ұлт үшін ең маңызды қызметін сақтап қалу мақсатында барлық салада мемлекет те өз міндетін атқару керек. Ұлттың дамуының барлық саласында қызмет ететін тілдің тек отбасы деңгейінде шектеліп қалуы оны құрдымға әкеледі. Қазақ тілі үлкен өмір сахнасына шықпай, тұншаланып қалып отыр. Міне, осыны толғай отырып, оның төңірегіндегі проблемаларды қаузап, халықтың, елдің есіне салып отыратын бұқаралық ұйым ретінде ол «Қазақ тілі» қоғамын құрсақ» деп ұсыныс жасады» [2.125].

Кеңес үкіметінің жұмса - жұдырығында, ашса - алақанында тұрған ел бола отырып, «Қазақ тілі» қоғамын құру деген бір өте тосын, қисынсыз дүние сияқты көрінді. Бұған қазақтың үлкен ғалымдары да тосырқай қарады. 1986 жылғы дүмпуден кейін бе, тілге байланысты тауқыметті көріп келе жатқан жастар бірауыздан қолдады. Сөйтіп «Қазақ тілі» қоғамын құру мәселесі шешілді. Ол кезде Орталық Комитеттің басшылығына келген Колбин дейтін бірінші хатшы тілге байланысты неше түрлі құйтырқы саясаттарды қолданып жатты. Бірақ мемлекеттік тіл, ұлттық мүдденің басты мәселелерінен тайқып жүрді. Міне осындай тұста қазақ зиялылары газеттерге жазып, радио, телеарналардан сөйлеп, «мемлекеттік тілді өркендетпесек, біздің қазақ тілінің де құны көк тиын», деген әңгімелерді қозғап, ақыры «Тіл заңы» мәселесі көтерілді. 1989 жылдың 22-қыркүйегінде «Тіл туралы» заң қабылданды, содан бір айдан кейін, яғни 22-қазанда Халықарлық «Қазақ тілі» қоғамы құрылды. Сол Заңда да көп кемшіліктер бар. Қазақтардың саны 40 пайыз шамасындағы ғана кез ол. Сондай жағдайда «Тіл туралы» заңды қабылдату біздің халқымыздың ұлы ерлігі деп есептеймін. Әрине, кейін есімізді жинап қарай бастаған кезде қаншама кемшіліктер кеткенін байқадық. Тіпті енді баптарының көбі қазақ тілі, орыс тілі деп қабаттасады да отырады. Орыс тілін айтпаса, қазақ тілінің тынысы мүлде тарылатын сияқты. Ал шынында керісінше болатын. Сондықтан да жаңа екі редакциясымен үш рет қабылданды ғой заң. Сонда да кемшіліктерден арыла алмай отырмыз. Бірақ жұрттың бәрін алаңдатып жүрген мәселе Конституцияға кірді. Онда «Мемлекеттік тіл - қазақ тілі» деп берілгеннен кейін ғана жұрт екі ойлы пікірінен арылды. Бірақ «орыс тілі барлық ресми мекемелерде қазақ тілімен тең қолданылады» деген сөйлем бар. Мұны жұрт ресми тіл деп өздерінше жобалап алды. Ресми тіл дегеннің этимологиясына үңілсек, мемлекеттік тіл мен ресми тіл деген екеуі бір сөз. Міне осылай алып-қашып жүріп, көп адам қате түсініп жүр. Орыс тілі мемлекеттік мекемелерде мемлекеттік тілмен қатар тең қолданылады дегенді білдіреді. Оны енді дұрыс түсінудің орнына алып-қашып, кейде қазақ тілінің күні бітті деп ойлайды. Белгілі ақын М.Шаханов бұл мәселелердегі келеңсіздіктерге пікірін «Мемлекеттік тіл - орыс тілі емес, мемлекеттік тіл - қазақ тілі. Ал орыс тілі қатынас құралы ретінде ресми мекемелерде тең қолданылатын тіл. Сондай-ақ Конституция ондаған жылдарға бірақ қабылданатын құжат қой» [3.35] деп білдірді. Шамасы осы Конституциямызға ептеп-ептеп өзгерту енгізетін уақыт келетін болу керек. Міне, сол кезде мемлекеттік тілдің қасында орыс тілін қабаттастырмау керектігінің қажеттігі айтылатыны күмәнсіз.

Дегенмен атқарылмаған істер де баршылық. 33 жыл өткеніне қарамастан, қазақ тілінің қоғам өмірінің бар саласында кеңінен қолданылуына, көп жағдайда басымдыққа ие болуына қол жеткізе алмай келеміз. Ең аяғы елімізде тек ғана қазақ тілінде хабар тарататын бір телеарна аша алмай отырмыз. Мемлекеттік тіл туралы заң, яғни тек қана мемлекеттік тілдің мүддесін қорғайтын нормативтік-құқықтық құжаттар қабылдай алмай келеміз. Орыс тілді қазақтар мен елімізде мекендеп жатқан кейбір өзге ұлт өкілдерін соңымыздан ерте алмадық. Қазақтың мүддесін, ойы мен пікірін орыс тілді қауымға жеткізетін және табанды білдіретін орыс тілінде шығатын басылымдар ашу керек еді.

Алайда қазіргі таңда Қазақстан халқының мемлекеттік тілді меңгеру көрсеткіші бойынша өңірлер арасында бірыңғайлық жоқ. Бұл тиісті өңірдің географиялық орналасу ерекшелігі мен тұрғындардың этникалық құрамына байланысты. Мысалы «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты мәселелері бойынша әлеуметтік және талдамалы зерттеулерге» сүйенсек қазақ тілін меңгерген респонденттердің ең көп саны Қызылорда (97,9%), Атырау (94,7%) облыстары мен Шымкент қаласының (91,9%) тұрғындары. Қазақ тілін Қостанай облысында (24,9%), Батыс Қазақстан облысында (26,3%) және «Ақмола облысында (42,7%) меңгерген (Қазақстан

Республикасындағы тіл саясаты мәселелері бойынша әлеуметтік және талдамалы зерттеулер, 21-бет). Бұл тиісті өңірлерде тіл саясатын жандандыру қажеттігін білдіреді.

Қорыта келгенде, Қазақстанда қазақ тілінің мәртебесін, оның құзыретін іс жүзінде нығайту мәселесі, өкінішке орай, әлі күнге өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл шындығында бәрімізге артылған жауапкершілік жүгі, барша қазақстандықтардың ортақ ісі. Отбасындағы тәрбиеден бастап, ел басындағы азаматтарға дейін өз ісінде осыны естен шығармауы тиіс. Жоғарыда баяндалған бірқатар себепке байланысты мемлекеттік тілдің әлеуеті уақыт өткен сайын арта беретінін анық болжауға болады. Бірақ, бұл үрдісті жеделдетуге қолымызда бар ресурстарды, мүмкіндікті пайдалана отырып, баршамыз атсалысуымыз қажет. Мемлекеттік тілді оқытудың бірыңғай стандарттарының болмауы, оқыту инфрақұрылымы қызметінің бірыңғай стандарттарының болмауы, сондай-ақ мемлекеттік тілді меңгеру үдерісін ынталандыру және мониторинг жүйесінің жоқтығы қоғамдағы мемлекеттік тілді меңгеру деңгейін арттыру ісінде тежейтін фактор болып отыр.

Коммуникациялар, демалу мен ойын-сауық саласында мемлекеттік тілді белсенді қолдану аясының кеңеюі, мемлекеттік тілді отбасы құндылығы ретінде қолдану мен кеңінен таратудың беделін арттыру, мемлекеттік тілді оқыту мен насихаттауда БАҚ-тың рөлін арттыру әлеуметтік-коммуникативтік кеңістікте мемлекеттік тілдің енгізу үдерісінде маңызды фактор болып табылады.

Мемлекеттік тілді дамытудың басты факторлары терминология, антропонимика және ономастика саласындағы проблемаларды шешу, сонымен қатар нормативтік құқықтық базаны жетілдіру болып отыр.

Бұл ретте іскери қарым-қатынас, бизнес, ғылым, сонымен қатар халыққа қызмет көрсету, мемлекеттік қызмет көрсету салаларында да мемлекеттік тілді қолданудың төмен дәрежесі сақталып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кекілбаев Ә. Тіл және Тәуелсіздік. -Алматы: Нұрлы әлем, 2008.-332б.
2. Нұржеке Б. Таңдамалы.- Алматы: Арыс, 2016.-233б.
3. Шаханов М. Шығармалар жинағы I том.-Астана:Фолиант, 2020.-238б.

ӨОЖ 821.512.122:316.3

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТЕХНОКРАТИЯНЫҢ СИПАТЫ

Азатова З., «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., azatovazere1625@mail.ru
Саламатова Р.М., ф.ғ.к., доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., rm.salamatova@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада Қазақ әдебиетіндегі технократияның сипаты қалай көрініс тапқандығы туралы қарастырылып отыр. Технократтық ұлттың білімді ұлт екендігін қазақ әдебиетіндегі көркем туындыларында көрініс алуын әдеби-ғылыми талдаулар жасау арқылы көрсету болып табылады. Технологиялық жолды үздіксіз қимыл, қозғалыс деп ала отырып, сол технологияны өзгерту арқылы технократиялық ел болу модельн ұсыну болып табылады.

Кілт сөздер: Технократия, технология, ұлттық код, интеллект, ой, модель, ұлттық сана.

Соңғы уақыттарда ғылым мен технологияны дамыту керек деген сөздер жиі айтылуда. Біз бұл нәрсені жақсылықтың нышаны деп қабылдағанымыз дұрыс болар. Әлемнің кез келген дамыған елін алып қарасақ барлығы өнертапқыш, технологтар. Енді мемлекеттер бұл дәрежеге қалай жетті деген әрбір жаннның көкейінде жүрген сұрақтар десекте артық болмас. Менің ойымша, дамыған әрбір ел - ғылым мен технологияны дұрыс насихаттаушы ел. Біздің елде өнертапқыш пен мықты ғалымдардың шықпауы үгіт насихаттың жүйелі түрде айтылмауы. Еліміз Тәуелсіздік алған сәттен бастап университеттер мен колледждер шектен тыс көбейді. Соның салдарынан қоғамға қажеті жоқ маман иелері көбейіп, жұмыссыздық орын алды. «Тас лақтырсаң заңгер мен экономистерге тиеді» деген жағдайға әкеліп соқтырды [1,26]. Дерек

көздеріне сенсек Қазақстанның жоғарғы оқу орынындағы студенттердің саны жағынан әлемде көш басында тұрған мемлекеттің бірі де біргеі екен. Дәлірек айтқанда Қазақстандағы бір миллион халыққа он жоғарғы оқу орнынан келеді екен. Ал басқа мемлекеттерде миллион тұрғынға не бәрі бір, екі оқу орнынан ғана келеді. Бұл дегеніміз саны бар сапасы жоқ дүние. Жоғарғы оқу орындары көп болса да біздің елімізде көптеген салада әлі күнге дейін мамандар тапшы. Нақтырақ айтқанда техника мамандары, ауыл шаруашылықпен айналысатын маман иелері жетіспейді. Қазақстандықтар үшін геолог, радиотехник, инженер, мұнай мен газ, құрылысшы, кен ісі сынды білікті мамандар жоқтың қасы. Бізде қай мамандық иелері көп? әрине гуманитарлық бағыттағы маман иелері. Оған басты себептер гуманитарлық мамандық иелерінің шәкіртақысы мен болашақта берілетін жұмыс ақысының басқа салалардан жоғары болуы. Өткен жылдары мұғалім мамандығының жалақы мөлшері екі есеге көтерілгеннен кейін, мұғалім қатарынан орын алғысы келетін жандардың саны едәуір артты. Егер жоғарыда аталып өткен технология саласындағы мамандық иелерінің жалақы мөлшері артатын болса тиімді жағдайлар жасалса осы мамандық иелеріне үйіліп – төгіліп келер еді ғой [2,56].

Қазіргі таңда халықтың назары – өнер адамдары мен спортшылар және блогерлер. Және сол маман иелері белгілі бір жетістіктерге жетіп жатса, ақпарат құралдары жарыса хабар береді. Сол жетістіктері үшін де қомақты сомалар тігіліп, қымбат бағалы сыйлықтар тарту етеді. Мысалы ақындар мұшайрасында тігілетін ақша мен бағалы сыйлықтардың сомасын көргенде бағасына басың айналады. Сондағысы екі, үш сағат тыңғырлатып өлең айту ғана. Ол нәрседен бізге не пайда ? Тек ащы шындық пен саясат жайындағы сөздерді құлаққа түріп кетеміз, сол өзекті мәселелерді қолға алып жатқан адам бар ма? Жоқ бос шығын ғана. Керісінше сол қаражатты технологтар үшін қолданса нұр үстінен нұр болмай ма. Белгілі математик Асқар Жұмаділдаев неліктен үнемі «Қазаққа ақын емес, технократ керек» дейді? Себебі жаһандану дәуірінде техника саласы қарыштап дамып тұр. Асқар ағамыздың айтқан сөзінің жаны бар лирика ол жеке адамның шаруасы. Ал технократтық ұлт болу – жалпыхалықтық ұғым – түсінік. Асқар Жұмаділдаев айтпақ ойы ақындықты таста деген сөз емес бүгінгі күннің кәсібін үйрен, жатпа, алға жылжы, позитив ізде» деген сөз [3,106]. Асқар ағамыздың осы бір мақаласы жарыққа шыға салсымен бір топ ақындар өре түрегелді. Халықтың пікірі екі жаққа кетті. Ол қазақ ақылды ұлт болуы қажет. Басты істетенін. Қолды емес, аяқты емес, қарынды емес, басты істететін халық болуымыз қажет деді. Асқар ағамыздың да мемлекет басшымыздың да айтпақ ойы тек фокусты технологияға қою керек деген сөз емес, руханиятты да қатар алып жүру абзалырақ дейді. Себебі әр саланың үздігі бар. Олардың да өз айтары бар, һәм жас ұрпаққа берері бар» [4,56]. Ендігі мәселе әдебиет пен технократ деген ұғымның байланысы қандай екендігін толықтай түсініп алуымыз қажет. Біз қазақ тілі мен әдебиет пәнінің маманы болғандықтан әрбір сөзімізге Абайды тие кетекенді жақсы көреміз. Абайдың кез – келген еңбегін ашып қарасақ мына дүние мен ақыретті тең ұстауды аманат етті. Қазіргі таңда біз екеуін қатар алып жүрген жоқпыз. Абай Құнанбаев «Кім атақты болса, кімнің ақшасы көп болса, соны жаппай мақтаса, соның маңайынан шықпа» деген жоқ. Керсінше «Ғылыммен айналыс» деген жоқ па? «Дүниенің кілті ғылымда, өмірдің мәні оқу- білімде, еліңе пайдалы жасауда» деп айтқан жоқ па? Егер біз руханиятымыз бен технологиямызды қатар алып жүретін болсақ, дамыған елдің алдыңғы қатарында боларымыз айдан – анық [5,86]. Теледидар, ұялы телефон ашық қалсақ, мардымсыз әзілкештер мен КВН - шілерден көз ашпаймыз. Бар шындықты солардың айтқан арзан әзілдерінен іздеп тұрамыз. Және соларды қолпаштап жоғары көтеріміз. Қазақта тасада жүрген не бір талантты ұл - қыздарамыз көп қой. Неге соларды насихаттап, бойындағы білімін ары қарай жетілдіріп, қолдамасқа ? Біз неге Абай айтқан тепе - теңдікті ұмыттық ? Неге біз руханият пен технологияны, ғылымды қатар алып жүре алмаймыз? Дүйім жұрттың алдында тек руханият өкілдерін, әншілер мен спортшылар, әртістерді, блогерлерді насихаттай бермей, технология саласындағы әрбір үздік маман иелерін халыққа көрсетіп, ерен еңбектері үшін алғыс айтсақ бәлкім технологияға қызығатын жас ұрпақ осы салаларға өз еркімен, ынтамен келер. Бәлкім кезіндегі Әлихан, Сәкен, Міржақып сынды алыптар шығар. Ел үшін түрлі ғылым саласына барған алаштықтар, Абайдың жүріп өткен жолымен адаспай келді. Алаштықтардың әрқайсысы өз саласының майталманы [6,36]. Енді технократтық пен руханиятшылдық, ақындық бір адамның бойына табылады ма? Бұған қазақ зиялыларының ішінен келтіре аламыз ба деген сауалға жауап бере кетсек. Қазіргі таңда Қазақстан технологияға сәл де болса бет бұруда. Алғашқы баспалдағы технология саласындағы мамандық иелеріне, қоғамдық, гуманитарлық пәндерге қарағанда грант көп бөліп жатыр. Сонымен қатар технология саласындағы мамандық иелеріне шектеді азайтып, керсінше гуманитарлық пәндерге талаптар

күшейуде. Мәселен біз 50 баллдық көрсеткішпен технология саласына барсақ грант иегері болуымыз мүмкін, бірақ дәл осы баллмен қоғамдық, гуманитарлық пәнге бұл баллымыз жеткілісіз болады, тіптен екі есе көп көрсеткішті талап етеді. Бұл дегеніміз - технократтық мамандықтарды көбейтуге деген нақты қадамадардың бірі. Соған бет бұрыс. Совет одағы кезіндегі қатып қалған стратегия бойынша технология деген нәрсе – завод, фабрикаға байланысты. Ал біз қазақ әдебиеттегі технологияға мән беруіміз қажет. Технология бұл үздіксіз қимыл, қозғалыс. Біз технологияны өзгертсек технократиялық ел болатынымызға сенемін.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Сыр бойы газеті» / Ыдырыс Тәжіұлы. [Электрондық ресурс]. URL: <https://syryboyi.kz/category/adebiet/>
2. «Орталық Қазақстан газеті» / Жәлел Шалқар. [Электрондық ресурс]. URL: <https://ortalyq.kz/category/ruhaniyat/tarih/>
3. «Алаш айнасы сайтынан» / Серік Ақсұңқар. [Электрондық ресурс]. URL: https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/kazak-olennen-koz-jazsa-kansha-orkeniett-bolsa-onbaydyi-azar-119109/
4. «Адырна» ұлттық порталы / Асхат Қасанғал. [Электрондық ресурс]. URL: <https://adyrna.kz/post/65424>
5. «Әдебиет танытқыш» / Ахмет Байтұрсынұлы. Алматы, Атамұра 2003-206 б. [Электрондық ресурс]. URL: <https://adyrna.kz/post/65424>
6. «Педагогика» / Мағжан Жұмабаев. Алматы. - 160 б

УДК 81 139

INTERACTIVE TECHNOLOGIES AS AN EFFECTIVE METHOD OF TEACHING THE KOREAN LANGUAGE

Zholdybekova D., 4st year student of the specialty "Training of foreign language teachers",
M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, e-mail: dinazholdybekova@mail.ru

Kamalova Z., 4st year student of the specialty "Training of foreign language teachers",
M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, e-mail: ziyoda.kamalova@mail.ru

Sabyrova D., Lecturer of the Department "World Languages" M.H. Dulati Taraz Regional University,
Taraz, e-mail: dp.sabyrova@dulaty.kz

Annotation: The culture of South Korea is popular nowadays. K-wave has pleased the desire of the modern generation to learn Korean. And since young people are now in close contact with gadgets, the teaching methods should be effective and meet their needs. Thus, modern youth, in close interaction with technology, is distinguished by the rapid assimilation of huge amounts of information, provided that multimedia and interactive methods are used. This article discusses interactive technologies Canva, ISLcollective, educational website "한글오빠" as effective tools for learning Korean and developing all language skills.

Key words: interactive technologies, K-wave, Korean language, educational website, educational platforms.

Currently, knowledge of foreign languages is a valuable resource that offers a large number of prospects and opens up opportunities for career, travel and cultural exchange. Now Korean is among the top 20 most widely spoken languages in the world, due to its competitiveness in the global market, and can compete in popularity with English.

Features of learning Korean:

1. In Korean, the verb stands at the end of a sentence, in this it is similar to the syntactic construction of the Kazakh language. The remaining members of the proposal can be distributed freely.
2. For several millennia, the country has been closely connected with China. For example, in the Korean language there are Chinese and Korean numerals, each serves for certain constructions.

3. In the Korean language there are 4 styles of politeness of speech, ignoring or confusion in choosing a style of speech leads to insubordination when talking to a person [1].
4. Spelling is based on morphophonemic basis. The morpheme is constructed taking into account the context, and can be composed in different phonetic positions. "For example, "값" - the price, based on the context, can be pronounced as [kaps], [kap] or [kom], nevertheless it is always written in the basic form – "값" [2].

At the moment, the Korean language is gaining popularity in Kazakhstan due to the Korean wave "한류" [halryu] or K-wave associated with k-pop, k-dramas, which have captured the attention of the younger generation, and learning Korean will be the key to understanding this cultural wave.

Now, learning Korean requires the student to apply practical knowledge, and from the teacher, knowledge of various methods, techniques and approaches that will be effective for students. Thanks to a wide range of educational opportunities, new modern trends have emerged that have changed the image of the traditional education system. The use of interactive technologies in educational institutions expands the capabilities of the teacher, and allows students to receive an education adapted to modern requirements, which is aimed at the individual characteristics and needs of the student. Thus, modern trends prioritize the quality of methodological techniques in conjunction with the use of interactive technologies.

The use of technologies will help to maintain educational interest and natural motivation, develop creativity, create a situation to increase their cognitive activity, form independence and critical thinking. Interactive technologies are multimedia tools that allow you to work with animated graphics, text and interactive exercises, pictures, videos and sound materials. So, one of the most effective interactive technologies are:

Canva is a universal interactive tool that helps to bring creative ideas and projects to life. The key advantage for teachers is the development and creation of textbooks, visual dictionaries, visual illustrations, cards for oral speech, etc. For example, by schematically showing a grammatical construction, the teacher facilitates the explanation of heavy language rules. And by creating interactive tasks where the student can interact with the materials, the teacher helps to make learning more exciting and consolidate the learning material. So, thanks to the attractiveness of the design of visual elements, the development of the material proceeds in a visual form. Thanks to the use of this tool, a development was created on the theme "음식" [eumsik] - food, "하루 일과" [haru ilgwa] - daily routine, designed to consolidate the material passed.

Iscollective is a platform on which a large number of different and creative tasks on any topic are collected. On this platform, teachers have the opportunity to share their developments, which helps all participants in the educational process. Each user of the platform has the opportunity to create their own video tutorials, it is enough just to find a link with the material, after which the system generates a grammatical or lexical test, analyzing subtitles and key points. You can also create your own test, where the platform will provide 10 types of questions. In addition, teachers have the opportunity to create lesson plans, tests, creative tasks, and even prepare word lists for video tutorials. So, with the help of this platform, a video was developed to work out the grammatical structure of "자" [cha] - Let's, which is used to perform some action together.

Educational website "형 오빠" (hyeong oppa), created with the help of the website creation platform "Tilda Publishing". The site is intended for 2nd year students on the syllabus of the selected book "카자흐스탄인을 위한 한국어 (kajaheuseutanineul wihan han-gugeo) - Korean for Kazakhstanis", who have an initial and long-term level (초급 (chogeup)), based on the educational and methodological map of the discipline and is designed for 5 credits [3].

The development of the website is based on the application of a differentiated approach that allows you to control the learning process and increase the load based on their learning rate. So, the creation of the website is aimed at helping the teacher and the student, which is focused on the interests and needs of students, in order to maintain natural motivation, and make learning interesting.

The site content contains the following pages:

한국 노래 (han-guk nora). By singing songs, students improve listening skills, improve pronunciation, and thus learn to read quickly and correctly. By reading the lyrics, students find grammatical structures that they can master during the performance.

한국 동화 (han-guk donghwa). Reading fairy tales is suitable as additional literature or for free reading. This choice was approved by the Association of Korean Schools "한글학교 학생용 (han-geulhakgyo haksang-yong)". By reading fairy tales, you will replenish your vocabulary, learn idioms, stable phrases and improve your reading and speaking skills. Reading authentic material is necessary for a deep understanding of Korean culture.

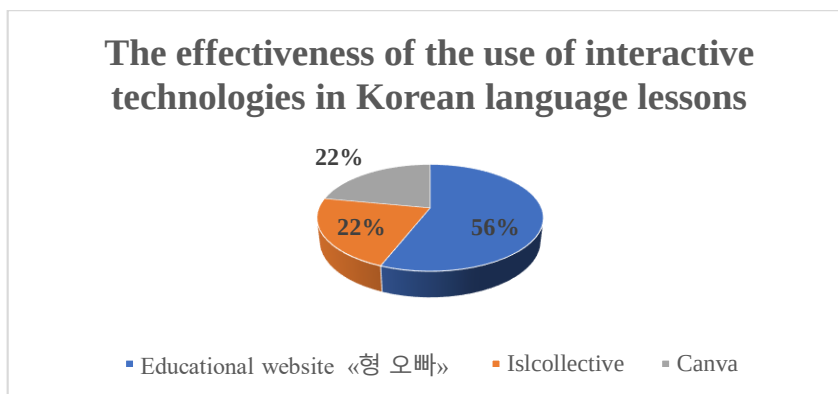
만화 영화 (manhwa yeonghwa). After studying grammar, students can consolidate the acquired material by watching a cartoon containing tasks on the chosen topic.

사전 (sajeon). The dictionary content consists of: 명사 (myeongsa) – noun, 동사 (dongsa) – verb, 형용사 (hyeong-yongsa) – adjective, 부사 (busa) – adverb, 한국어 구절 (han-gugeo gujeol) - phrases in Korean. Each section on the site is divided into levels (A1-B2). The words vary in alphabetical order.

문법 (munbeop). Grammar assignments were selected in accordance with frequently occurring errors. So, most students often make mistakes in numerals, in sublime speech, cases, tense, etc. Also, the grammar section is divided into pages, on one of which teachers can upload tests, control tasks, with the help of which students' progress can be monitored.

In order to identify which interactive technologies are the most effective and productive when learning the Korean language, we conducted a survey among students of Dulati University, Ustaz Institute (50 respondents), which includes questions about the inclusion of interactive technologies in the educational process, the development of skills when using interactive technologies, and also learned the preferences of students on educational platforms [4].

Based on the survey, we found that the inclusion of interactive technologies in the educational process increases the motivation and effectiveness of learning Korean. Their use makes it possible to actively interact with educational material, stimulates participation and independent activity, develops creativity and communication skills.

After analyzing the data, students noted interactive technologies: educational website "형 오빠" – 56%, Islcollective – 22%, Canva – 22%. Thus, respondents note that when using the Islcollective platform, they were able to improve their reading and listening skills. Thanks to the unique filtering in Islcollective, students were selected material focusing on their interests and opportunities. Because Canva is a platform for creating presentations, developing handouts, cards for developing conversational skills or generating topics for dialogues, essays or essays, audio tutorials with phrases for speaking training. Writing and grammar skills were developed on Islcollective websites, where materials were selected based on the student's level, and through Canva, due to the constructive display of grammar. Vocabulary was well mastered through Canva applications due to bright visual cards with images and words. And the creation of interactive exercises in these tools helps to consolidate the learned vocabulary. Also, through the educational website "형 오빠", you can develop all language skills, since the site has all types of tasks. For example, listening and singing songs

improves listening skills, and new grammar is learned during the performance of songs. Fairy tales are based on a differentiated approach, and also contain text tasks, performing which you develop writing skills and understanding of the text. The study of grammar through watching a cartoon is assimilated instantly through the use of associative communication. And the whole grammar is selected on the basis of frequent mistakes made in Korean lessons. A unique dictionary will make it possible to expand the vocabulary, where the study of words is more productive due to the separation by levels and parts of speech.

Thus, the use of interactive technologies in the study of the Korean language contributes to the development of all skills in combination by activating various channels of perception. Interactivity and adaptation to the needs of the student, contributes to the deep assimilation of material and language concepts, while creating a favorable environment for effective learning.

Korean is currently one of the most popular languages to learn. Consequently, teachers of modern education should look for new ways to present information, educational materials and new knowledge to students in an interesting and effective way, thereby using not only traditional methods, but also interactive methods. The use of interactive technologies in Korean language lessons develops cognitive processes, perception skills and productivity of educational activities, replenishes the educational process with audiovisual materials that help in understanding the peculiarities of the language. A series of interactive exercises and tasks allows students to practice reading, writing, speaking and listening skills in a game format. The vocabulary is also replenished, the understanding of speech by ear is improved.

Literature:

1. Korean language. The initial course of colloquial speech. – Seoul: Publishing House of the Institute for the Education of Foreign Koreans at Seoul State University, 1997.
2. <https://www.divelang.ru/blog/useful/250-slov-na-korejskom-yazyke-kotorye-dolzhen-znat-kazhdyj/?ysclid=lnqbb8346g783183844>
3. <https://project7956117.tilda.ws/>
4. <https://forms.gle/yFkG3aHAdBR6YPZo9>

УДК 004.032.26

СПОСОБЫ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ НЕЙРОСЕТЕЙ

Галымжанкызы I., студентка 1 курса специальности «Информатика и информационно-коммуникационные технологии», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, galymzankyzyi@gmail.com

Байтелиева М.А., магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры «Практические иностранные языки», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, am.bajtelieva@dulaty.kz

Аннотация: в данной статье исследуются методы изучения английского языка с помощью нейросетей. Авторы рассматривают применение машинного и глубокого обучения для повышения эффективности обучения английскому языку. Представлены результаты исследований, оценивающих эффективность данных методов в образовательной среде.

Ключевые слова: нейросетевая модель, чат –бот, ChatGPT, Poe, сленг, нейросеть.

Владение английского языка в образовательные программы становится все более актуальным требованием современной эры глобализации. Однако, многие ученики и студенты сталкиваются с трудностями, связанными с обучением иностранному языку. В свете быстрого развития информационных технологий применение нейросетевых моделей в обучении английскому языку представляет собой перспективное направление исследований. В рамках данного исследования представляется анализ эффективности применения нейросетевых моделей в контексте обучения английскому языку.

Для осуществления проверки данной темы было принято решение использовать нейросети «ChatGPT» [1] и «Poe» [2] сразу на практике.

На основании проведенного исследования мы выявили несколько методов изучения английского языка. В данном исследовании предлагается применить модель глубокого обучения ChatGPT в качестве инструмента для изучения эффективности обучения английскому языку.

Способ №1 заключается в расширении словарного запаса, особенно в сфере лексики, связанной с изучаемым языком. Это можно достичь, используя перевод слов с целевого языка на родной или другой известный язык. Однако, простой перевод слов не всегда обеспечивает полное понимание оттенков и контекстуальных значений. Именно здесь помощь нейросети может быть весьма полезной.

Взаимодействуя с чат-ботом, можно научиться различать тонкости значения слов. Например, многие изучающие английский язык часто путают глаголы "to tell", "to talk", "to speak" и "to say", которые на первый взгляд кажутся синонимичными и означают просто "говорить". Однако, на самом деле каждый из этих глаголов имеет свое уникальное значение, зависящее от контекста использования. Нейросеть может прояснить эти различия и объяснить, в каких ситуациях наиболее уместно применять каждый из них.

Например, глагол "tell" используется для передачи информации, инструкций, советов или рассказов о конкретном событии или ситуации. Нейросеть может привести пример, чтобы закрепить полученные знания: "She told me her name" - "Она сказала мне свое имя". Глагол "say" используется для передачи конкретных слов, фраз и выражений. Пример: "He said, 'Hello!'" - "Он сказал: 'Привет!'". Глагол "speak" указывает на способ общения на определенном языке или диалекте. Например: "I can speak English and Spanish" - "Я говорю на английском и испанском"[3].

Таким образом, благодаря объяснениям, предоставленным нейросетью, становится ясно, как важна контекстуальная разница между этими глаголами, и как правильное их использование может предотвратить грубые ошибки. Эти знания могут быть закреплены путем выполнения заданий, в которых необходимо правильно использовать глаголы "tell", "talk", "say" и "speak" в соответствующих контекстах.

Способ №2 включает возможность чат-бота проводить сценический диалог согласно заданным сценариям. Например, для подготовки к собеседованию на рабочем месте, можно попросить чат-бота выступить в роли работодателя и провести с нами собеседование на английском языке. Также, если не желаем участвовать в диалоге, можно предоставить заданный сценарий, в котором нейросеть будет самостоятельно вести диалог. Например, возможно попросить нейросеть придумать диалог между работодателем и соискателем. Путем такой практики мы можем расширять наш словарный запас.

Способ №3 предлагает использование чат-бота для улучшения письменных навыков. Чат-бот способен написать письмо или поддерживать разговоры на заданную тему. Например, возможно попросить чат-бота составить деловое письмо на английском языке или же общаться с ним в неформальном стиле, используя современный сленг, который актуален для носителей языка в данный момент.

ChatGPT исправляет пунктуационные, орфографические и грамматические ошибки в тексте письма, что помогает улучшить навыки в письменной форме и указывает на места ошибок. Получение обратной связи о конкретной ошибке более полезно, чем получение грамматически правильного текста. В качестве примера, были предоставлены чат-боту несколько предложений с ошибками. Чат-бот не только обнаружил и исправил ошибку, но и объяснил, почему она была неправильной.

Таким образом, использование чат-бота для улучшения письменных навыков предоставляет возможность получить обратную связь, исправить ошибки и улучшить свои навыки письма на английском языке.

Способ №4 – это использование ChatGPT для повторения и понимания грамматики, особенно в контексте использования времен. Многие новички в изучении английского языка сталкиваются с трудностями в различии времен, так как их в английском языке существует множество, и даже носители языка могут запутаться.

С помощью ChatGPT мы можем понять, когда использовать определенное время. Например, мы можем попросить чат-бота объяснить Present Continuous. Если нам все еще непонятно, мы можем попросить чат-бота объяснить это простыми словами. Помимо этого, чат-бот может предоставить примеры без прямой просьбы, что является еще одним плюсом.

Present Continuous, или Present Progressive, - это время в английском языке, описывающее действия, происходящие в настоящий момент времени. Оно позволяет выразить текущие действия, происходящие прямо сейчас или вокруг нас.

Present Continuous строится с использованием формы настоящего времени глагола "to be" (am, is, are), согласованной с субъектом, и добавлением основного глагола с окончанием "-ing". Пример: "I am reading a book" (Я читаю книгу) [4] - действие происходит прямо сейчас. А Present Continuous также может выражать временные тенденции и планы на будущее, особенно если действие запланировано на определенное время в будущем.

Способ №5, который предлагает использование чат-бота для подготовки к международным экзаменам, очень ценен и полезен. Подготовка к экзаменам, таким как IELTS и TOEFL, требует затрат времени и много усилий. В английском языке существуют различные уровни слов, и написав чат-боту, мы можем попросить его сгенерировать слова, которые могут быть использованы на экзамене. Дополнительно, чат-бот может создавать задания с использованием сгенерированных слов. Это помогает студентам практиковать и закрепить эти слова в памяти.

На экзамене требуется написать эссе на неизвестную тему, поэтому важно быть готовым к любым обстоятельствам. Чат-бот может помочь подготовиться, сгенерировав типичную тему экзамена или написав эссе по этой теме. Показательные примеры эссе, предоставленные чат-ботом, помогут изучить структуру эссе и улучшить навыки написания.

В контексте данного исследования теперь рассмотрим нейронную сеть "Рое".

Приложение Рое представляет собой инновационный инструмент для эффективного изучения английского языка. Оно предлагает несколько методов и подходов, которые пользователи могут применять для достижения своих языковых целей.

Способ №1 основан на использовании ассоциаций для запоминания новых слов. Путем связывания английских слов с русскими эквивалентами или звуками, пользователи могут улучшить процесс запоминания и установить ассоциативные связи между словами.

Способ №2 связан с подготовкой к экзамену IELTS. Приложение Рое предоставляет информацию о структуре и разделах экзамена, помогая пользователям эффективно подготовиться. Оно также предлагает тренировку навыков аудирования и говорения, а также расширение словарного запаса через списки часто используемых слов.

Способ №3 направлен на улучшение навыков письма. Приложение позволяет пользователям составлять эссе и проверять их на наличие грамматических и орфографических ошибок. Это способствует развитию навыков письменного выражения и предоставляет обратную связь по качеству написанных работ.

Способ №4 связан с практикой аудирования через просмотр англоязычных фильмов и сериалов. Приложение Рое предлагает пользователю подборку фильмов и сериалов, исходя из их уровня владения языком. Это позволяет улучшить навыки понимания речи, привыкнуть к различным акцентам и выражениям на английском языке.

В общей сложности, приложение "Рое" является значимым инструментом для изучения английского языка, представляющим разнообразные методы и подходы, направленные на достижение успеха в данном процессе.

Отличия нейросети Рое от других моделей, таких как ChatGPT, заключается в следующем. Во-первых Рое - комплексная платформа, объединяющая различные чат-боты под одной общей платформой, что позволяет использовать несколько нейронных сетей одновременно. Использование ChatGPT требует либо бесплатной версии с возможным снижением качества работы, либо платной версии. Использование ChatGPT через мобильный браузер может быть не всегда удобным.

Во-вторых, Рое разработана с учетом задач и целей, использующих обучение с подкреплением. Это делает ее более подходящей для обучения английскому языку, по сравнению с другими моделями, включая ChatGPT. Благодаря своей комплексной структуре Рое позволяет рассматривать проблему с разных ракурсов, что является ценным аспектом в обучении. Например, при ответе на заданный вопрос чат-ботом в Рое, могут быть заданы дополнительные вспомогательные вопросы, которые помогут более точно определить, что именно требуется узнать.

Таким образом, Рое предоставляет преимущества в виде комплексной платформы и использования обучения с подкреплением, что делает ее более гибкой и полезной при решении различных задач, включая обучение английскому языку.

В заключение, нейросетевые модели представляют мощный инструмент для обучения английскому языку, однако они имеют определенные ограничения. Исходя из проведенного анализа, можно сделать следующие выводы.

Во-первых, нейросетевые модели демонстрируют потенциал в предоставлении базовых знаний, обратной связи и рекомендаций в процессе обучения английскому языку. Их использование позволяет автоматизировать и оптимизировать процесс обучения, обеспечивая доступ к информации и поддержку в режиме реального времени.

Нейросетевые модели ограничены в обработке нестандартной речи и оценке письменных работ. В этих аспектах модели могут проявлять неточности и ограниченность, ведущие к неправильным выводам и рекомендациям, особенно в отношении грамматической корректности, структуры предложений и стиля написания.

Кроме того, нейросетевые модели могут страдать от ограничений в обработке нестандартной речи и оценке письменных работ. Неточности и ограниченность в этих аспектах могут приводить к неправильным выводам и рекомендациям со стороны моделей, особенно при оценке грамматической корректности, структуры предложений и стиля написания.

В свете вышесказанного, важно подчеркнуть, что нейросетевые модели не являются универсальным решением и не могут полностью заменить роль учителя или специалиста по языку. Они могут служить ценным дополнением, но для достижения оптимальных результатов рекомендуется сочетать их использование с традиционными методами обучения и персонализированным взаимодействием с опытными преподавателями.

Список литературы:

1. <https://chat.openai.com/auth/login>
2. <https://poe.com/Assistant>
3. Essential English Grammar in Use: A self-study reference and practice book for elementary learners of English / Raymond Murphy – 4th edition. Cambridge, 2015. – p.28.
4. Грамматика: Сборник упражнений / Ю.Голицынский. – Изд.7. Каро – Санкт-Петербург, 2011. – с.142.

UDK 372.881.1:373

GAMES IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS USING ICT IN SECONDARY SCHOOL

Akhmedova A., 2nd year students of the specialty “Teacher training in Foreign Languages”,
Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Taraz city, aaaidaaaanaaa0055@gmail.com
Alimtay D., 2nd year students of the specialty “Teacher training in Foreign Languages”,
Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Taraz city, dikosiya04@gmail.com
Altynbalta A.A., master of pedagogical sciences, Taraz Regional University named after
M.Kh. Dulaty, Taraz city, aa.altynbalta@dulaty.kz

Annotation: This article discusses effective methods of teaching English to secondary school students. One of the most important stages is the disclosure of students' attention and motivation to the subject, using information and communication technologies in a playful way in English lessons. The teacher should be a responsible, inquisitive, skillful teacher who can rationally use theoretical knowledge in practice. Purpose: to attract the attention of students, increase their interest in solving educational problems and further apply the knowledge gained in practice. The introduction of game elements into the educational process allows you to motivate students to independently master the material.

Keywords: English, information and communication technologies, games, teacher, modern, methods.

"It does not matter if we lose the game, how we lose for us and how we change as a result of this, what we summarize for ourselves, it is important how we can use it in other situations" Richard Bach.

Currently, in the modern educational space, methods of transmitting knowledge through the

game are widely used. We can say that gamification is the use of approaches inherent in games in order to increase the effectiveness of training in non – game spaces: educational, network, and application programs, to increase the involvement of students in the educational process, and to form a stable interest in solving applied tasks.

Dr. James Gee, a well-known researcher in the field of Education, said: "If you do not have motivation, you do not learn anything. And motivation always assumes some kind of reward. You can have fun spending time collecting game points, but in addition, the game has a great influence on you to better understand abstract things"[1].

Dr. Gee cites as an example the successful use of gamification through video games by 3,500 Chinese students when studying English. 95% of teachers who followed this experiment admitted that this type of training significantly increased the motivation of students. So, it can be said without a doubt that the introduction of game elements into the educational process allows you to motivate students to independently master the material.

Why should education be given in the form of a game?

A person remembers well what evokes emotions. It does not matter whether it is positive or negative, any strong impact on a person leaves a deep mark on the memory.

The true desires and capabilities of students will become clear. For example, an introverted quiet person may turn out to be a good strategist during the game. During the game, he shows his abilities, his self-esteem increases, and as a result-the desire for knowledge increases[2].

In today's era of globalization, a person who knows many languages has a special place in society. It is clear to all of us that learning a foreign language, mastering it well, plays a special role, firstly, in international relations. Language develops by living with the people.

Every teacher striving to provide a good education should create and develop a student's interest in the subject of English. Teaching English is a difficult and interesting job. In the learning process, it is very important to teach the language correctly; orally, write competently; and teach expressively. Much attention is paid to ensuring that students not only learn English, but also study its history and national culture. The purpose of teaching English is to learn to speak a foreign language, to be able to communicate, to reach mutual understanding and strive to strengthen relationships, to be able to express and defend their opinions. Foremost, the teacher must be fluent in the language. Secondly, the student needs to learn in an understandable language. Therefore, we should always be guided by the fact that the provision of education in an understandable language is the main axiom of the formation of professional qualifications.

Learning English can be done in the following 3 different ways.

1. Lexical work.
2. Grammar work.
3. Phonetic work.

Different methods are used to learn vocabulary. If we focus on the skill of teaching vocabulary, we will see that it is divided into 3 different groups: concrete words, abstract meaningful words and compound words.

Concrete words are things: (book, pen, table), action (reading, walking, dancing), criticism of things (tall, beautiful, new). It is better to explain meaningful words through pictures, objects, layouts. Explanation of simple words can be done with the game "what is it?". The point of this game is to find what is represented by looking at the picture. The teacher shows the pictures on the interactive board and distributes the cards with the names of the objects depicted in the pictures to the students. The student's task is to pick up a card with the name of the object in the picture. In this way, students can memorize the meaning of the word through visualization.

Abstract words are words that denote feelings, emotions, states, and other intangible concepts. In order to explain a word with an abstract meaning, it is necessary to use a translation and explain it through visual language. Visual language is the interpretation of the meaning of the word through the context, synonyms and antonyms, analysis of the components of the word. To learn abstract words, we can use the game "what is the problem?". In this game, the teacher shows videos or pictures with a hidden word, feeling, emotion, state on the interactive board and brings one student to the board. That student will not see what is shown on the board. The student asks the rest of the students what is the problem?. The purpose of this game is for the other students to explain what happened without using hidden words. The student must find what word is hidden.

Words that are made up of more than one word are called compound words. To study compound words, you can use the "word formula" game. This game is like an equation, but pictures

are used instead of numbers. The student must combine the words that are shown in the picture. For example, foot + ball = football; classroom – room + mate = classmate.

A student needs to memorize a lot of words to develop his vocabulary. Words can be taught through games for long-term memory. For example, in the game "find the common object", the teacher shows two or three pictures on the board. The student's task is to find something related to the pictures and connecting them. Student's knowledge can be checked by playing "logical ping-pong". In this game, the teacher combines several new words in 1 picture in the form of a picture. The student's task is to find as many words as possible. The student who finds the most words from the picture wins[3].

After learning vocabulary, the stage of learning grammar skills begins. The use of grammar should be related to the lesson. The role of grammar in learning a language is very important.

For example, if we say Two womans readed:, the sentence is incorrect, we will correct it by explaining the sentence by saying Two women read instead, the correct use of the noun in the plural form, and the need to put the verb in the correct tense by explaining the grammar.

Kahoot and Ahaslides can be used to teach grammar to students. These sites improve students' fluency and grammar knowledge. On Kahoot and Ahaslide, the teacher can prepare questions related to the topic in advance and show the lesson to the students on the interactive board. Multiple options are given for each question. The number of questions and answer options can be made by the teacher at his discretion. At the end of each question, the correct answer is displayed, and at the end of the game, the students' rating is displayed. The person with the most correct answers wins first place. This game is displayed on an interactive whiteboard, and students answer the questions by entering the game's pin code on their mobile phones or connecting with a QR code. In this game, 3 students who answered the questions quickly and correctly will be at the top of the rating. By playing these games, the teacher can find out how well the students have learned the topics covered.

Websites like Grammarly, Grammar Ninja, or English Grammar Online offer interactive grammar exercises and games. Students can practice grammar rules through these engaging activities.

Another good site for teaching grammar is wordwall. The teacher can play various games on this site to teach grammar. For example, flashcards, quizzes, matching, crossword, fill in the blank, word order, anagram and many more. If you get the pro version of this site, you can use it with more games. For example, true or false, maze, word magnet, classification, balloon drop, picture quiz, airplane, hit the mole. You can choose any of these mentioned games and write the questions and answer options of your choice[4].

By teaching grammar in an interesting way using these sites, students will remember the new topic learned for a long time and learn to use grammar correctly.

Next is to teach phonetics. It includes the correct pronunciation of sounds, the correct stress on syllables and the correct pronunciation of words.

For example: it-eat, spot-sport, cut-curt. Or, it is important to remember that if the tone of the voice is low in the declarative sentence, then the tone of the voice is high in the interrogative sentence with different examples.

Nowadays, many people like to watch movies and listen to music. To teach students to speak like a native speaker, you can show clips of movies in English and listen to their favorite songs. According to statistics, people develop their pronunciation by listening to their favorite English songs and singing them, repeating the speech style of their favorite characters.

You can use the following sites to learn how to pronounce words correctly and use intonation correctly: Yarn.co and PlayPhrase.me.

If you want to make the lesson interesting, you can show words or phrases from the Yarn.co site using movie clips, song clips, and various memes. If you want to display a specific word or phrase, you can select and display the one you like from movie clips, cartoons, and songs. If you want to prepare for the lesson in advance, you can download the videos in advance.

Another useful site is PlayPhrase.me. You can find 7600186 different English phrases on this site. Using this site, you can develop not only pronunciation, but also grammar. This is because this site provides definitions of 12 tenses of the English language and examples of each grammar. A video version of the given examples is shown. Another good thing about this site is that every phrase or word has subtitles and translations. You can translate the video into the language of your choice. On this site you can also see phrases that you can use in everyday life.

You can use these sites during class to improve students' pronunciation. For example, he remembers new learned words by repeating them from the video, showing how to pronounce them

correctly.

Here are some games and activities that involve ICT:

Digital Storytelling: Have students create digital stories using tools like Storybird, Book Creator, or Adobe Spark. They can write narratives, add images, and even record their own voice-overs to enhance storytelling skills.

Virtual Field Trips: Explore online resources like Google Arts & Culture, virtual museum tours, or interactive websites related to literature or historical events to engage students and broaden their knowledge.

Word Clouds: Platforms like Wordle, Tagxedo, or WordArt allow students to input text to generate word clouds. Use this to analyze themes in literature, summarize passages, or emphasize key vocabulary.

Platforms like Quizlet or Quizizz allow teachers to create quizzes, flashcards, and interactive activities tailored to the language being taught.

In conclusion, we can say that different methods can be used to remember the new information taught to the students during the lesson. By making the lesson interesting and playing games, the child's interest in the subject increases and the student becomes active in the lesson. Currently, in order for teachers to increase their preparation for the lesson and provide quality education, various methods are used. Conditions have been created. The above-mentioned games and sites can be used to fully cover and summarize the given topic. Making the lesson interesting and giving children a good mood opens up many opportunities and high experience for the teacher[5].

List of references:

1. Vergeles, G.I. Technologies of teaching younger schoolchildren: a textbook. The third generation standard / G.I. Vergeles, A.A. Denisova. – St. Petersburg: Peter, 2017. - 256 p.
2. Alqahtani Mofareh A., Difficulties facing students in English language conversation// International Research in Higher Education. 2019, №3 (4). 51-57 p.
3. [<https://kidseslgames.com/grammar.html>]
4. [<https://moluch.ru/archive/404/89152/>]
5. [<https://articlekz.com/kk/article/23194>]

ӘОЖ 37:004

SMART ПЕДАГОГТИҢ ЦИФРЛЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Молшылықова А., «Математика мұғалімдерін даярлау» мамандығының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., molshylykovaaaaa@mail.ru
Бузаубакова К.Д., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Педагогика»
кафедрасының меңгерушісі, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
kd.buzaubakova@dulaty.kz

Аннотация: мақалада SMART педагогтің цифрлы құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Қазіргі кезеңде «педагогтің цифрлық құзыреттілігі» ұғымы оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға және жүзеге асыруға сапалы инновациялық тәсілдің нәтижесі ретінде қарастырылады. Цифрлық құзыреттілікке ие болу педагогке білім беру ортасын байытатын және білім беру процесін серпінді етуге көптеген мүмкіндіктер береді.

Кілт сөздер: smart, smart педагог, құзыреттілік, цифрлық құзыреттілік, цифрлық білім, инновациялық қызмет, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеті: «Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктер негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу» делінген [1].

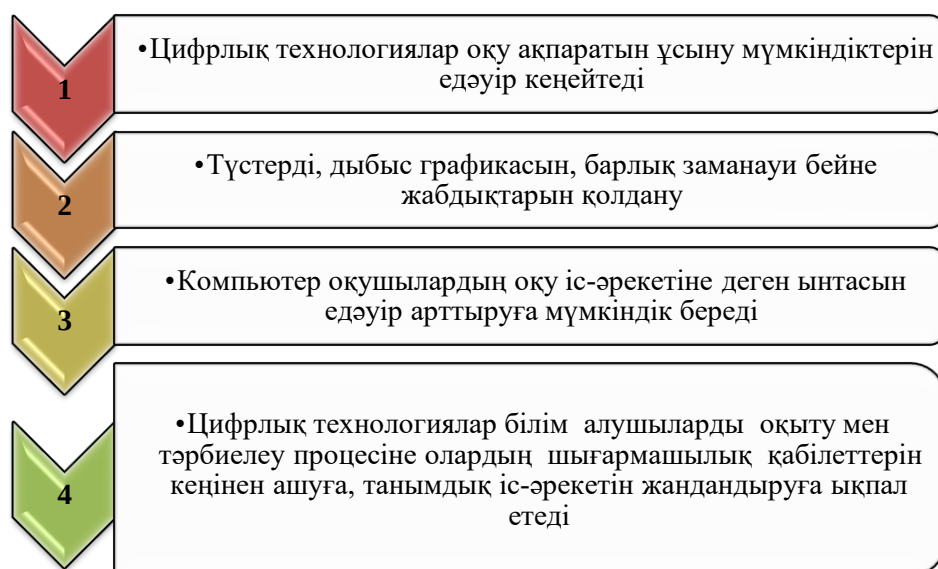
Қазіргі smart педагогке, ««Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында атап өтілгендей, білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлін түсіну, бағдарламалық және техникалық құралдарды меңгеру, білім беру процесін ұйымдастыра және

басқара білу, қызықты сабақтар өткізу үшін жаңа ақпараттық және педагогикалық технологияларды біріктіру, оқушылардың компьютерлік сауаттылығын дамыту қажет» [2].

Педагогтің цифрлық құзыреттілігі, ең алдымен, дәстүрлі оқытудан артықшылығы бар білім беру процесінде цифрлық технологияларды қолдану дағдыларын игеруді қамтиды (1-сурет).

Smart педагогтің цифрлық құзыреттілікке ие болуының ең тиімді жолдарының бірі, ең алдымен, электрондық оқытуды дамытудың заманауи тұжырымдамаларымен танысу болып табылады – MobileLearning (смартфондар арқылы оқыту), smart e-learning («ақылды» электронды оқыту) және т.б., сондай-ақ білім алушылармен байланыс арналарын кеңейту: аудиториялық сабақтар, телефон байланысы, электрондық пошта арқылы өзара іс-қимыл шеңберінде тікелей кездесулерден бастап, әлеуметтік желілерге («В контакте», «Facebook» және т. б.), онлайн оқыту әдістемесін игеру контекстінде оқыту процесінде білім алушылардың дербес электрондық құрылғыларын (смартфондар, планшеттер, ноутбуктер) қосу, білім беру ұйымының оқу корпустарында тегін Wi-Fi мүмкіндіктерін пайдалану.

«SMART педагогтің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру кәсіби педагогикалық даярлықтың бір бөлігі болып табылады. Жоғары білімнің негізгі кәсіптік білім беру бағдарламаларының құрылымына ақпараттық құзыреттілік, АКТ-құзыреттілік, КТ-сауаттылық, цифрлық сауаттылық бойынша арнайы курстар белсенді түрде енгізіледі, бұл болашақ мамандардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың табыстылығын қамтамасыз етеді. Қазіргі мұғалімнің кәсіби портретін сипаттауда оның сандық құзыреттілігіне назар аударылады. Цифрлық құзыреттілікті сипаттау кезінде жеке тұлғаның мотивациялық және құндылық сапаларын ескере отырып, қызметте ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сенімді, тиімді таңдау және қолдану дайындығы мен қабілетіне назар аударылады» [3].

Сурет 1. Цифрлық технологияларды қолдану аясы

Цифрлық ортада smart педагогті даярлаудың маңыздылығы және оның жаңа ғасырдағы білім сапасымен тығыз байланысы халықаралық ұйымдар жариялаған әртүрлі ғылыми еңбектердің мазмұнында көрініс табады. Еуропалық Комиссия (2017-2018жж.) цифрлық құзыреттілікті адамның қазіргі қоғамға қатысуы үшін қажет тоғыз негізгі құзыреттіліктің бірі ретінде анықтайды. Атап айтқанда, «Еуропалық комиссия: «цифрлық құзыреттілік оқыту, жұмыс істеу және қоғамға қатысу үшін цифрлық технологияларды сенімді пайдалануды қамтиды» - деп көрсеткендей, заманауи smart- педагогті болашақта өз іс-тәжірибесінде цифрлық технологияларды қолдануға үйрету маңызды болып саналады» [4].

Қашықтықтан оқытуды білім беру ортасына енгізу кезеңінде педагогтердің цифрлық белсенділігі мен құзыреттілігінің деңгейін арттыру қажеттілігі туындайды (2-сурет).

Қазіргі кезеңде оқу процесіне қатысушыларға ақпарат беруге, кері байланыс алуға мүмкіндік беретін электрондық ресурстардың көптеген нұсқалары бар:

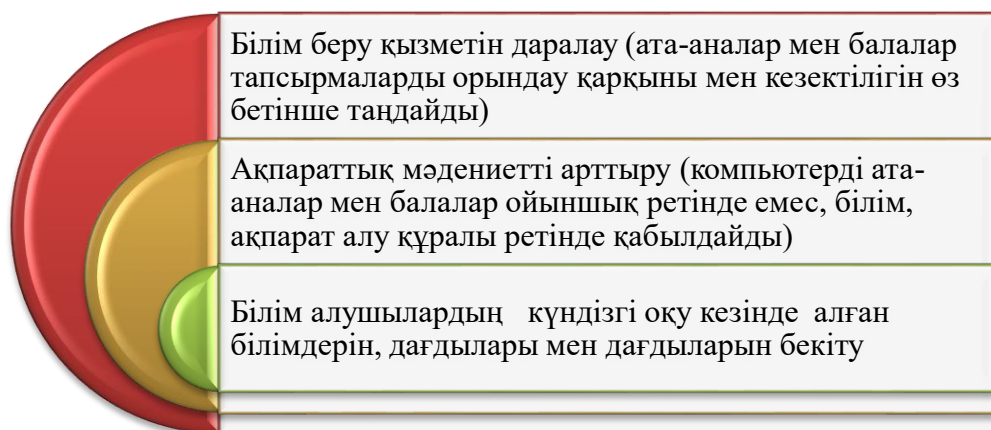
- электрондық пошта;

- WhatsApp немесе Viber телефонындағы қосымшалар;
- әлеуметтік желілер;
- Zoom, Team, Skype бейне конференциялары;
- мамандандырылған білім беру интерактивті платформалары, «Яндекс.Сынып», «Яндекс.Оқулық», NES және т.б.

Білім беру саласындағы реформалардың мақсаттарына және оны дамыту стратегиясына сәйкес педагогтер цифрлық дәуірдің дағдыларын немесе құзыреттерін өздерінің кәсіби тәжірибелерімен байланыстыруы тиіс. Осыған байланысты халықаралық және ұлттық ұйымдар педагогтердің цифрлық құзыреттілігін және оның құрамдас бөліктерін айқындайтын анықтамалық жүйелерді әзірледі.

Сонымен, smart-педагогтің цифрлық құзыреттілігін педагогтің білім беру процесіне және цифрлық технологияларды олардың кәсіби тәжірибесінің нақты стратегиясын, дағдылары мен көзқарасын қолдану және тарату қабілеті ретінде қарастыруға болады:

- а) оқушыларды цифрлық дағдыларды игеруге ықпал ету;
- б) цифрлық қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес оқытуда цифрлық инновацияларды жетілдіру процестерін іске асыру;
- в) қоғамда және білім беру ұйымдарында болып жатқан өзгерістерге сәйкес педагогтердің кәсіби дамуына ықпал ету.

Сурет 2. Педагогтердің цифрлық құзыреттілігінің деңгейін арттыру

Яғни, smart педагогтің цифрлық құзыреттілігі-бұл кәсіби тәжірибеге цифрлық технологияларды енгізу арқылы педагог дамытуы керек білім мен дағдылардың жиынтығы.

Цифрлы Қазақстан жағдайында цифрландырудың арқасында әлемнің бейнесі, адамзат өмірінің барлық салаларын өзгеруде, жаңа қызмет түрлері, мұғалімнің рөлі мен кәсіби мүмкіндіктерін өзгертетін жаңа технологиялар пайда болуда.

Қорытындылай келе, қазіргі кезеңде негізгі мәселе мұғалімдердің цифрлық құзыреттіліктерінің төмен болуы болып табылады. Бұл мәселені шешу үшін АКТ саласындағы практикалық дағдыларды жетілдірудің негізгі бағыттарын әзірлеу қажет.

Осылайша, педагогикалық цифрлық құзыреттілікке ие болу мұғалімдерге қолданыстағы педагогикалық құндылықтар, өз білімдері мен алған АКТ дағдылары арасындағы тепе-теңдікті табуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. А.: Ақорда, 2011.
2. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы №827 қаулысы. А.: Ақорда, 2017.
3. Цифрлы педагогика: Оқулық / К.Д. Бузаубакова, А.С. Амирова, А.А. Маковецкая. Тараз: «ИП «Бейсенбекова А.Ж.», 2022. - 314 б.
4. European Commission. Recommendation of the European Parliament and of the Council Official of the key lifelong learning competences // Journal of the European Union. 30 December 2006/L394. – P. 10–18.

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАНЫҢ ӘСЕРІ

Ізтұяқ А., «Педагогика және психология» мамандығының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., aiaulym.iztuyak@mail.ru
Сматова К.Б., «Педагогикалық психология» кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kb.smatova@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада жеткіншектердің тұлғалық қалыптасуына әлеуметтік медианың әсері туралы баяндалды. Әлеуметтік желінің ықпалы, оң және теріс әсерлері анықталды. Әлеуметтік медиа контенттерін шектен тыс пайдалану жеткіншектердің виртуалды әлемге тәуелділігін тудыратындығы, ата-ана назарының жетіспеушілігінен бала «виртуалды өмірге» көбірек уақыт бөле отырып, қиялдағы әлемде өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі тану жолдарын іздейтіндігі туралы мәселелер қарастырылды.

Кілт сөздер: жеткіншек, әлеуметтік медиа, әлеуметтік желі, ғаламтор, виртуалды өмір, виртуалды тәуелділік, интернет-технология, цифрлық білім беру ресурстары.

Әлеуметтік ортада ғаламторсыз экономиканың бірде-бір саласы ілгері дами алмайды. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында былай делінген: «Қазір – ғаламтор дәуірі. Ондағы бей-берекет ақпарат тасқыны ұрпақтың санасын улап жатыр. Бір сәттік танымалдықты көксейтін тамырсыз идеялар жаппай белең алуда. Бұл – аса қатерлі үрдіс. Дәл осы кезеңде ұлт зиялыларының ұстанымы және белсенділігі айрықша маңызды. Зиялылардың еңбегі марапатымен емес, салиқалы сөзімен және нақты ісімен бағаланады. Басты міндет – жалпы адамзатқа ортақ қастерлі құндылықтарды жастардың бойына сіңіру. Отаншылдық, білімге құштарлық пен еңбекқорлық, бірлік пен жауапкершілік сияқты қасиеттер дәріптелуі керек» [1]. Бұл, өз кезегінде баланың тұлға ретінде қалыптасуына жастайынан мән беру және іс-әрекетті нәтижеге бағдарланған негізде ұйымдастыра білу қажеттігіне меңзейді.

Қазіргі таңда жеткіншектердің тұлғалық қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді (әлеуметтік орта, қарым-қатынас, сапалы білім беру және т.б.), соның ішінде оқу-тәрбие үрдісінде цифрлық білім беру ресурстарын, интернет-технологияларды ұтымды пайдалану туралы мәселелерді ерекше атап өтуге болады. Интернет-технология жалпы қоғам мен адамзат өміріне үлкен өзгерістер алып келді. Жас буынның ойлауы мен сөйлеуі, қызығушылығы мен ынта-жігері де өзгерістерге мензеп отыр. Әлеуметтік медиа – бұл интернет платформалары, әлеуметтік желіде пікір және ақпарат алмасу үшін қолданылатын веб-орталықтар. Медиа платформаларды пайдаланушылар арасында өзара қолдау, жаңалықтар мен фотосуреттерді бөлісу және т.б. әрекеттер қамтамасыз етіледі. Әлеуметтік медианың өзіндік ерекшеліктері арқылы төмендегідей оң ықпалы анықталды:

- Байланыс максималды деңгейге дейін жеңілдетілді. Интернетке қосылған компьютер немесе ноутбук бір-бірімен байланысуға, естуге және көруге мүмкіндік беретін арнайы бағдарламалық жасақталуы жеткілікті;
- Жеткіншектер желі арқылы өз пікірлерін айта алады және оны ыңғайсыз сезінбейді, олар өз бетінше ойлауға және оны дәл көрсетуге уақыты бар;
- Әлеуметтік желі – өзін-өзі көрсету, барлығын өз қабілеттерімен, хоббилерімен, жетістіктерімен таныстыру мүмкіндігі бар платформа;
- Ғаламторда өздігінен білім алу үшін маңызды жағымды, танымдық ақпарат алуға болады;
- Бір жағынан, әлеуметтік желілер жеткіншекке осы жаста қажет нәрсенің бәрін беретінін көреміз: әлеуметтену, қарым-қатынас, өзін-өзі көрсету, өз бейнесін жасау, қызығушылықтарды табу және көзқарастарды қалыптастыру, ең бастысы – тәуелсіздік! Әлеуметтік медианың тұлға қалыптасуына кері әсері мен теріс тұстары да бар:
- «Әлеуметтік медианы шамадан тыс пайдалану жеткіншектердің виртуалды өмір мен ғаламторға деген тәуелділігін өршітеді, тұлғалық дамуында кедергілер туғызады;
- Желіні теріс пайдаланған кезде, жеткіншектер бейсаналы түрде нақты адамдармен қарым-қатынас фобиясын (қорқынышын) өршітіп алу жағдайлары да кезігеді;

- Әлеуметтік медианы интернеттегі кейбір алаяқтардың да пайдаланып отырғандығы мәлім, бұл олардың адамгершілігі мен жауапкершілігінің төмендігін көрсетеді;
- Виртуалды тәуелділік адамзатқа тән құндылықтармен қатар, білім сапасы және сауаттылық деңгейін де төмендетеді;
- Желіде шектен тыс ұзақ уақыт отырудың нәтижесінде оқуға немқұрайлылық, бағалаудың нашарлауы, көркем әдебиетті оқуға және ішкі әлемді байытуға уақыттың жетіспеуі сияқты бірқатар мәселелер туындайды;
- Түнде желіде отыру ұйқының нашарлауына, жеткіншектердің ақыл-ойының шаршауына себеп болады, бұл осы жас кезеңінде өте қауіпті» [2].

Уақыт өте келе баланың сайтта өте жиі отыруының салдарынан денсаулығында патологиялық ауытқулар байқалады. Соның бірі – виртуалды тәуелділік, жеткіншек бұдан өздігінен құтыла алмайды. Желілік ресурстарды пайдаланудың өткір құмарлығы – бұл кез-келген жеке немесе психологиялық мәселелерден, іске асырылмаған тілектерден, сондай-ақ жасырын қарым-қатынас қиындықтарынан туындауы мүмкін аурудың бір түрі. Шынында да, виртуалды әлемде адамның өзін-өзі танытуы, идеалды бейнені жасауы әлдеқайда оңай, нақты әлемде жоқ өзінің қауіпсіздігі мен анонимділігі туралы хабардар болу ерекше маңызға ие. Нақты қатынастар виртуалды қатынастармен толығымен ауыстырылады.

Әрбір екінші жас буын ата-аналардың әлеуметтік желілерде жиі болуына қатысты қысым мен негативті атап өтеді. Әрбір бесінші респондент бұл мәселеде жасырын болды деп санайды, жақындары оның әлеуметтік желілерде отырғанын байқамауға тырысады, өйткені олар түсінбеушіліктен қорқады.

Алайда, виртуалды әлемге ену арқылы жеткіншек күнделікті өмірді, өз міндеттерін, ата-аналары мен достарының онымен нақты қарым-қатынас жасау қажеттіліктерін мүлдем ұмытып, оларды соңғы орынға қою қаупі де кездеседі. Әлеуметтік желіде уақыт өткізу жастар үшін соншалықты тартымды бола алады, бұл олардың интернет кеңістігінде болуын арттыруға зиянды құмарлықтың қалыптасуы.

Қазіргі жеткіншектер мен әлеуметтік медиа ажырамастай болып қалды, бұл балалардың санасын жаулап алған және олардың бүкіл ішкі әлемін толтырған интернетке тәуелділік. Шынында да, он жыл бұрын аулаларда шулы жеткіншектердің тобы көрініп, балалардың жарқын дауыстары мен күлкісі естілетін. Қазіргі балалар өздерінің шынайы достарын, ойын-сауықтарын және тіпті ата-аналарын алмастырған сүйікті компьютерлерімен көбірек уақыт өткізуде. Әлеуметтік медианың жеткіншектің жеке басын қалыптастыруға әсерін зерттеу аясында әлеуметтік қатынастарды құру, виртуалды өмір, виртуалды тәуелділік, интернет-технология сияқты түсініктердің маңыздылығы айқындалды.

«Зерттеудің келесі маңызды бөлігі – жеткіншектің жеке басы және оның мотивациялық саласы. Тұлға – адамның әлеуметтік табиғатын бейнелеу, оны әлеуметтік-мәдени өмірдің субъектісі ретінде және әлеуметтік қатынастарды тасымалдаушысы ретінде қарастыру болып табылады. Жеке тұлғаны қалыптастыру – бұл объективті және табиғи процесс, оның барысында адам тек әсер ету объектісі ретінде ғана емес, сонымен бірге іс-әрекет пен қарым-қатынас субъектісі ретінде де әрекет етеді. Тұлға, психикадағы барлық нақты адам сияқты, сыртқы және пәндік ортамен белсенді өзара әрекеттесу кезінде, адамның әлеуметтік дамыған тәжірибесін игеру немесе иемдену арқылы қалыптасады және ашылады» [3].

Ендеше, жаңа қажеттіліктер мен мотивтер, олардың бағынуы ассимиляция кезінде емес, тәжірибе немесе өмір сүру кезінде пайда болады, бұл тұлға қалыптасуы барысында жүзеге асады. «Тұлғаның қоғамда алатын орны ерекше. Жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі дүниетанымынан, сенімінен, талғамынан, мұратынан, бағытынан, қабілетінен, қызығушылығынан жақсы байқалады. Ол әлеуметтік ортада ғана қалыптаса алады, тұлғаның көптеген психологиялық ерекшеліктері, оның өмір сүретін ортасындағы қоғамдық қатынастардың тікелей әсер етуінен қалыптасып отырады. Тұлғаның психикалық қасиеттері тұрақты да оқшаулы ерекшеліктері өмір ағымында жетіліп қалыптасады, оның айналасын қоршаған дүние үнемі өзгеріп отыратындықтан, онымен бірге оның түрлі ерекшеліктері де дамып, өзгеріп отырады. Тұлға – бүгінгі таңда психологиядағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені қоғамымыздың қарқынды әлеуметтік дамуы белсенді, жасампаз тұлғаны қалыптастыруға талап қоюда» [4].

Жеткіншектің тұлғалық қалыптасуына әлеуметтік желілердің әсерін жан-жақты зерттеу, оның тиімді және тиімсіз тұстары туралы білім мен біліктерді жинақтауға септігін тигізеді. Әлеуметтік медиа жеткіншектердің тұлғалық қалыптасуында маңызды рөл атқаратындығын тәжірибе барысында анықтадық, атап айтсақ:

1. Өзара әрекеттесу және әлеуметтік өзара әрекеттесу: әлеуметтік медиа жеткіншектерге басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға және өз ойларымен, идеяларымен және әсерлерімен бөлісуге мүмкіндік береді.

2. Түрлі әсерлерді сезіну: әлеуметтік желіде жеткіншектер басқа балалардың әртүрлі пікірлеріне, идеяларына және мінез-құлық үлгілеріне тап болады.

3. Сәйкестікті құру және көрсету: әлеуметтік медиа жеткіншектерге өздерінің онлайн сәйкестігін құруға және қалыптастыруға мүмкіндік береді. Олар өздерін қалай елестетуді, басқа адамдармен не бөлісуді және өздерінің қызығушылықтары мен жетістіктерін қалай көрсетуді таңдай алады.

4. Өзін-өзі бағалау және салыстыру мәселелерінің пайда болуы: жеткіншектер өзін-өзі бағалау және басқалармен салыстыру жағдайына тап болуы мүмкін. Олар қызғаныш, өзіне деген сенімділіктің болмауы немесе өз денесі мен сыртқы келбетіне теріс көзқарас тудыруы мүмкін, басқа адамдар өмірінің «идеалды» немесе идеалдандырылған нұсқаларын көреді.

5. Белгілі бір сенімдер мен құндылықтарды қалыптастыру мүмкіндігі: әлеуметтік медиа, цифрлық білім беру ресурстары жеткіншектерге түрлі ақпарат пен жаңалықтар көздеріне қол жеткізуді ұсынады.

Әлеуметтік медианың жеткіншектердің тұлғалық қалыптасуына әсері күрделі және жан-жақты болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Бұл көптеген факторларға, соның ішінде жеткіншектің жеке басына, оның қоршаған ортасына және ақпаратты талдау қабілетіне байланысты. Ата-аналар мен ересектер жеткіншектерге сыни ойлауды және әлеуметтік медиаға теңгерімді көзқарасты дамытуға көмектесуде маңызды рөл атқара алады. Қазіргі қоғамда нақты өмірді виртуалды өмірге ауыстырып, әлеуметтік желіде көп уақыт өткізетін жеткіншектер санының көбеюі қынжылтады. Сондықтан жеткіншектің нақты өмірін де, виртуалды өмірін де ересектер тарапынан үнемі бақылап отыру қажеттігі туындап отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы / Тоқаев Қасым-Жомарт. [Электрондық ресурсы]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>
2. Әлеуметтік желі – ақпарат алаңы және тәбиғат заңы / Еркежан Айтқызы. Egemen Qazaqstan, 05.02.2020g. [Электрондық ресурсы]. URL: <https://egemen.kz/article/219769-aleumettik-dgeli-%E2%80%93-aqparat-alanhy-qam-tabys-kozi>
3. Подходы к определению психоэмоциональных особенностей информационного образа пользователя социальных сетей / В.В. Баранюк, А.Д. Десяткова, О.С. Смирнова. International Journal of Open Information Technologies, 2019.
4. Психология және адам дамуы / М.А. Асылханова. А.: «Өнер» баспасы, 2013. – 475б.

ӘОЖ 159.92

БАЛАЛЫҚ ШАҚТАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ НЕМҚҰРАЙДЫЛЫҚ

Талап С., «Әлеуметтік саладағы психология» мамандығының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., symbattalapkyzy@gmail.com
Даникеева А.Б., «Әлеуметтік психология» қауымдастырылған профессор (доцент),
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ab.danikeeva@dulaty.kz

Аннотация: мақалада балалық шақтағы немқұрайдылықтың зерттелу жайы, балалардың психологиялық ерекшеліктері мен мүмкіндіктері, оларды оқытудың жағдайлары, ата-аналарына қолдау көрсетудің аспектілері талданады. Балалардың эмоциялық немқұрайдылықтарымен психологтардың жұмыс жүргізу ерекшеліктері, отбасы мүшелерімен психологтардың бірлесіп әрекеттесу сипаты қарастырылады.

Кілт сөздер: эмоция, немқұрайдылық, зорлық-зомбылық, мінез-құлық, бейімделу, қолдау.

Балалық шақтағы эмоционалдық немқұрайдылық - бұл ата-аналардың немесе тәрбиешілердің баланың эмоционалды қажеттіліктеріне жауап бере алмауы. Елемейтін бұл түрі ұзақ мерзімді, сондай-ақ қысқа мерзімді, дерлік салдары болуы мүмкін. Балалық шақтағы немқұрайдылықтың неліктен болатынын түсіну ата-аналар, мұғалімдер, тәрбиешілер және т.б. үшін маңызды. Сондай-

ақ, оны бастан кешіп жатқан балада қандай болатынын және оны түзету үшін не істеуге болатынын білу өте жақсы. Мұның неліктен бала кезінде болатынын және ересек өмір үшін нені білдіретінін білу үшін оқуды жалғастырыңыз.

Балалық шақтағы эмоционалды немқұрайлылық баланың ата-анасы немесе ата-анасы баланың эмоционалды қажеттіліктеріне тиісті деңгейде жауап бере алмауынан туындайды. Эмоционалды немқұрайдылық міндетті түрде балалық шақтағы эмоционалды қорлық емес. Эмоционалды немқұрайлылық баланың сезімін қасақана ескермеу болуы мүмкін болса, сонымен қатар баланың эмоционалды қажеттіліктерін байқамау немесе біле тұра мән бермеуі мүмкін. Балаларына эмоционалды түрде немқұрайлы қарайтын ата-аналар әлі де қамқорлық пен қажеттіліктерді қамтамасыз етуі мүмкін. Олар қолдаудың осы бір маңызды бағытын жіберіп алады немесе дұрыс қарамайды [1]. Эмоционалды немқұрайлылықтың мысалы - бала ата-анасына мектептегі досы үшін қайғыратынын айтады. Ата-ана оны тыңдап, баланың жағдайын шешуге көмектесудің орнына, оны балалық шақтың ойынына айналдырады. Уақыт өте келе, бала олардың эмоционалды қажеттіліктерінің маңызды емес екенін біле бастайды. Олар қолдау іздеуді тоқтатады.

Балаларға эмоционалды немқұрайлылықтың әсері өте жасырын болуы мүмкін. Ата-аналарға мұны істеп жатқанын білу қиын болуы мүмкін. Сол сияқты, дәрігерлер немесе мұғалімдер сияқты күтушілерге нәзік белгілерді тану қиынға соғуы мүмкін. Ауыр жағдайларды анықтау оңай және олар назар аударуы мүмкін. Аз ауыр түрлерін елемеге болады. Балалардағы эмоционалды немқұрайлылықтың белгілерін түсіну балаға және ата-аналарға көмек алу үшін маңызды болуы мүмкін.

Эмоционалды зорлық-зомбылық пен эмоционалды немқұрайлылық балалық шақтағы қатыгездік пен ерте жастағы стресстің түсінігіне жатады. Олар бірге болуы мүмкін және жиі топтастырылады, бірақ олар бірдей емес.

Эмоционалды зорлық-зомбылық дегеніміз-ата-анасы оны қорлаған немесе қорқытқан кездегі сияқты балаға үнемі эмоционалды қатыгездікті қамтитын әрекеттер [2]. Эмоционалды немқұрайдылық пен денсаулықтың байланысы көптеген ғалымдардың теориялық зерттеулерінде қарастырылған: Л. С. Выготский мен А. Н. Леонтьевтің сананың мәндік құрылым концепциясы [3]. А.Р.Лурияның индивидуалды ерекшеліктерге ассоциативті қатынас теориясы, А.Г.Шмелеваның субъективті-бағдарланған психодиагностикалық қатынас концепциясы, В.В.Столин еңбектерінде сананың семантикалық құрылымының тұжырымдамасы эмоцияны тереңірек зерттеуді қажет екендігін көрсетеді [4]. Сонымен қатар зерттеулерде тұлғаның барлық психикалық құрылымы сезім мен эмоциядан бастау алатындығы жайлы айтылып, әлемнің тұтас бейнесін қалыптастырудың жолы екендігіне дәлел болып отыр.

Зерттеуіміздегі Эмоционалды немқұрайлылық-бұл баланың эмоционалды қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті шараларды қабылдамау немесе жағдай жасау. Эмоционалды немқұрайлылық балаға қарсы қорлаумен немесе басқа тікелей әрекеттермен емес, баланың өзін қорғалған, жақсы көретін және бағалайтын сезінуі үшін қажетті сүйіспеншілікті, құрылымды, жайлылықты, жігерлендіруді және басқа қолдауды қамтамасыз ете алмауымен байланысты болуы мүмкін.

Кейбір ата-аналар немесе тәрбиешілер балаларының эмоционалды қажеттіліктеріне, сигналдарына және өзін-өзі көрсетуге жауап бермейді, мысалы, олар қайғылы немесе қорқынышты болған кезде оларды жұбатпайды. Бұл баланың сезімдерін өшіріп, қарым-қатынасын тоқтатуына әкелуі мүмкін. Бұл нәресте кезінде пайда болған кезде тиімді.

Ата-аналар мен қамқоршылар мұны міндетті түрде әдейі жасамайды және олар мұны істеп жатқанын түсінбеуі мүмкін. Балаларына эмоционалды реакцияның болмауы депрессия, заттарды

қолдану проблемалары немесе қарым-қатынастағы қиындықтар сияқты психикалық денсаулық проблемалары сияқты факторларға байланысты болуы мүмкін. Балалардағы эмоционалды немқұрайлылық белгілері басқа қорлау немесе қараусыз қалу түрлеріне қарағанда айқын болмауы мүмкін. Эмоционалды немқұрайлылық сияқты немқұрайлылықты бастан өткерген балаларда экспрессивті, қабылдаушы және жалпы тіл дамуында кідірістер болуы мүмкін. Тіл дамуының кешігуі мінез-құлық қиындықтарына әкелуі мүмкін [5].

Зерттеу жұмысымыздың бір саласы ретінде осы әдіске мән беріңіз Егер сіз эмоционалды немқұрайлылық жағдайында өскен болсаңыз, 5 нәрсе жасауыңыз керек.

Өз қажеттіліктеріңізді қабылдаңыз, жауларыңызбен достасыңыз, сіз қуған адамдарды қайтарыңыз, өзіңізді біліңіз, ортаңызды ашыңыз. Осылайша сіз өзіңіздің бірегейлігіңізді, күшті жақтарыңызды және құндылығыңызды білесіз [6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Алексеева И.А., Новосельский и. г. балаға қатыгездік. Себептері, салдары, көмегі. - Мәскеу, 2005.
2. Быкова Е.В., Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу. // Әлеуметтік қызмет. - 2006. №4
3. Выготский Л.С. Спиноза и его учение об эмоциях в свете современной психоневрологий //Вопросы философии, 1970 №6. – С. 16-23.
4. Джумажанова Г.К., Дакина Г.Т. Тұлғаның эмоционалдық аймағын зерттеу мәселелері Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №2 (49). 2014]
5. Василькова Ю. В., Василькова т. а. Әлеуметтік педагогика, Мәскеу/ "Академия" баспа орталығы, 2007 ж.
6. Зорлық-зомбылық және әлеуметтік өзгерістер / ред. Пиксакова М. М., Синельникова А. М.: Литограф, 2000.

УДК 316.4

ЛУДОМАНИЯ – ЖАСТАР ӨМІРІН БҰЗУШЫ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ

Талғат Г., «Әлеуметтік саладағы психология» мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, glnaztalgat@gmail.com

Абдрахманова А.Т., «Әлеуметтік психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, at.abdrakhmanova@dulaty.kz

Аннотация: Мақалада құмар ойындардың адам психологиясына теріс әсер ететіні, әрі психологиялық ауытқуларға әкелетіні туралы жазылған. Құмар ойындарға тәуелділік басым және ең қиын мәселелердің бірі болып табылады. Мұндай тәуелділіктің адам өміріне, денсаулығына, жақындарына қалай кері әсер ететінін көп адамдар біліп, түсіне бермейді.

Ойынқұмар адамдар алдымен ақша табу үшін емес, жай көңіл көтеру, достарымен көңіл көтеру, демалу үшін ойнай бастайды. Мұндай жердің есігін ашудың қажеті жоқ. Егер сіз осындай тәуелділіктің есігін ашып, ішке кірсеңіз, қайтадан шығу қиын болады. Бұл сіздің бүкіл өміріңізді, отбасыңызды, балаларыңызды, туыстарыңызды, жұмысыңызды ұмытатын орын.

Кілт сөздер: лудомания, стресс, интернет, тәуелділік, күйзеліс, психологиялық күй, компьютерлік ойындар, ставка, авиатор.

Лудомания-дегеніміз ол ойын құмарлық екені бәрімізге мәлім. Ойын құмарлықтың азартында жүрген қаншама ересектер мен жастар бар. Яғни, айтатын болсақ карта, жастар арасындағы компьютерлік ойындар, авиатор, ставканы айтуымызға болады. Осы құмар ойындарынан келетін қауіп үлкен деп айта аламыз. Ойын құмарлыққа берілген адам қоғамдық ортадан шектеліп, өзін біртіндеп алшақтатады. Ойын құмарлыққа адамдар көбінесе стресс, күйзелістен, жақындар мен қарым-қатынас нашарлауынан, басына түскен қиыншылықтардан ойын бөлу үшін осы жолды таңдайды.

А.О. Бухановский өз еңбегінде көрсеткендей, ойын құмарлықты статистикамен салыстыратын болсақ, Қазақстанда 350 мың адам құмар ойынның құрбанына айналса, олардың

орташа қарызы 10 млн теңгеден асады екен,- деген. Ойын құмарлыққа адам жалқаулықтың кесірінен де баруы мүмкін. Олар ойын құмарлықты ақша табудың жеңіл әрі тиімді жолы ретінде санайды. Не болмаса осы жолда таныстары өзінің тапқан табыстарымен оларды қызықтырып осы жолға үгіттейді.

Адам ең алғашында ойынның қызығына беріліп, жеңілсе де ақша тігуді жалғастырады, ақыр соңында болмаған соң, адамдардан қарыз сұрайды, ол қарызды қайтармай ұрлыққа түсіп, тіпті адам өлтіруге де барады. Яғни, ойын құмарлықтан адам қылмыс жасауы да әбден мүмкін және осы ойын құмарлықтың кесірінен адам бұл өмірде тұлға болып дамуын тоқтатады, өз өмірі оған қызықсыз мәнсіз болып жақындарына ғана көңіл бөлмей қоймай, тіпті өз сырт келбетіне де назар аудармай кетеді. Тағы бір ескере кететін мәселенің бірі, - ол отбасылық кикілжін, ұрыс-керіс, отбасының бұзылуына жетелейтін басты себептің бірі осы ойын құмарлық. Оны бірінші кезеңге жатқызамыз [1].

Екінші кезекке біз ақшалай қиындықты жатқызамыз, оған мысал ретінде Елімізде көптеген адамдардың қаржылай сауаттылығының болмауын айтуымызға болады.

Үшінші кезекте: көрсе қызар қанағатсыздығы, қолындағы бар дүниені бағаламай, одан жоғары дүниені талап етіп армандауы. Лудоманияға шалдыққан адамдардың ең әлсіз жері-ойлау қабілетінен айырылғаны. Олардың ойларының барлығы ойында жетістікке жету, қалай жетістікке жетемін деген ойды қалыптастырып алу. Ал осы жолға жас өспірімдердің келуіне үйдегі ұрыс-керіс тәртіптің шеттен тыс еркін болуы, баласымен ашылып сөйлесіп, сырласпауы баланың психологиялық күйіне әсер етеді. Бала өзінің күнделікті күндерін қызықты өткізу үшін де компьютерлік ойындарға барып сол ойын құмарлыққа тәуелділікке алып келеді.

Ең қауіпті ойын құмарлықтың бірі ретінде авиаторды айтуымызға болады. Авиаторда адам белгілі бір қаражатты тігіп, ол қаражаттан да екі есе қаражат шығарып аламын деген ойда қалып солай, әрекетке жүгінеді. Сол әрекет кері кетіп қарызға кіреді. Және осы қарызды өтей алмай, бойында үлкен қорқыныш, үрей пайда болып өмірге деген талпынысы үзіліп, өз-өзіне қол жұмсауға алып келеді.

Ойынға құмарлық тез дамуы мүмкін. Адам бір күн ішінде ойын ауруымен ауырып қалуы, бір аптада бүкіл байлығынан айырылып, одан біраз уақыт өткенде өзіне қол жұмсауы ықтимал.

Психологтар жүргізген психологиялық-статистикалық жұмыстың нәтижелері бойынша тәуелділік психологиялық ауытқу ретінде қарастырылады. Мысалы, біздің қоғамда болып жатқан есірткі мен алкоголь, интернет, әртүрлі компьютерлік ойындар, карта ойындары және букмекерлік кеңселер сияқты тәуелділіктер адамның қалыпты өмір салтын бұза отырып, салауатты өмір салтын ұстануына теріс әсер етеді.

Бұл тәуелділіктер табысқа жетуге, саналы әрекеттерге, белсенді өмірге, денсаулықты сақтауға, жауапкершілікке, өзін-өзі құрметтеуге, қоғамда белгілі бір орынның болуына, сондай-ақ бақытты отбасын құруға теріс әсер етеді. Заңсыз және заңды түрде жүзеге асырылатын коммерциялық қызмет түрі, құмар ойындардың негізгі мақсаты Материалдық құндылықтарды алу болып табылады, деді В.В.Зайцев өз еңбегінде [2].

Адамзат ежелден белгілі бір затқа тәуелді болды. Адам ауа, күнделікті тамақ, су сияқты қажеттіліктерден туындайтын әлемдерге тәуелді болады. Осы қажеттіліктерден туындаған тәуелділік адам үшін өте маңызды және емдеуді қажет етпейді. Қоғамның дамуы мен іргелі қадамына байланысты тәуелділіктің адамзатқа тәуелді емес түрі де өсуде. Тәуелділік қажеттіліктен туындайды, уақыт өте келе әдетке айналады, адамның іс-әрекетінің формасы мен бағытын өзгертеді.

В.Саламатов:- «Өзекті үлкен мәселенің бірі, қалалардың түкпір бұрыш қуыстарында букмекерлік кеңселер салынып, жыл өткен сайын саны артып өсіп келеді», деді. Жастар ақша тігіп, түнімен букмекерлік кеңсені аңдып, уақыттың құр келтіріп жүреді.

Негізіннен алатын болсақ психоаналитика бойынша адамның құмар ойынға тәуелділігіне алып келетін 9 себебі бар. Олар:

Бірінші себеп: қандай жағдай болмаса да депрессиядан арылуға тырысу.

Екінші себеп: бейсаналы маструбация.

Үшінші себеп: қорғаныш механизмдерін алмастыр арқылы.

Төртінші себеп: өмірінің тізгінін қолға алдым деген жалған ойдың болуы.

Бесінші себеп: өзін Құдайдай сезіну, яғни қолымнан келмейтін еш нәрсе жоқ деген ой.

Алтыншы себеп: өзінің жан-жарасын ұмыту арқылы.

Жетінші себеп: болашақта маңызды бір нәрседен айырылып қалудан қорқу.

Сегізінші себеп: мазохизм арқылы күнәдан арылуға тырысу арқылы

Тоғызыншы себеп: өзін - өзі қорлауы.

Бұл себептердің барлығы ойын құмарлыққа жетелейтін жолдардың бір бөлігі деп айтуға болады.

Ойынға құмарлық тез дамуы мүмкін. Адам бір күн ішінде ойын ауруымен ауырып қалуы, бір аптада бүкіл байлығынан айырылып, одан біраз уақыт өткенде өзіне қол жұмсауы ықтимал.

Біздің ойыншыларымыз ойын ойнап, қарабастарын ойлап жүрген кезде, отбасылар құрдымға кететінін бәріміз білеміз. Жаңбырдан соң қаптаған саңырауқұлақ сияқты құмар ойындарының тозағы соңғы 10 жылда рекордтық деңгейге жетті. Бұл букмекерлік кеңсе туралы айтқанымыздың басы ғана. Сонымен қатар, лотереялар, карталар, казино орталықтарының да елімізде қаптап кеткендеріне бәріміз куә болып жүрміз [3].

Бірнеше жыл бұрын мәжіліс депутаттары «ойын бизнесі туралы» заңда букмекерлік кеңселер мен карталар, лотереялар орталықтарының санын қысқарту туралы, казино тек Қапшағай қаласы мен Қазақстанның Бурабай аймағында орналасуы тиіс деген заң қабылдады.

Құмар ойындар нашакорлық пен алкогольге тәуелділіктен гөрі зиянды. Ойыншы сәтсіздікке ұшыраған сайын депрессияға түсіп, жүйке жүйесіне қатты зақым келтіретініне сенімді болды. Соңғы статистикалық мәліметтер бойынша, Қазақстанда жылына 4000-ға жуық адам өз-өзіне қол жұмсайды екен. Олардың басым көпшілігінің өлімі ойнақылықтан туындағаны туралы дәлелдер бар. Психологтар ойын ауруынан құтылу үшін қоршаған ортаның өзгеруі, жақындарымен жылы қарым-қатынас, еңбек пен спортқа деген ұмтылыс, өзіндік мотивация шешуші рөл атқарады деп тұжырымдайды. Демек, өзіңізді ойында жаман адамдар деп санау қате. Әр адам өз өмірін жақсы бағытқа бағыттай алатыны анық.

И.Н.Трущ өз еңбегінде, құмар ойындарға тәуелділіктен арылу оңай емес. Біріншіден, бұл тәрбиеге байланысты. Мүмкін бұл құмар ойынға құмар баланың әкесі шығар. Содан кейін көп нәрсе баланың қарым-қатынас жасайтын ортасына да қатысты. Әр түрлі себептер әсер етуі мүмкін. Егер бала психологиялық тұрғыдан әлсіз болса, ол тез беріліп еріп кетеді, ерік-жігері болмай өзіне өзі жауап бере [4].

Негізінде, мұндай баламен ұзақ уақыт жұмыс істеу керек. Ойынға тәуелділік-аурудың бір түрі. Оны психолог емес, психотерапевт емдейді. Барлығына әлеуметтік жағдай әсер етеді. Қарасаңыз, ақша жетіспейтін адамдар ойын автоматтарын жиі ойнамайды. Өйткені, олардың санасында «тез байып кету» идеясы өмір сүреді. Ол ең оңай жолы-ойын автоматтарында қомақты ақша ұтып алу екенін түсінеді. Бірақ одан көп нәрсе болады. Мойындағысы келмейді. Егер мен 10 мың теңге салсам, екі есе қылып аламын дейді. Тәуелділік-бұл ауру. Бұл ауру адамды қылмысқа, тонауға, бопсалауға итермелейді.

Сондықтан, жастарымыз ойланса екен, ондай тәуелділікке берілмей, қоғамға көмегі тиетіндей, өзінің қалыптасуы мен дамуына ықпал етіп, білім алып, сауатты болса екен деп аяқтағым келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бухановский А.О. и соавторы. Зависимое поведение: клиника, динамика, систематика, лечение, профилактика. Пособие для врачей. - Ростов-на-Дону: Изд-во ЛРНЦ «Феникс», 2002.
2. Зайцев В.В. Патологическая склонность к азартным играм - новая проблема российской психиатрии // Социальная и клиническая психиатрия. - 2000. - № 3. - С 52-58.
3. Саламатов В. Вредные привычки и зависимости. Нервно-психическое здоровье. СПб.: ЗАО «Торгово-издательский дом «Амфор», 2015. 62 с.
4. Трущ И.Н. Привычки, которые вас убивают. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.nnre.ru/zdorove/privychki_kotorye_vas_ubivayut/p7.php/ (дата обращения: 29.10.2016)

МУҒАЛІМГЕ ТӘН КӘСІБИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Абдукаримова А., «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының
2-курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Abdukarimova.aru@gmail.com

Нурпеисов М.К., педагогика магистрі, аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік
университеті, Тараз қ., mukha_1975@bk.ru

Аннотация: Білім беру процесінде мұғалімнің кәсіби, тұлғалық құндылықтарын жетілдіріп отыруы, сол арқылы білім алушыға әсер ете алуы маңызды. Біз зерттеу тақырыбымыздың аясында кәсіби құндылықтарға қатысты негізгі ұғымдарға анықтама беріп, педагог-ғалымдардың құндылықтар жүйесіндегі пікірлері мен мағыналық, функциялық топтастыруларын ұсындық. Заман талабына сай толығып отыратын кәсіби құндылықтардың ішінде цифрлық сауаттылық терминіне түсінік бердік. Мұғалімдерге тән тұлғалық және кәсіби құндылықтардың арақатынасын анықтау мақсатында сауалнама жүргізіп, қорытындысына талдау жасадық.

Кілт сөздер: құндылықтар, кәсіби құндылық, педагогикалық-психологиялық шарт, білім беру процесі, педагогикалық қызмет, оқушы, сауалнама, гуманистік сипат, кәсіби өсу перспективасы, цифрлық сауаттылық.

Кәсіби тұлғалық құндылықтар – педагогтің кәсіби дамуының негізі. «Мінсіз мұғалім» формуласын оның бойындағы кәсіби құндылықтар құрайды. Адами және кәсіби құндылықтар біртұтас қабысқанда үздік мұғалім образы қалыптасады. Кәсіби құндылықтар – білім берудің ажырамас бөлігі және олар мұғалімдердің оқыту процесіндегі іс-әрекеті мен білім алушылармен өзара әрекеттесуінде көрініс табады. Оқушылар күнделікті өмірінің көп бөлігін мұғалімдермен өткізеді және бұл олардың құндылық бағдарын дамытуға әсер етудің маңызды мүмкіндігі. Балалар мектеп жасында дұрыс пен бұрысты толық ажырата алмайтын «еліктегіш» болып келеді. Сондықтан бұл кезеңде оларды қоршаған орта барынша адами, кәсіби құндылықтардың құнын құлдыратпайтын, керісінше практикада оны дәріптейтін, өз іс-әрекетімен көрсете алатын адамдардан құралуы тиіс. Алаш қайраткері Мағжан Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде баланы тәрбиелеудегі басты мақсатты былай белгілейді: «Тәрбиеден мақсұт – баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару», дейді. Демек, ұстаздың кәсіби құндылығының, шеберлігінің өлшемі – шәкірттерінің ғасыр талабына сай тұлға болуы. Ағартушы - педагог бұл миссияға жету үшін ұстаздарға кәсіби құндылықтың алғашқы баспалдағы – білім, педагогика ғылымымен етене таныс болу деп кеңес береді: «...Балаға шын дұрыс тәрбие беру үшін, тәрбиешінің өз тәжірибесі, һәм ұлт тәрбиесімен таныс болуы ғана жетпейді екен. Бұлар – бірбеткей, шикі тәжірибелер. Бұлар сыннан өткізіліп, пісірілмеген күйде берік негіз бола алмайды. Бұлардың арасынан жақсы-жаманын, алтын мен мысын теріп ала білу үшін тәрбие майданында шабылып ысылған тарландардың тәжірибелерімен, түрлі ұлттан түрлі заманда шыққан тәрбие ғалымдарының ойларымен, қысқасы, тәрбие туралы дұрыс жолға түсу үшін тәрбие пәнімен, яғни педагогикамен жақсы таныс болу керек» [1, 27]. Осы тұста тақырыбымыздың негізгі ұғымдық терминдеріне анықтама ұсынамыз.

Құндылық – маңыздылық, мәнділік, бір нәрсенің пайдалылығы; Болмыстағы белгілі бір құбылыстардың адами, әлеуметтік және мәдени мағынасы; тіршілікті, еңбекті, шығармашылықты, ой-өрісті бағалау; адами қасиеттер жиынтығы, тіпті сырттай қарағанда зат немесе құбылысқа тән қасиет, іс-әрекет, идеал.	
Кәсіби құндылық – кәсіби іс-әрекетті арттыруға қажет құндылық-мақсаттар, құндылық-құралдар, құндылық-қатынастар, құндылық-білім, құндылық қасиеттер көрініс беретін кәсіби-тұлғалық сапа.	Педагогикалық құндылық – мұғалімге материалдық, рухани және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік беретін құралдар, әлеуметтік және кәсіби белсенділігіне бағытталған мақсаттар. (Е.Н.Шиянов)

1 – кесте. Құндылық ұғымы, оның екі сипаты

Құндылық - қолданыс аясы кең, астары терең, мәнді ұғым. Өмірдің бар аспектісінде сан қыры ашыла түседі. Құндылық иерархиясын әр адам өзі қалыптастырады. Сол сияқты мұғалімдер де кәсіби құндылықтарға өз пайым-парасаты, түсінігіне қарай маңыз береді.

Педагог, ғалым Е.Н.Шиянов кәсіби құндылықтың 3 негізгі сыртқы формасын былай жіктейді:

«Білу» - тек кәсіби қызметтерді жүзеге асыру үшін қажетті нақты, ақиқат білім ғана емес, сонымен қатар ақиқат мәні бар және білім мен білікті қолдануға бағыттайтын құндылық.

«Жасай алу» - педагогикалық процесті жүзеге асыру амалы ғана емес, адамның ең басты білігі өзінің ішкі жан дүниесін еркін және саналы сезіне білуде де, сыртқы кәсіби педагогикалық қызметте де субъект бола білу.

«Дегеніне жету» - қойылған мақсатқа заң, адамгершілік және мәдениет шеңберінде жете білу [2, 65].

Ал мұғалімге тән кәсіби құндылықтың ішкі мазмұны: кәсіби білім, үздіксіз ізденіс, жауапкершілік, шығармашылық, өмірлік тәрбие беру, креатив ойлану, жаңа білім алу, адамгершілік, әділ бағалау, талантты тану, дарынды дамыту, психологиялық қолдау, педагогикалық мәдениет, этикаға сай жүріп-тұру, цифрлық сауаттылық т.б. сынды түсініктермен толыға береді.

Педагог-психолог ғалымдардың соңғы 15-20 жылда жүргізілген педагогикалық-психологиялық зерттеулерінің нәтижелері бойынша мұғалімдерге тән кәсіби құндылықтар жүйесі мыналарды қамтиды:

1) Оқу процесінің тиімділігін арттыру, сабақ барысында білім алушылардың аз уақыт ішінде көп нәрсеге қол жеткізуі; 2) Білім алушылардың психологиялық-физиологиялық ерекшеліктері мен даму кезеңдерін ескеру, денсаулығын сақтау және білім сапасын көтеріп, кәсіптік қызметке бейімдеу; 3) Интеллектуалды, шығармашылық әлеуетті дамытуға және денсаулықты сақтауға ықпал ету; 4) Оқу процесінде білім алушылардың қабілеттерін дамытудың теориялық негізі болып табылатын оқытудың негізгі педагогикалық-психологиялық тұжырымдамаларын жүзеге асыру; 5) Білім алушылардың тұлғалық қабілеттері мен тұлғалық құндылықтарын қалыптастыру үшін креатив ойлану [2, 66].

Педагогика ғылымдарының кандидаты Наталья Гузева педагогтердің кәсіптік маңызды бағыттарын қалыптастыратын мәселесін зерттеп, педагогикалық кәсіптік құндылықтардың үш тобын анықтады:

1) Кәсіби қызметтің шарттарына байланысты құндылықтар:

Адамдармен тұрақты қарым-қатынас; Еңбек туралы толық ақпарат; Мамандықтың гуманистік сипаты; Тұрақты өзін-өзі жетілдіру; Тақырыпты білу; Адамдарға құрмет пен алғыс; Жұмыстың шығармашылық сипаты.

2) Педагогтің жеке-мотивациялық саласына байланысты құндылықтар:

Кәсіби өсу перспективасының болуы; Ұлттық дәстүрлерді жалғастыру; Кәсіптің бейімділігі мен мүдделерге сәйкестігі; Білім алушылардың назарын аударуға деген ұмтылыс.

3) Білім беру қызметінің басқару аспектілерін көрсететін құндылықтар:

Басқа дамдардың мінез-құлқына әсер ету және оларды басқару қабілеті; Педагог пен білім алушылардың қарым-қатынасы.

Сондай-ақ, ғалым С.Г.Вершловский және Дж.Хазард ағылшын және ресей педагогтерінің құндылық бағдарын зерттей келе, кәсіби педагогикалық құндылықтарды төмендегідей топтастырады:

1. Педагогтердің кәсіби статусын ашатын құндылықтар; 2. Тұлғаның педагогикалық мамандыққа бейімділігін көрсететін құндылықтар; 3. Педагогикалық қызметтің мақсатын көрсететін құндылықтар [3,42].

Алайда, бұл жерден біз педагогикалық құндылықтарды толық көре алмаймыз. Е.Н.Шиянов педагогтің материалдық, рухани, қоғамдық құндылықтарын негізге ала отырып, әлеуметтік және кәсіби белсенділікті арттыратын кәсіби құндылықтарды ұсынады:

1. Құндылық, тұлғаның кәсіби және әлеуметтік ортада байланысы: педагог еңбегінің қоғамдағы маңыздылығы.

2. Педагогтердің қоғаммен қарым-қатынас барысында қажеттіліктермен қанағаттану құндылығы: адамдармен, достарымен, балалармен (яғни, балаға деген махаббаттың рухани құндылықтармен алмасуы).

3. Тұлғаның шығармашылық дамуымен, кәсіби-шығармашылық қабілеттерді дамыту мүмкіндігімен байланысты құндылық: әлемдік мәдениетке қатынас, сүйікті ісімен айналысу,

өзін-өзі үнемі дамыту, жетілдіру, типологиялық ойлаудан алыстау және тағы басқа құндылықтарын ұсынды.

Ғалымдардың кәсіби құндылықтарды құрайтын элементтерді талдауына, топтастыруына қарап педагогикалық құндылықтардың сан қырлы әрдайым өзгеріп, толығып, жаңарып отыратын процесс екеніне көз жеткіземіз. Құндылықтарды жіктеп, танудағы басты мақсат мұғалімдердің қызметінде, білім беру процесінде, жеке өмірінде үйлесім орнату, нәтижелі жұмысқа ұмтылу болып табылады. Осы орайда біз бастауыш сынып мұғалімдерінен кәсіби, тұлғалық құндылықтардың қатынасын сұрап, аталғандардың өмір мен қызметте айырмашылығы бар ма деген сұрақ қойып, әлеуметтік желіде сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға 19 мұғалім қатысты. Біз ұсынған нұсқалар қатарында мынадай нұсқалар болды:

1. *Иә. Өмір мен кәсіби құндылықтар арасында айырмашылық болу керек.*

2. *Жоқ. Жеке өмір мен мамандықтағы құндылықтардың айырмашылығы жоқ болу керек.*

3. *Екі құндылықты қажетіне қарай бірізді етуге болады.*

4. *Екі құндылықтың арақатынасын ылғи бақылап отыру керек.*

Сауалнама қорытындысындағы нәтиже мынадай:

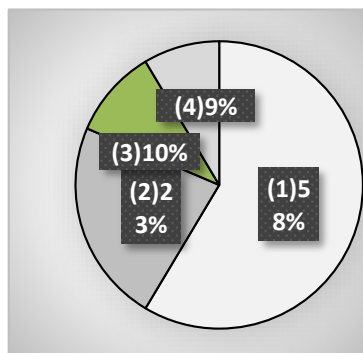
1) 11 мұғалім жоқ нұсқасын таңдады.

2) 4 мұғалім екі құндылықты бірізді етуге болады деп жауап берді.

3) 3 педагог екі құндылықтың айырмашылығы бар деді.

4) 2 мұғалім екі құндылықтың арақатынасын ылғи бақылап отыру керек нұсқасын таңдады.

Сауалнама қорытындысынан аңғарғанымыздай педагогтердің құндылықтарға қатынасы әртүрлі. Алайда ұстаздар құндылықтарға негізделген білім оқушылардың өмірлік ситуацияларды жеңіл шешіп, күрмеулі мәселелерге сын тұрғысынан қарай білу дағдысының қалыптасатынын алға тартады.

Жоғарыда атап өткеніміздей білім беру процесі – тірі ағзада өсіп, дамып, толығыды. Сол жаңаруларды меңгеру, бойында қалыптастыру заман талабы. Соңғы жылдары кәсіби құндылықтардың қатарын толықтырып, педагогтер алдында тұрған сұраныс – цифрлық сауаттылық. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылдың 1 қыркүйегіндегі Жолдауында азаматтардың сауаттылығы мен цифрлық біліктілігін арттыру мақсатында Үкіметке үздіксіз білім беру тұжырымдамасын әзірлеу тапсырмасын берген болатын. Осы тапсырмаға сай білім беру процесінде цифрлық сауаттылықтың маңызын түсіну қиын емес. Мемлекет басшысының бұл тапсырмасы педагогтердің кәсіби құндылықтар қатарында цифрлық сауаттылықты меңгерудің маңызын айқындап берді. Педагогикадағы цифрлық сауаттылық – интернет ресурстарын еркін қолдану, сабақ барысына онлайн-курс, заманауи технологияларды тиімді қосу. Цифрлық білім беру ортасы шеңберінде ақпараттандыру және оқытуды іске асыру барысында «виртуальды сынып», «мобильді оқытуды» оңтайлы ұйымдастыруға мүмкіндік зор [4, 58].

Осылайша, педагог білім беру процесінің негізгі тұлғасы және білім алушылардың құндылық бағдарының қалыптасуына ықпал етуші. Қазіргі уақытта мұғалімнің тұлғалық кәсіби құндылықтарын шындай отыра білім беру процесінде құндылықтар жүйесін қолдануы маңызды және оның қызығушылықтары мен мінез-құлқы педагогикалық қызмет саласындағы көзқарасы мен мотивациясына тән, өйткені олар педагогтің жеке тұлғасын қалыптастыруда негізгі рөл атқарады, адамның мінез-құлқын реттеудің жоғары деңгейі ретінде әрекет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Педагогика (1923 жылы Ташкентте шықан 2 - басылымы)| Алматы: «Marfu Press» баспасы. – 2022. 184 б
2. Болотова Ж.А., Кострикова Ю.В., Радченко Е.А Ценности педагогической деятельности\\ Қолданбалы және іргелі зерттеулердің халықаралық журналы – 2006, №1-27 –259 б
3. ҚР Білім және ғылым министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы\\ Білім журналы. Нұр-Сұлтан – 2021, № 4 (99), - 101 б
4. Оқушылардың ІТ – құзыреттері ICILS халықаралық зерттеуі: жинақ. – Астана: «Ақпараттық –талдау орталығы»АҚ, 2016. – 254 б

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ ЖОЛДАРЫ

Әмірхан Ш., «Педагогика және психология» мамандығының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kamsatamirhan5@gmail.com
Макашкулова Г.Б., «Педагогикалық психология» кафедрасының аға оқытушысы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
gb.makashkulova@dulaty.kz

Аннотация: мақалада дарынылықтың зерттелу жайы, дарынды балалардың психологиялық ерекшеліктері мен мүмкіндіктері, оларды оқытудың жағдайлары, ата-аналарына қолдау көрсетудің аспектілері талданады. Дарынды балалармен педагогтердің жұмыс жүргізу ерекшеліктері, шығармашылық қабілеттерін дамытуда ата-аналар мен педагогтердің бірлесіп әрекеттесу сипаты қарастырылады.

Кілт сөздер: дарындылық, дарынды балалар, шығармашылық әлеует, зияткерлік, бейімделу, қолдау.

Білім беру жүйесіндегі орын алып отырған қарқынды реформалар дарынды балаларға білім беруді арнаулы мектептерде ғана емес, жалпы білім беретін мекемелерде де жүргізуге міндеттейді. Дарындылық-анықталуы мен қарастырылуы жағынан танымал категория болғанымен, аз зерттелген көп өлшемді құбылыс. Дарындылықты психология ғылымының өкілдері ғана емес, педагогика, философия өз зерттеу объектісі ретінде таниды. Психологиялық теория мен практикада дарынды балаларға қатысты әркілі көзқарастар қалыптасқан. Заманауи даму ағымына сай дарынды балалардың әлеуеті мен мүмкіндіктерін диагностикалау, болжау, қалыптастыру, білім беру және дамыту мәселелері өзектілігімен ерекшеленеді. Кез келген бала ата-анасының, білім беру мекемелері мен қоғамның айрықша назарына лайық, әсіресе дарынды балалар.

Дарындылық - жалпы зияткерлік және шығармашылық қабілеттер жиынтығы, зерттеушілер дарынды баланың интеллектуалды, әлеуметтік, эмоционалды және соматикалық тұрғыдан үздіксіз дамуындағы ерте әлеуметтенудің, отбасының және бастауыш сынып мұғалімдерінің маңыздылығын растайды. «Дарынды балалардың бойында шығармашылықтың дамуы мен көрінісі олардың танымдық компонентіне, жеке қасиеттеріне, мотивациясына байланысты. Мұндай балалардың өзіндік бағасы позитивті, өзіне деген сенімділігі жоғары, нақты мақсаттары, сәйкессіздік пен бастамашылықта көрінетін дербестігі бар. Олар өзінің қабілеттері мен өзгеше білім беру сипатына қатысты ерекше қажеттіліктері бар бала ретінде танылады. Дарындылық феномені балалар, мұғалімдер және ата-аналар үшін де жұмбақ болып қала береді» [1].

Дарынды балаларды зерттеу жұмысымыздың теориялық негізі ретінде келесі авторлардың зерттеу мәселелерін ұсынуға болады: белсенділік тәсілі ретіндегі М.В. Кларин, В.В. Давыдов, Л.С. Выготский, И.А. Зимняя, С.Л. Рубинштейн еңбектері, тұлғаға бағдарланған сипатқа ие Е. В. Бондаревская, В. И. Слободчиков, В.И. Андреев, А.С. Косогова зерттеулері, білім берудің табысты формаларын қолдану бойынша Дж. Дьюи, А. Маслоу, В. Г. Разумовский, А. М. Матюшкин тұжырымдамалары. Жалпы қоғам үшін маңыздысы дарындылықтың ғылыми негіздері емес, бастысы оның нақты өмірлік көріністері, анықтау, дамыту және әлеуметтік іске асыру тәсілдері болып табылады. Заманауи дарынды балаларға қамқорлық-ертеңгі ғылымның, мәдениеттің және әлеуметтік салалардың қалыптасып, дамуына қамқорлық болып есептеледі. Бұл категорияға кіретін балаларды анықтаудың тәсілдері ғана емес, олардың мүмкіншіліктері мен қабілеттерін жүзеге асыруға жәрдемдесетін арнайы бағдарламалар да жүйеленіп, жасалуда. Дегенмен, «дарынды деп саналатын категориядағы балаларға білім беріп, оқытудың барлық кезеңдерінде диагностикалау және дамыту қиындығы, балалардың өздерінің дарындылығы мен шығармашылығын өзіндік тұрғыдан жүзеге асыруда ерекше жауапкершілікті түсіну қиындығы бар» [2].

«Танымал ғалымдар Дж. Кэрл мен Б.Блум дарындылар қатарына жататын балаларға білім беруде қолдау жасауға ыңғайлы әдістемелерге ерекше мән берді. С. Юркевич пен А.М. Матюшкин практикалық психологтардың іс-әрекетінде анықтау мен болжам құрудағы жұмыс

ерекшеліктері жайлы талдаулар жасаған. Дарындылық қасиеттің балалардың бойында даму ерекшеліктеріне қатысты зерттеулерін К. Дизман арнаған және әлеуметтік, зияткерлік, сезімдік даму деп бөлген. Бұл мәселені ғылыми талдаулар жасай отырып зерттеуде А.И. Савенков, В. И. Слободчиков, Дж. Гилфорд, П. Торренс, Ф. Баррони сынды ғалымдар танылды. Дарынды балалардың белгілеріне табысты болу, жаңа тәсілдерді қолдана білу ептілігі, мақсатты айқын қоя білу ерекше мәнге ие. Дарындылықтың түрлерін жіктеуде әрекеттік, танымдық, эстетикалық, құндылықтық болып бөлінеді, көріну формасына қарай айқын және жасырын дарындылық, жас ерекшелік бойынша жіктегенде ерте шақтағы және кеш танылатын дарындылық болып бөлінеді. А. Энгельмеер, Б.М. Теплов, Л.С. Выготский, Ю.З. Гильбух, А.Н. Лук, Н.Ф. Гальперин, П.Я. Талызиналар дарындылықты шығармашылық, зияткерлік, қабілеттілік тұрғысынан зерттеген» [3].

А.М. Матюшкиннің дарындылық тұжырымдамасының негізгі аспектілері ішкі мотивацияны, шығармашылық мүмкіндіктерді көрсету, қиындықтарды айқындау, құбылыстың нақты шешімі мен өзіндік реттелуін табу, бейнелі ойлау мен қиялға қажетті басты шарт ретінде қарастырады. Тұжырымдаманың негізгі идеясы ерекше дамыған қабілеттер жайлы біржақты көзқарастарды негізінен зияткерлік деп тануға мүмкіндік береді, кез-келген кәсіпте шығармашылықтың ең тұрлаулы негізі ретінде дарындылықты ашуға негіз болады.

Табиғатынан шығармашыл оқушыларға қолдау көрсете алатын педагогтің психологиялық мүмкіндігі аталмыш тұжырымдамаға сүйене отырып, дарынды балаларға тиесілі біршама психологиялық-әлеуметтік қасиеттерге назар салу қажеттілігін растайды. Дарынды деп танылған балалардың бойында әділеттілік сезімі ерте өрістейді, өзінің жеке басына және айналасындағыларға айрықша жоғары талаптар қояды, шындыққа, әділ болуға, үйлесімді әрекеттерге және қоршаған ортаға нақты жауап береді. Уақыт өте келе, олардың кейбіреулері айналысатын қызметінде да, жеке өмірінде де ойын элементтерін, тапқырлық пен шығармашылық мүмкіндіктерін сақтап қала алады. Бұл балалар үрейленгіштігімен ерекшеленуі де мүмкін, өйткені олар біршама қауіп әкелетін салдарды болжап, елестете алады. «Сондай-ақ өте сезімтал, эмоцияға берілу мен оған тәуелділік сезімі бар, шыдамсыз объект ретінде де анықталады. Олардың қалжыңға орын беру сезімі қалыптасқан, күлкілі сәйкессіздіктерді, сөздік ойындарды, тапқырлықпен әрекет етуді ұнатады. Кейде эмоциялық тепе-теңдік жетіспейді, біршама ерте балалық шақта дарынды балалар шыдамсыз және қимыл белсенділігі жоғары болады. Дарынды балалар үшін ерекше жағдай өзін-өзі теріс қабылдауды дамытады, қатарластарымен байланыс орнатып, қарым-қатынасқа түсуде қиындықтарға кезігеді» [4].

Дамудың заманауи тенденциялары дарынды балалармен жұмыс жасау үшін арнайы бағдарламалардың жасалып, оқу- тәрбие үрдісінде енгізіліп жатқанын мәлімдейді. Білім беру саласындағы қызметкерлердің тікелей араласуымен дарынды балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың көптеген тәсілдері жүзеге асырылуда. Оның аясында дарынды балаларды қолдаудың келесі бағдарламалары жұмыс істейді: «позитивті қарым-қатынас», «арттерапия», «күтқару шеңбері», олардың басты міндеттері дарынды балаларды әлеуметтік маңызды қызметке қосу, бейімделудің сипатын арттыру, қарым-қатынасты сапалы деңгейде, сауатты жүргізуге үйрету болып табылады. Бағдарламалар дарынды балалар әлеуметтік серіктестік дағдыларын игере отырып, түрлі іс-шараларға, атап айтқанда қайырымдылық шараларына қатысатындай етіп жасақталған. «Дарынды балалардың өз ортасында өзге адамдармен қарым-қатынасын дұрыс құру оның қабілеттерін барынша толық ашып көрсетуге жағдай жасайды. Олай болса, дарындылықты сақтау және дамыту-бұл қоғамның алға басуы, баланың шығармашылық әлеуеті мен мүмкіндіктерін жүзеге асыру сипатына оң әсер етеді» [5].

Зерттеуімізде жеткіншектердің мазасыздық деңгейлерін диагностикалау олардың стандартты емес шығармашылық ойлау қасиеті басым ғана емес, жоғары мазасыздыққа ие екендігін де анықтады, әсіресе тұлғааралық және оқу әрекетіне қатысты мазасыздығы айқын көрінді. Олардың бойындағы шығармашылық ойлаудың өзіндік ерекшелігін өзгелер жиі жағдайда ауытқу ретінде бағалайды. Бұл балалар қатарластарына қарағанда әлеуметтік бейімделудің бастапқы деңгейлерінен әлдеқайда жылдам өтеді. «Жеткіншектік шақта олар көпшілігінде балалық конформизм кезеңінен өтіп, стандартты талаптарға, топтық нормаларға және авторитарлық көшбасшыларға, топ ішіндегі бағдарларға қарсы тұрады. Зерттеу нәтижелері дарынды балалардың жаңа жағдайларға жоғары сезімталдық танытатынын айқындады, бұл уақыт өте келе ерекше қиындықтарға жетелейтінін айшықтайды» [6].

Зерттеу жұмысымыздың бір саласы ретінде дарынды балалардың ата-аналарымен жұмыста дарындылықты ерте анықтау мәселелері, балалармен қарым-қатынас құрудың

ерекшеліктері, келешекте балаға ата-ана ретінде бағыт-бағдар берудің ықтимал жолдары, әлеуметтік тұрғыдан бейімделу, сәтсіздіктерді болдырмауға емес, жетістікке жетуге негізделген оқу іс-әрекетіне табысты мотивацияны қалыптастыруды жоспарлау көзделді. Психологиялық қолдауды бірінші сынып оқушылары мен ата-аналарының басым көпшілігі қажетсінеді және алады. Бұл қолдау дараланған сипатқа ие болады және микротоптарда жұмыс істейді, оларды тәрбиелеу мен білім беру арқылы дамыту қоғамның шығармашылық әлеуетін қалыптастырудың, ғылым мен мәдениетті, өндірістің барлық салаларын және әлеуметтік өмірді дамытудың маңызды шарты болып табылады. Педагогтің дарынды балалармен жұмысы күрделі, әрі жүйелі тоқтаусыз үрдіс, ол психологтармен, барлық пән мұғалімдерімен, әкімшілікпен және міндетті түрде дарынды балалардың ата-аналарымен тығыз ынтымақтастықты қажет етеді. Өйткені ерекше әлеуеті бар балалар ретінде дами отырып олар мамандардың күш-жігерін біріктіру арқылы нәтижеге жету мүмкіндігін жоғарылатады. Жинақталған мәліметтер дарынды балаларға, олардың ата-аналарына, оларға білім беру мен тәрбиелеу үрдісімен айналысатын педагогтерге психологиялық қолдау таныту мақсатында пайдалануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Психология одаренности: от теории к практике / Д.В. Ушаков. М., 2000.
2. Способности и одаренность человека / В.Д. Шадриков. М.: «Институт психологии РАН», 2019. – 274 с.
3. Детская одаренность: теория и практика: учебно-методическое пособие / В.Л. Блинова, Л.Ф. Блинова. Казань: ТГГПУ, 2010.
4. Психология детской одаренности: учебник для бакалавриата и магистратуры / А.И. Савенков. М.: Издательство Юрайт, 2019. -334 с.
5. Одаренные дети / под ред. Г.В. Бурменской, В.М. Слущкого. М.: Прогресс, 2014, - 381с.
6. Обучение и развитие одаренных детей / Н.Б. Шумакова. М.: МПСИ, 2004. - 336 с.

УДК 004:159.922.7

ГОЛОСОВОЙ ПОМОЩНИК ЯНДЕКС-СТАНЦИЯ АЛИСА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА

Касимова Н., студентка 2 курса специальности «Педагогика и психология», Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Seydaliyeva1964@mail.ru

Сейдалиева Г.Ш., к.п.н., ассоциированный профессор кафедры «Педагогическая психология», Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, gsh.sejdaliyeva@dulaty.kz

Аннотация: в данной статье обосновано понятие «Яндекс-станция Алиса», проанализированы положительные стороны Яндекс-станции Алисы, ее негативное влияние на психическое развитие ребенка, а также даны рекомендации по предотвращению негативных последствий использования голосового помощника у ребенка.

Ключевые слова: Алиса, Яндекс-станция, голосовой помощник, психическое развитие.

В современном мире появление новых, инновационных технологий становится всё более актуальным на сегодняшний день. Это позволяет человеку открыть огромные возможности для своего развития. Дети, являясь частью нового поколения, принимают активное участие в использовании интеллектуальных помощников. По словам А. С. Макаренко, «Активность ребенка – важная предпосылка и результат его развития. В процессе жизни развивается активность общения, познания, активность самосовершенствования и преобразования окружающей действительности» [1, с. 65]. Специально для детей существуют интеллектуальный, голосовой помощник, а точнее голосовая станция Алиса, позволяющая детям развивать логику, память, изучать иностранные языки и просто научиться коммуницировать с людьми.

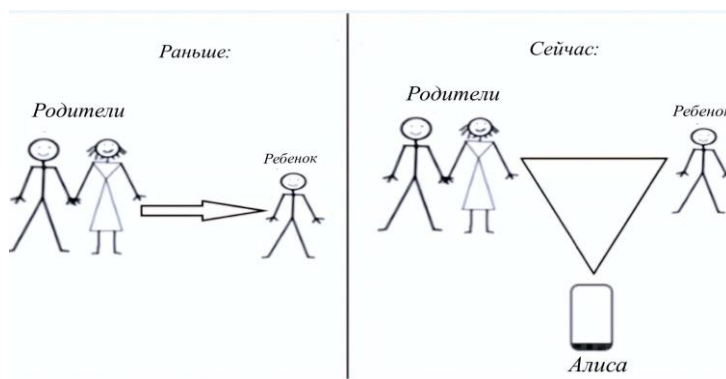
Яндекс станция Алиса - это умная колонка, разработанная российской компанией Яндекс в 2017 году. Благодаря своим уникальным функциям, Алиса стала очень популярной и востребованной для современного поколения не только в России, но и во всем мире. Цель

создания Яндекс Станции заключалась в разработке современного устройства, способного выполнить множество задач и обеспечить пользователям комфортный интерфейс для взаимодействия с компьютерной технологией.

Голосовой помощник Алиса отличается способностью распознавать детские голоса от взрослых, считая детскими голоса до 13 лет, также дети имеют возможность задавать Алисе абсолютно любые вопросы, на которые она может отвечать простым и доступным языком благодаря созданной компанией разработке, где на любой непонятный детский вопрос есть ясный ответ. Она не устает от их большого количества, что позволяет ребенку расширить свой словарный запас.

Несмотря на положительные установки Яндекс Станции, родители по сей день беспокоятся о том, не навредит ли использование Алисы ребенку. Для кого-то это кажется недопустимым - ребенок не должен пользоваться новыми разработками современного мира. Сейчас люди придерживаются принципа воспитания родителей из США. В США в воспитании ребенка полностью исключают пользование гаджетами. Вальдорфская школа, популярная среди сотрудников Силиконовой долины, учит детей вообще без электронных устройств. Есть и другие частные школы Калифорнии, также работающие по «старинке», где, вместо цифровой грамотности и презентаций в PowerPoint дети играют в традиционные игры, много времени уделяют чтению вслух и другим видам речевой деятельности.

Немаловажную роль интеллектуальные помощники влияют на детско-родительские отношения, в большинстве случаев, влияние бывает негативным.

Е.О. Смирнова и Е.А. Савина отметили, что: «Нарушения во взаимоотношениях родителей с детьми, ранее не игравшие заметной роли, выходят на первый план, становятся для подростка источником психической травматизации» [2, с. 60]. Родители, надеясь на то, что их ребенок занят, откладывают воспитание и совместное времяпровождение, которое необходимо детям для полноценного развития на второй план, а дети же в свою очередь, большее время проводят с Алисой, тем самым увеличивается их уровень доверия к интеллектуальному помощнику больше, чем к своим родителям. Далее, в подростковом возрасте возможно появление деградации личности, тяжелое восприятие реального мира. В будущем, подросткам будет тяжело выстраивать межличностные отношения, так как идеалом для них всегда будет являться Алиса. Ни в коем случае нельзя забывать о том, что именно воспитание со стороны родителей играет важнейшую роль в развитии детей. А. С. Макаренко писал: «Воспитывает все: люди, вещи, явления, но прежде всего и больше всего – люди. Из них на первом месте – родители» [3, с. 64]. Родителям важно уделять внимание ребенку, доносить до него значение настоящих ценностей - семьи, дружбы, общения, развития. А гаджеты должны быть только помощниками в жизни и достижении успеха.

Родители оказывают решающее влияние на психическое развитие ребенка. Принимая положительное взаимоотношение со своими родителями и близкими, ребенок будет развиваться благополучно. Алису можно использовать как объект сближения родителей и детей, задавая ей общие вопросы, сближать и создавать общие интересы. Для этого, родители должны научиться распределять своё время так, чтобы работа и другие повседневные дела никак не препятствовали времени, необходимому для проведения с ребенком.

Ребенок должен проводить большее свое время не с интеллектуальным помощником, а с родителем, чтобы правильно воспринимать и коммуницировать с окружающим миром, что в

последствия послужит не только положительному влиянию на психическое развитие ребенка, но и правильному восприятию окружающего мира в будущем.

Список литературы:

1. Основы педагогики: формирование экологической компетентности: учеб.-метод. пособие / Ю.И. Залеская. – Минск : БГУ, 2015. – 216 с.
2. Родители и дети: Психология взаимоотношений / Е.О. Смирнова, Е.А. Савина. М.: «Когнито-Центр», 2003. - 230с.
3. Основы педагогики: формирование экологической компетентности: учеб.-метод. пособие / Ю.И. Залеская. – Минск : БГУ, 2015. – 216 с.

ӘОЖ 37.01(574)

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ Ш. УАЛИХАНОВ

Төлеген А., «Ағылшын/корей тілі» мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің, Тараз қ., tolegen.ayazhan10@mail.ru
Джуншеев Р.Е., «Философия және саясаттану» кафедрасының доценті, философия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., re.dzhunsheev@dulaty.kz

Аннотация: мақалада қазақ ағартушылық ілімі жалпы адамзаттық ағартушылық ілімнің, ұлттық сипаты бар, құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, соның аясында Ш. Уалихановтың рухани мұрасын сараптау мақсаты қойылады. Ш. Уалиханов қазақ ағартушылық ілімінің белді өкілі ретінде аталады. Жалпы ағартушылық контекстінде Ш. Уалихановтың ағартушылығы ілімін қарастыра отыра, оның рухани мұрасының мәні мен ерекшеліктерін айқындай түсуге болатындығы көрсетіледі. Автор қазақ ағартушылығын саралауда жаңа әдіснамалық, салыстырмалы-тарихи талдау сияқты принципін қолдана отыра, Ш. Уалихановтың қарастырған әлеуметтік-саяси мәселелерінің жалпы ағартушылық ілімдер мәселелерімен ортақтығын анықтайды. Ағартушылық ілімдерге тән жалпы қоғамдық прогресс мәселелерінің қазақ ағартушылығында, сонымен қатар, Ш. Уалихановтың шығармашылығындағы көріну ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: жалпы ағартушылық, қазақ ағартушылығы, ұлттық мәдениет, орыс ағартушылығы, француз ағартушылығы, қоғамдық прогресс, Ш. Уалиханов, А. Құнанбаев.

Қазақстанның Ресейге қосылуымен далалық өлкеге капиталистік қатынастар еніп, қазақтардың қоғамдық болмысының өзгеруіне ықпал етті және бұл қоғамдық сананың алуан түрлерінің жедел жетілуіне және дамуына әкелді. Қазақ ағартушылығы XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанды Ресейге қосу салдарынан болған қоғамдық өмірдегі терең өзгерістердің теориялық көрінісі ретінде пайда болды.

Ағартушылық ой қазақтардың ұлттық санасының одан әрі дамуына елеулі түрткі болды. Мысалы, қазақтың қоғамдық ойының патриархализмге және феодализмнің көріністеріне қарсы бағытталған түбегейлі әлеуметтік – философиялық идеяларының пайда болуы: ағартушылық, прогресс идеясы, атап айтқанда, шаруашылықты жүргізудің жаңа прогрессивті формаларына көшу және т.б. Қазақстанның Ресейге қосылуы және екі халық арасындағы экономикалық, мәдени, ғылыми, идеологиялық байланыстардың нығаюы әсерінен болған олардың қоғамдық болмысындағы өзгерістер фактісімен ғана түсіндіруге болады.

«Жаңа дәуірде Ағартушылық феномені пайда болғаны белгілі, деп-жазды Т. Ғабитов. Онда рационалистік парадигма үстемдік етеді, адамзат ғылым мен білім ұстанымын бірінші қатарға қояды. Бұндай жалпыға бірдей тәртіптен Қазақстан да тыс қалмады. Дегенмен де. Еуропа және Ресеймен салыстырғанда, Ағартушылық феноменінің себептері мен қызметтері бізде басқаша болды» [1, 83 б.]. Ағартушылық философиясы өзінің ең айқын, тұтас және толық түрін Францияда алғанын атап өткен жөн. Демек, қазақ ағартушылығындағы жалпылық және ерекшеліктерді анықтауда, біздің ойымызша, жалпы ағартушылықтың мәні және оның негізіне тән белгілер айқын көрінген француз ағартушылығына жүгінбейінше мүмкін емес.

Қазақ ағартушылығын француз және орыс ағартушылығымен салыстырмалы-тарихи талдау біріншісін адамзаттың рухани мәдениеті дамуының жалпы тарихи процесінің нақты және ұлттық көрінісі ретінде түсіну және негіздеу үшін үлкен маңызға ие.

Өз халқын білімді, бақуатты, артта қалушылық пен надандықты еңсеріп, қазіргі өркениетінің нәтижесін көруді көздеу қазақ ағартушыларының қоғамдық прогресс мәселесін басты мәселелердің бірі ретінде ұсынуына түрткі болды. Бұл мәселе жалпы ағартушылық ілімінің белді мәселелерінің бірі болып табылады.

Қазақ ағартушылары еңбектерінде қазақ өмірін жаңартудың өзіндік «бағдарламасын» негіздейді. Бұл мәселені шешуге А. Құнанбаев пен Ы. Алтынсарин этикалық мәселелерді қарастыру арқылы барады. Олардың түсінігінде адамгершілікті нығайту көшпенділер мәдениетін, тұрмысын, әдет-ғұрпын өзгертудің жаһандық міндеті әмбабаптық тәсілі болды. Бұл «бағдарламаның» моральдық жағынан басқа екі аспектісі де болды, олар: саяси және экономикалық. Ш. Уәлиханов өзінің назарын негізінен осы аспектілерге аударады.

XIX және XX ғасырлардағы қоғамдық-саяси көзқарастарға үлкен әсер еткен француз ағартушыларының «ағартушылық абсолютизм» туралы тұжырымдамасы қазақ ағартушыларының шығармашылығында өзіндік ерекшеліктерімен көрініс тапты.

«Ағартушы монарх» идеясы жалпы ағартушылық идея болып табылады, оны қазақ ойшылдарының батыс және орыс ағартушыларының шығармаларынан алып, қазақ даласының қажеттіліктеріне байланысты қарастырғаны даусыз. Саяси тұрғыдан Абай Құнанбаев «білімді басшы» идеясын негіздеді. Болыстың басында білімді болыстық басқарушы, замануи білім алған адам тұруы керек. Абай «Қара сөздердің» үшінші сөзінде қазақтар арасында қалыптасқан басқару жүйесін, өз дәуіріндегі болыс билеушілерінің адамгершілік қасиеттерін жан-жақты сынайды. Ол «болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді» [2, 12 б.] деп жазады.

Бұл жағдайдың негізгі себебі неде? Бұл – сайланған билеушілердің надандығында, Абай олардың жеке басының мүддесін жалпы мүддемен байланыстыра алмауында, баршаның игілігі үшін, халықтың бақыты үшін билік жүргізе алмауында деп есептейді.

Ағартушының пікірінше, білімді адамдардан болыс билеушілерін сайлау немесе тағайындау басқа нәтижелерге әкеледі. «...Сонда дау ұзамай, бітім болар еді» [2, 14 б.]. Ізгілік білімімен байыған адам ғана озбырлықты жойып, халық мүддесі мен әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асыра алады.

Ш. Уәлихановтың пікірінше, білімді сұлтан-әмірші өз туыстарына «сауатсыз және дөрекі сұлтандарға қарағанда...» көбірек пайда әкеледі [3, 149 б.]. Өз мүддесін халық мүддесімен ұштастыра білетін білімді сұлтан-әміршінің іс-әрекетінің негізін қоғамдық мүдде құрауы тиіс. Бұл туралы Ш. Уәлиханов Ф. М. Достоевскийге жазған хатында былай деп жазды: «Отандастарыма пайда келтірейін, оларды чиновниктерден және қазақ байларының деспотизмінен қорғайын деп бір кезде, сұлтан болсам деп те едім ғой. Сондағы көбінесе, ойлағаным оқыған сұлтанның қандай пайдалы болатындығын жерлестеріме өз ісіммен көрсету еді. Сонда олар шын оқыған адам орыс чиновнигі емес екендігін, орыстың чиновнигіне қарап орыстан алған тәрбие туралы қорытынды жасауға болмайтындығын көрген болар еді» [3, 150 б.].

«Білімді басшыға» деген сенім қазақ ағартушыларына тән ағарту мен білімнің қоғамдық дамудағы ерекше, шешуші рөліне деген сенімге негізделген. Ш. Уәлиханов «...біздің тұжырымымыз европалық, әрісі жалпы адам баласына тән ғылым-білім бұлағынан нәр алуда... Бұл дамуға, мәдениетті өрістетуге қабілеті қандай да болмасын халықтың түпкі мақсаты болуы керек» - деп көрсетеді [4, 42 б.]. Олардың концепциясына сәйкес білімді билеуші білім мен әділ тәртіптің кең таралуының кепілі болып табылады.

«Білімді басшы» идеалы қоғамдағы ізгі қасиеттердің гүлденуі үшін қажетті қоғамдық және жеке мүдделердің үйлесімділігін қамтамасыз етуге арналған кемел заңнама мәселесін тудырады. Ы. Алтынсарин мен Ш. Уәлиханов мұндай заңнамаларды әзірлеуді қазіргі заманның басты міндеті деп санады. Олардың қазақ даласының әкімшілік-сот басқару саласында реформалар жүргізуге ерекше көңіл бөлгені де осыдан. Қазақ ағартушыларының әлеуметтік ой-пікірлері қоғамда ізгі қасиеттерді орнықтыру үшін адамгершілік уағыздардан қолданыстағы заңдар жүйесін, барлық заңнамаларды және басқару нысанының өзін өзгертуге көшу керек деген тұжырымының нәтижесінде оң мәнге ие болды.

Ш. Уәлиханов реформалар қазақ қоғамын қайта құрудың жалғыз жолы деп санайды «Сондықтанда қоғамдық мәселеде халық реформасының аса қажет мәселе жоқ... Біздің

заманымызда халыққа етене жақын, ең маңызды, соның мұқтажына тікелей қатысты реформа – экономикалық және әлеуметтік реформа. Ал саяси реформалар экономикалық істерді жүзеге асыратын құрал ретінде көрінбек, өйткені әрбір жеке адам және бүкіл адам қауымдасып, өзінің түпкі мақсаты материалдық әл-ауқатын жақсартуға тырысады. Прогресс дегеніміз де осыған сайкеледі» [4, 39-40 б.].

Демек, қазақ ағартушыларына әлеуметтік ортаның, оның қозғаушы күштерінің идеалистік түсінігі тән. Бірақ қазақ ағартушыларында бұл түсінік біртұтас тұжырымдама емес екенін атап өткен жөн. Ол қоғамдық өмірді дәйекті түсіндіретін негізгі ұстаным ретінде емес, олардың ойларының маңызды болса да, тенденциясы ретінде әрекет етеді. Қазақ ағартушылары адамның әлеуметтік ойы мүдделермен айқындалады деп жиі және табанды түрде айтып келген.

«Қоғамдық өмірді объективті түрде қарастыруға деген ұмтылыс оларды кейде идеализмге қарама-қарсы басқа болжамдарға алып келді, бұл олардың кейбір жағдайларда әлеуметтік өмірдің кейбір аспектілерін дұрыс түсінуге шынымен жақындай алғанын көрсетеді. Ең алдымен, идеялардың экономикалық мүдделерге байланысты екендігі анықталды» [5, 39 б.].

Міне осы «мүдделер» қазақтарды отырықшы болуға итермелейді. Сондықтан, қазақ даласында орыс қоныс аударушыларының ықпалымен егіншілік пайда болған кезде мүмкін болған отырықшы жағдайға көшу алға жасалған үлкен қадам болды, бұл аймақтағы түбегейлі өзгерістерді бастады

Ағартушылар егіншілікті мал шаруашылығына қарағанда шаруашылық жүргізудің прогрессивті түрі деп санады, өйткені ол жерді ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді және қоғамның бүкіл экономикалық өмірін өзгертеді. «Енді аз ғана жерден (егіншілікпен – Т.А.) ең үлкен пайда алу керек, – деп жазды Ш.Уәлиханов, – қырғыз даласында мал шаруашылығы жалғыз күнкөріс құралы болғанша бұл мүлде мүмкін емес» [6, 496 б.].

Ш. Уәлиханов реформалардың қажеттілігімен шектелмейді, болашақта ол реформалардың «дұрыстығының» критерийлерін және оны жүзеге асырудың нақты жолдарын көрсетуге тырысады: «Қоғамдық тұрмыс мұқтаждығын жақсартуға бағытталған қандай да болмасын реформа қоғамның мұқтажы мен қаражаты белгілі болғанда ғана кездейсоқтыққа ұшырамай, діндеген мақсатына жете алады» [7, 40 б.]. Экономикалық тұрғыда қазақ ағартушылары шаруаны қажетті материалдық және өзге де игіліктермен қамтамасыз етуді көздеді. Барлық қазақ ағартушылары халықтың моральдық-рухани өсуі мүмкін болу үшін қазақтардың, ең алдымен кедейлердің материалдық қажеттіліктерін толықтай қанағаттандыру қажеттігін айтты. Халық бұқарасының, ең алдымен, қатыгез патриархалдық-феодалдық және отаршылдық қанауынан кедейленген шаруаның экономикалық мүдделері ағартушылар тарапынан өз қолдауын тапты.

Қазақ ағартушылары деспоттық билікке қарсы шықты. Олар жалғыз жолды заңдар мен мемлекеттік басқарудың өзгеруінен табады. Ол санаулы феодалдардың емес, қалың бұқараның мүддесіне сай келетін билікті ұйымдастыру формасын іздейді «Сұлтандар мен билердің пікірі одан да кемірек саналады, - деді ол, - өйткені бүкіл ұлттың мүддесі, қатал әділдікке жүгінгенде, жеке қауымның пайдасынан жоғары болу керек» [7, 43-б.].

Демек, қазақ ағартушылары үшін әлеуметтік идеал тым бай да, кедей де жоқ және әл-ауқаты өз еңбегімен қамтамасыз етілетін қоғам болды. Бұл шағын тауар өндірушілер-шаруа және қолөнершілер қоғамы. Мұндай қоғамдық организм жеке меншіктің болуын болжайды, олар оны әрбір адамның еңбегінің табиғи нәтижесі деп санайды. Сонымен, байлықтың билігіне наразылық білдіру, байларды кедейлердің мүдделерімен санасуға құлықсыздығы және ашкөздігі үшін айыптау жалпыдемократиялық мазмұнға ие болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ философиясы / Т.Х. Ғабитов. А.: «Раритет», 2011. - 280 б.
2. Абай. А.: «Ел», 1993. - 270 б.
3. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5 / Ч. Ч. Валиханов. А.: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. - 528 с.
4. Сот реформасы жайында жазба / Ш. Уалиханов. А.: «Жеті жарғы», 2003. - 116 б.
5. Ы. Алтынсарин ағартушылық ілімінің аясында / Р.Е. Джуншеев, Э.Д. Қуандықова, Г.К. Мусабекова. А.: «Адам әлемі», №3, 2023. – 34-45 б.
6. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 / Ч. Ч. Валиханов. А.: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. - 535 с.
7. Сот реформасы жайында жазба / Ш.Уалиханов. А.: «Жеті жарғы», 2003. - 116 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ УТОПИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Бурамбаев Б., «Тарих» мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., bburambaev2004@mail.ru
Иманбаев А.А., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., aa.imanbayev@dulaty.kz

Аннотация: қазіргі таңдағы жастардың утопиялық көзқарастары талданды. Утопиялық көзқарастары негізгі келесі мәселелерге байланысты: отбасындағы қайшылықтар, коррупция, жемқорлық қарастырылды.

Кілт сөздер: утопия, көзқарас, материалдық құндылық, рухани құндылық, тарих, жасөспірім, отбасы, қайшылықтар.

Адам баласы ақылды жаратылыс болып болып табылады. Әр адамның ойы, соның ішінде жастардың ойы әлемді жаңа қырынан аша алады. Бірақта көпшіліктері утопиялық ойларды ойлап уақыттарының жоғалтып алады.

Утопия (гректің «жоқ жер» деген сөзінен шыққан) - бұл терминді ең алғаш ағылшын ойшыл-гуманисті Томас Мор қолданды. Ол өзінің бірде-бір кемшілігі, қайшылығы жоқ қоғамын орнатпақшы болды. Ол қоғамды «утопия» деп атады. Т. Мор өзінің ойлап тапқан, «Утопия аралындағы» («Кой үстіне бозторғай жұмыртқалаған арал») бақытты елді, оның тамаша қалаларың, гүлденген даласын, ғажап тәртіптері мен заңдарын суреттеп жазады. Утопияда қинау жоқ, бай да жоқ, кедей де жоқ. Аралдың барлық адамдары еңбек етуге міндетті.

«Томас Мор еңбек құрал-жабдықтары ортақ, әділетті қоғамдық құрылысты армандады. Бірақ оны қалай құрудың жолын білмеді. Солай бола тұра, Томас Мор өзі қиялдаған қоғамның өмірін нақты мысалдармен батыл және дәл көрсете білді. Томас Мордың идеясы жекеменшік жоқ, барлық адамдар тең өмір сүретін қоғам құру туралы қиял болды. Сондықтан Мордан кейін жүзеге асырылмайтын, өмірден қол үзген қиял утопия деп аталып кетті» [1, 11 б.].

«Бұрынғы замандада утопияға алғашқы ойлары қалыптасқан. Мысалы көбнесе Англияда Платон арқылы мәлім болған «мәдениет» ұғымы адамдарды джентельмен етіп тәрбиелеуге қызмет етуі. Біржағынан, Платон дәуіріндегі Афина XIX ғасырдағы Англияға ұқсас еді. Екі елде де байлығы мен әлеуметтік мәртебесі бар, бірақ қолында саяси билігі жоқ ақсүйектер болды. Екі елдің де ақсүйектері елді елең еткізедей, жұртты таңғалдыратындай іс-әрекеттерімен көпшілікті аузына қаратып, осылайша билікті өз қолына алуға ұмтылған. Ал Платон утопиясында аристократияның билігі үстем еді» [2, 22 б.].

Көшпелілерде утопиялық ойларда болған. «Жүсіп Баласағұнның этикалық көзқарастарындағы ең құндысы - оның адамдарды адамгершілік тәрбиелеу проблемалары туралы ойлары. Сонымен бірге ол жастарды тәрбиелеуге ерекше назар аударады. Ойшыл ақынның пікірінше, адамгершілікке жетілу - адам өмірінің негізі» [3, 7 б.].

Утопия деген - орындалмайтын армандар болып табылады. Мысалы:

Біріншіден, жастардың көпшілігі келісетін отбасылық қайшылықтар болмайтын отбасы біз кәзірдің өзінде қандай әлуметтік желіні аша қалсақ ата-анасы қымбат силықтар, әкесіне көлік бауырларына силықтар жасап жатқанды көреміз сол арқылы ата-анасының, бауырларының арасын дұрыстауға ұмтылып жатқан жастардың көп екенің көреміз.

Осыны ойға ала отырып ата-ананың баласымен дұрыс сөйлесе алмайтының сөйлессе бір біре қайшы ойлармен ұрысып қала беретіні және осы кезде қымбат силықтарға ақша керек.

Екінші утопия шыға келеді ол шексіз ақша себебі ақша өмір сүруіндегі құрал болып табылады. Ақша кәзір адам келіспеуі мүмкін өмірде ақша маңызды емес деп біреу махаббат деуі мүмкін, біреу отбасының, бауыларын, балаларын деу мүмкін, бірақ бала ауырып жатқанда дәріге ақша керек болғанда немесе балаларын аш отырғанда, ақша өмірдегі ең маңызды құралға айналады. Адамдарда ақшаға жету үшін әр түрлі нәрсеге барады мысалы коррупцияға барады.

Өмірімізде коррупцияны көптен естіп жатамыз. Жастар коррупциясыз қоғамды құруға ұмтылып жатады. Бірақта адамның нәпсіге беріп қойып жатқан адамдар қаншама көп, бірақ көпке топырақ шашпаймын әділ түрде ақша тауып жатқандарда бар. Коррупцияны түп тамырымын жою қиын...

Осылардың ішіндегі ең мықты утопия ол мінсіз адам (кемел адам) болу. Жастар қай жерде болмасын мінсіз болып көрінгісі келеді еш жерде әлсіздігін көрсеткісі келмейді.

Мысалы: 1) қызбен жігітпен жүрген кезді алайық. Сол кезде жігіт қалай болсада бай ақшасы бар адам ұсқатып көрсетеді. Жаман мінезін жасырып жақсы мінезін көрсетеді. 2) темекіні шегетін болса ол күні сағыз шайнап, әтір себініп келеді. Киімнің өзінде барынша әдемі көрінгісі келіп сұрап алсада киініп келеді.

Ал ақшаны өзі тауып жатқандарда бар бірақ қарызға алатындарда бар. Көліктің өзінде ағасынан болмаса әкесінің немесе досынан болсада тауып мініп келетіндерде бар. Қызда жігітпен бірде дайындалады мінсіз көріну үшін олда жаман қасиеттерін жасырып жақсы қасиеттерін көрсетеді.

Тағы бір мәселе күйзеліске жылдам түсуі (депрессия) жоғарыда айтып кеткендей отбасылық қайшылықтар болмайтын отбасы, шексіз ақша, коррупциясыз қоғам, мінсіз адам (кемел адам) сияқты утопиялық көзқарастары болып, оларды ойлай беріп, адам іштей өзін жи береді, содан кейін депрессияға түсіп жатады. Адам өзіне керек денсаулығын отбасының уақыттын жоғалтып жатады.

Қазіргі кезде жастардың арасында жанаярлық мәселесі болып тұр. Ол тек жалқаулыққа әкелмейді. Оның өзін үшін қоғам ішіндеде ақталмайтында көрініп тұр. Адам үшін мысалға белгілі салада мықты болу үшін адам оған күнделікті уақыт бөліп отыру керек, бірақта жалқау адам оған уақыт бөлмейді. Ол осы арқылы қоғамға да өзіне де зиянын тигізуде, себебі қоғам үшін ол басқа адамға жүк және жұмыссыз мемлекет үшін пайдасыз адам.

Ойымды қортындылай келе, қазіргі қазақ қоғамындағы жастардың утопиялық көзқарастары әр түрлі болып келеді екен. Бұл утопиялық көзқарастардың ішінде отбасылық қайшылықтардың болмайтын отбасы деп ойлаймыз да, бірақ та адам болғаннан кейін екі адамның өзінде ойлары бір жерде шықпайтыны да түбі ұрысқа әкелуі сияқты әсіресе бұл ұрыстар қайшылықтар жас отбасыда көп кездесіп жатады.

Қазақ қоғамында бұл кезде тек отбасы бір бірін түсініп және сабыр сақтап шаңырақты шайқалтпай ұстау керек. Адам болған соң шексіз ақша болғанды қаламайтын адам болмады. Отбасыда ұрыстардың бір себебі ақша болып тұр тек отбасыда емес басқада жерде жастардың арасында мәселе болып тұр. Осылардың ішіндегі ең мықты утопия ол мінсіз адам (кемел адам) болу.

Жастардың арасында кемел адам сияқты кітаптардың көптен танымал болуда осыған сұраныстың бар болғанын дәлелдеп тұр. Жай мысалға алғанын өзінде де жастардың отбасы құрмай тұрып жігіт пен қыз жүруінде де осы утопия бар, мысалға, қыз да жігіт те бір біріне жаман қасиеттерін көрсетпейді тіпті киінудың өзін де барынша әдемі көрінісін көрсетіп, жігіт көлікпен келіп болмаса досының көлігін болмаса ағасының көлігін болса да мініп кететін де, қыз да бетіне барлығын жағып келуінде де осы утопияға жастарда ұмтылып тұрғанында. Осының кесіріненде үйленгендер кейін ажырасуға көптеп әкелуін де болып жатыр. Олар шынайы мінездерін шынайы түрін көрсетпей үйленіп алып жатады.

Жастар арасында утопиялық көзқарастар өмірлерін қиындатып көбінесе ойдың үстінде көп жүру утопияның кесірінен. Адам баласы қашанда шынайы болуы керек. Шынайы болса қоғамға да, өзіне де пайда тігізеді. Жастардың утопиясы көп, бірақ тек қоғам үшін және өзі үшін жоғардағы утопиялар өзікті болып отыр қазіргі кезде.

Елдің болашағы жастартарда сол үшін қазақ жастары қашанда білімді ақылды ел ойлайтын болуы керек. Ел болашағы біздің жастардың қолында...

Әдебиеттер тізімі:

1. Дүниежүзі тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 7(6)-сыныбына арналған оқулықтар / Р. Т. Айтбай., Ә.Қ. Қасымова. А.: Атамұра, 2017. - 144 б.
2. Батыс Философиясының тарихы. Платон утопиясы / Бертран Рассел. А.: «Ұлттық аударма бюросы», 2020. - 896 б.
3. Мировоззрение Юсуфа Хаджиба Бапасагуни. Общественно-философская мысль народов Средней Азии / А.И. Нарынбаев, А. Касымов. Бишкек, 1991. - С. 113.

ЕЖЕЛГІ ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жанабаева Ә., «Шет тілдер мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс студенті,
 М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Zhpkk@mail.ru
 Куандыкова Ә.Д., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
 М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., yed.kuandykova@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада Қытай мәдениетінің ерекшеліктері қарастырылады. Қытай мәдениетіне әдет-ғұрыптар, музыка, би, кескіндеме, тіл, ас үй, киім және қолданбалы өнер кіреді. Қытай жазуын ерекше атап өткен жөн. Қытай жазуы әлемдегі ең көне және өзіндік ерекшелігі бар, өйткені бүгінде Қытайда олар бес мың жыл бұрынғыдай алфавитпен жазады. Қытай мәдениетінің рухани және материалдық құндылықтарына ерекше назар аударылады.

Кілттік сөздер: мәдениет, білім, құндылық, сәулет, өнер, тарих, дін, тіл.

Қытай мәдениеті ерекше және Шығыс Азияның басым мәдениеті болып саналады. Қытайдың ең көне ұйымдасқан өркениеттердің бірі екендігі қазіргі қытай мәдениетінің көптеген түсіндірмелеріне әкелді. Қытай халқының мәдениеті қазіргі кезде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрлердің, сондай-ақ Батыстың ықпалының ықпалында. Бұл екі мәдениет тепе-теңдікте қатар өмір сүреді, бұған қарама-қайшы Батыс сәні мен дәстүрлі қытай киімдері, Бейжің мен Шанхайдың үлкен зәулім ғимараттары бүкіл елге таралған сансыз Тарихи ғимараттардан айырмашылығы дәлел. Қытай мәдениеті көптеген антропологтардың тамағы болып табылады және тарихшыларға көптеген ақпараттар береді. «Қазіргі Қытайда ғалымдардың көпшілігі «Үлкен сөздіктен» мәдениет ұғымын қабылдайды және қолданады» [1], мұнда «мәдениет» адамзат қауымдастығының тарихи тәжірибесінде адам жасаған материалдық және рухани байлықтардың жиынтығы ретінде анықталады» [2].

Қытайлықтардың архитектуралық шеберлігі бүкіл әлемге танымал. Бүгінде Шанхай мұнарасы жерден 2073 фут биіктікте орналасқан және әлемдегі ең биік ғимараттардың бірі болып табылады, тек Дубайдағы Бурдж Халифа зәулім ғимаратынан кейін. Гонконг, Пекин және Қытай Халық Республикасының басқа да әкімшілік қалалық орталықтары барлық уақыттағы ең жақсы архитектуралық шедеврлермен безендірілген. Алайда, қытай халқының дизайнерлік қабілеттері тек ХХІ ғасырға ғана тән емес. Қытай халқын ежелгі дәуірден бастап шебер құрылысшылар мойындады және Вьетнам, Жапония және Кореяның архитектуралық стильдеріне айтарлықтай әсер етті. Осы сәулет стилінің құрылымдық принциптері жылдар бойы сақталды. Сонымен қатар, батыстық білім алған көптеген қытайлық сәулетшілер батыстық архитектуралық стильдерді дәстүрлі қытайлықтармен біріктіруге сәтті әрекет жасады. Қытай өнері мұқият ойластырылған, жарқыраған және түрлі-түсті деп сипатталды.

Біздің дәуірімізге дейінгі 10 000 жылға жататын ерте «тас дәуірінің» өнер туындылары бар. Олар негізінен қарапайым мүсіндер мен керамикадан тұрады. Жойылған, содан кейін біртіндеп қалпына келтірілген батыстық классикалық стильдерден айырмашылығы, қытай өнері дәстүр бойынша сабақтастықтың ерекше деңгейімен ерекшеленеді. Қытай керамикасы бүкіл әлемде ерекшеленеді, өйткені Қытай Керамикалық бұйымдардың жетекші өндірушілерінің бірі болып табылады. Қытайдағы киім әрқашан аймаққа байланысты өзгеріп отырды және жылдар өте келе ол айтарлықтай өзгерді. Империялық дәуірде сән адамның әлеуметтік мәртебесіне байланысты әр түрлі болды. Жібек қоғамның өте бай топтарына қалдырылған артықшылық болды. Жібек киім тігудің негізгі материалы ғана емес, сонымен қатар ел үшін маңызды сауда тауарлары болды. Ұлы Жібек жолы біздің дәуірімізге дейінгі 207 жылы пайда болған сауда жолдарының маңызды желісі болды. Бұл сауда жолдары Азияны Таяу Шығыспен, Шығыс Африкамен және Оңтүстік Еуропамен байланыстырды. Қытай бүгінгі күнге дейін ең ірі Жібек экспорттаушылардың бірі болып қала береді. Соңғы кездері сән индустриясы дәстүрлі қытай киімдеріне деген қызығушылықты арттырды, бұл Хань әулеті кезіндегі ежелгі қытай киімдерін қайтаруды жақтайтын қозғалыстың пайда болуына әкелді. Қытай тағамдары халықтың көптеген топтары арасында өте танымал. Мейрамхана экзотикалық теңіз өнімдерін, көкөністерді және қызықты гастрономиялық тәжірибені уәде ететін еліктіретін мәзірлерді қамтитын әртүрлілігімен танымал. Қытай тағамдары Азиядағы басқа тағамдарға

айтарлықтай әсер етіп, әртүрлі аймақтардың жағдайына бейімделді. Қазіргі заманғы қытай тағамдары негізінен дәстүрлі тағамдарға ұқсас, пісіру техникасы мен дәмдеуіштердің артықшылықтары әр провинцияда әр түрлі болады. Қытайдың географиялық ерекшеліктері әрқашан жергілікті нарықта бар Ингредиенттерге қатты әсер етті. Империялық экспансия және халықаралық сауда өздерімен бірге уақыт өте келе қытай мәдениетіне енген басқа аймақтардан ингредиенттер мен пісіру әдістерінің кең ауқымын әкелді. Қытай тілі бүгінде әлемге белгілі ең көне тілдердің бірі. Бұл сонымен қатар мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан түсінікті жазуы бар бірнеше тілдердің бірі. Қытай тілін үйрену үшін ең көп сұранысқа ие тілдердің бірі ретінде танылды. Шамамен 1,2 миллиард халқы бар Қытайда әлемдегі ең көп қытай тілінде сөйлейтіндер шоғырланған. Бұл мән әлем халқының шамамен 16% құрайды және олардың барлығы ана тілі ретінде қытай тілінің нұсқаларының бірінде сөйлейді. Ана тілінде сөйлейтіндер әдетте бір тілдің диалектілері ретінде сипаттайтын қытай тілінің әртүрлі нұсқалары бар; дегенмен, лингвистер қытай тілі әртүрлі диалектілері бар тіл емес, тілдер отбасы екенін көрсетті. Бүгінгі таңда мандарин (стандартты Қытай) тек Қытайда ғана емес, сонымен қатар кейбір Африка елдерінің мектептерінде және батыста оқытылады. Шан және Ся әулеттері кезінде қытай халқы Жоғарғы Құдай Шандиге табынуға бейім болды. Бұл кезде патша мен көріпкелдер діни қызметкерлер ретінде әрекет етті. Чжоу әулеті билікке келген кезде, ғибадаттың бағыты аспанның кең идеологиясына ауысты. Бүгінгі таңда қытай мәдениетінің көп бөлігі дәстүрлі Қытай сияқты рухани әлем бар деген түсінікке байланысты. Сонымен қатар, дәстүрлі Қытайда мифтер, түсініксіз құбылыстар мен дін арасындағы сызық бұлыңғыр болды. Бұл жағдай түсіндіруге болмайтын нәрселер арасындағы олқылықтарды толтыруға арналған фольклордың дамуына әкелді. Содан бері көптеген әңгімелер Қазіргі Қытай мерекелеріне айналды.

Ежелгі Қытайдың діни рәсімдері халықтың қазіргі мәдениетінде өшпес із қалдырды, мысалы, кейбір будда храмдары мен гроттолары бүкіл әлемнен адамдарды тартатын туристер үшін танымал орынға айналды. Қытай мәдениетінің маңызды сипаттамасы - бұл өте индивидуалистік Батыс мәдениетінен айырмашылығы оның әлеуметтік табиғаты. Қытай мәдениеті қоғамға қатты бағытталған және құрмет, адалдық, мейірімділік және берік отбасылық құндылықтар сияқты құндылықтар жоғары бағаланады. Бұл құндылықтарға баса назар Конфуций сияқты философиялық ойшылдардан бастап ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды. Осылайша, Қытай халқының жылы және мейірімді мінез-құлқы елдің ең батысшыл қалаларына да адамдар тығыз қоғамдастықта тұратын дәстүрлі қытай сезімін береді. «Қытай философиясының бір ерекшелігі - бұл объектілерді олардың тұтастығында, даму сабақтастығында, сондай-ақ табиғатқа, адамға және рухқа көзқарасты күрделі байланыс жүйесімен біріктірілген органикалық тұтас нәрсе ретінде қарастырудың мәдени дәстүрі, хаос пен ұйымшылдық факторларына, шындық құрылымдарының тұтастығына және оларды ұтымды басқаруға ғылыми назар аудару» [3].

Ежелгі Қытай мәдениетінің жалпы көтерілуінің көрсеткіші ғылыми білімнің, ең алдымен математиканың дамуы болды. Ежелгі қытайлықтардың астрономия мен күнтізбедегі маңызды жетістіктері математиканың дамуымен тығыз байланысты болды. Медицина ежелгі Қытайда айтарлықтай дамыды. Біздің дәуірімізге дейінгі IV - III ғасырларда ежелгі Қытай дәрігерлері дәстүрлі қытай медицинасында - акупунктурада немесе акупунктурада кеңінен қолданылатын емдеу әдісін қолдана бастады. Жақында б.з.д. II ғасырдың басындағы Хань жерлеу орындарының бірінен табылған медициналық жазбалардың қолжазбалары өте қызықты.. Оларға диетология туралы трактат, емдік гимнастика бойынша нұсқаулық, каутеризация әдісімен емдеуге арналған нұсқаулық және соңында әртүрлі рецепттер жинағы кіреді. Соңғысында 52 ауруды емдеуге арналған 280 рецепт бар (соның ішінде құрысулар, жүйке аурулары, безгегі, грыжа, гельминтикалық аурулар, әйелдер мен балалар аурулары және т.б.). III в-қа әйгілі дәрігер Хуа То-ны қуыс операцияларында жергілікті анестезияны қолдану жатады. Орта ғасырлардағы ең маңызды жаңалықтарға (X-XIII ғасырлар) мылтық пен компастың өнертабыстары жатады. Қытай мәдениеті шынымен де өте қызықты және алуан түрлі. Қытай мәдениеті туралы баспа материалдары өте көп және менің ойымша, қытайлықтардың өздері өздерінің тарихы мен мәдениетін бағалайды және құрметтейді. Қытай мәдениетіндегі ең қызықты және тартымды мен үшін әрқашан медицина болды. Біз ол туралы өте аз білеміз. Дегенмен, біз білетін нәрсе де таң қалдырады. Қытайлықтардың медицинадағы жетістіктері шынымен де орасан зор. Ежелден бері денсаулық мәселесі бұл халықты алаңдатып келеді. Олардың көптеген рецептері мен жаңалықтары жоғалған немесе ұмытылған болса да,

замандастарына белгілі қалған адамдар да еуропалық медицинадан әлдеқайда озық. Мысалы, «олардың медицинасындағы соңғы жетістіктердің бірінің нәтижесі комаға немесе летаргиялық ұйқыға түскен үмітсіз науқастар емделетін клиника болды. Емдеу нәтижесінде бірнеше ондаған бұрынғы науқастар клиникадан өз бетінше шықты. Емдеу мерзімі 2 айдан 3 айға дейін және сәтсіздіктің тағы бір жағдайы жоқ. Ең ауыр науқас-3 жылдан астам ес-түссіз жатқан 40 жастағы ер адам, оның оянуына 2,5 ай қажет болды. Сонымен қатар, емдеу қазіргі заманғы құралдармен (дәрі-дәрмектермен, аппараттық құралдармен) емес, массаждармен, акупунктурамен, шөптермен және тек Қытай дәрігерлеріне белгілі басқа құралдармен жүзеге асырылады. Олардың пікірінше, олар емдейтін аурулар физикалық емес, рухани және олар науқастың санасын оятуға қол жеткізеді. Олардың көмегімен физикалық оңалту да қысқа мерзімде өтеді. Ежелгі Қытайлық санада, мысалы, өлім фактісі болмыстылықтың терең мәні тұрғысында бағаланбады» [4].

Қытай сәулеті мен құрылысы мен үшін бірдей қызықты. Атап айтқанда, Ұлы Қытай қорғаны. Ол өзінің монументалдылығымен таң қалдырады. Оның ұзындығы туралы мәліметтер өте әр түрлі: екі соңғы нүкте арасындағы түзу сызық 2450 шақырымды құрайды, ал барлық бұтақтары мен қисықтары бар қабырға 6000-нан 6500 шақырымға дейін болуы керек!!! Оның ені 5,5 метр, бұл бес жаяу әскерге жақын жүруге немесе бес атты әскерге жақын жүруге мүмкіндік берді. Біздің заманымыздың өзінде мұндай құрылымды салу көп уақытты, күш пен ақшаны қажет етеді және қанша уақытқа созылатыны белгісіз, содан кейін оны қалай жеді және оны қалай салу идеясы... қабырға солтүстіктен соғысқан моңғол көшпенділерінің шабуылына қарсы бекініс ретінде ойластырылған, сонымен қатар, мүмкін, императордың күші мен ұлылығының дәлелі ретінде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шанхай. Большой энциклопедический словарь / Шанхай: Шанхай Вайюйцзяоюй, 1989. - 2572 с.
2. Общее понятие китайской традиционной культуры в китайском социогуманитарном познании. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. № 10 (60). Ч. I / ЦзяХуэйминь. Шанхай, 2015. С. 198-203.
3. Китай управляемый. Старый, добрый менеджмент / В. Малявин. Москва: «Европа», 2005. - С. 32.
4. Философия: Кредиттік оқу жүйесіне сай бейімделген мәтіндер жинағы / Р.Е. Жүншеев. Тараз : ТарМПИ, 2012. – 288 б.

ӘОЖ 316.35

АҒА БУЫНДАР МЕН ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Тоқтоғұл И., «Тарих» мамандығының 2 курс студентті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., toktogulilyas@gmail.com

Иманбаев А.А., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., aa.imanbayev@dulaty.kz

Аннотация: мақалада қазіргі өсіп келе жатқан ел ертеңі деп сеніп отқан ұрпақтарымыздың әлеуметтік желісінде өздерінің пайдасына емес уақытын жұмсап жатқанын байқаймы. Біздің бұрынғы тәрбиемізге сай істерді істемей жатқаны туралы мәселелер талданды.

Кілт сөздер: тәрбие, көзқарас, материалдық құндылық, рухани құндылық, сабақтастық, жасөспірім, отбасы, қайшылықтар.

Жас қазақстан еліміз қоғамнан қалмай ақырындап үздіксіз даму үстіндегі елдердің арасынан қалмай келе жатқанымыз белгілі. Қай заманда болмасын жастар үнемі сол елдің белсіндісі болып келеді менде сол қазіргі жастардың қатарына кіремін. Қазіргі өзімнің замандастарыма құрдастарымен жастарға қарайтын болсам отбасылық құндылықтарды ата салт дәстүр тәрбиенің ақырындап ұмытып жатқанымызды көреміз.

«Аға апкелеріміз нендей замандыкөргеніменде олар салт дәстүрді толық орындамаса да отбасылық құндылық ұлттық құндылықтарымызды жоғалтқан жоқ әрине бәріне топырақ шашпаймын бірақ жастардың бос уақытын болмашы заттарға құртып жатқанын көреміз. Бұрын есімде қалғаны аға буындардың әңгімесін тыңдап өскен біз оларға қарап нендей ғажап уақытын отбасымен бірге өткізіп уақыттың өздерінің руханияттарына арнаған олар бала кезінен ақ еңбекке бейім болғанын және оларда күйзеліс деген атауымен болмағынна уақытын пайдалы іске жұмсағын айтатын. Осы кезде Омар Бин Абдул Азиз халифаның сөзі есіме түсіп тұр» [1, 19 б.].

Расында күндіз бен түн екеуі бізді пайдалануда сен де оны пайдалан. Расымен де жастарымыз кәзіргі таңда әлеуметтік мүгедектің күнін кешіп жүр сондықтан жастар ұлт болашағы болғандықтан кәзірден өзіміздің үлкен аға буындардың тәрбиесі мен рухани бай болған ағаларымыздан үлгі алайық әрине сол аға буындар сияқты ескі затты қолдану емес бос уақытымызды отбасымызбен спортпен рухани кітаптармен толтырмасақ үлкен маман болуымыз екі талай.

Кәзіргі қоғамда қаншама жастарымыз білімді болғанымен де үлкенді құрметтеуді ата анасының сөзін қолымен бір сілтеп тастап жатқанында көріп жатырмыз, әрине бірақ бәріне топырақ шашпаймын бірақ осы мәселле біздің қоғамда үлкен орын алып жатқаны белгілі. Аға апкелеріміздің тәрбиесін көретін болсақ оларда кәзір жаһандық даму үстіндегі кезде өмір сүрмеседі жас кезінен тәрбие отбасылық құндылық ұлттық құндылық өз еліне деген сүйіспеншілік көреміз. Ең тағы бір мәселе байланысты сақтау.

Сабақтастық құндылықтар мен дәстүрлердің бірқалыпты ауысуын қамтамасыз ете отырып, Өткен мен болашақ арасындағы көпір жасайды. Жастар аға буынмен байланыста бола отырып, өткеннің қателіктерін қайталаудан аулақ бола алады және алдыңғы ұрпақтардың құнды тәжірибелерінен шабыт алады.

Тағы бір айта кететіні жайт қазіргі өсіп келе жатқан ел ертеңі деп сеніп отқан ұрпақтарымыздың әлеуметтік желіде өздерінің пайдасына емес уақытын жұмсап жатқанын байқаймыз біздің бұрынғы тәрбиемізге сай істерді істемей жатқанын көреміз бұл бұның алдын алу шараларын қазірден айтып үгіт насихат айтпайтын болсақ кешегі бабаларымыз бізге айтқан ақыл өсиеттерін жазған еңбектері құр бекер болып қалмақ. Бірақта жастарымыздың бұрынғы жастарға қарағанда білімді екеніде бізге мәлім,бірақ жастарымыз бұрынғы ата бабаларымыздың ұлағатты мақалын айтқым кеп отыр.

Батамен ел көгереді жаңбырмен жер көгереді сондықтан жастар қауымы үлкен кісілердің білімін ескіше көрсекте олардың тәрбиесіне өте мұқтаж екенімізді ұмытпайық. Әрине тағы айта кететін жайт жастардың күйзеліске түсудің бірде бір жолы ақша деп айтсақ болады және де өзінің өмірінің орынын таппадым деп өздерін күйзеліске түсіріп жатқанында көріп жатырмыз соның бірден бір себебі жастарымыз өзімен өзі қалуды және бір істің соңына дейін жеткізбеуді,бір маман иесі болуды емес тағы маман иесі болуды қалайды ақыр соңында екі кеменің басын ұстаған су батады деген солай жастарымыз күйзеліске түсіп кетіп өздерін жоғалтып жатқанын көреміз. Бұрынғы аға апкелерімізді үлгі алатын болсақ олар қандай сала болсын соның кемеліне жеткізіп орындайтын болған және ол кісілерде күйзеліс деген атауымен болмаған. Осы бір ойым біздің жастарға шет елдің мәдениетін алудың маңызы жоқ екенін айтқым келіп отыр, бізге өзіміздің мәдениетіміз бен әдет ғұрыптарымызды сақтайтын болсақ елдің ертеңі болатын сенімдімін. Әрине тағы айтататын болсақ тәрбие туралы көптеген ата бабаларымыздың айтып кеткен нақыл-сөздері, осы кәзіргі қоғамда өзінің күшін жойған жоқ. Бала тәрбиесінің ең үлкені – оны еңбекке баулу. Еңбекшіл жас қана ең үздік азамат болып қалыптасады.

«Зейнолла Қабдолов: Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау. Бірақ бұған өкінбеу керек. Жер үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ. Ұстаздық – ұлы нәрсе.

Ахмет Байтұрсынұлы: Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл, құлша тәрбиелесең – құл болма. Әрине тағы айтататын болсақ тәрбие туралы көптеген ата бабаларымыздың айтып кеткен нақыл-сөздері, осы кәзіргі қоғамда өзінің күшін жойған жоқ» [1, 15 б.].

Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл, құлша тәрбиелесең – құл болмақшы. Деген сияқты нақылды сөздерімізді дәріптеп ескере кеткеніміз жөн әрине тәрбие ең басты адамға керек қасиет мысалға кәзіргі жапон халқын алатын болсақ олардың осындай дамып жатқанын көреміз, өйткені олар оқушыларды бастауыш сыныпқа дейін тәртіп пен өзін-өзі ұстауды үйретеді сондықтан олар осындай жақсы жаққа өзгеріп жатқанын көреміз.

Кезінде біздің үлкен ұлы тұлғаларымызды айта кететін болсақ Абай Құнанбаев қазақтың философы десем артық емес оны бала кезінен медреседе тәлім алып осындай еңбектері қалған.

Тағы айтатын болсам жастардың мамандық таңдаудан өзінің өмірін жолын таппадым деп күйзеліспен өмір сүріп жүргендерінде көреміз. Бұрынғы аға буындарымыздың ойы осылай болған оқуды бітіресің жұмыс істейсің жоқ кәзіргі жастарға сол қателікті қайталамауын сұраймын. Әркім өзінің жақсы көрген ісін кемеліне жеткізіп істейтін болса еліміздің түкпір түкпірінен мықты мамандар пайда болуы шеді бірақ біздің үлкен аға буындарымыздың әрине олар бізге жамандық қаламайды бірақ қазіргі таңда сүйіп істейтін ісінді істемесең сеннен тек қарапайым адам болып қалуың.

Сондықтан өмірде үлкен ұлы тұлға болуы үшін өзіміздің әрбір істеп жатқан ісімізге мән беріп кеміліне жеткізіп қандай жалақы болмасын тек халыққа деген қызметті ойлайтын болсақ болашақта еліміз әліде биік шыңдардан көретініме сенімдімін.

Аға буындарымыздан үлгі ала кететін жайт ол кісілер әрбір заттың тамақтың киімнің қадірін біліп шүкіршілік пен өмір сүрген өйткені ол кісілердің қиын қыстау заман өткізгенін білеміз.

Қазіргі жастар сол бар затымызды бағалап тек білім алып сол кісілерге осындай елмізді аман сақтап қалғанына қанша жыл тәуелді болсақта тілімізді, дінімізді, сақтап қалғанына алғысымыз шексіз. Қазіргі жастарымыз отан қорғаудан жерге қоқыс тастап жатқанын көріп осындай ұлан байтақ жеріміздің қандай қан мен термен келгенін білгенде ондай істер болмайтын беді. Осы мақала бойынша жастарды титей болсын ізгілікке өзіміздің көзбен байқамай жүрген құндылықтарымызды жоғалтпай сақтауға шақырамын.

Енді сөзімнің соңын атақты ойшыл Әбу Насыр әл Фараби: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» [2, 22 б.] - деген екен.

Әдібеттер тізімі:

1. Қ. Ерғалиұлы «Бос уақыттың пайдасы мен зияны бар» мақаласы. [Электрондық ресурс]. URL: <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2017-11-24/18847-bos-uayittypajdasys-men-ziyany-bar/>
2. А. Тасболат «Тәрбиемен берілген білім – өлшеуі жоқ қазына» мақаласы. [Электрондық ресурс]. URL: <https://abai.kz/index.php/post/98105>

ӘОЖ 91:33

ТАРАЗ – САЯСАТ КЕРУЕНІНІҢ БЕСІГІ

Атымтай Қ., «Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kymbat_2004xs@icloud.com
Омирзакова Д.Д., «Саясаттану және мәдениеттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., dd.omirzakova@dulaty.kz

Аннотация: елімізде туризмді дамыту – мемлекеттік саясаттың басым бағыты. Туризмді дамыту арқылы Қазақстанның экономикалық жағдайын жақсартып, бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешуге болатыны да белгілі. Қазақстанда туризмді дамыту үшін барлық қажетті мәдени, тарихи, географиялық және климаттық жағдайлар жеткілікті. Жамбыл облысындағы туризмнің еліміздің өзге аймақтарынан ерекшелігі бар. Бұл облыста тарихи-мәдени орындар, көне қалашықтар мен әулиелі жерлер көп. Жамбыл облысының орталығы саналатын Тараз қаласы да ертеден-ақ ғалымдар, саяхатшылардың назарында. Өйткені барлық туристік маршруттар осы жерден басталады. Қазірдің өзінде туристік қызмет көрсетумен қалада 20-дан астам арнайы орындар мен фирмалар айналысуда. Тарихи және киелі орындарға саяхат ету үшін Тараз қаласында Айша бибі, Қарахан, Бабаджа қатын кесенелерін тамашалауға болады.

Кілт сөздер: мемлекет, туризм, саяхат, жер, ұлт, патриоттық парыз.

Тараз - көне дәуірдің бізге тастап кеткен сыйы десекте қате болмайтын шығар. Ұлы даланың екі мың жылдан астам тарихы бар екені бәрімізге мәлім екені анық. Ұлы даламыздың табиғаты, бәріміз біле білмейтін, қадіріне жете алмай жүрген жерлері қаншама. Тарихи

орындар көп дегеніміз, мүмкіндіктер әлі өте көп деген сөзбен тұспа тұс мағына. Мен осы сөздеріммен сіздерге тарихы мол Таразымның, өзім қызыққан керемет жерлеріне шолу өткізсем деген ойдамын. Бізде тылсым табиғатта, көркем бейнелерде өте көп. Дегенмен, осыны ашып айтатын жастар аз. Қолымыздағы бар керемет дүниені өзге ұлтқа көрсете алмаймыз. Осы тұрғыда өзге елге болсың, өзге жұртқа болсың, өз еліңе болсын мақтанып көрсететіндей жерлерді көркейтсек, жаңа Қазақстанның бір бөлігі қалыптасады деген ойдамын. Жаңадан өсіп келе жатқан жас ұрпақтың еліне, жеріне деген патриоттық сезімдерінің ояту осындай керемет көнеде киелі жерлерімізді дамыту арқылы қалыптасарыда сөзсіз. Себебі, өзге елде ғана емес, өз жерінде де мақтана алатындай керемет жерлердің барын көріп өскен жас ұрпақ, өзге елге қызыға қоймайтыны сөзсіз. Осы сөздермен өз Таразымның керемет киелі де, көрікті де, шытырманға толы жерлеріне сіздермен бірге талқыға салсақ деп едім. Жамбыл облысының Тұрар Рысқұлов ауданында орналасқан Топ ағаш тоғайы деген жерге бір шолып өтейік. «Топ ағаш тарихы XIV ғасырдан бастау алады. Аңызға сүйенсек осында 1378 жылы Ахмет Яссауидің немере қызы туылып, (Домалақ ана) оны Бәйдібек би әйелдікке алған. Домалақ ана түсінде ең бірінші білегінен ұстаған адам жары болатындығы туралы аян алады. Кейіннен Домалақ ана құдықтан су алып жатып, құдыққа байқамай түсіп кетеді. Сол кезде жолдан өтіп бара жатқан жолайшы Бәйдібек би білегінен ұстап көтеріп алып шығады делінген. Яғни Домалақ ана сол кезде түсіндегі аян орын алғандығын түсініп, Бәйдібек биге өз түсін айтып, екеуі отау құрған деседі. Кейіннен Болат ханның кезеңінде Бөгенбай батыр 1726 жылы осындай үш жүздің басын қосып, жоңғарлармен соғысқан. Жоңғар әскерінің 3 есе көптігіне қарамастан қазақ әскері сол соғыста жеңіске жетеді. Сол себепті де осы жер «Сұңқайты» аталып кеткеніне біраз жылдар өткен. Ол «Сұмырайдың беті қайтты» дегеннің қысқарған түрі» [1, 23 б.], – дейді зерттеген тарихшылар. Солай сол жауынгерлердің қаны арық болып ағып, сол жерлерден бір топ ағаш шыққан деседі. Бір ерекшелігі ол ағаштардың бір талда үш түрлі жапырақтың болуы.

Ешқандай биологиялық отырғызудың әсерінсіз пайда болған бұл ағаш көпшілікке беймәлім дүние болып қалды. Табиғаттың тылсым күшінен болған бұл ағаштардың жоғарғы жағы-терек, ортаңғы жағы - долана, ең астыңғы бөлігі - сәмбі ағашы. Яғни бұл үш жүздің бейнесімен бейнеленген. Бұл жердің ағашың басқа жерге апарып отырғызса ол өспейді, бұл жерге басқа ағашты отырғызса ол да солып қалады екен. Топ ағашқа кіре беріс жерінде қара тас бар екен, бетінде Алла деген жазуы бар айқын көрінеді деседі. Келесі бізде Домалақ ананың құдығы, 30-35 метр тереңдікте орналасқан. Суы асқазан,бүйрек, іш, бөрітпе ауруларына ем дейді. Сосын бұл жердің бір ерекшелігі ағаштардың жылауында. Иә бір естігенде қызық болып көрінгенмен биологиялық құбылыс екені анық. Ағаштарынан суы көп бөлініп шыға, соны адамдар қасықпен түбінен алып ішеді. Бұл бүйрек ауыруына, бауыр ауыруына, асқазан ауыруына және де көз ауыруына таптырмас ем екен. Бұл жерге өте көп адамдар келетіні анық көзім жетті. Бала күнімнен естіп, көріп өскен жерден шипа табушылар өте көп екені анық. Емделіп шипа тауып кеткендері де біршама. Осындай өте пайдалы киелі жеріміз тұрғанда неге көркейтуге ат салыспасақ деген ойдамын.

Келесі бізде Жамбыл облысы, Мерке ауданына қарасты Қарақыстақ жазығында орналасқан Көккөл туралы көптеген аңыз-әңгімелер халықтың арасында өріп жүр. Көл тау ортасынан жарып шыққан су секілді көрінеді. Яғни мөп-мөлдір су үлкен таудың ортасында орналасқан. Бұл керемет көріністі көру қандай керемет. Көлдің алып жатқан аумағы мен тереңдігі жайлы ақпарат жоқ. Тереңдеген сайын қараңғы тамұққа еніп кетеді екенсің. Төрт түлік мал мен жоғарыдан ұшқан құсты қоймай жалмайтын көл неше адамның өміріне де соңғы нүкте қойды. Әйтеуір бір құпияның барын халықтан әу бастан білген. Көл расында да жеке дара ешқандай өзен-бұлақпен байланыссыз жатыр. Ол жерден су ағып та шықпайды, бір жақтан құйылып та келмейді. Бірақ, аты айтып тұрғандай көл тұп-тұнық көк түстес. Суы да дәмді. Көлдің тағы бір ерекшелігі жыл жаңбырлы болса да, қуаңшылық болса да көл деңгейі бір қалыпта тұрады екен. Көлдің бетінде ойнайтын иірлер қайдан шығады? Неге көлден түрлі дыбыстар естіледі? Көлдегі мақұлықтың денесі қозғалғанмен басы мен құйрығы қалайша қозғалмай тұрады?

Ақыры көлдің құпиясы көпшілікке мәлім болды. Көл астында мұздың қозғалысынан пайда болған тау жыныстарының қалдықтары бар көрінеді. Судағы қалдықтар көлде сифон болады. Бұл дегеніңіз көлдің астында канал бар деген сөзі. Сол каналдар ілгеріде аталған тірі тіршілік иелерін түбіне тартып кетіп отырады. Кейде жаңбыр мен қар түсуіне және жерасты гидрогеологиялық ерекшелігіне орай судың көп бөлігін каналдар тарта бастайды. Осы уақытта кіші иірімдер мен «мақұлықтың» денесі көрінеді. Әлгі ұйықтар суды барынша күшпен тартқан кезде, сумен бірге ауа да қоса иірімге кеткен кезде, түрлі дыбыстар шығады. Бұл керемет құбылысты көру де бір арман секілді. Бұл жердің табиғатын сөзбен айтып жеткізу мүлдем мүмкін емес. Осы көлді тереңінен зерттеп бізге демалыс орын ретінде ұсынылса ,біраз турист аузы ашылып қалары сөзсіз. Бұл табиғатқа барып көрудің өзі қандай керемет. Ал тау ортасында

жалғыз тұрған бұл көлді түп тұңғиық етіп көру, мүлде басқаша сезім екені анық. Міне туристерді қызықтыратын осындай жерлерді дамыту үлкен болашаққа бастау болар еді.

Келесі бізде, Ақыртас толық аяқталмаған, құпияға толы ортағасырлық сарайы кешеніңе үңіліп көрейік. «Сарай кешені 70-ке жуық бөлмелер мен 15 колонналы галереядан тұрады. Кешен үлкен бітеу өңдеген тастардан тұрғызылған» [2, 38 б.].

Ақыртас кешені - күрделі құпияға толы нысан ретінде Египет кереметтері, Афины Акропольдары, Рим колизейі, Перудегі Майя сарайлары және Антикалық аңыздармен деңгейлес жатқан алып құрылыс деңгейінде бағалануда. Археологиялық және ғылыми зерттеулердің нәтижесінде Ақыртас маңынан бірнеше нысандар табылды: керуен-сарай кешені және монументальды құрылыс.

Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан Ақыртас кешені 2014 жылы 25 маусымда Катар мемлекетінің Доха қаласында өткен ЮНЕСКО-ның 38 сессиясы барысында Бүкіләлемдік Мәдени Мұралар тізіміне енгізілді. Бұл біз үшін өте керемет қуанышты жағдайлардың бірі болды. Ұрылыс материалдары тас және пішімі малға шөп салатын ақырға ұқсас болуына байланысты Ақыртас деп аталған. Ол алыстан көрініп тұруы үшін таудың үстіне төртбұрышты жобамен салынған. «Қазіргі кезде қабырғаларының сақталған сілемдері 160,146 және 140 м шамасында. Қабырғаларының қалыңдығы 40x70x70 (80) см. Ірі тас блоктардан қаланған. Қорғанның 4 қақпасы бар, біреуі солтүстікте, үшеуі оңтүстікте» [3, 6 б.]. Тұрғын үйлер ішкі ауланың төңірегіне топтастырыла салынған қызмет көрсететін және шаруаға қажетті бөлмелер кешенінен тұрады. Ауланың түпкі жағында (оңтүстік есік жақтағы Ақыртас иесінің жатын және қонақ үйі орналасқан. Солтүстік есік жақтағы үйлер қызмет ететін адамдар мен күзетшілерге, бір бөлегі ат қораға арналған. Су қоймасы бар орталық аула, қорған әскерлерінің алаңы, жарлықтар жарияланатын арнаулы орын немесе діни рәсімдер, атқарылатын орын болған деседі. Әлі тереңінен ашылмаған Ақыртас кешені біз үшін жұмбақ. Дегенмен табиғат аясында тастардан сарай тұрғызу жайдан жай емесі анық.

Түйіндеме: енді өз пікірімді, ойымды білдіргім келіп еді. Неліктен біз қолымызда осындай алтын дүниелер тұрғанда бір жобаны іске асырмаймыз? Тек осы жерлер ғана болмасада, Қазақстанда бұданда керемет орындар көп екенін білеміз. Бірақ оларды сандық ішіне сақтаған ескі киімдер секілді, қолданысқа шығармай қоя береміз. Осындай керемет жерлерімізді дамытып, туристік орындар жасауда үлкен бір бастауы болса қандай керемет. Сандығымызға сала бергенше, бізде сандық ішінде қандай құнды дүниенің жатқандығын көрсетейік. Біздің елгеде басқа жақтан туристер келсін. Бізде жаңа Қазақстанның бір бұрышын осы арқылы ұстап тұрайық. Бәрі осы келешек жүрегі отаным деп соғатын көңілі ылғи отанына ауып тұратын мінекей жастар өз қолымызда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тараз. Жамбыл облысы [Мәтін]: энциклопедия / бас. ред. Б.Ғ. Аяған. А.: Қазақ энциклопедиясы, 2003. - 576 б.
2. Атыңнан айналайын Тараз / Ж. Дәдібаев. Алматы, 2002. -78 б.
3. Қазақстан Республикасының Тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2018. - 9 б.

ӘОЖ 111.84(574)

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ЖАҚСЫЛЫҚ ПЕН ЖАМАНДЫҚ ҰҒЫМДАРЫ

Мұзаффар Н., «Филология» мамандығының 2-курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., muzaffarnargiza@icloud.com

Кульбаева Д.Д., «Философия және саясаттану» кафедрасының доценті, философия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., dd.kulbayeva@dulaty.kz

Аннотация: мақалада қазақ дүниетанымындағы жақсылық пен жамандық ұғымы жайында қарастырып, соның аясында жеке адамдар мен әртүрлі топтардың іс-әрекеттеріне, әлеуметтік құбылыстар мен қатынастарға адамгершілік тұрғысынан баға береміз. Жақсылық пен жамандықтың аясы бірде тарылса, бірде ұлғайып отырады. Қатыстылық жағынан біреуге игілік болып көрінген іс-әрекет өзге біреуге игілік болып көрінген іс-әрекет өзге біреуге қиянат болып, сондай-ақ керісінше біреуге қиянат болуы, сондай-ақ керісінше біреуге қиянат болып көрінген әрекет, біреуге игілік болуы ықтимал. XIX

ғасырда өмір сүрген қазақ шайыры Майлықожа бұл туралы былай дейді: «Жақсылық отқа күймес, суға батпас, Гаухар тас жарық қылмай жерде жатпас, қолдан келсе етініңіз жақсылықты, жақсылықты еткендер жаман таппас».

Кілт сөздер: жақсылық, жамандық, игілік, әлеуметтік құбылыс, әрекет, дүниетаным.

Философ В. А. Канкениң пайымдауынша: «Жақсылық - бұл істің, қимылдың дұрыс құндылығы. Жақсылық - бұл жауапкершілік. Ал жауапкершілік - жақсылықтың қазіргі ұғымы». «Жақсылық», «жамандық» - лингвистикалық құбылмалы сөздер. Жақсылық туралы былай дейді: өте жақсы, ең үздік, теңдесі жоқ, баға жетпес, кемшілігі жоқ, керемет, аса маңызды т.б. Сол сияқты жамандыққа да қарама-қарсы мағынадағы сөз тізбектерін келтіру қиын емес» [1]. Қазақ дүниетанымы өте ертеден қалыптасқан. Атадан балаға ауыздан ауызға тарап отырған, әр нәрсенің егіз ұғымы бар, менің айтайын дегенім жақсылық пен жамандық ұғымы. Жамандықты кез келген адам оңай жасай алады және оның салдары өте ауыр. Істі істеген адам оның басқаға қаншалықты ауыр болатыны түсінбейді. Өйткені, ол өз бас пайдасы үшін жасайды. Жамандық жасайтындарды қазақта жүрегінде иманы жоқ деп санайды. Бірақ осы жамандық жасаудың дұрыс емес екенін біле тұра неге жасайды, Алладан қорықпай ма?! Деген сұрақ туындайды. Ол басқаға бір рет немесе он рет жамандық жасауы мүмкін, ал өзіне екі дүниеде де кешірілмейтін жамандық жасап жатқанын білмейді. Жамандық жасасаң да, жақсылық жасасаң да өзің үшін деген жақсы сөз тегін айтылмаған. Басқаға жақсылық жасап жаны содан ләззат алатындар да аз емес, жақсылық қашанда су бетіне шығады, жамандықты женеді. Ата анамыздың бір ауыз «ұят болады балам» деген ұлы сөзі жақсылықтың бастауы. Жақсылық пен жамандық екеуі қарама - қайшы ұғым деп жатамыз, бірақ неліктен екі ұғым әркез бірге жүреді. Себебі өмірде әр нәрсе жұп жұбымен жаратылған. Бір - бірін толықтырып отырулары тиіс емес пе?! Өмірде жаман адам емес, жаман істер болады, ал біз соларды жасайты адамдарды жаман және жақсы деп бөліп тастаймыз.

Менің ойымша ол адамды жек көрмес бұрын, оның не үшін олай жасағанын, оған не себепкер болғанын білу керек секілді. Бәлкім сол кезде сен де барлығын жақсы жағынан ойлауды үйренетін боларсың. Ия адамдар өмір ағымы мен түрлі қиындықтармен өзгеріп жатады, бірақ ол өмір есігін ашқанда мен жаман адам болайын деген жоқ қой. Әр нәрсенің соңына барып, оның мәнін түсініп, сол жамандыққа жақсылықпен жауап берудің өзі бір ізгілік. Сен сенген адам, сүйген адам, бауыр басқан адам болсын саған қиянат жасаса оны ол үшін жек көрме, керісінше сол істен тәжірибе алуға тырыс. Әр жамандық пен саған жасалған сатқындыққа жақсылықпен қарасаң, өмір сүру, оны қызықты өткізу жеңіл болады. Ал сен ешқашан өзінді жақсы адам деп санамауың тиіс. Ия, сен жақсылық көп жасасаң да жүрегіңнің түбінде «бұл әлі аз» деген сөз тұру керек. Біреудің қатесін көрдің ба ешкімге айтпа оны және сол қатесі үшін оны жек көріп кетпе, сенің хақың жоқ! Кездескен жамандықтарға сабыр сақтаумен қатар, жамандыққа жақсылық жасау да асыл қасиетке жатады. Біреу саған жаандық тілесе, сен оған жақсылық тіле, себебі отты отпен сөндіре алмайсың. Мысалы, маған қандай қарым - қатынас жасаса, мен де оған сондай бір жауап беруім керек деген сияқты ұстаным көп адамдарда қалыптасқан. Бұл дұрыс нәрсе емес! Қазақта мынандай керемет сөз бар «Саған бармағанға бар, саған бермегенге бер, саған жамандық жасағанға жақсылық жаса». Сол үшін біздің мұсылмандығымыз, біздің парасаттылығымыз, біздің адамгершілігіміз олар сияқты болмау керек! Сенің нәпсің мен менің нәпсім мықты деп одан екі есесін айтсаң, сенің одан ешқандай айырмашылығың жоқ. Қанша жақсылық жасасаң да жақсылығыңды бағаламайтын адамдар болды ғой оларға еш қапаланба, өйткені жақсы бола тұра жамандардың қатарынан саналу, жаман бола тұра жақсылардың қатарынан саналудан әлде қайда артығырақ. Бәрібір сен артықсың.

Адам баласы бәріне қабілетті, одан жақсылықты да, жамандықты да күтуге болады. Жамандық жасау барлығының қолынан келеді. Ал оны жақсылықпен қайтару әр адамның қолынан келе бермейтін қасиет. Әрине ол адам жамандық жасады екен деп оны да жек көріп кетуге болмайды. Әр адамның өз ішінде жақсылығы болады тек оны қолдана білу керек. Ия, әрқашан жақсылық бірінші орында тұрғанымен бар жақсылығыңды бір жамандығыңмен жойып жіберуі мүмкін. Адам өмірде қанша жақсылық жасап тұрса да ол ісіне кейде дұрыс жауап ала алмайтын кездері де болады. Сатып кететін, сенің жақсылығыңда елемейтін, ол жақсылықтың көзге көрінбейтін кездері де болады. Бірақ ол үшін өзінді өзгертіп керек емес, адам сол қалпында қалуы керек. Жақсылық жасау едәуір қиын іс емес, еш дүниемен өлшенбейтін асыл қасиет. Ол үшін алпауыт күштің, таудай білімнің керегі шамалы. Мынандай нақыл сөз бар «Жақсылық - ешқашан артығы болмайтын қасиет» - дейді. Адам қандай, қаншалықты жақсы, мейірімді болса да, оның адамға зияны болмайды. Мұның сыры, бәлкім жақсылық жасаудың

өзге үшін ғана емес, өзің үшін де пайдасы көп. Жақсылық жасау дінге, ұлтқа, байлыққа қарамайды. Өмірде туғаннан жаман адам болмайды, адамды жақсы ететін де, жаман ететін де көп жағдайда тәрбие. Жаман адам болмайды, керісінше жаман ойлар мен жақсы ойлар болады. Жаман ойы бар адамды жаман деп, жақсы ойы басы адамды жақсыға балап жатамыз. Бірақ ол мәселенің түбіне жетпей жатып, теріс ойлауға болмайды. Бәлкім ол адамның өмір сүру жолы, көзқарасы, танымы бөлек болуы мүмкін тек тілін таба алу керек деп ойлаймын. Ал, сол өмір иіріміне сынбай, тек жақсылыққа ұмтылатын адам өзінен гөрі өзгенің қуанышын артық көретін адамдар өмірде ұтылмайды деп есептеймін. Жақсылық тек мына үш нәрсемен толық болып отырады. Ол - жақсылықты жасауға үнемі асығу, сол жақсылықты көп емес, аз деп білу, сол жақсылықты жасырын жасау. «Жақсылық пен жамандық» ұғымы мәңгілік тақырыпқа айналып, өнегелі іс пен өмірлік мәселелерде жақсылық алғы кезекке қойылады. Бұл туралы Майлықожа жырау мынадай керемет аталы сөз қалдырған:

*«Жақсылық отқа күймес, суға батпас,
Гауһар тас жарық қылмай жерде жатпас,
Қолдан келсе етіңіз жақсылықты,
Жақсылықты еткендер жаман таппас» [2].*

Қорытындылай келе ертегі тұнған жақсылық пен жамандық тартысы десекте артық емес. Өйткені ертегі атаулыда да жамандық суреттеліп, ең соңында жақсылық жеңетіні бар. Өмірде де солай жақсылық жақсылықпен қайтады. Жақсылық кез келген арудың: жан дертінің де, тән дертінің де емі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Основы философии: Учеб. для студентов сред. спец. учеб. зав. / В. А. Канке. М.: Логос; Высш. шк., 1999. - 288б
2. [Электрондық ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/30557-aq-suttinh-aqysy>

ӘОЖ 94(574)

АЛАШ ЛИБЕРАЛДЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ИДЕОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Сәдір С., «Шет тілдер мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., samal.sadir@icloud.com
Куандыкова Э.Д., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., yed.kuandykova@dulaty.kz

Аннотация: мақалада Алаш либералдық - демократиялық қозғалысы идеологиясының маңыздылығы қарастырылған. Қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізу үшін тер төккен автономиялы мемлекет болудың алғы шарттарын жасаған Алаш партиясы туралы сөз қозғалады. Сөздің астарында, қисапсыз қасіреттер, ұлты үшін құрбан болған қазақ зиялыларының қиын тағдырлары қарастырылады. Алаш либералдық-демократиялық қозғалыс кезеңіндегі қоғамдағы халықтың еркіндігі пен бостандық туралы мәселесі көрсетілген.

Кілт сөздер: Алаш партиясы, либералды демократия, тәуелсіздік, қозғалыс, идеология, мемлекет, халық.

Либералды демократия дегеніміз не? Бұл бағыттың негізгі идеясы жеке адамның бостандығы, құқығы, таңдау еркінің болуы. Саяси теңдік мәселесі де осы либералды демократия ұғымына сай келеді. Алашорда партиясы да либералды демократияны қолдаған. Оның өкілдері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы. Олардың басты ойлары қазақ елін отарлық езгіден құтқару, елді мәдениеттендіру, дамыған елдер қатарына қосу, сонымен қатар, әрбір қазақ баласының білімді, көзі ашық болуы. Ресей патшалығының үстемдігі мен билігіне қарамастан, Алаштықтар жеке мемлекеттік жұмыстар жасаған. Олар ең алдымен сауатсыздықты жоюды қолға алған. Елдің білімді болуы, және ана тілінде заманауи білім алуды мақсат тұтқан. Либералды демократия Алашорда кезеңіндегі қазақ халқына өте қажет болды. Себебі, ресейдің қол астында болған кездерде қазақ халқының ой санасы орта ғасырларда қалып қойған болатын. Ресей басшыларының қысым көрсетуі, жерді тартып алуы, орынсыз салықтар салуы қазақ халқын түгелдей дерлік бостандықтан айырды. Қазақ деген сөз

еркін адам деген мағына береді. Бірақ, сол заманда қазақ өзінің еркіндігі туралы ұмытып, құлдық сана сезімге беріліп қойған болатын. Қазақ халқы күнкөрістің қамы деп өмір сүрген. Ертеңгі болашақ, ел қатарлы өмір сүру, көршілермен тереземізді тең ұстау, білімді ұрпақ тәрбиелеу сияқты ойлар қазақ халқының санасында ұйықтап қалған болатын. Жеке адамның құқығы, таңдауы Ресей патшалығында көтерілмейтін мәселе еді. Патшаның бұйрығын орындау, патшаға қарсы келгендерді жазалау, орыс шаруаларының өзгелерден жоғары мүмкіндікке ие болу саясаты болды. Ал, Алашорда басшылары осындай қиын заманда халықты ұйқысынан оятып, білімді, көзі ашық болуын армандаған. Әлемдік тәжірибеде қолданылған либерализм идеясы қазақ халқын осы тығырықтан алып шығар бірден-бір нәрсе еді. «Ұлттық танымдағы ізденістер өз кезегін тосып тұр. Сол ізденістің бірі, бүгін алғаш рет осы мінбеде ұсынылып отырған - Алаш философиясы. А. Байтұрсыновтың арман-мақсаты – ғасырлар бойы аяқ асты болып жаншылып келген ұлттық сезім мен сананы ояту болды» [1].

Либералды демократияны қолданып, өз ұлттық идеологиясы арқылы дамыған елдердің алдына шыққан Жапония болды. Білім алу, өндірістік технология, шаруашылық салаларын дамытып, әлемдік сахнада әлдеқайда жоғарылап кетті. Жапон идеологиясы халыққа қысым көрсету арқылы билік жүргізуді қолдамайды. Қиын кездерде халықтың жанынан табылып, олардың қалауларына байланысты дүниелерді мемлекеттік игіліктермен байланыстырып, ортақ шешім шығарады. Алашорда либералды демократияның осы бір нұсқасына қызыққан болатын. Халыққа сыртқы елдердің идеологиясын, еуропаның әсерін тигізбей, ұлттық құндылықтарға негізделген халықтық идеология. Жапонияда бір ғана жүйе қалыптасып, қандай билік өкілдері келсе де, сол жүйені өзгертпей, билікті жалғастыру үрдісі күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Жапониядағы либерализм идеясы билікті тек халыққа беріп қоймайды. Басқарушы өкілдер халыққа арнап талаптар, нұсқалар, міндеттер, таңдаулар береді. Халық өз қалауы бойынша билік қойған ережелерді таңдайды және өз ойларын да билікке жеткізеді. Халықпен санасу, тиімді жақтарды іздеу, наразылықтың алдын алу Жапония мемлекетін күні бүгінге дейін біртұтас ел қылып ұстап отыр. Алашорда қызыққан Жапониялық либерализмнің маңызды бөлігі-халықтың тек ана тілінде сөйлеуге, бір ғана дінде болуға міндеттелуі. Орыстандыру саясаты кезінде көптеген қазақтар құдайын ұмытып, шоқынып, орыстарға қызмет етіп кеткен. Алаш зиялылары халықтың қазақ тілінде сөйлеп, Ислам дінінде болуын үшін бар мүмкіндікті жасаған. Ал енді, Алашорда туралы айтатын болсақ, Алаш партиясы 1917 жылы құрылып, қазақ елінің өз алдына жеке мемлекет болы үшін бірталай әрекет жасаған. Алаш автономиясы Алашорда деп аталып, қазақ халқын басқаруға кіріскен. Елдің тәуелсіздігі, ешкімнің қабағына қарамай еркін, өз қалаулары бойынша өмір сүруі үшін өздерінен бірнеше есе мықты орыс билеушілеріне қарсы әрекеттер жасаған.

«1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін Ресейде Ақтар және Қызылдар деген екі үкімет пайда болып, билікке таласты бастап кеткен болатын. Олардың тартысы кезінде қазақ елі, қазақ жері бөліске түсіп, бар байлығы көрінгеннің қолында кетпеуі үшін Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары Алаш атауымен партия құрды. Орыстардың өзара тартысы кезінде мүмкіндікті пайдаланып, барынша бөлініп, тәуелсіз Алаш елін құруды көздеді. Бірақ, бірден бас көтеріп билікті бұзып, тәуелсіздікті алу мүмкін болмады. Оған бірнеше себептер болды: әскери күштің болмауы, қазақ халқының толықтай дерлік Алашорданы қолдамауы, халықтың терең ұйқыда болуы, кейбір қазақтардың аз күндік пайдасы үшін бірін бірі сатуы, ескі заманда қалып кеткен ойлар. Осы нәрселердің барлығы Алашорданың қолын байлап, жолына кедергі келтірді. Оның үстіне бірінші дүниежүзілік соғыс, азаматтық соғыс, қанаушылықтар қазақ халқын әбден езгіге түсірген болатын» [2].

Ұлт-азаттық қозғалысы өкілдерінің аңсаған армандарының бірі – дербес тәуелсіз мемлекет болу, өнеркәсіп орындарын, қалалар салу, мәдени ошақтар ашу, түрлі оқу орындарын жасап, олардың жұмысын жолға қою, елдің сауатын ашу, ұлттық зиялыларды өсіріп, жетілдіру болды. Алаш Орда қайраткерлері демократиялық принциптерді басшылыққа алды, олар өткен ғасырдағы зиялы қауымның либералдық-демократиялық қанатына кірді. Олар қазақтарға дауыс беру құқығын патшалық Ресейден, одан кейін большевиктерден талап етті. Олардың идеясы федеративтік мемлекет шеңберінде өзін-өзі басқаруға қабілетті және тиісті саяси құқықтармен қамтамасыз етілген автономия болуы керек дегенге негізделген. «Қазақ зиялыларының алды болған, қазақ елінің тәуелсіздігі жолында күрескен Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Ақбаев, М. Дулатов, М. Жұмабаев, С. Садуақасов, С. Сейфуллин сынды азаматтар «ұлтшылдар» деген жаламен қуғын-сүргін құрбандары болып кете барды» [3].

Қандай жағдай болмасын, Алаш зиялылары өз жұмысын тоқтатпады. Әлихан Бөкейхан басқарушы қызметін атқарды. Егер Алашорда тәуелсіздікке қол жеткізгенде, жаңа мемлекеттің президенті Әлихан Бөкейхан болар еді. Ахмет Байтұрсынұлы білім беру, ағартушылық, аударма ісімен айналысты. Ол білім мен мәдениетте әлеуметтік прогрестің шешуші факторын көрді. «А. Байтұрсынов араб алфавитіне реформа жасап, 29 әріптен тұратын қазақ әліппесін құрастырып, тезірек хат танытудың төте жолын салды» [4].

Міржақып Дулатұлы Айқап, Қазақ газеттерінде мақала жазумен айналысқан. Халықпен байланыс жасау, әдебиет, мәдениет саласын дамытумен айналысқан. Қазақ халқының ауыр тұрмысын билікке қорықпай жеткізе алған. Мағжан Жұмабаев білім беру ісінде көптеген істер жасаған. Педагогика атты кітап шығарып, білім берудің тиімді тәсілдерін, әдістемелерін көрсеткен. Бүгінгі күнгі мұғалім болам деген жандар, Педагогика кітабын оқуы керек деп ойлаймын. Халел Досмұхаммедов әйгілі ғалым, дәрігер болған. Денсаулық сақтау ісінде елеулі еңбек еткен. Денсаулыққа пайдалы тағамдар, аурудың алдын алу, жаттығулар базасын жасап шығарып, халықтың дені сау болуы үшін орасан зор жұмыс жасаған.

Егер де, сол кезде Алашорда жеңіске жетіп, қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізген болса, Әлихан Бөкейхан бастаған үкімет басқарудың жаңа стилі бойынша мемлекетті дамытып, қазір Қазақстан дамыған елдер қатарына кіретін еді. Сол кездегі басқарудың жаңа стилі Либерализм болатын еді. Халықтың құқығы қорғалып, жеке адамның таңдаулары ескеріліп, мемлекет тарапынан барынша қолдау көрсетілетін еді. Халықтың білім алуы басты назарда болып, оқимын, білім аламын, жұмыс істеймін деген әрбір адам үшін қолдау көрсетіліп, жеке индивидтің дамуы қолға алынар еді. Денсаулық сақтау ісі жаңарып, халықты емдеу, дәрі-дәрмектің тапшылығы мәселесі шешілер еді. Мемлекет бір орталықтан басқарылып, билік халықтың мүддесі үшін жұмыс жасайды. Қазақ жерінен табылған байлық сол елдің азаматтарына астық болады, киім болады және барлығы қазақ халқы үшін жұмсалады. Шаруашылықпен айналысу үшін жер бөлісуде әділдік болады. Ұлттық құндылықтарымыз бірінші орында болып, қазақы болмысымыз сақталады. Алаш Орданың өмір сүргеніне аз ғана уақыт болғанымен, қазіргі кезеңде бұл қозғалыс пен оның жетекшілеріне деген қызығушылық айқын көрінеді. Алаштықтар осы бір нәрсеге жете алмай қалды, бірақ, келер ұрпаққа аманат етіп біраз дүниелер қалдырды: Еркіндік мәселесі біздің елден айналып өтпеді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы кезең қазақ деген ұлттың не тарих сахнасынан мәңгіге жойылып кетуіне, не болашағы жарқын халық боп қалыптасуына себеп болған аралық кезең. «1917 жылы шілдеде қазақтың ұлттық-демократиялық интеллигенциясының көрнекті өкілдері Ә. Бөкейханов, М. Шоқай, М. Тынышпаев, М. Дулатов және басқа да ондаған қайраткерлер құрған партия ұлттық демократияның бастауында тұрып, ұлттық биліктің шыңына айналды. Алаш қозғалысы - қазақ халқының рухани жаңғыруы, мемлекеттік дербестігі жөне атамекен жерінің тұтастығы үшін жүргізген күресі, яғни қазақ елінің ұлт-азаттық қозғалысы» [5].

Қорытындылайтын болсақ, Алаштықтар Қазақ тарихында алтын әріппен жазылатын тұлғалар. Олардың кешегі істеген істері, көрген қиыншылықтары бүгінгі ұрпақ біз үшін. Олар ойлаған мақсаттарына жете алмаса да, одан кейінгі буын өкілдері солардың жолын қуып, Қазақ елінің тәуелсіздік алуына себепші болды. Алаш зиялылары туралы әдеби-тарихи шығармалар жазылып, көркем фильмдер де түсірілді. Осылардың барлығы да Алаш ұранын ұрпақ санасында жаңғыртуға үлес қосып жатқаны сөзсіз. Дегенмен де, Алаш қайраткерін қазаққа танытуда К. Нұрпейіс, М. Қойгелді, Д. Қамзабекұлы, С. Аққұлұлы, Д. Сүлеймен ағаларымыздың еңбегі ұшан-теңіз. Алаш зиялыларының қоғамдық ой-пікірлері мен рухани тәжірибесі қазақ халқы үшін тарих толқынында баға жетпес мұра әрі сенімді тірек болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Философия: Кредиттік оқу жүйесіне сай бейімделген мәтіндер жинағы / Р.Е. Жүншеев. Т.: ТарМПИ, 2012. – 288 б.
2. Саясаттану / Б. Өтемісов, Қ. Қарабала. А.: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің. Редакциялық-баспа бөлімі, 2011. – 193б.
3. Алаштың қилы жолдары / Н. Дүйсенова. А.: Эпиграф, 2017. – 172 б.
4. Философия: Оқулық / Д. Кішібеков, Ұ. Сыдықов. А.: «Қарасай», 2008. – 360 б.
5. Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап / М. Қойгелдиев. А.: Мектеп, 2017. – 656 б.

АЛАШТЫҢ АРДАҚТЫ ҰЛЫ - МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ

Асылбек Ә., «Конвергентті журналистика» мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., asylbekasem05@gmail.com
 Аймамбетова Ш.Г., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., shg.ajmamбетова@dulaty.kz

Аннотация: ХХ ғасырдың басында қазақ даласындағы «тар жол тайғақ кешуден» еш қорықпай, батыл әрекет ете білген, халқымыздың маңдайына біткен жарық сәулесі Міржақып Дулатұлы жайлы айтпасқа болмас. Жарты алашқа «Оян қазақ» деп ұрандатып, рухын асқақтатып, жанына жалау болған қоғам қайраткерінің өлеңдері, еліне жасаған игі жақсылықтары архив беттерінде ғана көненің көзіндей сақталып қалды. Қай бір жылдары Міржақыптың өлеңдерін оқу былай тұрсын атын атауға тыйым салынған кезеңдерден де өттік. Елім, жұртым деп езілген алаш ұлының хал-ахуалын теріңінен бойлай түсінетін бір жанның болмағаны қабырғамды қайыстырады. Бұл тұста Міржақыптың: «Қалғаниша жарты жаңқам мен сенікі, Пайдалан шаруаңа жараса, алаш! деген сөзі есіме түседі.

Кілт сөздер: Алаш, өлең, рух, бостандық, ақын, қаламгер, саясат, орыс, отаршыл, сауат, мақала.

Міржақып Дулатұлы 1885 жылы 25 қарашада Торғай уезінде дүниеге келген. Әкесінен ерте айырылған бала Міржақыптың білім алып, сауатты азамат болып өсуіне ағасы Асқардың тигізген үлесі зор болды. Табиғатынан алғыр баланың орыс тілін жетік меңгеріп, болашақта болатын қырғын саясаттың суық лебін алғаш болып сезуі, ақынның кеменгерлігін аңғартады. Ол 1897 жылы Торғайдағы училищеге түсіп, 1902 жылы аяқтап шығады [1, 281 б.]. Осы кезден бастап Міржақыптың мұғалімдік жолы басталады. Балалардың сауатын аша жүріп, өз білімінде жетілдіріп үлгереді. Жан- жағына өзіндік көзқараспен қарап, саясатқа қызығушылық танытып жүрген шағында ұлт ұстазы - Ахмет Байтұрсынұлымен танысып, тәуелсіздік жолындағы майдангерлік әрі қаламгерлік мақалалары мен өлеңдерін жарыққа шығарады. Мәселен, «Серке» газетіне жариялаған «Жастарға» деген өлеңі:

*«Найзаменен тұртсе де,
 Жатырсың, ҚАЗАҚ, оянбай.
 Мұнша қалың ұйқыны
 Бердің бізге, ой, АЛЛА – ай!..» [2].*

Сырт көзге қарапайым өлең жолдары болып көрінгенмен астарында қаншама мән-мағына жатыр десеңші. Қалың ұйқыда жатқан қазаққа дөп айтылған сөз сыңайлы. Не себепті бұл өлеңді жариялауға қатаң тиым салды? Өйткені, Кеңес өкіметіне сауатсыз қара қазақ керек еді, көзі ашық көкірегі ояу қазақ емес. Рухты оятып, ерік- жігерді шыңдайтын кез- келген жұмыстарды газет, кітап беттерінен мүлдем алып тастады. Барлығын «ұлтшылдық» атауына тіреп қарсы шыққандарға ауыр жаза тағайындады. Сайып келгенде, бұлда бір соқыр саясат емес пе?

Көпшіліктің назарын аударып, біршама қақтығыстар туындатқан «Біздің мақсатамыз» атты мақала. Дәл осы мақаланы баспа беттеріне жариялағаны үшін талай адам жұмысынан айырылып, қудаланды. Неліктен десеңіз, ащы шындық жазылғаны үшін. Міржақып өлеңдерінің тақырыбы сан алуан. Өзі ғұмыр кешкен заманында Міржақып айтпаған, жырламаған мәселе қалмады. Ақынның 1917 жылы жазылған зәр заман өлеңі «Қайда едің?» деп аталады. Күні кеше ғана елі үшін мұрындарынан қан кеткенше еңбек етіп жүрген көсемдер дәл бүгін отаршыл саясаттың жетегіне кетті. Сонда Міржақып:

*«Кешегі қара күндерде,
 Жұлдызсыз, айсыз түндерде,
 Жол табалмай сенделіп,
 Адасып алаш жүргенде,
 Бұл күнгі көп көсемдер*

Сұраймын сонда қайда едің?» - деп жырлапты [3, 296 б.]. Жалпы айтқанда, ақын шығармашылығы қазақ әдебиетінің мызғымас бөлігіне айналды. Барлық туындыларында ақылдылық, кеменгерлік, өршілдік, азаттық сынды ізгі қасиеттер жиналған Міржақыптың, ұрпағына айтар сырлы құпиялары жетерлік. Бәріміз білетін қазақтың алғашқы романы-

«Бақытсыз Жамал», кезінде дала заңының құрбаны болған кінәсіз арудың тағдырын баяндайды. Бір ғана қыз тағдыры арқылы өз заманың әлеуметтік мәселерін көтере білді. Яғни реалистік өмірді айна кетесіз паракқа түсірді. Ғашығы Ғалимен қосыла алмаған Жамал ең соңында өзіне айттырған күйеуі Жұманның азабына душар болады. Сол азаптан жаны қиналып, қарлы күні дала кезіп кеткен бойжеткен, суық күні ай далада үсіп қаза табады. Не деген ауыр тағдыр десеңізші...

Автордың мақсаты - жаға ұстатарлық оқиғаның тек Жамалдың ғана емес күллі қазақ қыздарының басынан өткендігін оқырман жеткізу еді. «20 ғасыр ешкімнің басына бақыт әкелмеді. Талай алаш арыстары өздерін егемендік жолында құрбан етті. Кеңес өкіметінің құрамында болған жылдары «қазақпын» деп бой көтерген азаматтарымыз да жетерлік. Аман нешік, біреуін лагерьге, біреуін абақтыға айдады. Оның ішінде Міржақып Дулатұлы да бар еді. «Ұлтшыл» деген айыппен тергеу ісінде Міржақыпқа аса көңіл бөлінді. Өйткені, «Алаш партиясын» құрушы негізгі тұлғалар тізіміне енді» [4, 299 б.].

Әдебиеттер тізімі:

1. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті / Ө. Әбдиманұлы. А.: Дәуір, 2012. - 408 б.
2. Жастарға / М. Дулатов. - «Серке» газеті №2. Спб, 1907. – 10 б.
3. XIV-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті / Ж. Тілепов. - ҚР БҒМ. А.: ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2015. — 388 б.
4. Электрондық ресурс. URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/705>

ӨОЖ 32 (574)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ДАМУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Буркитбаева У., «Қазақ филологиясы» мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., gh0st4all@icloud.com

Баярисов Р.У., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ru.bayarisov@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада Қазақстандағы қазіргі саяси жағдай жайлы сөз қозғалады. Мысалға 2022 жылғы Қаңтар оқиғасын талдап сараптау арқылы еліміздегі саяси мәселелер өз көріністерін таппақ. Қоғамның нәліктен саяси дамуы тұрғысынан «екінші кезеңде» тұрғаны жайлы айтылып, Қазақстанның саяси даму ерекшеліктеріне назар аударылады.

Кілт сөздер: саясат, қоғам, көтеріліс, халықтың әлеуметтік жағдайы, саяси жағдайлар, экономикалық жағдай, жемқорлық, лаңкестік, құқық бұзушылық, реформалар.

2022 жылы қазақ қоғамын дүр сілкіндірген, қара жамылдырып, билікке сынақ болған айрықша жағдай — Қаңтар оқиғасы. Жаңаөзеннен басталған наразылық өңірдегі әлеуметтік мәселелердің шешілмеуінен орын алғаны белгілі. Жаңа жылдан бастап газ бағасының бірден 120 теңгеге көтерілуі халықты еріксіз алаңға шығаруға мәжбүрледі. Оған Маңғыстау облысының өзге өңірлері де қосылды. Президенттің тапсырмасы бойынша арнайы Үкіметтік комиссия құрылып, өңірге вице-премьер Ералы Тоғжанов барды. Алаңға жиналған халық сұйытылған отынды арзандату туралы талап қойды. Митинг бірте-бірте еліміздің өзге аймақтарына жайылды.

Кез келген елде әртүрлі жағдайға байланысты үлкенді-кішілі бейбіт шерулер өтіп тұратыны жасырын емес. Сонымен қатар кейбір жағдайда бейбіт шерудің соңы, өкінішке қарай қанды қырғынға, қасіретке ұласып отырғаны белгілі. Оқиға, көтеріліс, революция болмасын, олардың себеп-салдары, қозғаушы күші, нәтижесі болады. Олай болса, осы тұрғыдан қарастырсақ, біздің ойымызша 2022 жылғы Қаңтар оқиғасының бірнеше себептері бар:

- халықтың әлеуметтік жағдайы, яғни алғашқы бастама сұйытылған газ бағасының қымбаттауы, бұл өз кезегінде азық-түліктің де қымбаттауына алып келді (әл-ауқаттың төмендеуі салдарынан балалар өлімі, суицид, зейнеткерлік жастың өсуі және т.б.);
- саяси жағдайлар, биліктің халықты тыңдамауы (жемқорлық, билік халықтан алшақ болды, халықтың жан-айқайы билікке жетпеді және т.б.);
- экономикалық жағдай (инфляция, жұмыссыздық және т.б.).

Бұл себеп-салдарға мән берсек, халықтың жағдайы үрленіп-үрленіп жарылуға дайын шар сияқты болды, оған түрткі сұйытылған газдың бірден қымбаттауы, яғни бұл ерте ме, кеш пе болатын еді деген ой туындайды. Ал қозғаушы күші: қарапайым халық, белсенділер. Алайда қарапайым халықтың бейбіт шеруін пайдалануға дайын тұрған бұзақы топтардың алдын ала ұйымдастырылғаны байқалды. Бір уақытта барлық қалада бірден басталғандығы баршаны ойландырды деп ойлаймыз. Бұл лаңкестік әрекет деп сипатталды.

Қаңтар трагедиясы елдегі реформаларды болдырмауға бағытталған қадам болатын. Өздерінің «дәстүрлі» май шелпектерінен, эксклюзивті экономикалық монополиялары мен мүмкіндіктерінен айрылғысы келмеген реваншистік топтардың алдын ала дайындалғаны, қаруланғаны айқын көрінді. Бұған қоса кейбір полиция және күштік құрылым басшыларының сатқындық жасап, әскери борыштарын орындамағанын еске алуымыз керек. Жергілікті және орталық билік тармақтарына сес көрсету, өзара ұйымдасып, киімдерге белгі тағып, әскери және арнайы техниканы пайдаланып, бір кезде бірнеше аймақта мемлекеттік органдар мен әкімдіктерді күшпен басып алу, өртеу, аэропорт пен вокзалдар жұмысын бұғаттау, телеарналарды басып алып, олардан хабар тарату әрекеттеріне қарулы бүлік және мемлекеттік төңкеріс әрекеті деген баға беріп, негізгі көріністері мен тәсілдерін аңғаруға болады деп санаймыз. Оның айтуынша, төтенше жағдай жарияланғанда көшеде жүру, коменданттық сағатты мойындамау, қару, арматура мен тас тарату, жастарға арнайы ішімдіктер, энергетиктер тарату, жандырғыш Молотов коктейльдерін тарату, колонна құрып, жолай жұрттың мүлкін тонау, өртеу, қарақшылық әрекеттерін ұйымдастыру сияқты әрекеттер экстремизм деп бағалануы керек.

«Қаңтар трагедиясынан шынайы сабақ алғанымыз рас болса, Мемлекет басшысы бастаған реформалардың аясында бірігіп, жігер танытып, елдік ісін бұрыннан бетер энергиямен іске асыруымыз шарт. ... Ендігі кезде бізге мықты, сыртқы қауіпке төтеп беріп, елін қорғауға қабілетті жаңарған ұлттық армия, жаңа дәуірге лайықты, ел азаматтарына қорған ұлттық сот, ұлттық полиция, ұлттық күштік құрылымдар керек. Осыны қамтамасыз етсек қана Қаңтар трагедиясынан сабақ алғанымыз рас болады» [1], – деді Айдос Сарым Мәжіліс отырысында.

Ал Ринат Зайытов Үкімет қымбатшылықты еңсермесе, тағы бір Қаңтар оқиғасы болуы мүмкін екенін ескертті: «Қымбатшылықты сезесің ғой. ... Осы 30 жылдың ішінде қазақ не ашты? Не істеді? Ресторан мен сауна аштық. Басқа түк ашқан жоқпыз. Өндіріс жоқ. Қымбаттамағанда қайда барады? Біреудің ақшасына қарап отырмыз. Мына жақтан Қытайға, анау жақтан орысқа, анау жақтан Түркияға қараймыз. Осылар не бере қояды екен деп. Өзімізде қаншама зауыт болды. Бәрі қаңырап тұр мысалы. Әйтпесе, қазірдің өзінде жоқ емес, бар. Қазақша аяқ киім, сөмке шығаратын адамдар бар. Бірақ оның ауқымы түгел Қазақстанды қамтамасыз етуге қайдан жетсін?! Қазақстан түгілі олар толық бір ауданды қамтамасыз ете алмайды» [2].

Өрі осы жерде «Қазақстан саяси даму тұрғысынан қандай кезеңде тұр?» деген сұрақ басты назарға алынады. Осы тақырып төңірегінде саясаттанушы Дос Кешімнің пікірін айта өткен жөн. Қоғам қайраткері Дос Көшім берген сұхбатынан:

- Қазақстандағы саяси модернизацияның ерекшеліктері қандай?
- Біздің елде осы уақытқа дейін болған ерекшелік негізінен Президентке бағытталған және оның жеке басының билігіне бағытталған саяси жүйе жасалды. ... Қазір Конституциялық сотты енгізіп жатыр. Ол да модернизация. Бірақ оның басшысын және 4 адамын Президент тағайындайды. Ал, бұрын 1992 жылы Конституциялық сот туралы заң қабылданған уақыттарда 10 адамның бәрін Мәжіліс сайлайтын.
- Қоғамның саяси дамуы тұрғысынан біз қай кезеңде тұрмыз?
- Бұл жерде белгілі бір шкала жоқ шығар. Егер бес балдық шкаламен шартты түрде есептесек, біз екіде тұрмыз. Иә, бірден өттік. Мысалы, қырғыздарды қалай болса да төртке қояр едім. Мысалы, «олар демократиялық институттардың құрылуы, олардың жұмыс істеуі деген мәселеде бізден екі есе жоғары тұр, саяси билік мәселесінде бізден көш жоғары. Біз ондайға әлі жеткен жоқпыз» [3].

2022 жылғы 4 қаңтарда Атырау, Қызылорда, Алматы, Ақтөбе және Жамбыл облыстары мен Семей қаласында алаңға жиналғандар әкімдіктер мен құқық қорғау органы ғимараттарын басып алды. Әр өңірде алаңға жиналғандар саны 500-ден 4000-ға дейін жетті. Басқа облыстарда да осындай топаляң болды. Кінәсіз адамдар, оның ішінде тәртіп сақшылары мен әскерилер соққыға жығылды. Әсіресе Алматыдағы ахуал күрт шиеленісті. Алаңға шыққан бейбіт халықтың наразылығын өзге топтар пайдаланып кетті. Қаскөйлер әкімдікпен қатар телеарналарға кіру үшін қарулы шабуыл жасады. Алғашқы қақтығыста сақшылар мен әскерилер қарсы тұрды. Бірақ 5 қаңтарда толқу қайта басталды. Бұл жолы 20 мыңдай адам жиналып, Алматының ортасында ойран салып, әкімдікті өртеп жіберді. Олар ғимараттарды

қиратып, полиция автокөліктерін өртеп, жан-жақтан өрт қоя бастады. Қаладағы 9 қару-жарак дүкені тоналып, оқ-дәрілер қолды болды.

Қаңтар оқиғасын ұйымдастырып, елге опасыздық жасады деген күдікпен билік басындағы біраз адам ұсталды. 6 қаңтарда мемлекетке сатқындық жасады деген айыппен сол кездегі ҚР ҰҚК-нің төрағасы Кәрім Мәсімов ұсталды. Кейін осы оқиғаға қатысы бар деген күдікпен ҰҚК-де басшылық қызметте болған бірқатар азамат қамауға алынды.

Одан бөлек осы оқиғаларға қатысы бар деген күдікпен «Дикий Арман» лақап атымен танымал қылмыс әлемінің серкесі Арман Жұмакелдиев, әрекетсіздігі үшін бұрынғы Қорғаныс министрі Мұрат Бектанов, кәсіпкер Қайрат Құдайберген, Алматы облысы полиция департаментінің бұрынғы басшысы Серік Күдебаев та қаңтар оқиғасы бойынша күдікті деп танылып, қамауға алынды.

Осылайша, Қаңтар оқиғасынан кейін бір жыл өтсе де болған қайғылы жағдай, оның себептері және қандай да бір тараптардың қатысы бойынша белгісіздік сақталып отыр. Осындай жағдайда ел азаматтары бұл төтенше оқиғаны қалай қабылдайтынын, оқиға кезіндегі биліктің әрекетін қалай бағалайтынын, қайғылы салдарына кім кінәлі деп есептейтінін зерттеу маңызды. Ел тағдыры қыл үстінде тұрған Қаңтар оқиғасы кезінде Қ. Тоқаев Ақордадан кетпей, табандылық көрсетіп, батыл шешімдер қабылдады. Жауапкершілікті өз мойнына алып, лаңкестер мен бүлікшілердің ойранын басу үшін қару жұмсауға бұйрық берді. Ахуалға байланысты дер кезінде керекті мәлімдемелер жасап, мемлекеттік және әскери нысандарды күзету үшін ҰҚШҰ әскерін шақырды. Бүлікті ұйымдастырған адамдарға «мемлекетке опасыздық» пен «мемлекеттік төңкеріс жасауға қатысты» деген айып тағылды. Кітапта ойранды ұйымдастырғандардың қалай ұсталғаны ресми деректермен баяндалады.

Әрі бұл қаңтардың қырғыны туралы жазған елімізге белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Ж. Күлекеевтің «Қаңтар оқиғасы: Ақорда үшін күрес» атты кітабын айта кету абзал. Еңбек авторы Ақорда үшін күрестің барлық қыр-сырын қара-пайым тілмен жеткізеді. Туындыда 2017 жыл-дың қыркүйегінен бастап 2022 жылдың қаңтарына дейінгі президенттік билік үшін күреске қатысты бүкіл ресми факті мен дерек жинақталған. Бұл мәліметтер жан-жақты сарапталып, солардың негізінде өте батыл тұжырымдар жасалған.

Ел тағдыры қыл үстінде тұрған Қаңтар оқиғасы кезінде Қ. Тоқаев Ақордадан кетпей, табандылық көрсетіп, батыл шешімдер қабылдады. Жауапкершілікті өз мойнына алып, лаңкестер мен бүлікшілердің ойранын басу үшін қару жұмсауға бұйрық берді. Ахуалға байланысты дер кезінде керекті мәлімдемелер жасап, мемлекеттік және әскери нысандарды күзету үшін ҰҚШҰ әскерін шақырды. Бүлікті ұйымдастырған адамдарға «мемлекетке опасыздық» пен «мемлекеттік төңкеріс жасауға қатысты» деген айып тағылды. Кітапта ойранды ұйымдастырғандардың қалай ұсталғаны ресми деректермен баяндалады.

Кітаптың «Қаңтардан кейін» деген үшінші бөлімінде қаңтар оқиғасынан кейін болған құқық бұзушылықтар жөнінде баяндалған. Қапыда қалған клан, олигархтардың шетелге заңсыз шығарылған қаржылары, олардың қолындағы жеке табиғи монополиялар мен активтерді мемлекетке қайтаруға байланысты жұмыстардың қалай ұйымдастырылғаны туралы ресми деректер келтіріледі. Сонымен қатар Президенттің «Жаңа Қазақстан» құру мен саяси реформаларды ұзаққа созбай өткізу туралы бастамаларының мәні мен маңызы алға тартылады. Халықтың жағдайын ойлайтын, әл-ауқатын көтеретін Қазақстанды құру, Президентке қолдау көрсету, жаңа ойлы, мықты менеджерлерді даярлау туралы мәлімдемелерге сараптама жасалады.

Кітапта сондай-ақ Қ. Тоқаевтың қаңтардан кейін жүзеге асырған жұмыстары мен олардың нақты нәтижелері келтірілген. «Ел қауіпсіздігі мен азаматтар құқығын қорғауға, көрші және алпауыт мемлекеттермен қарым-қатынастарды нығайтуға айрықша көңіл бөлуге қатысты мәселелер баяндалады. Елімізге инвестиция тартудың, экспорттық тауарларды тасымалдаудың жаңа жолдары табылды. Елден заңсыз шығарылған капиталды қайтару басталды. Оларды тиімді пайдалану үшін қорлар ашылды. Пайдаланбай жатқан жерлер мен жайылымдар мемлекет меншігіне қайтарыла бастады» [4].

Қаңтар оқиғасына әлі соңғы нүкте қойылған жоқ. Бұл қырғынды ұйымдастыруға қатысы бар күдіктілер туралы тергеу әлі жалғасып жатыр. Қылмыстық істерге «аса құпия» деген таңба қойылған. Күдіктілердің істері әлі сотта қаралуға тиіс. Сот қана күдіктілердің іс-әрекетіне заңды баға беріп, үкім шығарады. Еңбектің кезектен тыс президент сайлауының қарсаңында шығуы, автордың көкейкесті патриоттық позициясы мен асқақ үміті көп нәрсені аңғартады. Өйткені сайлауға қатысқан әр саналы адамды Қаңтар оқиғасы бейжай қалдырмайды. Бұл оқиғаның таңдау жасауға зор әсер еткені айдан анық.

Ендігі мақсат – әділетті Қазақстан қалыптастыру. Бұл – ел тізгінін ұстаған Президент Қ.Тоқаевқа ғана емес, бүкіл елге артылар жауапкершілік. Жалпы, бұл кітапқа жұртшылықтың қызығушылығы арта беретіні сөзсіз. Әлемнің жетекші тілдеріне аударылатыны да ешқандай күмән туғызбайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. [Электрондық ресурсы]. URL: https://kaz.inform.kz/news/kantar-tragediyasynan-kanday-sabak-aldyk-aydos-sarym_a4020105/
2. [Электрондық ресурсы]. URL: <https://elorda.info/aleumet/22504-ukimet-bagany-rettemese-kantar-okigasy-kaitalanuy-mumkin-rinat-zaiytov>
3. [Электрондық ресурсы]. URL: <https://inbusiness.kz/kz/amp/news/kogamnyn-sayasi-damuy-turgysynan-ekinshi-kezende>
4. Қаңтар оқиғасы: Ақорда үшін күрес / Ж.Құлекеев. А.: «Классика», 2022. – 357 б.

ӘОЖ 004.738.5

ҒАЛАМТОРДЫҢ ТОРЫНА БАЙЛАНҒАН ХАЛЫҚТЫҢ БОЛАШАҒЫ

Өмірбек Ш., «Шет тілі мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., zhangaliyeva05@gmail.com
Алтынбекова З.Т., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., zt.altynbekova@dulaty.kz

Аннотация: мақала ғаламтордың шырғауына байланған халықтың қазіргі жай-күйін баяндайды. Атап айтсақ – интернеттің адам өміріне тигізген кері әсері, оңай табыс табамын деп оңбай таяқ жеген адамдардың өкініші, ар-мен ұят көрінісінің көзден ғайып болуы, ұрпақ тәрбиесінің әлсіздігі және ең бастысы отбасылық құндылықтың аяқ астында қалу мәселелерін қамтиды.

Кілт сөздер: интернет, виртуалды әлем, психикалық бұзылушылық, оңай табыс, құндылық, уақыт қадірі, отбасы мәселесі, ұрпақ тәрбиесі, тәуелділік.

XX ғасырда пайда болған Интернет қазір жер шарының әр түкпірін байланыстырып сан алуан адамдарды, елдер мен құрлықтарды біріктіріп отыр. Қазіргі таңда ғаламтордың мүмкіндігі шексіз. Талғамыңыз бен көңіл-күйіңізге қарай одан қызықтыратын көп нәрсе табуға болады.

Айта кетерлік:

- Шағын бизнес бастап, оны дамыту үшін әлеуметтік желілерге өз тауарыңды жарнамалай аласың;
- Білім алу барысында ғаламтордың көмегімен әр түрлі ақпараттар іздеп, кездесу мүмкін емес сәттерде мұғалімдермен бейнехабарлама арқылы тілдесуге болады және кез келген жаңалықтан хабардар бола аласың;
- Үйден шықпай-ақ керегіңе тапсырыс беруге мүмкіндік бар;
- Адам болған соң әдемілікті жақсы көреміз ғой, интернеттің тағы бір пайдасықандай киім үлгілерінің сәнде екенін кішкене құрылғыдан еш қиналмай көре аламыз.

Алайда таяқтың екі ұшы бары секілді интернеттің де жағымсыз тұстары барын ескеруіміз керек. Бұл баяндама да ғаламтордың зияны жайлы сөз қозғамақ.

Ғаламтор атауы шыққалы оның адамға тигізген кері әсерімен ғалымдар үздіксіз күресіп келеді. Ғаламтор адамды әп-сәтте шырғап алады, оның құрсауына бір түскен адамды қайта босату, дәлірек айтқанда тәуелділіктен арылту қиынға соғады. Ғаламторға тәуелділік мәселесі интернетке деген қызығушылықтың өсуімен пайда болады. Кей адамдар виртуалды кеңістікке қызыққаны соншалық, олар өз қиял әлемдерінде қалықтап жүріп, шынайы өмірде не болып жатқандығына енжар қарайды. Интернетке тәуелді жандар бір күнде 18 сағатын әлеуметтік желілерде өткізеді екен. Ол адам үшін күн мен түннің еш айырмашылығы жоқ деуге болады. Интернеттен бірден бас тарту осындай адамдарды қорқу және эмоционалды тұрақсыз күйге душар етеді. Бұл ең әуелден психиканың бұзылуы болып есептеледі.

Интернетке тәуелділік ғаламдық мәселе ретінде көрініс табуда. Дәл осы түйінге қатысты әдемде жантүршігерлік оқиғалар жиі кездеседі. Мысалы, «Оңтүстік Кореяда ұзақ уақыт бойы интернет-кафелерде отыру салдарынан 10 адам көз жұмған, бір адам онлайн ойын үшін өлтірілді. Сувенон қаласында интернетке тәуелді ата-ана ғаламтор ойынына құмартқаны соншалық, бес айлық кішкентай сәбиді тамақтандыруды ұмытып, ақырында қараусыз қалған сәби өлім құшты» [1]. Ал интернеттен күштеп ажыратқан анасын ашуланған жасөспірім өлтіріп, аяғында өзіне қол жұмсап тыныпты. Бұл тіркелген психикалық қылмыстың шеті ғана. Біздің елімізде де ғаламтордың торына түскен адамдар қаншама. Мұндай адам тәуелділігінің кесірінен жасалып жатқан қылмыстар жалғасын таба берсе қоғамның төменге құлдырағаны емес пе?

«Ғаламторға тәуелділікке негіз болатын бір дүние адамдардың оңай табыс табуға құмарлығы. Әр отбасыны алып қарайтын болсақ, казино ойнайтын, ұтыс тігу ойындарының құрбаны болған кемінде бір танысы бар. Оңай жолмен ақша табу үшін адамдар құмар ойындарға бас сауғалайды. Соның нәтижесі түрмеге немесе бар қаржысынан, тіпті отбасынан айырылған адамдардың қайғылы оқиғасына алып барады. Жеңіл табысқа ұмтылатын адамдардың тағы бір мекені – халық назарын өзіне аулартқан, ауқымды аудиториясы бар әлеуметтік медиа өкілдері, яғни блогерлер. Олар көбінде өз қалтасының қамын ойлап, оңай ақша табудың жолын үйретемін деген алдамшы ұранмен елге жалған жарнамалар жасап, онымен қоймай адамдарды тегін сыйлықтармен қызықтырады. Бұл қаржылай сауаты жоқ халықты ғаламтордың тұзағына түсірудің ең оңай жолы» [2].

Өмірге адам болып келген соң бізге құндылықтар ұғымы өте маңызды. Алайда, ғаламтор келіп бізді өз тұзағына түсірді. Ол шырмаудан шыға алмастан біз ең бірінші құндылығымыз – уақытты жоғалтудамыз. Біз бәріміз әлеуметтік желі жанкүйерлеріміз деуге келмес. Бірақ, белгілі бір іспен айналысып отырған сәтте интернетті қолдануға тура келетін кездер аз болмайды. Әрине, ең басында әлеуметтік желіге қажеттіліктерімізді өтеу үшін, турасын айтқанда сабаққа немесе жұмысқа қажетті материалдарды іздеу үшін кіреміз. Десек те, көзімізге көрінген алғашқы видео немесе сурет біздің зейінімізді өзіне қалай бұрып әкеткенін байқамай да қаламыз. Әлгі бейнелердің қызығына батқандығымыз сонша, айналамызда не болып жатқандығы елеусіз қалады. Біздің бұл отырысымызды кенеттен келген қоңырау үні немесе тосыннан келген адамдар бұзуы мүмкін. Сол сәтте ғана біздің не себепті әлеуметтік желіге кіргендігіміз еске түседі. Уақытымызға қарасақ бірнеше сағат алға жылжып кеткен. Бұл оқиғадан соң не жұмыс жасауға, не басқа іспен айналысуға зауқың соқпай мең-зең күйге түсесің. Қаншама уақытты бос өткізген соң ерік-жігер де жоғалады. Соның кесірінен өзінді кінәлі сезінесің. Осылайша, адам үшін ең басты құндылықтың бірі бос әрекеттермен жоғала бастайды.

Адамды жануарлардан жоғары ететін келесі құндылық ар-ұят пен сана. Қазір көпшілік адамның әлеуметтік желідегі ерсі видеоларға еті үйреніп кеткен. Айталық, біреудің ұятты жері ашық қалса да, бір топ адам әлсіздерді бопсаласа, тіпті кішкентай балаларға зәбір көрсететін педофилдер әлеуметтік желіде қаптап жүрсе де еш қамықпаймыз. Керісінше, мұның барлығы бізге әзіл ретінде көрініп, лайық деп тапқан лайкты басып өте шығамыз. Ең өкініштісі, дәл әлеуметтік желідегі видео-суреттерге ұқсас ерсі жағдайлар біздің көз алдымызда өтіп жатса да оған қалыпты жағдай секілді қарайтындығымыз. Көбіне, келеңсіз оқиғалар өз басымызға түскен сәттеесімізді жиып, көзімізді ашуға кеш қалып жатамыз.

Халық назарынан тыс қалып жатқан тағы бір жағдай «Ұрпақ тәрбиесі». Ғаламтор біздің елде алғаш таныла бастағанда әлеуметтік желіге әуес адамдардың басым көпшілігі жасөспірімдер еді. Отбасылық өмірде «балам, телефоныңды таста, тамақ ішеміз», «телефонды қойып, сабақ оқысаңшы қызым» деген секілді ескертулерді жиі байқайтын едік. Алайда, қазіргі мені алаңдататын жағдай дәл солай тыйым салатын ата-аналар жоқтың қасы деуге болады. Баласымен жарыса ойын ойнайтын, әлеуметтік желіден шықпайтын ересектер аз емес. Ең қорқыныштысы, төрт көзіміз түгелдене бас қосатын дастархан басында отбасының асыраушысы әкесінен бастап, кішкене балаларына дейін қолдарына қасықпен қабаттастыра телефон ұстап, тамақтың орнына ғаламтордағы түрлі-түстіні азық еткен әулеттің ертеңгі күні. Отан отбасынан бастау алатынын ескерсек, біздің мемлекетіміздің жағдайы өте мүшкіл екеніне көзіміз жетеді. Тәрбие беретін ересек қоғам бүлінсе, тәлім алатын ұрпақтың ақсағаны емес пе? Бұл да ғаламтор құрсауының ұзын екендігін көрсетпейді ме?

Ғаламтор мәселесі жылдар бойы, қаншама адамды алаңдатқан. Менен кейін де бұл жайлы толғанатын адамдар бола береді. Әлеуметтік желіге тәуелділіктен құтылу үшін телефонды аз қолдануымыз керек немесе шығармашылықпен айналысып ойымызды басқа дүниелермен бөлуіміз керек деген сынды шешу жолдарын ұсынар едім. Алайда бұл жеке адам жүрегімен шын қаламаған соң жай ғана кеңес болып қала береді. Мен бұл мәселені шешу жолы ретінде қоғамды алаңдататын, адамды орынынан түруға, ғаламторды ысырып қойып ұлт мүддесі үшін еңбек етуге жетелейтін дерт қалыптастыруды ұсынар едім. Бәріміз де ауырмай жатып, жанымызға дертіміз батпай жатып орнымыздан қозғалмаймыз ғой. Қалай тісіміз ауыра бастаса тіс дәрігеріне, көзіміз ауырса көз дәрігеріне қарай ағыла бастаймыз. Алайда бізге тән ауыруы емес, жан ауыруы қажет секілді.

Негедертұғымын қолданғанымды түсіндіру барысындаұлт зиялыларын тілге тиек етуді жөн көрдім. Тарихқа көз жүгіртсек біздің қазақ не бір қиындықтарды бастан кешірді, соның бірі аштық. Көз алдында өз жақындарының ашыққаннан құлап, жан тәсілім еткенін көру адам үшін қандай ауыр. Сондай бір Ахмет Байтұрсынұлының басынан кешкен оқиғасын айта кетсем. «Аштық жылдары Ахмет ел ішін аралап жүріп түтін шыққан үйге кіреді. Үйде тамақ әзірлеп жатқан ана мен аш отырған баланы көреді. Ал қазанның ішінде кішкене баланың аяқтары мен

қолдары қайнап жатыр еді. Бір баласын аман алып қалу үшін екіншісін құрбан еткен ананың шарасыз сәтін көру Ахметті қатты дерттендіреді. Әрине, бұған әсер еткен себептің бірі бой көтерер, азамат пен азаматшалардың аздығы еді. Көбісі қоғамның игілігі үшін емес, өз қара бастарын аман алып қалу үшін білім алуға ұмтылмаған еді. Жұртшылықтың дәл осындай деңгейге дейін қорлық көргенін сезінген, ойында еліне деген сүйіспеншілігі бар, көкейінде сәулесі бар адам үшін мұның барлығы өте қайғылықөрініс. Осындай сәттерден бастап ұлт зиялыларының аянбай еңбек етуіне, халықтың көзін ашып қараңғылықтан құтылуға жол сілтеуіне ұмтылысы артты» [3].

Сол себепті де қоғамды дерттендіру керек деп білемін, яғни төртбұрышты кішкене ғана құрылғының құрбаны болмастан, өз дертімен арпалысуы қажет. Адам жанына батқан дерттен айырылмайынша өзін қоярға жер таппайды. Себебі оны алға жетелейтін бір күш бар. Мен әр адамға мейлі үлкен, мейлі жас болсын әлеуметтік желіден де артық дүниелердің бар екендігін ұғындырғым келеді. Бізге, адамдарға миымызды шектейтін кедергілерден арылып, онсыз да қамшының сабындай қысқа өмірімізді әсемірек етіп өткізу маңызды.

Мен болашақ ағылшын тілінің мұғалімі, оқушыларға тәлім беріп, олардың өмірге деген көзқарасының жақсы жаққа өзгеруіне аз да болса септігімді тигізе алатын тұлға ретінде жастардың сапалы білім алуына, ешкімге, ешнәрсеге тәуелді болмастан өз мақсат-мүдделеріне нық қадам басуына, ғаламторды ізгі амалдар үшін пайдалана отырып, елімізді тірелген тығырықтан шығара алатын ұрпақтың қалыптасуына бір пайыз болса да үлесімді қосқым келеді. Ғаламтордың торына байланған халықтың болашағы жайлы сөз қозғаудағы басты мақсатым да ертеңгі ұрпақтың қамы.

Ал сіздер еліміздің ертеңі үшін не істеудесіздер, осы жайлы бір сәт күйбең тіршілікті тоқтатып қойып ойланып көріңіздерші.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ғаламтордың торына түскен тұтқындар. [Электрондық ресурс]. URL: <https://zhardem.kz/news/1449>
2. Интернетке тәуелділік туралы түсінік. [Электрондық ресурс]. URL: <https://medqaz.com>
3. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. [Электрондық ресурс]. URL: <https://tilalemi.kz/article/1081-.html>

ӘОЖ 134.15

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «БАҚЫТҚА ЖЕТУ» ЖАЙЛЫ ТҮСІНДІРМЕЛЕРІ

Бердібек А., мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ainurberdibekova8@gmail.com

Мырзапайызова Г.У., «Философия және саясаттану» кафедрасының магистрі, аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., gu.myrzapajzova@dulaty.kz

Аннотация: мақалада Әл Фарабидің өмірі, шығармашылығы, еңбектері, философиялық ойлары туралы айтылып, бақытқа жету мәселесі бойынша ой толғанады. Адамзаттың өмір сүрудегі әрекеттері, армандарының орындалуы, жүрек тыныштығы, бақытты және сапалы өмір сүруі туралы сөз қозғалады. Адам өмірде белгілі бір жетістікке жетуге, жақсы өмір сүруге тырысады. Кейбір адамдар материалдық жағынан бай болғанмен, олардың көңілінде тыныштық болмай, үнемі бір нәрсе жетіспей тұрады. Ал кейбір жандар материалдық тұрғыдан орташа жағдайда өмір сүргенмен, олардың жүректерінде тыныштық болып, Құдайдың бергеніне шүкір етіп өмір сүреді. Адамның көңілі тыныштық тапқан кезде ғана бақытты сезіне бастайды. Бақытқа жетудің жолдары, амалдары туралы Әл Фарабидің ойларын қарап көрейік!

Кілт сөздер: бақыт, жүрек тыныштығы, бақытқа жеткізетін дүниелер, болашақ.

Сөзімізді Әл-Фарабиден бастасaq. Ойшыл, ғұлама жастайынан білімге, ғылымға қызығып, өз бетінше ізденіп, оқу оқиды. Бар өмірін білім жолында арнап, болашақ ұрпаққа баға жетпес мұраларын қалдырып кеткен. Әл-Фараби тек астрономия, математика ғылымдарымен ғана айналысып қоймай, адамзатқа өмірлік сабақ болар, адасқандарға жол көрсетер бағыт болатын ойларын, шығармаларын да жазып қалдырған. Өзі өмірден көрген, білген, түйгендерін жазып қалдырып, өзінен кейінгі буынға мұра еткен. Әл-Фарабидің қозғаған тақырыптары он ғасыр өтсе де, әлі де актуалды болып келеді. Сол еңбектерінің бірі «Бақытқа жету» кітабы.

Бақыт дегеніміз не? Бұл сұраққа әрадам әртүрлі жауап береді. Біреулер бақытты ақша, атақ, байлық деп ойласа, кейбіреулер денсаулық, тыныштық, отбасы, балалар деп ойлайды.

Біреудікі дұрыс, біреудікі бұрыс деп те айта алмаймыз. Әл-Фарабидің ойынша, адам бойына дарыған төрт түрлі нәрсеге қол жеткізіп, соны дамытып, бір-бірімен байланыстыра алса, осы дүние бақытына жете алар еді. Ол төрт нәрсе теориялық, ойшылдық ізгіліктер, этикалық ізгіліктер, практикалық өнерлер. Теориялық ізгіліктер адамның оқу оқып, білім алып тапқан нәрселері. Ал ойшылдық ізгілік білген, көрген нәрселерін ой елегінен өткізіп, саралап, ой таразысынан өткізу арқылы келеді. Адамның жинаған білімі, тәжірибесі өмірдегі ізгі істерге қолданылса, төрт түрлі ілім бірін бірі толықтырып, соның арқасында кемелденіп бақытқа жетеді. Бақыттың негізгі мәні парасаттылықта.

Менің ойымша, бақыт деген жүректің тыныш болуы. «Жасап жатқан істерің, айналанда болып жатқан нәрселер, қоршаған ортаң ешқандай жайсыздық тудырмай, жүрегің бірқалыпты болса, ешқандай уайым болмаса, бақыт деген осы. Жүрек тыныштығына жету үшін қолда бар нәрсеге шүкір етіп, жете алмай жүрген дүниелер үшін сабыр сақтап, адал еңбек етіп, адал өмір сүру, ешкімге жамандық жасамай, ешкімнен ештеңе күтпей өмір сүру» [1].

Бақытқа жеткізетін дүниелер қандай? Барлығымыз шынайы өмір сүруіміз керекпіз. Алдамай! Біреуді алдамай, және ең бастысы өзімізді алдамай өмір сүруіміз керекпіз. Қазақта бір нәрсе бар, ол ұят болады деген сөз. Ұят болады, ағайын-туыстан ұят болады деп, өзінде жоқ нәрселерді бар қылып көрсету. Кей адамдар бай болып көрінгісі келеді. Кей адамдар білімді болып көрінгісі келеді. Сондай оймен басқаларды алдағандай болғанмен, ең бірінші адам өзін алдайды. Өзі алданғаннан кейін, уақыт өте келе шынайы жағдай болғанда өте шарасыз күйге түсіп, қатты қайғырады. Басқаларға бай, білімді, бақытты көрінгенмен шын мәнінде ондай болмауы өзін өзі жек көрушілікке алып келеді. Адам өз-өзін іштей жеп, жүрек тыныштығы кетеді. Өмірі ішкі ойлармен күресумен өтіп, бақытсыздыққа тіреледі. Сондықтан, ешкімді алдамай, көзбаяушылық жасамай, адам қалай бар солай көріну керек. Шынайылық қашан да жоғары бағаланады. Сөз бен де, іспен де шынайылық көрсете білген адам өзгелердің алдында жоғары құрметке ие болады. Адамдар жақсы қарым-қатынас жасайды. Өзінде жоқ нәрсені біреуден сұрау, көмек сұрау ұят емес. Адамдардың барлығы бір-біріне көмек көрсету арқылы, қолдау көрсету арқылы бір-біріне бауырмалдық қасиеттері артып, көңілдері орнығады. Жанында қолдайтын адамдар бар да, үнемі жаныңнан табылса жүрек те тынышталып, бақыттың бір бөлшегі болады.

Бақытқа жеткізетін нәрсенің бірі ол арман. Арманы жоқ адам-қанаты жоқ құспен тең дейді ғой. «Жапонияда бір психологқа бір адам келіпті. Мен өмірден шаршадым, өмірімнің мәні жоқ, өз орнымды таппадым, белгілі бір жетістікке жетпедім, мен жолы болмаған адаммын деп, өз жағдайын айтыпты. Сонда әлгі психолог, сізді өз-өзіңізге қол жұмсауыңызға не кедергі болып жүр, -деп сұрақ қояды. Сонда әлгі адам өзінің армандары туралы, қол жеткізгісі келетін нәрселері туралы, істеп жатқан жоспарлары туралы айтып беріп, психологқа рахмет айтып, кетіп қалыпты. Бұл жерде түсінетініміз, өмір сүруге себеп болатын бірден бір нәрсе армандау. Арман жолында жүріп, біз көптеген ерліктерге барамыз, өмірлік тәжірибе жасаймыз, өмірлік жарымызды табамыз, және де ең бастысы біз өмірдегі бақытқа қол жеткіземіз. Армандарымызға жете алмауымыз мүмкін, бірақ арман жолында жасаған істеріміз бен жолықтырған жандар жылы естеліктермен, әсерлермен бақыт сыйлайды» [2].

Қазіргі кезде адамға бақыт сыйлайтын нәрсе деп жақсы жұмысты айта аламыз. Ақшасы жақсы жұмыс болса, уайым-қайғысыз тыныш өмір сүруге болады. Бірақ, қандай жағдай болмасын, өзіміз жақсы көретін, жанымызға рахат сыйлайтын жұмысты таңдасақ, одан келетін ақша аз болса да, оның берекесі болады. Жапонияда өткен ғасырда Миядзаки деген атақты суретші өмір сүрген. Ол өмірінің соңына дейін сурет салуын тоқтатпаған. Тіпті, зейнетке шықса да, жұмыс орнында сурет салып отыратын болған. Сұраған адамдарға мен ақша табу үшін сурет салмаймын, мен ішімде болып жатқан нәрселерді, сыртқа шығара алмайтын сезімдерімді суретке түсіремін, соның арқасында мен шер тарқатамын, уайымнан, қайғыдан, жаман ойлардан арылып, жеңілдеп қаламын деп жауап берген. Осыған байланысты Жапондарда бір мақал пайда болған: Өзін жақсы көретін жұмысты істе, сол кезде өмірбаки жұмыс істемейсің.

«Құдай бізді жаратқан кезде, құлшылық үшін жаратқан. Адам атаны жерге жіберетін кезде, құлшылық қыл, жердегі өсімдіктер, табиғат сенің көңіліңді аулау үшін, шаршаған кезде соларға қарап демалуың үшін, ал жануарлар саған тамақ, киім үшін. Жердегі барлық нәрсе саған рахат сыйлайды. Сенің міндетің құлшылық жасау, -деп Алла Тағала айтқан екен. Бүгінгі күні біздің қателегіміз, құлшылықты екінші орынға қойып, жердегі нәрселерді бірінші орынға қоюымыз. Біз үшін рахат сыйлауы керек нәрселерді міндетімізге айналдырып, құр бекерге өзімізді қинап жүрміз. Нағыз бақыт сәждеде демекші, дүниелік нәрселерді екінші орынға қойғанда ғана бақытқа жете алар едік» [3].

Бейсен Құранбек ағамыз айтқан екен: таңертең ауырмай тұрғанның өзі жарты бақыт. Денсаулық адам үшін өте маңызды. Денсаулық болмаса қалған дүниенің барлығы қуаныш

сыйламайды. Адамға берілген ең үлкен аманат денсаулық деп ойлаймын. Денсаулықты сақтау, оны нығайту адамдардың өз қолында. Дұрыс тамақтану, дұрыс ұйықтау, салауатты өмір салтын сақтану денсаулықты айтарлықтай жақсартады. Халел Досмұхамедов атамыз денсаулық жайында көптеген еңбектер жазып қалдырған. Соның көрсеткен әдістерін қолдансақ, денсаулығымыз жақсарып, ауру-сырқаудан аман болар едік. Адам тойып тамақ ішпесе, жақсы ұйықтаса, дене жаттығуларын жасаса адам бойында бақыт гормондары бөлінеді. Ол гормондар адам жүрегін тыныштандырады. Адам өзін жақсы көре бастайды. Адам өзін жақсы көрсе, тұла бойы махаббатқа толып тұрса, басқаларға да әсер етеді. Басқаларға да мейірімділікпен қарайды. Осы нәрселердің барлығы адам өмірін бақытқа толтырады.

«Адамдарды бақытқа жеткізетін тағы бір нәрсе-еркіндік. Адам еркін болмаса, тортағы құс сияқты сезініп, көңілі құлазиды. Еркіндік дегеніміз не? Еркіндік өзгелердің не ойлайтыны туралы қорқыныштың болмауы, таңдау жасай білу, ата-ананың ықпалында қалып қоймау, сөз еркіндігі, ой еркіндігі. Ойлаған нәрсеге жете алмау, қалаған нәрсесін жасай алмау адамды терең түнекке батырады» [4].

Өзін өзгелерден кем санап, жолы болмайтын сорлы деп ойлап, өмірі қайғырумен өтеді. Кейбір адамдардың ойы еркін болады. Оның ешқандай мүмкіндігі болмаса да, еркіндік арқылы біраз дүниелер жасай алады. Бүгінгі күнгі көп адамның кемшілігі, ой еркіндігінің болмауы. Шекара тек миымызда. Алашорда зиялылары түрмеде отырып, кітаптар жазған, қазақ елі үшін өте маңызды дүниелерді жасаған, ал біз бостандықта жүрсек те ештеңе жасай алмай жатырмыз. Адамның тәні емес, жаны бостандықта болса сол жеткілікті. Біреу не ойлайды, біреу күледі ғой деген ойлар көп адамды жіпсіз байлап қойып жатыр. Байланған адам арманына, мақсатына ешқандай қадам жасай алмай, түбінде ештеңеге қол жеткізбей қалады. Солай өмірі бақытсыздықпен өтеді.

Барлық адам болашағын ойлайды. Болашақта жақсы өмір сүру үшін бүгінгі күні еңбек етеді. Ертеңін ойлап армандайды, мақсат құрады, жұмыс істейді. Көп адамның қателігі сол, ертеңді ойлап бүгінгі күнді өткізіп алады. Құдай бізге есептеп өмір берді. Ол өмірдің қашан бітетінін біз білмейміз. Әйтеуір бір күні кетеміз, мүмкін ертең, мүмкін бір аптадан кейін, мүмкін елу жылдан кейін. Сол себепті, өткен күн тарих, келер күн жұмбақ демекші, дәл қазіргі сәтпен өмір сүру керек. Бүгінгі күнді жақсы өткізу керек. Бірақ, ертеңгі күні бүгінгі күннің зардабын тартпау керек. Бүгін істеген істеріміз ертеңгі күні тірі болсақ, зиянын тигізбеу керек. Күнді дұрыс жоспарлай алу керек. Дәл қазіргі сәтте жасағымыз келген нәрсені жасауымыз керек. Ертеңгі күнге де арнап уақыт бөлу керек. Барлығы өз қолымызда. Болашақта бақытты боламыз деп жүріп, дәл қазіргі сәтті бақытсыз өткізбейік:

Атақты мәңгі десең қателескенің,
Ақшамен аталаспа едің?
Мәңгі дос ағайыны, қатар өскенің,
Байлықты бақыт десең адасып жүрсің,
Тезекке таласып жүрсің,
Әр адам әр адамның бағасын білсін
Кешікпе сағатыңнан,
Алтынмен жалатылған,
Мәңгілік ештеңе жоқ,
Ешкім жоқ дара туған,
Бәріміз пенделерміз
Уақытша жаратылған!

Әдебиеттер тізімі:

1. Әл-Фараби / А. Кобжов. –Алматы, 2001.
2. Философиялық трактаттар / Әл-Фараби. –Алматы, 2003. – 446 с.
3. Әлеуметтік-этикалық трактаттар / Әл-Фараби. –Алматы, 1998.
4. Логические трактаты / Аль-Фараби. –Алматы, 1999.

ӘОЖ 336. 71

ХАЛЫҚ ҚАРЖЫСЫНДАҒЫ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ТӨЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шоқпаров Е., 6B04117 - «Қаржы» ББ, 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., sarsenbaev060489@gmail.com

Молдабекова А.Ш., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ash.moldabekova@dulaty.kz

Аннотация: Мақалада жеке тұлғаларға белгілі бір уақыт кезеңінде, жұмысқа қабілетсіздігінде, ата –анасынан айрылғанда, арнайы қызмет атқарған кезеңіне, заңда көзделген тәртіппен тұрақты түрде берілетін қаржылай төлемдер туралы мәселелері қарастырылады.

Кілттік сөздер: Зейнетақы, міндетті зейнетақы жарналары, ерікті зейнетақы жарналары, салымшы, зейнетақы қорларын төлеу, әлеуметтік жеке код, зейнетақы активтері және т.б.

Мемлекетімізде 1998 жылдан бастап, әркім өзінің жеке зейнет қорын жеке табыстарынан жасауға мүмкіншілік жасала бастады. Осылайша кәрілік жеткен уақытта қаражат қорымен қамтамасыз ету салмағы, әркімнің әділетті зейнет қоры жинақталуына байланысты шешілді. Зейнетақы қорына жиналымдар әрқашанда әділетті зейнет қор жинақтауына байланысты шешілді. Зейнетақы қорына жиналымдар әрқашанда қорланып қаражаттануы тиіс болғанымен, оның түбегейлі мақсатты зейнеткерліктегі халықтың тұтыну шығынын қамтамасыз ету [1].

Мемлекетіміздің жинақтаушы зейнетақы жүйесіндегі жалпы қатысушыларының бір – бірімен өзара байланыс сызбасы берілген:

1-бейнеде. Мемлекетіміздің жинақтаушы зейнетақы жүйесіндегі жалпы қатысушыларының өзара байланысы

Зейнетақы қорының мақсаты – зейнеткерлікті қаржыландыру. Зейнетақы қорының міндеті – экономиканың инвестициялық сұраныстарын қанағаттандырып, зейнеткерлікті өсім құнында қаржыландыру.

Зейнетақы қорының қызметі - зейнеткерліктегі күтілетін мұқтаждықтарды қаржымен қамтамасыз ету қажеттіліктері.

2-бейне. Мемлекетіміздегі зейнетақы қорына төлем жасау көздері

Бастапқыда, елімізде көп жүйелі зейнетақы қоры жұмыс атқарған [2].

- еліміздің орталық қор ресурстары есебінен зейнетақы төлемдерін қамтиды.
- еңбек ететін қызметкерлер мен жұмысшылардың жалақы қорынан 10% нақты зейнетақы төлемдерінен;
- жұмыс беретін қызметкерлер зиянды жұмысқа байланысты еңбек ететін жұмысшылардың табысынан 5% көлеміндегі міндетті кәсіптік зейнетақы төлемдерінен.
- тәуелсіз зейнетақы төлемдері есебінен жүргізетін тәуелсіз жинақтаушы жүйе.

Зейнетақы қорының көзі – еңбек табыстарын (қаржылардан) қаражаттау арқылы қаражат қорын жинап, оны субъектілік экономика жүйелеріне пайдалануға орналастырудағы қаражаттану.

Зейнетақы қордың ерекшелігі – жылдар бойы зейнеттік жасқа жеткенше қаражат қор жинау мүмкіншілігін тудыру арқылы зейнеттікті қаражаттандыруы. Зейнет уақытысы келіп жеткен кезде, әркімнің зейнет қорынағы үлес мөлшері әр түрлі болғандықтан, одан қайтарылымы әр түрлі дәрежеде. Зейнет қорындағы әркімнің үлестік мөлшері әр түрлі болуы еңбекақы мөлшеріне тікелей айланысты. Зейнет қорының қорлану мөлшеріне байланысты жә»не ондағы әркімнің үлестестігілігінде қорлануы да әр түрлі

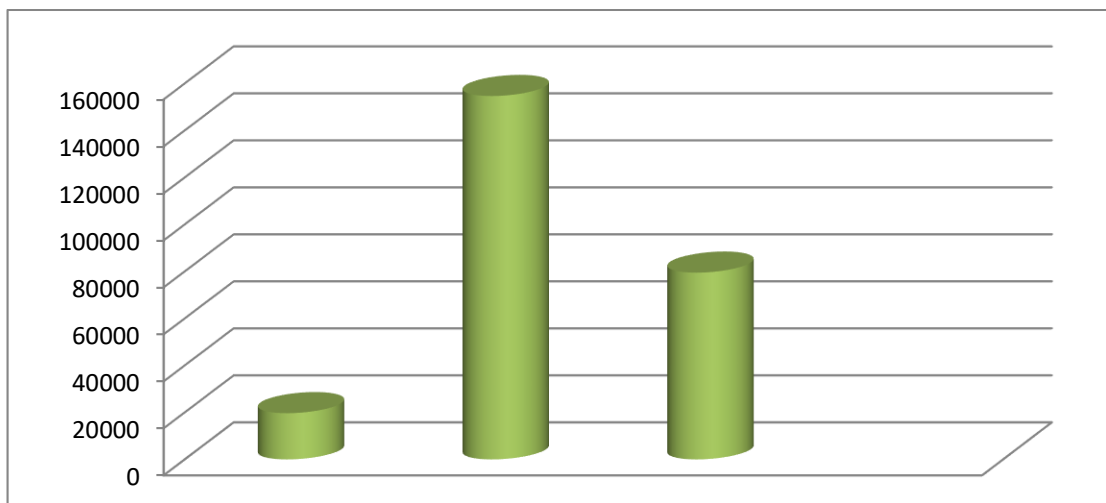
Жалпы аралық жүйелері ескерілген жиынтық зейнетақы келесідегідей түрде болады:

3-бейне. Халықтың өсіміне байланысты жаңғырудың жүйесі

Зейнетақы қорының қорлану көздері – субъектілік экономикаға орналастыру. Зейнетқорына қаражаттаудан қаражаттану (қаржылану) ұзақ мерзімдегі үдеріс. Зейнет қорына қаражаттау түрлері:

- зейнетқорына сақтандыру салымы;
- зейнеттік жасқа жету салымы.

1-кескін. «Мемлекеттік жинақтаушы зейнетақы қоры» АҚ-ң қаражат ресурстары

Қаржыгерліктің міндеттері – өздерінің қаржы – қаражат қатынастарын нарық талабындағы заңдарға сәйкес меңгере отырып, құқықтың тәуелсіз егелік негізде басқаруды ұйымдастыру қабілеттілігі.

Халықтың зейнетақы қорындағы қаржыгерлік қатынастарындағы қабілеттілігі:

- қаржыгерліктің әрқашанда қаржылауды қамтамасыздандыру қабілетін анықтауы;
- орналастыру (қаражаттау) қабілеттілігінен қаражаттануына байланысты қаржылану қабілеттілігінің артуы.

Зейнетақы қорындағы қаржыгерлік қатынастарындағы қабілеттілігінің мақсаттары:

- ағымдағы зейнетақы қорындағы қаржыгерлік қатынастардың қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсаттары;
- алдағы зейнетақы қорындағы қаржыгерлік қатынастарындағы қабілеттілігінің мақсаттары;
- болашақтағы зейнетақы қорындағы қаржыгерлік қатынастардың мұқтаждық мақсаттары.

Ағымдағы зейнетақы қорының қаражаттық қатынастардың қажеттілік мақсаттары - күнделікті шығындарды қамтамасыз ету мүмкіншіліктері болса, алдағы қаржыгерлік мақсаттары - оны бағыттауды құру арқылы белгіленеді. Болашақтағы қаржыгерлік зейнетақы қорының мұқтаждықтары - бағдар мен болжам негіздерінде анықталынады.

Зейнеткерлік жасқа жеткенде адамдардың өмір сүру жағжайы - қаржыгерлік мүмкіншіліктерінің әлеуметтік шығындарын қанағаттандырудағы кәсіби сауаттылықтың өсімі мен қосымша құйында капиталды табыстануды жасау арқылы болашақты қамтамасыз ету мүмкіншілігіне байланысты.

Еліміздің жинақтаушы зейнетақы қоры өз меншігіндегі ресурстарды қалыптастырады. Ол қаражаттардың активтерінің бағасынан міндеттемелерін азайтқанға тең.

Зейнетақы активтері – мемлекетіміздің заңымен бекітілген зейнетақы жарналары мен аударымдарынан, тағы да басқа жинақтаушы зейнетақы қорларынан алынатын қорларды қамтамасыз етуге жүзеге асыруға арналған қаражат, құнды қағаздар, басқа да қаражат құралдары [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Құлшыбаев С., Мельников В.Д. «Қаржы негіздері»: Оқулық. – Алматы, ЛЕМ 2009-670 бет.
2. Әуелбаев Сәтекбай, Халықтың қаржы капиталы туралы оқулық зерттелімінің монографиясы: Оқулық.- Алматы: «Центр оперативной полиграфия», 2016. – 525 б.
3. Нұрымов А.А., Бұлақбай Ж.М, Қаржы: Оқулық.- Астана: «Мастер По ЖСШ», 2014. – 309 б.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НОВОЙ ПЕНСИОННОЙ РЕФОРМЫ В КАЗАХСТАНЕ

Байдильдаева Д., студентка 3 курса специальности «Финансы», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, baydildayeva.d.2003@mail.ru

Рябова Н.Н., магистр экономики, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, nn.ryabova@dulaty.kz

Аннотация: в статье рассмотрены причины перехода к накопительной пенсионной системы, причины ее дальнейших реформ и изменений.

Ключевые слова: реформа, пенсионная система, обязательные пенсионные взносы, вкладчики, пенсия.

Возникновение необходимости реформирования пенсионной системы происходило в стране не раз и происходит до сих пор.

Причины реформирования пенсионной системы РК возникали по мере появления кризисных обстоятельств в стране. Первой причиной реформ явилось остановка работы многих предприятий, в результате распада советского союза, вследствие разрыва экономических отношений советских предприятий, рост невыплат заработных плат, пенсий, дефицит и рост цен на товары, гиперинфляция. Солидарная пенсионная система больше не смогла в условиях кризиса экономики обеспечивать граждан пенсионного возраста пенсиями. В этот период повысился уровень бедности населения, в том числе пенсионеров, в результате несвоевременных выплат пенсий.

С 1998 года внедрена накопительная пенсионная система, основанная на обязательных отчислениях граждан от заработной платы. Реформа привела к созданию частных пенсионных фондов, для наличия выбора вкладчиками своего пенсионного фонда. Однако, вложение пенсионных активов в рискованные инвестиции, стали приводить к потерям вкладов и убыткам пенсионных фондов. Это привело к рассмотрению вопроса о модернизации пенсионной системы.

Рисунок 1. Причины пенсионной реформы

Учитывая все причины необходимости реформы, особенно демографические, приступили к модернизации.

В 2013 году произошла реформа по сведению всех частных пенсионных фондов в единый накопительный пенсионный фонд. С октября 2013 года началась передача активов из частных фондов в ЕНПФ.

Главными причинами реформирования пенсионной системы на сегодня являются причины старения населения, низкая рождаемость, низкое участие самозанятых граждан, низкая доходность пенсионных накоплений привела к изменениям по совершенствованию гарантий для пенсионеров и обеспечению перехода от базовой пенсионной выплаты к гарантированной пенсии с 2028 года. Планируется взаимодействие всех участников пенсионной системы работника, работодателя, государства.

Возраст выхода на пенсию с 2001 года был установлен для мужчин 63 года и для женщин 58 лет. С 2018 года возраст выхода на пенсию реформирован в сторону увеличения. Рост уровня

пенсионного возраста, связан с возникшим в перспективе риском нехватки средств бюджета на выплату пенсий.

Возраст выхода на пенсию у женщин с января 2018 года возрос на полгода, а значит с 58,5 лет. Возраст выхода мужчин остался на прежнем уровне с 63 лет.

«Однако в связи влиянием пандемии на экономику государства, снижения здоровья граждан, в 2022 г. было принято решение о установлении пенсионного возраста для женщин с 2023 года на уровне 61 года до 2028 года» [1]. В этой связи, соответственно были изменения в возрасте получения пенсионного аннуитета, его утвердили на уровне 53 лет.

Таблица 1.

Количество женщин, вышедших на пенсию в возрасте 61 года

Годы	Возраст, лет		Год рождения		Численность, чел.	
	установлено	реформа	установлено	реформа	установлено	реформа
2023	61	61	с 1.01.-31.12.1962г.	с 1.01.-31.12.1962г	109512	109512
2024	61,5	61	с 1.01.-30.06.1963г.	с 1.01.-31.12.1963г	54470	108939
2025	62	61	с 1.07.-31.12.1963г	с 1.01.-31.12.1964г	54470	105803
2026	62,5	61	с 1.01.-30.06.1964г	с 1.01.-31.12.1965г	52902	105975
2027	63	61	с 1.07.-31.12.1964г	с 1.01.-31.12.1966г	52902	106034

На основании прогнозных расчетов, в результате реформы ограничения на 5 лет до 2027 года пенсионного возраста женщин, выйти на пенсию смогут в возрасте 61 года 536263 женщины, а ранее было подсчитано 324254 женщин.

Реформы наблюдаются после Послания президента, в котором он сообщает: «довести минимальную базовую ставку пенсии до 70% от прожиточного минимума, а максимальную - до 120%» [2]. Это связано с возникновением риска роста бедности среди пожилого населения.

В результате были разработаны меры для повышения размера базы начисления пенсии. Начисление пенсий производится в РК по нескольким направлениям: солидарной и накопительной системе на основе пенсионных отчислений работника.

«Пенсионные накопления могут состоять из обязательных пенсионных взносов (ОПВ), обязательных профессиональных пенсионных взносов (ОППВ) и добровольных пенсионных взносов (ДПВ), инвестиционного дохода, пени и иных поступлений» [3].

Рисунок 2. Пенсионная система РК

Выплаты из государственного бюджета проводятся по солидарной пенсии и из ЕНПФ по накопительной системе начисления пенсии.

В результате пересмотра и установления минимальной базовой пенсии с 54% до 70% до 2027 года сумма пенсии тогда будет увеличена на 51%. Прожиточный максимальный минимум будет составлять 120 %.

Также введен рост количества используемых МРП при начислении суммы пенсии до 55МРП. Тогда к 2025году сумма пенсии сможет возрасти до 51%. От прежнего ее уровня. По прогнозным расчетам пенсия может достигнуть 138 тысяч тенге.

С 2023 года на 2024 год перенесены были сроки внедрения ОПВР. С 2024 года они планируются поэтапно вводиться согласно разбивке с 2024года 1,5%, с 2025г. - 2,5%, в 2026г - 3,5%, 2027г -4,5%, до 5% в 2028году.

«Еще одной реформой явилось введение минимальной базовой пенсии гражданам, нигде не работавшим или имеющим стаж менее 10 лет в размере 60% от прожиточного минимума, утвержденного на каждый год» [4].

Наблюдались реформы по разрешению использования своих пенсионных накоплений на установленные законом цели, но при условии достижения сумм накоплений пороговых значений. На 2023год возрос порог достаточности составил в разрезе возрастов: 30 лет - 4580 тыс. тг; 40 лет - 6100 тыс.тг; 50 лет -7860 тыс.тг.

На текущий момент, «по состоянию на 1 ноября 2023г., количество вкладчиков составило 12092820 счетов, с общей суммой накопления 17211707280 тыс.тг» [5].

Таблица 2.

Показатели пенсионных накоплений на 1 ноября 2023г.

	Показатели	ОПВ 10%	ОППВ 5%	ДПВ	Всего
1.	Количество ИПС, ед.	11068991	633188	390641	12092820
2.	Сумма пенсионных накоплений(тыс.тг.)	16656969142	549750196	4987942	17211707280
Примечание: составлено автором.					

Объем пенсионных накоплений на 1 ноября составил 17,2 трлн.тг. в том числе за счет ОПВ 16,7 трлн.тг., за счет ОППВ - 549,8 млрд.тг., по ДПВ составила 4,98 млрд.тг.

Накопленный объем пенсионных накоплений может быть снят вкладчиком на установленные цели, но при условии наличия порога достаточности у вкладчика.

Таким образом, в результате сложившихся причин проведения необходимых преобразований в пенсионной системе в солидарной и накопительной компонентах, были внесены поправки и изменения в законодательные акты, с учетом утвержденных, показателей республиканского бюджета с целью снижения возникших рисков.

Список литературы:

1. Поправки к закону «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам государственной молодежной политики и социального обеспечения».
2. Послание главы государства К.К. Токаева народу Казахстана «Справедливое Государство. Единая нация. Благополучное общество» от 1.09.2022г.
3. Закон «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2023 г.).
4. Социальный Кодекс Республики Казахстан от 20 апреля 2023 года № 224-VII ЗРК.
5. Отчет об объемах пенсионных накоплений и количестве индивидуальных пенсионных счетов 2023г. ЕНПФ.

УДК 338.48 (574)

МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ СОБЫТИЙНОГО ТУРИЗМА В ЖАМБЫЛСКОЙ ОБЛАСТИ

Хорешко К., студентка 3 курса специальности «Ресторанное дело и гостиничный бизнес»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,
kamillatalipova13@gmail.com

Берік Ә., студентка 3 курса специальности «Ресторанное дело и гостиничный бизнес»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, adema.berik@mail.ru
Наурызбаева А.А., к.э.н., и.о. доцента кафедры «Туризм и сервис», Таразский региональный
университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, aa.nauryzbayeva@dulaty.kz

Аннотация: в данной статье рассматриваются важность и перспективы развития событийного туризма через флористические мероприятия, которые способствуют укреплению регионального имиджа. Несомненно, приоритетными задачами являются создание и продвижение уникальных флористических событий, способных привлечь внимание туристов и подчеркнуть богатство природы региона. В ходе исследования были выявлены эффективные

механизмы развития событийного туризма с фокусом на флористике в Жамбылской области, подчеркивая важность интеграции местных ресурсов и создание уникальных маршрутов, способствующих привлечению туристов и раскрытию потенциала региона. Жамбылская область имеет большие перспективы реализации событийного туризма с использованием флористических элементов, что способствует разнообразию туристического опыта и укреплению имиджа региона.

Ключевые слова: флористика, событийный туризм, фестиваль, региональный имидж, мастер-классы, культурные события, туристы, природа, выставки, механизмы.

К сожалению, событийный туризм в Жамбылской области развит не так хорошо, как хотелось бы. Для сравнения, «в Акмолинской и Алматинской областях ежемесячно проводится большое количество фестивалей, концертов, выставок, соревнований. А жители и гости Жамбылской области, в том числе г. Тараз, довольствуются подобными мероприятиями примерно 2-3 раза в год. Тем не менее, они хотят видеть больше интересных, современных и познавательных мероприятий, им нужны незабываемые эмоции» [1].

Одним из вариантов решения данной проблемы является реализация флористического туризма в Жамбылской области. Удивительно, но в Жамбылской области очень хорошо развита флористика! Рассмотрим это на примере г. Тараз. На территории всего города находится более 100 бутиков, магазинов и студий, которые занимаются коммерческой флористикой. Ежемесячно один такой магазин продает около 750-900 букетов и цветочных композиций. Это говорит о том, что в городе есть много обученных флористов, профессионалов своего дела с эстетическим восприятием, а также есть очень много людей, которые, будучи всесторонне развитыми, имеют представление о цветах.

«Жамбылская область, вложенная в сердце Казахстана, удивляет своим гармоничным сочетанием природы и культурного наследия. Благодаря выгодному географическому положению, область предлагает разнообразные ландшафты, уникальную флору и фауну. Следовательно, флористика может стать ключевым элементом событийного туризма в Жамбылской области» [2].

Первым механизмом реализации событийного туризма становятся ежегодные фестивали цветов. Организация фестивалей, посвященных определенным цветам или сортам цветов, несет познавательную и развлекательную функции. Действительно, туристам важно увидеть или узнать что-то новое, познавательное и интересное для своего мировоззрения. Например, известно, что в мире существует более 25000 сортов роз. Не трудно представить, как участие в фестивале роз может стать уникальным опытом для туристов, предоставляя им возможность не только насладиться красотой разнообразных сортов, но и углубить свои знания о мире растений. Такие мероприятия также способствуют сохранению культурного наследия, подчеркивая значение разнообразия природы и её влияние на различные аспекты жизни.

«Создание цветочных коридоров и экологических троп, оформленных яркими и красочными цветами, становится удивительным механизмом, объединяющим флористику и природу. Такие маршруты привлекут туристов, погружая их в уникальное визуальное и ароматическое восприятие природы. Цветочные коридоры создают атмосферу волшебства и красоты, предоставляя возможность не только наслаждаться окружающей природой, но и взаимодействовать с ней. Это также способствует развитию экологического сознания, поскольку посетители становятся ближе к природе, осознавая важность её сохранения и ухода за ней. Более того, эти цветочные коридоры и тропы предоставляют уникальные возможности для туристов создавать красочные и запоминающиеся фотографии. Места, где флора сочетается с естественным светом, создают идеальные условия для творчества и оформления красивых кадров. Эти чудные фотозоны привлекут не только любителей фотографии, но и социальных медиа-энтузиастов, готовых поделиться впечатлениями с широкой аудиторией. Тем самым, цветочные тропы станут не только местом для удовольствия от природы, но и вдохновляющим полем для творчества, создания креативных и памятных фотографий» [3].

Организация мастер-классов по флористике для туристов предоставляет уникальную возможность погрузиться в мир творчества с использованием цветов. Гости фестивалей могут не только наслаждаться красотой цветов, но и участвовать в мастер-классах, где смогут научиться создавать собственные цветочные композиции, раскрывая свой творческий потенциал и развивая навыки флористики. Эти мастер-классы не только предоставляют туристам уникальный опыт в создании цветочных произведений и расширении знаний в области флористики, но и создают атмосферу взаимодействия и обмена опытом. Участники

имеют возможность работать с разнообразными видами цветов, экспериментировать с композициями и получать ценные советы от опытных инструкторов. Цветочные мастер-классы становятся не просто занятием, но и способом обогатить свой творческий потенциал, а также установить новые связи с единомышленниками в приятной и вдохновляющей атмосфере фестивалей цветов.

Вовлечение местных флористов в организацию событийного туризма – это не только поддержка для них, но и возможность представить уникальные местные творческие подходы к флористике. Это стимулирует развитие местной экономики и создает платформу для обмена опытом между специалистами. В конечном итоге, вовлечение местных флористов в организацию событийного туризма способствует сохранению и продвижению традиций цветочного искусства, делая каждый фестиваль уникальным и неповторимым, а также способствуя разнообразию и креативности в цветочных композициях.

Культурные события, вплетенные во флористический контекст, позволяют гостям окунуться в мир традиций и обычаев, привлекают внимание не только любителей природы и цветов, но и опытных туристов. Также развитие событийного туризма в этом русле принесет экономическую динамику в область. С ростом туристического потока развивается инфраструктура: от отелей до ресторанов, поддерживая новый спрос. Развитие туризма становится стимулом для предпринимательства и создает рабочие места, повышает общее благосостояние региона.

Событийный туризм также обогащает социокультурную среду области. Встречи туристов с местными жителями, обмен опытом и традициями приводят к укреплению культурных связей и взаимопонимания между различными сообществами. Этот обмен не только способствует сохранению традиций, но и позволяет местным жителям увидеть свой регион с новой перспективы, через глаза посетителей. В результате, событийный туризм становится мостом между культурами, способствуя культурному разнообразию и взаимопониманию. А взаимодействие, в свою очередь, формирует открытый и гостеприимный облик региона, который приветствует разнообразие и ценит свое культурное наследие.

Список литературы:

1. Туризм и гостеприимство в Республике Казахстан: состояние и перспективы развития / А. К. Акаева. – М.: Вестник Евразийской науки, 2022. № 14(3). – С. 92.
2. Перспективы развития событийного туризма в Жамбылской области / О. К. Ким, Б.С. Абишев. – М.: Евразийский союз ученых, 2021. № 1(69). С. 116-118.
3. Развитие событийного туризма в Жамбылской области / А.Ж. Султанова. – А.: Вестник КазНУ им. аль-Фараби, 2022. № 10(1). С. 174-180.

ӨОЖ 338.436.33:331

ФЕРМЕРЛІК ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУДЫҢ МӘСЕЛЕСІ МЕН ЖОЛДАРЫ

Мұрат С., 6В04118-Бизнес экономикасы мамандығының 2 курс студенті,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Амалбекова Г.Е., қауымдастырылған профессор м.а., экономика ғылымдарының кандидаты,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ge.amalbekova@dulaty.kz

Түйіндеме. Зерттеудің мақсаты - тиімді фермерлік экономиканы дамыту, құбылмалы жаһандық нарықтарға және климаттың өзгеруінің теріс әсерлеріне ден қою үшін фермерлер мен мемлекеттік органдар арасында нақты әрекеттер мен қажетті үйлестіруді ұсыну. Ол үшін зерттеуде қазіргі жағдайда әлемнің кей елдерінде тиімді фермерлік шаруашылықтарды құру тәжірибесінің дәлелдері келтірілген. Әлем елдеріндегі шаруа қожалықтарының даму тәжірибесін объективті бағалап, осыдан қажетті ұсыныстар жасау зерттеу міндеті ретінде қойылған. Зерттеу нәтижелері - қазіргі заманғы фермерлік экономиканы дамытудың негізгі бағыттары: ауыл шаруашылығы кооперативтерінің рөлін күшейту, сатып алу, жабдықтау және маркетинг құрылымдарын құруды ынталандыру, несиелік кооперацияны дамыту, шаруа қожалықтарының жаһандық өндіру-өткізу тізбегіне қосылуын қолдау және ауыл шаруашылығында цифрлық трансформацияны жүзеге асыру.

Негізгі сөздер: мемлекеттік қолдау, дамыған елдер тәжірибесі, фермерлік экономика, фермерлік шаруашылық, әлемдік нарықтар, ауыл шаруашылығын дамыту, ауыл шаруашылығы.

Бүгінде фермерлік шаруашылықтың дамуы жаңа дәуірді бастан кешіруде. Ауыл шаруашылығының экономикалық дамуында көптеген жетістіктер болғанымен, қазіргі фермерлік шаруашылықтың үлгісі көптеген проблемаларды көрсетеді, ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі азық-түлік қауіпсіздігі мен сапасы, саны, шығу тегі сияқты көптеген аспектілер бойынша әлі де төмен. Климаттың өзгеруінің қолайсыз әсерлері ішкі шектеулер мен экономикалық әлсіздіктермен үйлеседі. Бір жағынан, фермерлік шаруашылықты дамыту өнімділікті арттырады, фермерлердің табысын арттырады, екінші жағынан, интенсивті шаруашылықтың жоғары мамандандырылған салаларын қалыптастырады, жұмысбастылықты арттырады, ауыл шаруашылығы мен ауыл экономикасының өсуіне ықпал етеді.

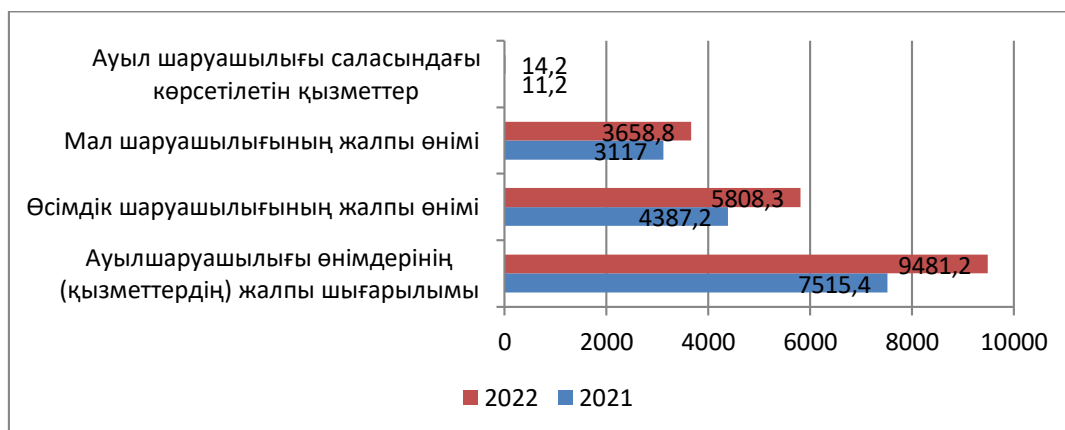
Шетелдік тәжірибеде фермаларды құрудың екі жолы бар: американдық және еуропалық. Американдық даму жолы ең ежелгі және ол отарлау нәтижесінде пайда болды. Американдық даму жолында Жаңа Зеландия, Канада, АҚШ, Австралия фермалары құрылды, бұл шаруашылықтар қазіргі уақытта әлемдік нарықта көшбасшы болып табылады. Еуропалық шаруашылықтар ауыл шаруашылығында капитализмнің даму жолында (ауыл шаруашылығына инвестиция салу, капиталды жинақтау, өндірісті ұлғайту) қалыптасты [1, 506.]

Отандық және шетелдік авторлардың әдебиеттерін зерттеу АҚШ, Канада, Швеция, Дания, Жапониядағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі бөлігі отбасылық шаруашылықтарда өндірілетінін көрсетеді. Дамыған капиталистік елдердегі ауыл шаруашылығы ұйымдық нысандарының алуандығымен сипатталады. Олар әртүрлі көлемдегі және маманданған кәсіпорындар: отбасылық, біріккен қожалықтар және ауылшаруашылық корпорациялары жемісті жұмыс істейді [2, 846.; 3, 346]. Канададағы шаруа қожалықтарының көпшілігі отбасылық болып табылады.

Голландиядағы ауыл шаруашылығы әлемдегі ең дамығандардың бірі. Голландиялық фермерлердің өнімі итальяндық фермерлерден бес есе және американдық фермерлерден бір жарым есе көп. Голландияда фермерлердің озық технологияларды енгізуіне ықпал ететін, фермерлерді жеммен, тұқыммен, тыңайтқыштармен, техникамен қамтамасыз ететін кооперация дамыған [4, 55–566.].

Данияда ауыл шаруашылығы жоғары деңгейде жұмыс істейді. Бар болғаны 5 миллион халқы бар Дания фермерлері он бес миллионнан астам адамды тамақтандырады. Дания мемлекеті мал басы мен жер көлемі арасындағы арақатынастың сақталуын қатаң қадағалайды [4, 576.]. Данияда экология заңдылықтарын ескере отырып, фермерлік шаруашылықтың экономикалық тиімділігін арттыруға бағытталған көптеген консультативтік орталықтар бар. Кеңес беру қызметінің 10%-ын мемлекет төлейді, ал қалған 90 пайызын шаруаның өзі төлейді. Жүз жылдан астам уақыттан бері Данияда фермерлерге айтарлықтай көмек көрсететін өңдеуші, жабдықтаушы, маркетингтік және сервистік кооперативтер жұмыс істейді [1, 586.].

Қазақстандық фермерлердің жағдайына келетін болсақ, ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің көлеміндегі мал шаруашылығы өнімінің үлесі есепті жылы төмен: 2021 жылы 41,5%, 2022 жылы 38,6%-ды құрады (1-сурет).

1-сурет. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы
Дерек көзі: [2] Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz>

2022 жылы ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы 9 481,2 млрд. теңгені құрады, бұл өткен жылға қарағанда 9,1%-ға жоғары. Есепті кезеңдегі ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымының жалпы көлемінде ең үлкен үлесті Солтүстік Қазақстан (12,4%), Ақмола (11,5%), Түркістан (11,1%) және Қостанай (10,8%) облыстары алды [2].

Кесте 1.

Өңірлер бойынша мал шаруашылығының жалпы өнімі, млн. теңге

	Барлық шаруашылық санаттары		Оның ішінде					
			ауыл шаруашылық кәсіпорындары		дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары		жұртшылық шаруашылығы	
	2022 жыл	2021 жылға %-бен	2022 жыл	2021 жылға %-бен	2022 жыл	2021 жылға %-бен	2022 жыл	2021 жылға %-бен
Қазақстан	3 658 757,6	100,8	610 112,5	98,3	656 177,3	104,5	2 392 467,8	100,4
Абай	282 012,6	104,3	17 639,3	126,5	101 534,1	104,8	162 839,2	101,9
Ақмола	321 137,9	99,1	142 046,8	97,7	14 435,7	100,5	164 655,4	100,1
Ақтөбе	259 290,5	97,5	28 706,9	69,7	39 373,9	113,0	191 209,7	100,8
Алматы	376 980,4	101,9	75 730,8	108,2	87 177,8	101,7	214 071,9	99,8
Атырау	81 324,7	102,6	1 704,3	70,2	16 258,9	106,3	63 361,6	102,9
Батыс Қазақстан	167 183,6	101,2	23 905,5	102,7	44 606,9	104,2	98 671,2	99,7
Жамбыл	215 045,4	98,4	17 446,5	69,2	48 981,6	102,7	148 617,3	102,3

1-кестенің жалғасы

Жетісу	212 271,3	103,3	15 875,1	99,9	49 771,1	105,0	146 625,1	103,2
Қарағанды	225 605,3	101,4	32 901,6	95,3	59 179,1	107,0	133 524,6	100,6
Қостанай	207 066,0	90,8	53 033,7	91,3	13 513,3	106,7	140 519,0	89,3
Қызылорда	68 282,2	102,3	2 413,7	105,2	7 562,0	105,4	58 306,5	101,8
Маңғыстау	23 208,8	110,4	4 890,1	197,9	4 961,9	100,5	13 356,8	99,1
Павлодар	203 273,3	102,5	47 609,4	108,3	42 922,4	103,4	112 741,5	100,1
Солтүстік Қазақстан	263 024,8	104,2	53 280,2	121,4	27 076,3	100,5	182 668,3	100,6
Түркістан	401 717,6	99,7	38 547,5	90,1	12 939,7	102,1	350 230,4	100,8
Ұлытау	68 504,8	102,1	934,8	40,5	31 093,2	104,5	36 476,8	104,3
Шығыс Қазақстан	255 844,4	106,8	45 398,8	124,6	53 433,7	104,2	157 011,9	103,4
Астана қ.	157,8	92,6	9,9	86,7	-	-	147,9	104,2
Алматы қаласы	705,4	82,6	7,2	115,5	1,4	2,1 есе	696,7	82,2
Шымкент қ.	26 120,8	81,2	8 030,3	56,7	1 354,4	110,4	16 736,1	99,8

Дерек көзі: [2] Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz>

Мал шаруашылығының жалпы өнімі 2021 жылмен салыстырғанда 0,8% өсті. Бұл сүтті бағыттағы ірі қара мал көлемінің – 1,6%, жылқыларды және басқа да жылқы тұқымдастардың – 3,2% және құстың –3,7%, өсуімен түсіндіріледі. Мал шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы көлеміндегі ең үлкен үлесті есепті кезеңде Түркістан (11%), Алматы (10,3%), Ақмола (8,8%) және Абай (7,7%) облыстары алды [2].

Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымының статистикасы бойынша Қазақстанда орташа ет тұтыну бір адамға жылына 67,2 килограмды құрайды, салыстыру үшін Люксембургтегі сол деректер бойынша ет тұтыну 136,5; АҚШ – 125; Австралия– 120,9; Беларусь – 72; Ресей – 60,3; Өзбекстан – бір адамға жылына 25,8 келі. Бұл ретте бір адамға дүниежүзілік орташа ет тұтыну жылына 38,7 килограммды құрайды, оның ішінде: сиыр еті – 9,5 килограмм, шошқа еті – 14,9 килограмм, құс еті – 12,5 килограмм, қой еті – 1,9 килограмм [3].

Дүние жүзіндегі фермерлік шаруашылықтың үлгілерін жасау тәжірибесі негізінде аграрлық сектордағы шаруашылықтардың экономикалық дамуын екі бағытта қарастыру керек деп есептейміз:

Біріншісі – шаруашылық экономикасының қалыптасуы мен дамуының маңызды шарттары болып табылатын өндіріс факторларына (еңбек, капитал, жер және т.б.) назар аудару. Тиімді өндіріс фермерден өндіріс факторларын белгілі бір ауқымда шоғырландыруды талап етеді.

Екіншісі – өндірісті ұйымдастырудың қолайлы әдісін таңдау. Тапсырыс жасау және ынтымақтастық өндірісті ұйымдастыру процесінің екі жағы болып табылады. Бұл процесте өндірістің кейбір кезеңдері шаруашылық операциялардан бөлініп шықты; кейбір кезеңдер жоғары тиімділікке қол жеткізу үшін экономикалық субъектілер арасындағы теңгерімді үйлестіруді талап етеді. Осылайша, өндірісті құн тізбегі бойынша ұйымдастыру шаруашылықтардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мансуров А.П., Зубренкова О.А. Зарубежный опыт развития крестьянских (фермерских) хозяйств. Вестник НГИЭИ. 2017. № 9 (76). 138 стр.
2. Eurostat. Agriculture statistics - family farming in the EU. 2016. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-analysis_of_EU_Member_States.
3. Foster, A.D., Rosenzweig, M. R. Are there too many farms in the world? Labormarket transaction costs, machine capacities and optimal farm size. NBER Working Paper No. 23909. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA. 2017. 84p. URL: <https://ssrn.com/abstract=3049733>.
4. Jingzhong, Y., Lu, P. Concepts and realities of family farming in Asia and the Pacific. Working paper, No 139. Published by the Food and Agriculture Organization of the United Nations and the International Policy Centre for Inclusive Growth of the United Nations Development Programme. 2016. 38p. URL: <http://www.fao.org/3/i5530e/i5530e.pdf>.

ӘОЖ 368.001.20

ӘЙЕЛ ЖӘНЕ МАНСАП - ГЕНДЕРЛІК БАСҚАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Құлмағанбетова А., ОП 6В04128/3- тобының 3 курс студенті, Тараз қ.,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, aigelya@mail.ru
Сулейменова И.К., PhD, аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., ik.sulejmenova@dulaty.kz

Аннотация: Бұл тақырыптың мақсаты негізгі мақсаты қоғамдағы әйел мен ер адамның басқару жағынан яғни, іскерлік мансап жағынан теңдігін және бұрыңғы кез бен қазіргі уақытты салыстыра отырып көрсету.

Тақырыптың өзектілігі жалпы, қазір меритократия қағидатына сәйкес елімізде кез келген мемлекеттік қызметші гендерлік ерекшелігіне қарамастан, өзінің тәжірибесіне, қабілеті мен кәсіптік дайындығына сәйкес мансап құра алады. Мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде «адами фактордың» әсерін толығымен жоятын іріктеудің толық цифрлық негізіне кезең-кезеңімен көшу басталды. Жаңа іріктеу жүйесі тең бәсекелестік пен ашықтық қағидаттарында жынысына қарамастан кәсіби мамандарды тартуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: жұмыссыздық, мансап, гендер, билік, теңді, теңсіздік, қоғам, отбасы, кәсіби мансап.

Гендер (ағыл. Gender, латынның genus «genus» деген сөзінен шыққан) — еркектік пен әйелдікке қатысты белгілердің спектрі. Мәтін мәнге байланысты мұндай сипаттамалар әлеуметтік құрылымдарға (әсіресе гендерлік және басқа әлеуметтік рөлдерге) немесе гендерлік сәйкестікке қатысты болуы мүмкін. Гендерлік сәйкестік жыныстық бағдармен байланысты емес. Гендерлік теңдік – жынысына қарамастан ресурстар мен мүмкіндіктерге, оның ішінде экономикаға қатысу мен шешім қабылдауға бірдей қолжетімділік жағдайы; және жынысына қарамастан іртүрлі мінез-құлықтарды, ұмтылыстар мен қажеттіліктерді бірдей бағалау жағдайы

әйелдің әлеуметтік рөлі - ол тарихи түрде үй иесі болуға, балаларды тәрбиелеуге және оларға қамқорлық жасауға, "бала күтімімен" айналысуға міндетті болды.

Гендер – «тек» бойынша жыныстық айырмашылықты көрсететін ұғым. Ол еркектер мен әйелдер арасындағы әлеуметтік нысандарды сипаттай отырып, қоғамдағы алар орнын көрсетеді. Басқаша айтқанда, гендерлік идея белгілі бір заттың немесе адамның топ ішіндегі орнын, сондай-ақ басқаларға қатысты құрылымдық таптардың орнын анықтайды. Егер де гендер ұғымы жайлы кең мағынада тарқатып айтар болсақ, бұл термин күрделі жүйеге енеді. Бұл мағынада «гендер» термині ерлер мен әйелдер арасындағы жеке қасиеттердің, өмір салтын, ойлау қабілетін, мақсаттарды қабылдаудың бүкіл жүйесін көрсететін гендерлік әлеуметтік және мәдени шеңберді білдіреді. Гендерліктің негізгі нысаны теңсіздіктерді дереу жою және теңдікке қол жеткізу емес, адамның толық әлеуетіне жетуіне кедергі болатын мәселелерді жоюға бағытталуы [1]. Гендерлік жүйе жайлы Шора Қалықұлы Қарабаев «Әлеуметтану негіздері» атты кітабында былайша тұжырым жасайды: «Гендерлік рөл – қоғамдағы қалыптасқан әлеуметтік рөлдердің жыныстық айырмашылық негізінде қалыптасқан жекеліктердің қызметтік, мәртебелік, құқықтық және жыныстық міндеттері. Гендерлік рөлдер мен айырмашылықтар сондай-ақ өтпелі кезеңнің әйелдер мен еркектерге қалай әсер еткендігі туралы айырмашылықтарды анықтайды. Өтпелі кезеңде гендерлік теңсіздіктердің жаңа өзіндік нысандары туындайды, олар жұмыс күшінің шектеулі жиынтығымен, еңбек нарығы туралы қағидалардың бұрмалануы, заңдардың орындалмауы, көпшіліктің шала хабардарлығымен және еңбекті ішкі бөлу ықпалымен сабақтасады. Көпшілік әйелдердің әлеуметтік және экономикалық жағдайлары еркектердің жағдайымен салыстырғанда нашар келеді дейді, бұл жайт адам әлеуетін ысырапқа ұшыратумен бірдей. Гендер – әйелдер мен еркектер қатысатын, олардың мінез-құлқын, араларындағы әлеуметтік өзара қарым-қатынасын айқындайтын жүйе» [2]. Гендерлік рөл – атқарған қызметтің, статустың, құқықтың дифференциациясы және олардың жыныстық айырмашылықтарына байланысты индивидтердің міндеті. Көптеген ғалымдар гендерлік саланы зерттей келе әр адамның, соның ішінде, әйел мен ер адамның мінез-құлқын әлеуметтік-мәдени ортада әр қилы көрініс табатындығын айтады. Жоғарыда айтылған жайт – гендерлік теңсіздік. Ал тек бойынша атадан балаға берілетін қасиет, биологиялық ұқсастық оның ұрпағының болашағына еш қатысы жоқ. Гендерлік сала зерттеушілердің көпшілігі әлі миы толық жетіле қоймаған баланың түр-сипаты, ойлау жүйесі, көзқарасы мен мінез-құлқы ата-анасына ұқсауы мүмкін, алайда олардың мәдениеті мен өмір сүруге деген белсенділігі қоршаған ортаның факторларына қарай өзгеріп отырады деген тұжырым жасалынды. Гендерлік айырмашылықтар тек қана биологиялық жаратылыспен себептелінбейді, оларды жасайтын ішкі мәдениет. Гендер жүктелгеннен кейін қоғам жекеліктерден «әйел» немесе «еркек» ретінде әрекет етуін күтеді. Бұл әрекет барысында іске асады және ұдайы дамып отырады. Қарастырылып отырған гендерлік проблеманы объективті тұрғыдан түсіндіруге арналған қазіргі және өзекті перспективалар тұрғысынан жасалған жұмыстар біздің бағыт-бағдарымыз болды. Талдау мен нәтижелер Қазақстандағы әйел тұлғасына қатысты гендерлік мәселелер Қоғамтанушылардың сөздеріне сүйенсек, гендер тек жеке тұлғаларға ғана тән. Ол тек биологиялық тұрғыда берілетін нәрсе емес, керісінше, әлеуметтену, технология мен мәдениет әсерінен, қоршаған ортадағы өзара әрекеттестікте тұрақты түрде жаңартылып отыратын заңды құбылыс. Сол себепті ғалымдар гендерді тек жеке тұлғалардың ғана емес, әлеуметтік құрылымдардың бір бөлшегі етіп қарайды. Соңғы жылдардан бастап гендер ұғымы әлеуметтік құрылым мен қоғамның құрамына енді. «Жұмыс орны күндізгі күтімді қамтамасыз етпеген жағдайда гендер әлеуметтік құрылымға айналады. Әйелдер бірдей еңбекақы алмайды. Әкелер бала тууына байланысты демалысқа шықпайды. Баскетбол доптары, басшылыққа арналған орындықтар, электр құралдары орташа ер адам үшін ыңғайлы болатын өлшемде жасалынады. Үй шаруашылығына әйелмен бірдей қатысатын күйеулер достарының күлкісіне қалады. Маңыздысы гендерлік рөлдер мен көзқарастардағы өзгерістер бір жағдайда – егер гендердің әлеуметтік құрылымында қатарласқан өзгерістер болса ғана қоғамның өзгеруіне алып келеді. Сондай-ақ әлеуметтік құрылым өзгерсе, гендерлік құрылым мен көзқарастар да өзгереді. Мысалы Барбара Рисман анықтағандай әйелі қайтыс болған немесе тастап кеткен ер адамдар өздерінің балаларына күтім жасауды тез игеріп кетеді» [3]. Әйелге объект ретінде қараудың тағы бір қыры – ол ең алдымен адам ретінде құнды болса да, оны тек «ана» ретінде қарастыратыны. Мұндай тар ұғым, өкінішке орай, дәстүрлі консервативтік нұсқауларды ұстанатын көптеген қазақстандықтарға тән. Патриархалды өткен кездегідей, олар әйелдің құндылығын тек ұрпақ туып, оны өсіруінде ғана көреді. Басқаша айтқанда, феминизмнің негізгі

идеясы – қоғамды әйелдерді барлық құқықтар жиынтығы бар адамдар ретінде көруге мәжбүр ету. Сондықтан феминизм барлық бағыттарда: отбасындағы зорлық-зомбылыққа қарсы, жыныстық зорлық-зомбылыққа қарсы, «бос уақыт құқығы» үшін және «өзі болу құқығы» үшін, бірдей жалақы үшін, тегін мектепке дейінгі мекемелерді дамыту үшін, жалғыз басты аналар мен көп балалы отбасыларға лайықты төлемдер үшін, декреттік демалыс бойынша тиісті жәрдемақылар үшін және т. б. үшін күресіп жатыр [4]. Сонымен қатар олар өмірлік маңызды салаларда еңбек етеді, мемлекеттік басқару жүйесінің көп бөлігі солардың еншісінде. Әйел отбасы құндылықтарының мүддесін қорғайды. Қаншама жылдар өтсе де қазірге дейін бір шешімін таппаған проблемалардың қатарына «Гендірлік теңсіздікті» жатқыза аламыз. Яғни әйел мен еркек тең бола ала ма деген сауалдың өзектілігі артуда. Әлеуметтік топтың біршама бөлігі бұл сауалға «иә, ер мен әйел құқығы тең» деп жауап берсе, ендігі бір жақ бұл сауалды үзілді-кесілді жоққа шығарады. Соған қарамастан соңғы ғасырда гендірлік теңсіздікке көзқарасы күрт өзгеріске ұшырады. Көптеген мемлекеттер әйелдердің қоғамдық саладан басқа, билікке араласуларына мүмкіндік орнатты. Бір сәтте әйелдер қауымы өздерінің құқығын қорғайтын түрлі әлеуметтік ұйымдар ашып, белсенділік таныта бастады. Ең бастысы, гендерлік бағдарлауды көпшілік селқос қарамайтындығын естен шығармауымыз қажет. Адамдар қоғамда белсенді әрекет етуші күштер ретінде рөлдерді өздері жасайды және бағамдайды. Біршама зерттеушілер көрсеткендей, гендерлік ерекшеліктер әлеуметтік ықпал арқылы өзгеріске ұшырап отырады. Қоғам әртүрлі арналар арқылы оларға ықпал етеді. Гендер түсінігін дүниеге әкелген әлеуметтік ақиқат пен шындық болып табылады. Гендерлік айырмашылықтар ешқашан бейтарап қалмайтыны анық. Сондықтан да әлеуметтік жіктелуге ықпалын тигізеді. Кез-келген қоғамда еркектер әйелдерді өздерінен төменгі сатыда елестетеді. Алайда бұл тек ер адамның ішкі қарсылығы мен эгосы. Еркек әйел затын өзінен кейінгі сатыға шығарса да, қоғамда олардың алар орны мен саяси іске ықпалдары жоғары деңгейде. Дегенмен бір нәрсені мойындай алуымыз керек, барлық мәдениеттерде әйел баланы тәрбиелеуге және үй жұмысын жүргізуге жауапты. Ал ерлерге отбасын материалды мұқтаждығын қамтамасыз ету, қаржыландыру жұмыстары жүктелген. Қазақ қоғамында әйел адамды қатты құрметтеген. Қыз баласын әсемдеп, инабатты, ибалы, көркем мінезді етіп өсірген. Бұл ежелден халқымыздың қанына сіңген тәлім тәрбиесі. Ал отбасында осында ерекше мейірімге бөленіп өскен қыз баласы өзін Тарихымыз бен көркем әдебиетімізді ақтарып қарар болсақ, қазақта ежелден халық құрмет тұтып, дара ана атанған әйелдер біршама баршылық. Мысалы, Домалақ ана, Томирис, Абайдың анасы мен әжесі Ұлжан мен Зере, Ғабит Мүсіреповтың қаламына арқау болған Ұлпан, т.б айта берсек өте көп. Жоғарыда көрсетілген қайсыбір тарихи тұлғаны алып қарасақ та өзінің көрегенділігімен халық жадында мәңгі сақталып қалған. Ал олардың бойындағы осынша көшбасшылық пен көрегенділік қасиеттері қайдан дарыған дер едіңіз? Әрине, қазақи тәрбие арқылы. Тіпті статистикалық деректерге сүйенер болсақ, кей жағдайларда еркектердің жұмыс орындарын әйелдер тартып алған делінеді. Феминистер өз бостандығына қауышу үшін әйелдіктен айрылып орасан қымбат бедел төледі. Жылына бір рет қана әйелдіктерін еске алатын мейрам күніменен шектеліп қалды батыс әйелі. Басқа уақыттың бәрінде ол еркектен де үстем бір қоғам мүшесіне айналды. Қазақстандағы әйелдердің жағдайының баяу жақсару проблемаларын түсіндіре отырып, үкімет бұқаралық санада гендерлік мәселелерді шешудің мәні мен маңыздылығын түсінбеушілікке сілтеме жасайды [5].

Ер - аңшы, олжа және қорғаушы, эволюция барысында ол физикалық тұрғыдан өсіп, құрылымдық бола бастады. Әйел адамдарға қарағанда оған физикалық күш пен төзімділікке бейім болу керек болды. ххі ғасырда біз мүлдем қарама-қарсы сипаттамамен бетпе-бет келдік, күрт өзгерістер орын алды, екі жыныстың да функционалдық сапасы өзгеруде, бұрын тек бір жынысты орындайтын жұмыстардың саны өсіп, араласуда. Қазіргі заманғы көшбасшының табысты мансабын құрудың бірқатар ерекшеліктері қарастырылуда. Осы ерекшеліктердің бірі-гендерлік аспектілердің жеке тұлғаның жоғары әлеуметтік мәртебеге жетуіне, оның ішінде мансаптық мүмкіндіктерге әсері. Жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері, өмірлік құндылықтар жүйесі, отбасылық рөлдердің әсері мансап құрудың маңызды гендерлік аспектілері ретінде қарастырылады. Әйел адаммен ер адамның мансапқа деген жолдағы теңсіздіктің жағдайы қандай? Жақында mckinsey & Company компаниясының «Жұмыстағы әйелдердің болашағы» атты зерттеуі әйелдер үшін жоғары лауазымдардың қолжетімділігіндегі гендерлік тенденцияларға қарамастан, экономикасы дамыған елдерде әйелдердің 5%-ы жоғары жалақы алатын мамандықтарда жұмыс істейтінін, ал ерлердің 8%-ы жұмыс істейтінін көрсетті. Бизнестегі шағын, бірақ әлі де сақталып отырған гендерлік теңсіздіктің себебі неде? Біздің

іскерлік менталитетіміздің еркектік қасиеті даосизм дәуірінен бері қалыптасқан. Еңбек нарығындағы мүмкіндіктерге қатысты Қазақстан бір жұмыс үшін жалақының теңдігі өлшемі бойынша 46-шы орынды, жұмыс күшіне қатысу деңгейі бойынша 51-ші орынды және біліктілігі жоғары және орта білікті қызметкерлер арасында әйелдердің тең өкілдігі бойынша 1-орынды алады. Бір қуантарлығы, мемлекеттік басқару жүйесінде жауапты қызметтердегі тұлғалар арасында әйелдер қатары жыл сайын көбейіп келеді. 2019 жылы Қазақстан тарихында алғаш рет облыс әкімі лауазымына әйелдер өкілі тағайындалды. Бүгінгі күні саяси мемлекеттік қызметшілердің 49-ы әйелдер. Оның ішінде мемлекеттік қызмет істері агенттігі, республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті, қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі төрағалары, ақпарат және қоғамдық даму, мәдениет және спорт министрлері бар. бұл ғана емес, әйел азаматтар сала және елді мекендер аясындағы шешімдер қабылдаумен байланысты 500-ден астам басқарушы әкімшілік лауазымдарды атқаруда [5].

Қорытындылай келе, қазіргі таңда, мансап жолында гендерлік теңдік заң бойынша бекітіліп, қорғалған...Алайда, неге ондай әлі де дисбаланс орын алады? Оның себебін, эксперттер былай түсіндіреді. Қанша заң енгізгенімен, адам санасындағы Патриархалдық қоғамды өзгерту қиынға түсіп отыр. Өйткені, Патриархат енді, ашық түрде емес, әр түрлі сылтау астарында қолданылады. Оның ең көп айқын айтылатын түрі- еркектердің іс-әрекетін, әйел қауымы үшін деп есептейтіндігі. Сол себепті, ашық түрде болмаса, гендерлік теңсіздік кездеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Гендер» ұғымы [Электронды ресурс]. URL: Stud.kz URL: <https://stud.kz/referat/show/63130>
2. Қарабаев Ш. Әлеуметтану негіздері: оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2017.– 242 б.
3. Бринкерхоф Д., Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері / ауд. М.И. Амандосова, Ж. Бөрібаева, Г.Ғ. Қалдыбаева [ж.т.б.] // Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 464 б.
4. Қазақстанда феминизм тамыр жая ала ма? // QMonitor [Электронды ресурс]. URL: <https://qmonitor.kz/kz/society/1733>
5. Абдыкаликова Г. Гендерная политика в Казахстане // NEWTIMES [Электронный ресурс]. URL: <http://newtimes.kz/obshchestvo/item/20325-gendernoe-ravenstvo-vkazakhstane>

ӨОЖ 334.7

КӘСІПКЕРЛІКТІҢ МӘНІ МЕН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Сәтбек А., 1 курс, «Б04118-Бизнес экономикасы», М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Satbek.asylzat_2@40edu.kz
Теңізбаева Д.С., бейіні бойынша доктор, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, ds.tenizbayeva@dulaty.kz

Аннотация: Бұл мақалада кәсіпкерліктің даму кезеңдерімен даму қарқыны, мәселелері мен шешу жолдары қарастырылады.

Түйін сөз: кәсіпкерлік, экономика, бағдарлама

Кәсіпкерлік қызмет түрі қоғамның барлық аясына кең тараған: өндірістік, шаруашылық, коммерциялық, сауда-саттық, аралық, инновациялық, кеңес беру, қызмет көрсету, қаржылық (бағалы қағаздар операциясын қоса) және т.б. аяларды атауға болады. Кәсіпкерлікті дамыту бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл мәселе кәсіпкерлік қызметтің субъектілерінің дамуы мен өркендеуі бағыттарымен қатар жүреді.

«Кәсіпкерлік қызмет – белгілі бір функцияларды жүзеге асырумен байланысты екенін ескере отырып, мұндай қызметті пайда алу мен қоғамның (оның мүшелерінің) экономикалық, әлеуметтік және экологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында тауарлар мен қызметтердің үздіксіз, үнемі жаңартылып отыратын ұдайы өндірісін жоспарлау, ұйымдастыру және жүзеге асыру үрдісі ретінде сипаттауға болады» [1].

2020-2021 жылдардағы белсенді шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны

	Барлығы	шағын кәсіпкерліктегі занды тұлғалар	орта кәсіпкерліктегі занды тұлғалар	дара кәсіпкерлер	шаруа немесе фермер қожалықтары
2020 жыл					
Қазақстан Республикасы	1 357 311	280 200	2 486	857 910	216 715
Ақмола	46 564	8 152	116	32 228	6 068
Ақтөбе	61 797	11 413	95	42 655	7 634
Алматы	123 181	12 748	150	64 617	45 666
Атырау	50 239	8 063	114	39 001	3 061
Батыс Қазақстан	43 035	6 312	87	28 994	7 642
Жамбыл	69 338	7 304	44	44 062	17 928
Қарағанды	90 196	18 988	170	59 731	11 307
Қостанай	52 495	8 394	134	37 701	6 266
Қызылорда	48 657	5 738	57	31 922	10 940
Маңғыстау	52 900	9 652	70	40 537	2 641
Павлодар	45 809	10 740	113	31 549	3 407
Солтүстік Қазақстан	30 331	5 723	121	20 043	4 444
Түркістан	140 605	9 080	74	62 859	68 592
Шығыс Қазақстан	90 453	12 296	155	61 410	16 592
Астана	144 769	52 121	234	92 057	357
Алматы қаласы	197 066	77 616	617	117 910	923
Шымкент қаласы	69 876	15 860	135	50 634	3 247
2021 жыл					
Қазақстан Республикасы	1 431 647	299 737	2 754	907 722	221 434
Ақмола	48 544	8 499	114	33 793	6 138
Ақтөбе	65 992	11 848	99	45 501	8 544
Алматы	129 716	14 008	169	70 734	44 805
Атырау	52 031	8 302	121	40 401	3 207
Батыс Қазақстан	44 260	6 701	85	29 625	7 849
Жамбыл	71 298	8 277	52	44 984	17 985
Қарағанды	95 296	19 656	189	63 469	11 982
Қостанай	54 870	8 737	151	39 616	6 366
Қызылорда	51 063	5 972	62	32 828	12 201
Маңғыстау	56 521	10 386	121	43 186	2 828
Павлодар	46 694	11 122	113	31 687	3 772
Солтүстік Қазақстан	30 228	6 142	119	19 548	4 419
Түркістан	144 778	10 384	59	64 838	69 497
Шығыс Қазақстан	95 916	13 002	160	65 500	17 254
Астана	163 017	57 496	264	104 750	507
Алматы қаласы	206 109	80 865	744	123 468	1 032
Шымкент қаласы	75 314	18 340	132	53 794	3 048

Статистикаға сүйенсек, 2022 жылмен салыстырғанда 2023 жылы жеке кәсіппен айналысушылар саны 25,6 пайызға өскен.

«Кәсіпкерлер санының артуына бірден-бір себеп – жылдан-жылға кәсіпкерлерге қолайлы бағдарламалар республика дәрежесінде енгізіліп жатыр. Мысалы, ел Президенті Жолдауында: «Құқық қорғау органдарының кәсіпкерлерді қудалауын біржола тоқтату керек. Мұндай әрекеттерге тыйым салынған. Бірақ соған қарамастан, әлі де жалғасып жатқанын білемін. Осындай мәліметтер кейде әдейі таратылып жатады, тіпті олар жалған болуы да мүмкін. Қалай десек те, бұл – назардан тыс қалдыруға болмайтын мәселе», – деп атап көрсетті. Бұның өзі кәсіпкерлерге қолдау жасалу басты маңызды мәселелердің бірі екенін аңғартады.

Екі мемлекеттік бағдарлама іске асырылғалы бері 95 мың кәсіпкерлік жоба 7 трлн теңгеге жуық субсидиялаумен қолдау тапқан. Кредиттерге кепілдік беру бағдарламасы бойынша 1,4 трлн теңге көлемінде 57 мыңнан аса несие кәсіпкерлерге таратылған. Сонымен қатар биыл «қысқа несиелер» деп аталатын шағын несиелеу құралы да іске қосылды. Онда инвестициялық мақсаттарға 3 жылға 20 млн теңгеге дейін, ал айналым капиталын толықтыруға 2 жыл мерзімге 5 млн теңге беріледі. Аталмыш жоба аясында 255 млрд теңгеге 38 мыңнан аса жобаға мемлекеттен қолдау көрсетілген.

Қаржылай қолдаулардың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі уақыт өте артып келеді. Қайтарымсыз негіздегі мемлекеттік гранттар беру де табысқа кенеліп отыр. Өткен 10 жылдық аралығында кәсіпкерлер үшін 17,6 млрд теңге сомасына 5 600-ден аса грант үлестірілген. Жоғарыда аталған бағдарламалар іске асырыла басталғалы бері 120 мың жаңа жұмыс орны құрылып, бюджетке 53 трлн теңгеден аса сома салық төленді.

Ал 2023 жылдан бастап бөлшек салық режимі тек қоғамдық тамақтану қызметі үшін қолданылады. Бұл шешімге осы саладағы кәсіпкерлердің бірнеше рет шағымдануы әсер еткен болуы мүмкін. Себебі олар пандемиядан соң әбден шығынға батқанын, тіпті мыңдаған тамақтану орны жабылып қалғанын мәлімдеген.

Үкімет қазіргі уақытта республикада бизнеске қойылатын артық талаптарды қысқартып, мемлекеттік бақылау мен қадағалауды автоматтандыру жүргізіліп жатқанын және келесі жылдан бастап тәуекелдерді басқару жүйелері негізінде арнайы маманның қатысуынсыз тексеру тағайындауға мүмкіндік беретінін жеткізді. 2024 жылдан бастап тексерулер санын азайтып, олардың тиімділігін арттыру мәселелері шешілмек.

Мемлекет тарапынан жас кәсіпкерлерге де қолдау жоқ емес. Оған дәлел ағымдағы жылдан бастап жастарға жеңілдетілген шарттары бар 5 млн теңгеге дейін микрокредит берілмек. Кәсіпкерлік қолға алуға ниетті 21-35 жас аралығындағы азаматтарға 2,5 пайыздық микрокредит рәсімделді.

Ресми ақпаратқа сәйкес, аталған жастар жобасы бойынша 2023 жылдың 25 тамызға дейін 5,6 мыңнан астам өтінім түсіп, 3750 жоба мақұлданды. 2022 жобаны іске асыруға 12,9 млрд теңгеге несиелер берілді» [2].

Кәсіпкерлік пайдалы және тиімді кәсіп бола алады, бірақ ол өзінің қиындықтарымен бірге келеді. Кәсіпкерлікті дамыту кезінде кездесетін кейбір жалпы мәселелер:

- Қаржылық мәселелер: капитал шектеулері: көптеген кәсіпкерлер өз бизнесі үшін бастапқы капиталды алуда қиындықтарға тап болады.
- Ақша ағындарын басқару: сау ақша ағындарын сақтау, әсіресе бизнесті дамытудың алғашқы кезеңдерінде қиын болуы мүмкін.
- Нормативтік-құқықтық мәселелер: Сәйкестік: күрделі нормативтік-құқықтық ортада бағдарлау және әртүрлі заңдардың орындалуын қамтамасыз ету көп уақытты қажет етеді және қымбат болуы мүмкін.
- Зияткерлік меншік: зияткерлік меншікті қорғау және бұзушылықтарға қатысты мәселелерді шешу үлкен алаңдаушылық тудыруы мүмкін. Таланттарды тарту және сақтау:
- Кадрларды іріктеу: білікті және сенімді қызметкерлерді табу қиын болуы мүмкін, әсіресе ресурстары шектеулі стартаптар үшін.
- Қызметкерлерді ұстау: талант пайда болғаннан кейін оны бәсекелестік жағдайында ұстау тұрақты күреске айналуы мүмкін. Тәуекелдерді басқару:
- Белгісіздік: кәсіпкерлер көбінесе белгісіздіктің жоғары деңгейінде жұмыс істейді, бұл толық ақпарат болмаған кезде шешім қабылдауды талап етеді.
- Тәуекелден бас тарту: сәтсіздіктен қорқу және тәуекелден бас тарту кәсіпкерлік бастамаларға кедергі келтіруі мүмкін. Масштаптау мәселелері:

- Өсуді басқару: жылдам өсуді басқару қиын болуы мүмкін, бұл операциялық мәселелер мен ресурстарға жүктеме әкеледі.
- Сапаны сақтау: бизнес өскен сайын өнімдердің немесе қызметтердің сапасын сақтау қиынға соғуы мүмкін.
- Инновацияларды басқару: инновация мәдениетін қалыптастыру және бәсекелестерден озу үнемі күш салуды қажет етеді.
- Стресс және күйіп қалу: кәсіпкерліктің талаптары стресстің жоғары деңгейіне және күйіп қалуға әкелуі мүмкін.
- Табысты кәсіпкерлер - бұл қиындықтарды жеңе алатын, сәтсіздіктерден сабақ алатын және үнемі өзгеріп отыратын бизнес ландшафтына бейімделетін адамдар [3].

ҚР кәсіпкерлікті дамытуда көптеген бағдарламалар, атап айтсақ «Бизнестің жол картасы - 2025» пен басқада қолдаулар жасалуда. Соның бірі банктерден беретін төмен пайызды несиелерді айтуға болады.

«Бизнестің жол картасы- 2025» бағдарламасының мақсаты өңірлік кәсіпкерліктің тұрақты өсун қамту, сонымен қоса бар жұмыс орындарын сақтап қалу және жаңа тұрақты жұмыс орындарын жасау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сейдахметов А.С., Елшібекова Қ.Ж., Измаханова А.Қ. Кәсіпкерлік: Оқулық. – Алматы: «Экономика» баспасы, 2011. – 345 б.
2. <https://old.stat.gov.kz/official/industry>
3. Шағын кәсіпкерлік, Нысанбаев С.Н., Алматы: Қазақ Университеті 2002

ӘОЖ 342.51

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ӨТКЕРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Назарбек Н., 3 курс «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» БББ студенті

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті Тараз қ.

Қадырқұлов А.Ж., заң ғылымдары магистрі, «Мемлекеттік және әкімшілік құқық»

кафедрасының аға оқытушысы М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,

azh.kadyrkulov@dulaty.kz

Аннотация: Ұсынылған ғылыми мақалада жалпы қазіргі таңдағы еліміздегі дәлірек айтқанда, еліміздің мемлекеттік қызметкерлерінің қызмет өткеруі жағдайы қарастырылмақ. Аталған мақала осы мемлекеттік қызметті өткеру мәселелерін шешуге бағытталады. Сонымен қатар осы мемлекеттік қызметті өткерудің кейбір мәселелерін заң тұрғысынан яғни мемлекеттік қызмет өткерудің кейбір мәселелері туралы заңнамалық актінің артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылмақ.

Кілтті сөздер: мемлекеттік қызмет, ротация, заңнамалық акт, мемлекеттік қызметші, өткеру.

Қазіргі таңдағы аталған ғылыми жұмыс мемлекеттік қызмет деген түсінікті санаға жеткізу сонымен қатар еліміздегі мемлекеттік қызметшілердің атқаратын қызметі, белгілі бір осы қызметті өткеру кезінде қандай қиындықтар туындауда сол жайлы қарастыратын боламыз. «Мемлекеттік қызмет дегеніміз мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдарда мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі қызметі». Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы заңнамасына сәйкес: «мемлекеттік қызметшілер «А» және «Б» корпусы болып бөлінеді. «А» корпусы дегеніміз Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметіне кірудің, оны өткеру мен тоқтатудың ерекше тәртібі, сондай ақ арнайы біліктілік талаптары көзделген басқарушылық деңгейдегі мемлекеттік әкімшілік лауазымдар. «Б» корпусы «А» корпусына енгізілмеген мемлекеттік әкімшілік лауазымдар» [1]. Мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің қызметін бағалауды өткізу қағидалары мен мерзіміосы Мемлекеттік қызметшілердің қызметін бағалауды өткізу қағидалары мен мерзімі (бұдан әрі – Қағидалар) «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы

33-бабының 1-тармағына сәйкес әзірленді және мемлекеттік қызметшілердің қызметін бағалауды өткізу тәртібі мен мерзімін айқындайды. «Мемлекеттік әкімшілік қызметшілерді ротациялауды мемлекеттік органның мемлекеттік әкімшілік қызметшілерін лауазымға тағайындауға және лауазымнан босатуға құқығы бар адам (бұдан әрі – уәкілетті адам) жүзеге асырады. Басқа жерге ротациялау кезінде мемлекеттік әкімшілік қызметшіге Қазақстан Республикасының тұрғын үй қатынастары саласындағы заңнамасында белгіленген тәртіппен жекешелендіру құқығынсыз қызметтік тұрғын үй беріледі».

Ротация мынадай мақсаттарда жүргізіледі: «1) мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін арттыру, облыстық маңызы бар қалаларды, облыстардың аудандары мен қалалардағы аудандарды дамыту;

2) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың профилактикасы;

3) мемлекеттік қызметшілердің кәсіптік және басқарушылық тәжірибесін тиімді пайдалану; 4) мемлекеттік қызметшілерді кәсіптік дамыту және олардың басқарушылық құзыреттерін жетілдіру. 5) Ротация шеңберінде мемлекеттік қызметшілерді лауазымдарға тағайындауды және (немесе) оларды лауазымдардан босатуды растайтын құжаттардың көшірмелері лауазымдарға тағайындалған және (немесе) лауазымдардан босатылған күннен бастап бес жұмыс күні ішінде мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті органға (бұдан әрі – уәкілетті орган) немесе оның аумақтық бөлімшелеріне беріледі» [2]. Мемлекеттік қызметтер көрсетудің негізгі қағидаттары:

- көрсетілетін қызметті алушылардың тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша қандай да бір кемсітушіліксіз теңдей қол жеткізуі;
- мемлекеттік қызметтер көрсету кезінде төрешілдік пен сөзбұйдалық көріністеріне жол бермеу;
- мемлекеттік қызметтер көрсету саласындағы есеп берушілік және ашықтық;
- мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі;
- мемлекеттік қызметтер көрсету процесін үнемі жетілдіру;
- мемлекеттік қызметтер көрсету кезіндегі үнемділік және тиімділік.

Қазіргі біздің қоғам мемлекеттік қызметшілерден елдік және қоғамдық мүдделерге әділ және адал қызмет етуін, өз күш-жігерін, білімі мен тәжірибесін отанымыздың дамуына жұмсауын күтеді. Мемлекеттік қызметшінің тұлғалық жетілуі – тұтастай қоғам өзгеруінің алғышарты. Мемлекеттік қызметшінің тұлғалық болмысы қоғамға үлгі болуы қажет. Ол үшін мемлекеттік қызметші кәсіби, тұлғалық ізгі қасиеттерді бойына жинақтап, іс жүзінде оның нәтижесі көрініп тұруы керек.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы ашықтық қағидатымен тығыз байланысты. Мемлекет басшысы «Біз адам мемлекет үшін емес, мемлекет адам үшін» деген негізгі қағиданы айқын ұстанамыз. Біздің қоғам «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» ұғымын үлкен үмітпен қабылдады. Сондықтан мемлекеттік қызметшілер әрбір азаматтың үмітін ақтауға және тілектерін ескеруге барынша күш салуға тиіс» деген сөзінде осы ашықтыққа үндейді. Қазіргі таңда елімізде аталған заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілуде: «Мемлекеттік қызмет өткерудің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы №152 Жарлығына ҚР Президентінің 22.02.2022 жылғы № 814 Жарлығымен өзгерістер енгізілген. Атап айтқанда, 3 – тараудың 45 бөлігі Мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің тәртіптік теріс қылықтары бойынша қызметтік тергеп-тексерулер мемлекеттік әкімшілік қызметшіні лауазымға тағайындау және лауазымнан босату құқығы бар лауазымды адамға жасалған теріс қылық туралы мәлімет келіп түскен күннен бастап бес жұмыс күні ішінде уәкілетті адамның актісімен тағайындалады. Сол сияқты, 4-тарау 67 бөлігі Хаттама отырыс өткізілген күннен бастап үш жұмыс күні ішінде рәсімделеді. Аталған өзгерістер мерзімді нақтылап, әлде қайда жұмыстың тиімді жүргізілуіне септігін тигізді» [3].

Бұл мемлекеттік органдар азаматтардың күнделікті мәселелеріне қатысты ғана жауапты болуы керек дегенді білдірмейді. Біріншіден, бұл үкімет пен қоғам арасындағы тұрақты диалог. «құлақ асатын мемлекет», өз кезегінде, азаматтардың үндеуіне тез және тиімді жауап беруге, халықпен қарым-қатынастың ашықтығы мен әділдігін қамтамасыз етуге және "бір терезе" қағидатын сақтауға бағытталған. Өйткені, азаматтар мен билік арасындағы кері байланыстың болмауына байланысты кейбір жағымсыз мәселелер жиі туындайды. Азаматтың мемлекеттік қызметтерді күнделікті алу кезінде де, өтініш беру кезінде де сауатты және сапалы мекен-жай тілінде ақпарат алу құқығы. Ал сіз бен біз осы азаматтың мәселелік жақтарын

шешуге көмектесуге міндеттіміз. Сондықтан бүгінгі таңда мемлекеттік қызметтің негізгі қағидаттары ашықтық, тиімділік, әдептілік болуы керек. Бұл қазіргі уақытта қоғамда ең қатал күрес жүргізіліп жатқан сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда маңызды және шешуші рөл атқарады. Бүгін біз адалдық сөзінің мағынасын тар шеңбермен шектейміз-пара алмау, бермеу. Сайып келгенде, ең бастысы, адалдық-бұл сіздің отбасыңыз, достарыңыз және қызметке деген адалдығыңыз. Кішкентай отаныңызда ұл-қыздарыңыздың тәрбиесіне көп көңіл бөліңіз, оларға адалдық пен әділдіктің үлгісін көрсетіңіз, игі істермен өзіңізді дәлелдеңіз. «Орнынан тұрсаң отырма: пара бересің, пара аласың», - деп жырлаған жас ақын Бек Жылқыбаев Айтқандай, аядай ұяларында тазалықты көріп өскен ұлдар мен қыздар, ал болашақта басқа біреу ән шырқады [4]. Мемлекеттік мүлікті тонап, бюджеттен қаражат жымқырған, мекемелердің қаражатын жойған, олардан бас тартқан және басқа да заңсыз әрекеттерді жасаған мемлекеттік қызметшілер үшін мемлекеттік қызметшілердің жұмысын атқаратын және алдыңғы қатардағы функцияларды орындайтын мемлекеттік қызметшілердің беделіне нұқсан келуі мүмкін.. Өкінішке орай, бір сәтте жұртшылық біздің қызметіміздің жақсы жақтарынан гөрі жағымсыз жақтарын көбірек насихаттайды.

Ел әкімшілігінің жаңа мәдениеті "алдымен адамдар" қағидатына негізделген. Мұндағы басымдықтардың бірі-мемлекеттік қызметтердің үйлесімді моделіне көшу. Бүгінгі Таңда Мемлекет Басшысының мемлекеттік қызметшілерді жаңғырту жөніндегі тапсырмаларын іске асыру аясында 4 заң қабылданып, бірнеше заңдар дайындалуда. Енді мемлекеттік қызметшілерге қойылатын талаптар күшейтілетін болады. Мемлекеттік қызметшілердің қазіргі заманғы модернизациясы нормативтік құжаттарға өзгерістер енгізумен шектелмейді. Ал басты міндеттердің бірі-мемлекеттік қызметшілердің кәсіби және жеке басын жетілдіру. Ол үшін мемлекеттік қызметшілерге саналы өзгерістер қажет. Бұл ұстанымның ниеттері мен принциптерін өзгертуге деген сұранысты тудырады. Болашақта осы арнадағы жұмысымызды одан әрі нығайта береміз.

Мемлекеттік қызметшілердің жеке басын жетілдірудің әлемдік тәжірибесін зерделеу кезінде ортақ, әмбебап, жоғары тәжірибе немесе үлгілі стандарт жоқ екенін байқаймыз. Мысалы, бір елде өзінің тиімділігін көрсететін жүйе екінші елде тиімсіз болуы мүмкін. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік қызмет көрсетудің бірыңғай және тиімді жүйесін құру әр елдің тарихи, мәдени, ұлттық және басқа да ерекшеліктерін ескереді. Сондықтан отандық мемлекеттік қызметшілердің жеке басын жетілдіру басқа елдердің тәжірибесі негізінде ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі мәдени және әлеуметтік-тарихи факторларды, сондай-ақ елдің ұлттық құндылықтарын ескере отырып жүргізілуі керек.

Біздің қазіргі қоғамымыз мемлекеттік қызметшілерден елге және қоғамдық мүдделерге адал және адал қызмет етіп, өз күш-жігерін, білімі мен тәжірибесін отанды дамытуға жұмсайды деп күтеді. Мемлекеттік қызметшілердің жеке басының жетілуі жалпы қоғамның өзгеруінің алғышарты болып табылады. Мемлекеттік қызметшінің тұлғасы қоғамның үлгісі болуы керек. Ол үшін мемлекеттік қызметші кәсіби және жеке қасиеттерін жинақтап, нәтижесін іс жүзінде көруі керек.

Мемлекеттік қызметшінің күнделікті өмірі оның кәсіби қызметімен тығыз байланысты. Рухани мәдениет пен тәрбие, алған тәрбие адамның жеке басын құрайды және нәтижесінде оның қызметіне өз үлесін қосады. Мұнда ішкі бақылаушы ерекше орын алады-ар-ождан, ол зұлымдық пен әділетсіздікті кешірмейді. Ардан атаман-адамзаттың бастауы. Ұзақ уақыт бойы жақсы қоғам іздеген дана ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби ар-ожданға жүгінетін қоғамда заңға жүгіну қажеттілігі азаяды деген пайдалы ойды білдірді. Бұл ар-ождан деңгейінде әр адамның көптеген мәселелердің шешімі бар екенін көрсетеді. Біріншіден, адам өзінің ішкі ар-ожданының заңдылықтарын басшылыққа алуы керек. Осылайша, бәрі де адам қарызын өтеу және өмірге қажетті сыртқы заңдарды бұзу жолына түсуден қорыққандықтан емес. Бұл идея бүгінгі саналы жаңғырудың негізі болып табылатын лайықты идея. Яғни, ар-ожданға бақылауды күшейту қазіргі қоғамдағы әрбір адамның жеке басын саналы түрде жаңғыртудың басты шарты болуы керек.

«Мемлекеттік қызметтерде жұмыс істеу үшін саналы түрде саналы, шын жүректен ынталы және ең бастысы таза ниетті болу керек. Ел мүддесіне адал қызмет ететін мемлекеттік қызметші нағыз азамат және Отанға деген сүйіспеншіліктің үлгісі болуға лайық. Саналы адам ретінде ол өзіне: "мен өз өмірімді, қоғамымды және өмір сүріп жатқан мемлекетімді жақсарту үшін Не істедім?" Мемлекеттік қызметшілердің жеке басын жетілдіру үшін өзін-өзі есеп беру және өзін-өзі тану мәдениетін дамыту маңызды. Бұл жауапкершіліктің артуына негіз жасайды

және жақсы жаққа өзгеруге мүмкіндік береді. Айна сияқты есеп алу сізге өзіңізді бөтен адамның көз алдында көруге мүмкіндік береді және қателіктердің жұмысын ынталандырады. Мемлекеттік қызметші өзінің тәжірибесінен пайда көріп қана қоймай, басқаларға үлгі бола алатын адам болуы керек» [5].

Түйіндей келе айтарым, саналы өзгеріс үшін біз бір нәрсені жақсы түсінуіміз керек. Ол – мемлекеттік қызметшілердің жоғары құндылықтарды ұстануы жазадан, сыннан немесе бақылаудан қорыққандықтан емес, өзінің ішкі ерік жігерімен, ниет қалауымен орындалуы. Сонда ғана саналы өзгеріс іс жүзінде орын алмақ. Ал саналы өзгеріс мемлекеттік қызметті сапалы жаңғыртудың негізі болмақ. Ең бастысы, бұл біздің жұмыс тәсіліміздің түбегейлі өзгеруіне жол ашады. Сонымен қатар еліміздегі мемлекеттік қызметшілердің қызметтеріне шолу жасап, еліміздегі мемлекеттік қызметті өткеру кезеңдегі заңнамалық актіге толықтырулар енгізілгенін қарауымызға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы №416-V ҚРЗ
2. Мемлекеттік қызмет өткерудің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы №152 Жарлығы.
3. <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/shko/press/news/details/379277?lang=kk>
4. <https://kaz.nur.kz/society/1895078-memlekettik-kyzmet-atkarudy-mayzdylygy-nede/>
5. <https://egemen.kz/article/342201-memlekettik-qyzmet-dganha-kezenhdegi-manhyzdy-mindet>

УДК 612.014.4:628.032

ОСОБЕННОСТИ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РАЗНЫХ ГОСУДАРСТВ

Маратова А., студентка 2 курса специальности 6В04211 - «Уголовное право и процесс», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, maratova_adel@list.ru
Бауберикова А.Б., доктор PhD, Старший преподаватель, магистр права кафедры «Уголовное право и процесс», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ab.bauberikova@dulaty.kz

Аннотация: Отбывание наказаний в учреждениях уголовно-исполнительной системы является актуальной во все времена. Его актуальность выражается в его многогранности и обширности, он требует внимания и серьезного анализа. Отбывание и исполнение любых видов наказаний должно осуществляться в соответствии с принципами законности, правосудия и справедливости. Каждое государство имеет свои установленные принципы и стандарты отбывания наказания. Однако, условия содержания и методы исполнения наказания могут значительно отличаться в разных государствах, в силу разных обстоятельств, как демографических, так и религиозных. Также необходимо отметить, что условия отбывания наказания в учреждениях различаются в зависимости от категории преступника и типа преступления.

Ключевые слова: Учреждения, условия, тюрьмы, уголовно-исполнительная система, наказание, содержание, осужденные.

Каждое государство имеет свои установленные принципы и стандарты отбывания наказания. Однако, условия содержания и методы исполнения наказания могут значительно отличаться в разных государствах, в силу разных обстоятельств, как демографических, так и религиозных. Также необходимо отметить, что условия отбывания наказания в учреждениях различаются в зависимости от категории преступника и типа преступления. Например, осужденное лицо, совершившее особо тяжкое преступление, может быть заключено в более строгое место лишения свободы, чем лицо, совершившее минорное правонарушение.

Мной было выделено пару тюрем с наилучшим условием содержания, открывает этот список тюрьма «Хальден» которая находится в Норвегии. «Хальден» считается одной из самых комфортных тюрем мира. В этой тюрьме содержится около 300 осужденных, в учреждении

есть звукозаписывающая студия, свои ипподромы, мед кабинеты с современными технологиями, они могут ходить на рыбалку, свободно перемещаться по территории учреждения. В качестве камеры выступает комната с окном, персональным телевизором и душевой кабиной. Касаемо работы каждому осужденному выделяется рабочее место, заработная плата составляет 10 долларов в день, на сегодняшний день это около 4800 тенге, потратить их они могут в местных магазинах.

Испания. Славится эта страна своей Особенностью этой тюрьмы является семейные камеры, визуально похожие на детскую комнату. В первую очередь система направлена на защиту психики детей, в комнате расположены детская мебель, кровати, игрушки и маленькие ванны, на стенах можно заметить изображения героев мультфильма, все это сделано для сохранности психики детей из-за их родителей, совершивших преступление. В список эта страна вошла только из-за этой особенности.

Дания. «Vestre Fængsel» - мужская тюрьма закрытого типа, считается одной из самых древнейших тюрем Дании. Содержат в Вестре осужденных со сроком более 5 лет. Ее признали одной из самых лучших тюрем, имеет «опыт работы» в 120 лет. В этой тюрьме есть медцентры, тренажерные залы, библиотеки. Ежедневно осужденные получают пособие размером около 7 евро. Это составляет примерно 3500 тенге. За дополнительные работы осужденных поощряют дополнительной платой за их труд. Каждый осужденный в этой тюрьме имеет право получить бесплатное среднее образование. Срок обучения составляет 3 года.

Австрия. Центр правосудия Леобен. Это учреждение является не тюрьмой, а скорее реабилитационным центром. На вид само здание напоминает какой-то офисный центр, и понять то, что это колония можно только по высокому забору с колючей проволокой. В камерах осужденных есть все для их комфорта, начиная от мягкой кровати заканчивая телевизорами. Помимо этого, на территории так же имеются спортивные залы, библиотеки, площадки и мед кабинеты. Весь этот комфорт был построен не для роскоши и осужденных, имеющих особый статус.

Помимо тюрем, что своими условиями скорее напоминают гостиницы и хостелы, есть и те, куда осужденные особо не стремятся попасть. Этот нежеланный список открывает Россия. Тюрьма носит название «Черный дельфин», скорее всего каждый слышал о ней и условиях в ней. В этом учреждении особого режима содержатся преступники со всей России. Людоеды, педофилы, террористы – подобная категория содержится в стенах этой колонии. Исправительная колония особого режима для пожизненно осужденных в городе Соль-Илецке рядом с озером Развал. Самая большая колония подобного типа в России. По некоторым данным, на 2009 г. в колонии содержалось около 863 человек. Количество персонала - около 900 человек. Размер камер не большой, всего 4,5 м². Спят осужденные с включенным светом и круглые сутки находятся под видеонаблюдением.

Таиланд. Тюрьма «Банкванг» расположена в Бангкоке, так же известная под названием «Бангкок Хилтон». В этом учреждении содержатся осужденные к смертной казни либо на длительный срок. В этой тюрьме практикуют пытки, а преступников содержат по 26 человек и более в небольшой камере 6х4 метра. Осужденных кормят лишь 1 раз в день, а из-за переполненности камер в них полностью отсутствуют санитарные нормы, от чего случаются частые вспышки разных болезней.

США. Спустя четыре месяца после террористического акта, произошедшего 11 сентября 2001 года, США открыли на Кубе центр содержания под стражей «Гитимо». Во всём мире он известен как тюрьма строгого режима Гуантанамо-Бей. Предназначалась она для содержания и допросов людей, подозреваемых в причастности к терроризму. Большинство из них — мусульмане. Многим из арестантов не предъявлены официальные обвинения. По свидетельствам самих заключенных, а также правозащитных организаций, к узникам в Гуантанамо применяются различные пытки, в том числе лишение сна, длительное прослушивание музыки на максимальной громкости, избиения, и имитация утопления.

Сирия. Тадморская тюрьма была построена в 1980 году и служила основным местом заключения политических и религиозных противников режима президента Сирии Башара аль-Асада. По отчетам правозащитных организаций, в тюрьме тысячи людей подвергались пыткам, жестокому обращению и убийствам. Тадморская тюрьма стала символом нарушений прав человека в Сирии. Многие обращаются к международным судам и организациям с требованием наказать виновных в преступлениях, совершенных в этой тюрьме. Однако, политическая сложность в Сирии и отсутствие эффективного механизма защиты прав человека делают выполнение этой цели непростой задачей.

Исправительные учреждения в Республике Казахстан являются местами осуществления наказания для лиц, признанных виновными в совершении уголовных преступлений. Одной из основных задач таких учреждений является обеспечение безопасности общества путем лишения свободы осужденных лиц. Условия содержания осужденных в исправительных учреждениях в Республике Казахстан регулируются законодательством страны, включая Уголовно-исполнительный кодекс. В соответствии с законодательством, условия содержания осужденных должны соответствовать международным стандартам и нормам прав человека. Эти нормы непосредственно учитываются при установлении целей и задач Уголовно-исполнительного кодекса: «1. Целями уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан являются восстановление социальной справедливости, исправление осужденных, предупреждение совершения новых уголовных правонарушений как осужденными, так и иными лицами.

2. В соответствии с указанными целями задачами уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан являются:

1) регулирование порядка и условий исполнения и отбывания наказаний и иных мер уголовно-правового воздействия;

2) определение средств исправления осужденных;

3) охрана прав и свобод осужденных;

4) оказание помощи осужденным в социальной адаптации.

3. Исполнение наказаний и иных мер уголовно-правового воздействия не имеет своей целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства» [1].

Для улучшения условий содержания, осужденных в исправительных учреждениях Республики Казахстан необходимо проведение реформ, направленных на улучшение качества и безопасности таких учреждений. Это может включать увеличение финансирования, повышение квалификации сотрудников, улучшение системы контроля и надзора. Также важно проводить информационную работу среди общества о необходимости соблюдения прав осужденных. Улучшение этих условий может привести к более эффективной реабилитации осужденных, снижению уровня рецидива и созданию более гуманного общества в целом. При этом стоит помнить, что в УИК РК сказано: «Уголовно-исполнительное законодательство Республики Казахстан основывается на принципах:

1. соблюдения прав, свобод и законных интересов человека и гражданина;

2. законности;

3. гуманизма;

4. дифференциации условий исполнения наказаний;

5. индивидуализации исполнения наказания и иных мер уголовно-правового воздействия;

6. рационального применения мер принуждения;

7. соединения наказания с исправительным воздействием;

8. стимулирования правопослушного и активного общественно полезного поведения осужденных» [1].

Во-первых, улучшение условий содержания осужденных должно включать в себя обеспечение достойного жилья и жизненных условий в тюрьмах. Инфраструктура тюрем должна отвечать минимальным стандартам гигиены, безопасности и комфорта. «Личность имеет тенденцию к отвержению того, что навязывается ей извне. Эта тенденция в условиях ИУ резко усиливается - общеизвестна установка заключенных на отрицательное отношение к тому, что исходит от администрации. Отчужденность, недоверие и враждебность - вот та глухая стена, о которую разбивается большинство казенных мероприятий. Поэтому на первых порах все усилия администрации ИУ должны быть сосредоточены на том, чтобы хотя бы не ожесточать взаимодействие с заключенными, дать возможность хотя бы слегка оживиться некоторым росткам человечности в отверженном и психически деформированном индивиде. Нельзя зло преодолеть злом» [2].

Во-вторых, осужденным необходимо предоставлять возможность заниматься трудовой деятельностью. Это поможет им развить профессиональные навыки, получить опыт работы и готовиться к возвращению в общество.

В-третьих, следует уделять больше внимания реабилитационным программам и образовательным возможностям для осужденных. «В зарубежной практике широко применяется термин «программа», причем в самом различном смысле: социальные программы, основу которых составляет формирование личности в социальном окружении; программы психотерапевтического характера, имеющие целью положительное изменение свойств

личности, формирование позитивного имиджа; программы обучения правилам социального поведения; программы социальной реабилитации заключенных» [3]. Кроме того, необходимо усилить систему юридической помощи и защиты прав осужденных. Наконец, важно создать условия для поддержания связи осужденных с их семьями и сообществом. Регулярные посещения, письма и телефонные звонки с близкими помогают поддерживать эмоциональную связь и сохранять семейные и социальные связи, что способствует лучшей социализации осужденных после освобождения. В целом, улучшение условий содержания осужденных в тюрьмах является важным шагом для создания более гуманной и справедливой системы исправительной юстиции.

Список литературы:

1. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2023 г.)
2. Еникеев М.И. ЮРИДИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ. Учебник. СПб., 2004.
3. Дмитриев Ю.А., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология Учебник Ростов-на-Дону, 2007

ӘОЖ 349.2

ЕҢБЕК ШАРТЫН БЕКІТУ, ӨЗГЕРТУ ЖӘНЕ ТОҚТАТУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Жақсылық Ұ., «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» ББ студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
Махан Т.У., құқық магистрі, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., tu.makhan@dulaty.kz

Аннотация: Бұл мақалада еңбек шартын жасау барысында туындайтын құқықтық мәселелерді реттеу қарастырылған.

Кілт сөздер: еңбек, шарт, тараптар, құқық, жұмыскер, жұмыс беруші

Кез келген еңбек қатынасының негізі еңбек шарты. «Еңбек шарты бойынша жұмыскер жұмысты (еңбек функциясын) жеке өзі орындауға, еңбек тәртіптемесі қағидаларын сақтауға міндеттенеді, ал жұмыс беруші жұмыскерге келісілген еңбек функциясы бойынша жұмыс беруге, ҚР Еңбек кодексінде, Қазақстан Республикасының заңдарында және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінде, ұжымдық шартта, жұмыс берушінің актілерінде көзделген еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге, жұмыскерге уақтылы және толық мөлшерде жалақы төлеуге міндеттенеді.

Еңбек шарты жазбаша нысанда кемінде екі данада жасалады және оған тараптар қол қояды. Еңбек шартының бір-бір данасы жұмыскер мен жұмыс берушіде сақталады.

Еңбек шартын жасасу, оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылған электрондық құжат нысанында жүргізілуі мүмкін.

Еңбек шартының талаптарын өзгерту туралы хабарламаны еңбек шарты тараптарының бірі береді және екінші тарап оны берілген күнінен бастап бес жұмыс күні ішінде қарайды. Еңбек шартының талаптарын өзгерту, оның ішінде басқа жұмысқа ауыстыру кезінде өзгерту туралы хабарлама алған тарап қабылданған шешім туралы осы бапта белгіленген мерзімде екінші тарапқа хабарлауға міндетті.

Еңбек шартын тоқтату үшін негіздер:

1. тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу;
2. еңбек шарты мерзімінің аяқталуы;
3. жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
4. жұмыскердің басқа жұмыс берушіге ауысуына байланысты;
5. жұмыскердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
6. тараптардың еркінен тыс мән-жайлар;
7. жұмыскердің еңбек қатынастарын жалғастырудан бас тартуы» [1].

Зерттеулер нәтижесі бойынша 1 000 000 астам адам еңбек шартсыз жұмыс істеп жүргені анықталған.

Еңбек шартын жасамау жұмыс беруші үшін тиімді, жұмыс беруші жұмыскері үшін салық төлемейді, зейнетақы қорына төлемдерді жасамайды. Әрине бұнын бәріде заңсыз.

Жұмыс беруші жұмыскерді жұмысқа қабылдағанда еңбек шартын жасамағаны үшін ӘҚБтК – тің 86 бабы бойынша жауапкершілікке тартылады.

Қазақстанда соңғы жылдағы статистика бойынша 309 000 ұйым тіркелген, оның 300 000 жеке кәсіпкерлер. Ол жеке кәсіпкердің барлығы жұмысшыларымен еңбек шартын жасастыма жоқпа олда белгісіз.

Көп жағдайда жұмыс беруші жұмыскерді жұмысқа алғанда екі арыз жазғызып алады. Онын біріншісі жұмысқа алу туралы арыз, екіншісі өз еркі бойынша жұмыстан шығару туралы арыз. Жұмыскер амалсыздан екі арызды жазып береді. Бұнын барлығы заңды айналып өту факторы.

Қазіргі таңда, студенттердің көбі оқудан тыс уақытта жұмыс істейді. Барлығы еңбек шартынсыз жұмыс істеуде, егер студент даяршы болып жұмыс жасау барысында ыстық шайға күйіп қалса немесе жұмыстан түнде үйіне қайтып бара жатқан кезде жарақат алса студент үшін жұмыс орны жауаптылықта болмайды. Себебі, тараптар арасында жасалған еңбек шарты жоқ.

Қазіргі таңда, еңбек шартын жасаушы тараптар көбінде жалған шарт жасауда, атап айтқанда жалақысын төмен көрсету, еңбек жағдайы. Бұның басты себебі тараптардың мемлекеттік салықты аз төлеу мақсатында жасалып отыр.

Еңбек шартында ескерілген талаптарды қоспағанда, «оның тараптарының құқықтық қатынастары ұжымдық шартпен, тараптардың өзге келісімдерімен және еңбек заңнамасының нормаларына қайшы келмейтін жұмыс берушінің актілерімен реттелуі мүмкін.

Соттар арнайы нормативтік құқықтық актілерде реттелмеген құқықтық қатынастардан туындайтын еңбек дауларын қарау кезінде ҚР Еңбек кодексінің нормаларын басшылыққа алуға тиіс.

Сонымен бірге, келісу комиссияларының жеке еңбек дауларын сотқа дейінгі тәртіппен қарайтыны туралы 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап енгізілген.

Келісу комиссиялары еңбек қатынастарын, еңбек қатынастарымен тікелей байланысты қатынастарды реттеу кезінде еңбек заңнамасын қолдану процесінде туындайтын мәселелер бойынша, әлеуметтік әріптестік, сондай-ақ еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау мәселелері жөніндегі жеке еңбек дауларын қарайды» [2].

Еңбек кодексінің 159-бабына сәйкес, «жұмыскерлердің немесе бұрын еңбек қатынастарында тұрған адамдардың не жұмыс берушінің келісу комиссиясына жүгінуі олардың арасында туындаған жеке еңбек дауын сотқа дейін реттеу тәртібінің міндетті сатысы болып табылады. Егер жеке еңбек дауының тарабы келісу комиссиясының шешімімен толықтай немесе оның бір бөлігіне келіспейтін болса, дау реттелмеген болып есептеледі және келісу комиссиясының шешімімен келіспейтін тарап келісу комиссиясының шешімі орындалмаған жағдайдағы сияқты, еңбек дауын шешу үшін сотқа жүгінуге құқылы» [3].

«Соттар еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзудың немесе тәртіптік жауаптылыққа тартудың заңдылығы туралы дауды шешкен кезде «кәсіподақ мүшесі» және «сайланбалы кәсіподақ органының мүшесі» деген ұғымдардың аражігін ажыратуы керек. Заңнама негізгі жұмысынан босатылмаған, сайланбалы кәсіподақ органдарының мүшелеріне ғана қатысты кәсіптік одақтың кәсіподақ органының уәжді пікірін алуды талап етеді. Жұмыс беруші еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзу және тәртіптік жауаптылыққа тарту туралы бұйрықты шығару кезінде кәсіптік одақтың кәсіподақ органының уәжді пікірін алуға міндетті.

Еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзу немесе негізгі жұмысынан босатылмаған, сайланбалы кәсіподақ органының мүшесін тәртіптік жауаптылыққа тарту сәтінде кәсіптік одақ органының уәжді пікірінің болмауы жұмысқа қайта алу туралы талап қоюды қанағаттандыру үшін сөзсіз негіз болып табылады, өйткені уәжді пікір бұйрық шығарылғанға дейін алынуға тиіс» [2].

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414#z24>
2. «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 6 қазандағы №9 нормативтік қаулысы.
3. «Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі» ҚР-ның Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.

ЗАЩИТА ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ

Лагашкин Н., студент 2 курса специальности 6В04214 – Юриспруденция, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, E-mail: Kolyalagashkin8778@gmail.com
Суркова С.С., магистр права, старший преподаватель кафедры «Гражданское право и процесс», Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, E-mail: Svetlanka_8709@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы защиты потребителей при оказании медицинских услуг. Основополагающим источником являются законы и Кодекс о народе и системе здравоохранения. Данная тема является актуальной, поскольку затрагивает важные вопросы о здоровье не только человека, но и всей нации. Несоблюдение основных норм по соблюдению требований уполномоченных в области здравоохранения влечет к катастрофическим проблемам, примером которых является пандемия. Целью затрагиваемой темы является определение проблем по защите прав потребителей медицинских услуг. Основными задачами являются раскрытие экономической ситуации в вопросах оказания медицинских услуг и проблемы в вопросах с перечислениями обязательных взносов медицинского страхования.

Ключевые слова: потребители медицинских услуг, медицина, защита прав потребителей, ОСМС.

Оказываемые медицинские услуги в Казахстане осуществляются на основании следующего законодательства: Кодекса «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года; ЗРК «Об обязательном социальном медицинском страховании» от 16 ноября 2015 года; Об утверждении национального проекта "Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина "Здоровая нация" от 12 октября 2021 года.

Основой национального проекта служат поставленные цели для его реализации, а именно: рост продолжительности жизни (до 75 лет); снижение уровня преждевременной смертности от таких серьезных заболеваний, как сердечно – сосудистые, хронические ОРЗ, онкологии, диабета до 15,43%; уменьшение уровня материнской смертности; уменьшение младенческой смертности [1]. Все это позволит реализовать долгосрочную перспективу вхождения Казахстана в 30-ку развитых стран мира.

В тоже время, Казахстан являясь участником ООН всесторонне поддерживает утверждение этой организации в том, что устойчивое развитие страны – это, прежде всего, обеспечение его населению здорового образа жизни и благополучную жизнь в любом возрасте.

Повышение улучшения по эффективности расходов по здравоохранению уже показал 44 позицию в 2018 году благодаря рейтинговой оценке Блумберг (международное агентство), тогда как в 2012 году наша страна находилась на 111 позиции.

По оценке настоящего времени в стране продолжают распространяться инфекционные заболевания (эпидемии, пандемии) и неинфекционные заболевания: сахарный диабет, нарушение системы кровообращения, нарушения работы системы органов дыхания. Вредные привычки (курение, алкоголь, неправильное питание, повышенный холестерин) остаются факторами риска неинфекционных заболеваний.

Развитие любых видов заболеваний – это огромный ущерб экономике стране. Добиться прогресса в снижении смертности удастся благодаря рекомендациям Всемирной организации здравоохранения, о чем говорят показатели в странах ОЭСР.

В совокупности, все эти данные – это показатель доступности к качественным медицинским услугам и их соответствие требованиям.

Качество медицинских услуг требует систематического мониторинга и оценки пациентов-потребителей медицинских услуг. В первую очередь, это опрос степенью удовлетворенности пациентами оказанными им услугами. Переход к единой системе обязательных социальных медицинских взносов и отчислений происходит постепенно, и тем не менее, люди сталкиваются с проблемами. Очереди в государственных поликлиниках, отсутствие системы записи на прием, удлинение некоторых процессов прохождения медицинской проверки.

Система получения медицинских услуг базируется на Законе Республики Казахстан «Об обязательном медицинском страховании» [2], который описывает процедуру осуществления уплаты обязательной страховки (взносы и отчисления). Все поступающие денежные средства аккумулируются в Фонде социального медицинского страхования через Государственный центр по выплате пенсий (ГЦВП). Информацию можно просматривать в ежемесячных отчетах – справках из ЕНПФ, личном кабинете ЕНПФ.

С 1 января 2023 года в связи с повышением размеров минимальной заработной платы (МЗП=70000 тенге) и месячного расчетного показателя (МРП=3450 тенге) изменились размеры взносов и отчислений на обязательное социальное медицинское страхование. С 2024 года, 1 января будет повышена МЗП до 80 000 тенге, а МРП, по прогнозам, составит – 3692 тенге.

Работодатель отчисляет 3% от заработной платы работника, но не более 21 тыс. тенге, так как объект исчисления не должен превышать 10 МЗП. ВАЖНО: если сотрудник относится к одной из 15 льготных категорий, то производить отчисления за него не нужно.

«Предполагается поэтапное повышение ставок взносов государства и работодателей. Наряду с тем, настоящее время ограничены взносы в систему ОСМС граждан, предлагается исключить верхний предел базы (10 МЗП) для исчисления отчислений работодателей, зарабатывающих более 700 тысяч тенге. Кроме того, предлагается ввести ограничения незастрахованным лицам на медицинские и связанные с ними государственные услуги. Например, вожение автомобиля, хранение оружия и прочие» - сообщает Министр здравоохранения А.Гиният [3].

С 2024 года ЕСП уже не будет, так как он был введен сроком на 5 лет, и начал действовать с 2019 года. К примеру, Директор Фонда ОСМС г. Костанай Б. Нургалиев дал следующие рекомендации: «Чтобы не потерять статус застрахованного в 2024 году, граждане могут зарегистрироваться в качестве ИП и платить 5% от 1,4 МЗП, или самостоятельно оплачивать взнос размером 5% МЗП» [4].

Как указывается на сайтах поликлиник Казахстана: «Объем оказываемой медицинской помощи в рамках социального медицинского страхования не будет зависеть от размера индивидуальных отчислений. Достаточно, того, что отчисления производятся. Это выгодно, чем каждый раз платить за прием врачу в среднем 3000 тенге, за комплекс анализов, аппаратную диагностику, за операцию» [5].

В реальности, по нашему мнению, изменились ли услуги оказания медицинской помощи. Насколько удобно обращаться в поликлиники, по месту прикрепления. Каждый гражданин вправе выбрать самостоятельно в какой поликлинике ему обслуживаться, но с учетом того, что данное медицинское учреждение выиграло тендер.

В Послании народу Казахстана от 1 сентября 2022 года Президентом нашей страны были выдвинуты направляющие идеи и в ОСМС: «Тотальная цифровизация привела к новым формам занятости на основе интернет-платформ. Яркие примеры этого – водители такси, курьеры и другие. Эта сфера нуждается в содействии государства с точки зрения социального и медицинского страхования, пенсионного обеспечения, налогообложения» [6]. Ключевой фразой является именно цифровизация данной отрасли.

На сегодняшний день мы имеем несколько базовых систем, в которых можем просматривать личную информацию о страховании. Fms.kz и egov.kz показывают данные, застрахованы ли вы, и во втором сайте через мобильное приложение можно посмотреть о последнем отчислении на счет. Но как таковое, у самого плательщика нет доступа к информации о полной сумме накопления. В бухгалтерии предприятия по месту работы можно получить информацию об отчислении на счет, так же о последнем отчислении. Но нет опять же доступа к общей информации. На наш взгляд, это необходимая информация, как и доступ к пенсионным накоплениям.

Так же, в отношении накопленной суммы, имеет ли кто-либо из членов семьи доступ к накоплениям после смерти одного из членов семьи? Официальный ответ на сайте Фонда медицинского страхования прозвучал как нет, никто не имеет доступ. Справедливо ли данное утверждение? На наш взгляд нет. Накопления, собранные за жизнь, но не воспользоваться ими, все же возможно следует рассмотреть вопрос о наследовании счета ОСМС умершего члена семьи – другим членам семьи.

Список литературы:

1. <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-zdravookhraneniya-respubliki-kazakhstan-na-2020-2025-gody.pdf>
2. Об обязательном социальном медицинском страховании. Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 405-V ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000405>
3. <https://pro1c.kz/news/zakonodatelstvo/planiruetsya-podnyat-stavku-otchisleniy-na-osms-rabotodateley-i-ubrat-verkhniy-predel-10-mzp/>
4. <https://www.ng.kz/modules/news/article.php?storyid=50405>
5. <https://gp10almaty.kz/goszakupki/rubrika-dlya-naseleniya/405-obyazatelnoe-sotsialnoe-meditsinskoe-strakhovanie-v-rk>
6. <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

ӘОЖ 349.2

**ЖҰМЫСҚА КІРГІЗІЛГЕН ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ ЕҢБЕК ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ
ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ**

Құдайберген А., 3 курс, «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» ББ студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kudainergenova@mail.ru
Махан Т.У., құқық магистрі, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., tu.makhan@dulaty.kz

Аннотация: Мақалада жұмысқа кіргізілген жұмыс берушінің еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау саласындағы құқықтары мен міндеттері туралы деректер қарастырылады, құқықтық деңгейін жою, арылату бойынша шаралар ұсынылады.

Түйін сөздер: еңбек, еңбек шарты, еңбек қауіпсіздігі, еңбекті қорғау.

Жеке еңбек шартының талаптары: «Қазақстан Республикасының еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау туралы нормативтік құқықтық актілерінің талаптарына сәйкес келуге тиіс. Азаматтарды олардың денсаулық жағдайына теріс әсер ететін жұмысқа қабылдауға тыйым салынады. Қауіпті және зиянды өндірістік факторларды қоса алғанда, жеке еңбек шартында жұмыс орнының шынайы сипаттамасы, Қазақстан Республикасының еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау туралы заңдарында және ұжымдық шартта көзделген осындай жағдайларда жұмыс істегені үшін берілетін жеңілдіктер мен өтемақылар көрсетілуге тиіс. Еңбек жағдайлары зиянды және қауіпті жұмыстарға қабылдау кезінде жұмыс беруші қызметкерді кәсіби аурудың туындау мүмкіндігі туралы ескертуге міндетті» [1].

Ұйымдардағы, әрбір жұмыс орнындағы еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жағдайлары еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау жөніндегі мемлекеттік стандарттар, ережелер талаптарына сәйкес болуға тиіс. Ұйымның еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жөніндегі талаптарды бұзу салдарынан жұмысын тоқтатқан уақытқа қызметкердің жұмыс орны (лауазымы) мен орташа жалақысы сақталуы тиіс. Қызметкердің өзінің немесе айналадағы адамдардың өмірі мен денсаулығына тікелей қауіп туындаған жағдайда жұмысты орындаудан бас тартуы оны тәртіптік және (немесе) материалдық жауапқа тартуға әкеп соқтырмайды. Қызметкер жеке және (немесе) ұжымдық қорғану құралдарымен, арнаулы киіммен қамтамасыз етілмеген жағдайда жұмыс берушінің қызметкерден еңбек міндеттерін орындауды талап етуге құқығы жоқ және сол себептен бос тұрып қалған уақытқа орташа жалақысы мөлшерінде ақы төлеуге тиіс. Қызметкер еңбек міндеттерін атқару кезінде оның өмірі мен денсаулығына зиян келтірілген жағдайда оған келтірілген зиянды өтеу Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жүзеге асырылады. Қызметкерде еңбек жарақаты, кәсіби ауру немесе зиянды және (немесе) қауіпті өндірістік факторлардың әсері салдарынан денсаулығының өзге де зақымдалу белгілері байқалған жағдайда жұмыс беруші медициналық қорытындының негізінде қызметкерді өзінің келісімі бойынша денсаулығына теріс әсерін тигізбейтін басқа жұмысқа ауыстыруға тиіс.

«Ауыр қол еңбегі жұмыстары мен еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды), қауіпті (ерекше қауіпті) жұмыстарда әйелдердің және жасы он сегізге толмаған адамдардың, сондай-ақ

бұл жұмыстар денсаулық жағдайына теріс әсер ететін адамдардың еңбегін пайдалануға тыйым салынады. Әйелдердің және жасы он сегізге толмаған адамдардың еңбегін пайдалануға тыйым салынатын ауыр қол еңбегі жұмыстары мен еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды), қауіпті (ерекше қауіпті) жұмыстардағы өндірістердің, кәсіптердің тізімін денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті органмен келісім бойынша уәкілетті орган бекітеді. Жүкті әйелдер медициналық қорытындыға сәйкес орташа айлық жалақысы сақтала отырып, қолайсыз өндірістік факторлары жоқ басқа жұмысқа ауыстырылады» [2].

Қызметкерлерді еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелері бойынша оқыту, «нұсқаулық беру және білімдерін тексеру мынадай нысанда жүзеге асырылады:

1. Қызметкерлерді еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелері бойынша оқытуды, нұсқаулық беруді, білімдерін тексеруді жұмыс беруші өз қаражаты есебінен жүргізеді.

2. Қызметкерлерді еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелері бойынша оқытудың, нұсқаулық берудің, білімдерін тексерудің тәртібі мен мерзімі Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерімен айқындалады.

3. Жұмысқа қабылданған адамдар кейіннен еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелері бойынша білімдерін міндетті тексеруден өткізе отырып, жұмыс беруші ұйымдастыратын алдын ала оқытудан міндетті түрде өтеді. Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелері бойынша оқытудан, нұсқаулық беруден және білімдерін тексеруден алдын ала өтпеген қызметкерлер жұмысқа жіберілмейді.

4. Өндіріс ұйымдарының басшы қызметкерлері мен еңбек қауіпсіздігін және еңбекті қорғауды қамтамасыз ететін жауапты адамдар мезгіл-мезгіл, кемінде үш жылда бір рет тиісті жоғары оқу орындарында немесе мекемелерде біліктілігін арттыру курстарында еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелері бойынша оқудан және білімдерін тексеруден өтуге міндетті» [3].

Жұмыскерлердің еңбек қызметі процесінде еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғауға құқықтарының кепілдіктері Қазақстан Республикасының заңнамасы негізінде жүзеге асырылады. Жұмыс беруші Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен ауыр жұмыстарда, еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды) және (немесе) қауіпті жұмыстарда істейтін қызметкерлерді мерзімді медициналық қарап-тексерулер мен қарап-тексерулер жүргізеді.

Қызметкерлерді еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелері бойынша оқытуды, нұсқау беруді және олардың білімін тексеруді басшылық немесе комиссия құру жолымен жүзеге асырады. Жұмысқа қабылданған адамдар болашақта олардың қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау мәселелері бойынша білім алады.

Еңбек шартын жасасу кезінде құқықтар мен мүмкіндіктер теңдігін бұзуға тыйым салынады. Сонымен қатар, «жүктілік, үш жасқа дейінгі балалардың болуы, кәмелетке толмағандық, мүгедектік еңбек құқығын жасасу кезінде шектей алмайды. Еңбек шартын жасасу кезінде құқықтар мен мүмкіндіктер теңдігінің бұзылу фактісі белгіленген жағдайда, жұмыс беруші Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Мемлекет халықты жұмыспен қамту саласында азаматтарға: кемсітшіліктің кез келген нысанынан қорғауға және кәсіп пен жұмыс алуда тең мүмкіндіктермен қамтамасыз етуге кәсіптік даярлау, қайта даярлау біліктілігін арттыруға және жұмыссыздар үшін қоғамдық жұмыстар ұйымдастыруға; шағын бизнес пен кәсіпкерлікті дамытуға жәрдемдесуге: жұмыспен қамту мәселелері жөніндегі уәкілетті орган және жұмыспен қамтудың жекеше агенттігі арқылы еңбек делдалдығын ұйымдастыруға: кәсіптік бағдарлау қызметтерін көрсетуге, бос орындар мен бос жұмыс орындары туралы ақпараттар беруге, кәсіптік білім беру жүйесін еңбек нарығында сұранысқа ие мамандарды даярлауға бағдарлауға, жұмыс күшін мемлекеттік бағдарламаларға сәйкес өңіраралық қайта бөлуге, еңбек қатынастарын анықтау және жария ету жөніндегі шараларды әзірлеуге және іске асыруға, инвестициялық келісім-шарттарда инвестордың кәсіптік даярлау, жаңа жұмыс орындарын ашу және бар жұмыс орындарын сақтап қалу жөніндегі міндеттерін белгілеуге, ұйымдарда кәсіптік даярлықты және біліктілікті дамытуға жағдай жасауға, жұмыспен қамту жөніндегі уәкілетті органдардың жұмыс берушілермен өзара іс қимылына, нысаналы топтарға кіретін адамдарды жұмысқа орналастыру үшін жағдайлармен қамтамасыз етуге кепілдіктер жасалған. Мемлекеттің қызметкерлердің кепілдіктеріне мыналар көзделеді: еңбекті және жалақыны ұйымдастыру; ең төменгі тарифтік ставкалар мен лауазымдық жалақылардың мөлшері: тауарлар мен қызметтерге бағаның өсуіне байланысты қызметкерлер табысын өтеу тәртібі мен мөлшері, қызметкерлер жұмысынан

айырылған жағдайда оларды сақтандыру тәртібі мен шарттары, өндіріс уақытша тоқтаған жағдайда оларды қорғау шаралары жұмыссыздық жөніндегі жәрдемақы төлеу мерзімін ұлғайту мүмкіндігі мен мөлшері, зейнеткерлерге, мүгедектерге, көп балалы және жартыкеш отбасыларына қосымша жеңілдіктер беру мен көмек көрсету, еңбек пен тұрмыс жағдайы, ерікті және міндетті медициналық әрі әлеуметтік сақтандыру, қызметкерлерді жұмыспен қамту және қайта оқыту, өндірісті дамыту мәселелері, еңбек және өндіріс тәртібін сақтауда еңбек ұжымы мүшелерінің жауапкершілігі, басқа да еңбек және әлеуметтік экономикалық мәселелер жөніндегі ережелер» [1].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.
2. Qazaqradiogazeti, <https://qazradio.fm/kz/news/11491/>
3. <https://www.kazpost.kz/kk/pages/socialnaja-otvetstvennost?id=ohrana-truda-zdorovya-i-bezopasnosti>

**ТОҚЫМА, МАТЕРИАЛТАНУ ЖӘНЕ СТАНДАРТТАУ.
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР. ДИЗАЙН ЖӘНЕ СӘН ИНДУСТРИЯСЫ
ТЕКСТИЛЬ, МАТЕРИАЛОВЕДЕНИЕ И СТАНДАРТИЗАЦИЯ.
КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО. ДИЗАЙН И ИНДУСТРИЯ МОДЫ**

ӘОЖ 005.6

**СҮТ ӨНІМДЕРІНІҢ ӘЛЕМДІК НАРЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНДА ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ**

Төлеу А., «Өнеркәсіпте стандарттау және сапаны басқару» мамандығының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ayaulimtoleu@mail.ru
Қауымбаев Р.Т., PhD доктор, «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасы, М.Х.
Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., rt.kauymbayev@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада сүт өнімдерін тұтыну көрсеткішінің артуына байланысты жаңа технологияларды жетілдіру, яғни азық-түлік өнімдерінің, соның ішінде сүт өнімдерінің сапасын, бәсекеге қабілеттілігін және тұтынушылар сұранысын бағалау қажеттілігі туралы мәселе қарастырылған.

Кілт сөздер: сүт өнімдері, тағамдық құндылығы, өнім сапасы.

Сүт – адам өміріне ең қажетті тең келмейтін аса бағалы тағамдық өнім. Өйткені адам ағзасыны сүттің құрамды бөлігінің 95-98 % сіңеді. Сондай-ақ сүт амин қышқылдарының, макро және микроэлементтерінің, витаминдеріне өте бай. Сүт және оның өнімдерінің құрамында адам ағзасына жеңіл сіңетін, денсаулығына пайдалы витаминдердің көптеген түрі кездеседі. Олар бізге кальцийді, дәрумендерді (А, В2, В1, Е, D, С), сондай-ақ көптеген басқа қоректік құндылықтарды бойымызға сіңіреді. Қазақстандық сүт өнімдерін өндіру сәтінде нарық жағдайындағы қызмет маңызды проблемалармен және бәсекелестікпен қатар жүреді [1,2]. Аграрлық секторға дәстүрлі түрде ұлттық экономиканы дамытуда бірінші кезекте кем дегенде шикізат базасы болуы тиіс, өндірушілердің өздері және талдаушылар саласының өсу қарқынының төмендігін мойындап отыр және импорттың басымдық алуына алаңдаушылық білдіруде. Бұл ретте сүт өнімдерінің сапасы демократиялық өнім деп санау қате, себебі көп адамдар сүт бағасы өте болғаннан кейін өнімдерді күнде сатып ала алмайды, сатып алу қолжетімсіз болып саналады. Сонымен қатар, сүт өнімдері адам денсаулығы үшін өте маңызды және организмге тікелей әсерін тигізеді. Статистикалық мағлұматтар бойынша, сүт өнімдерін жиі пайдаланатын, айран қаймақ өнімдері үзілмейтін мемлекет тұрғындары ұзақ жасайды. Сүт өнімдерін тұтынуға оған әсер ететін факторлар бағасы болып табылады. Сүт бағасы оны қолданатын бәсекелестік ортасына байланысты өзгеріп отырады. Қазіргі таңдағы әлемдік проблемалар әсерінен көптеген өндіріс құлдырап, төмендеп кетті. Бірақ сүт өнімдерін тұтыну төмендемей керісінше даму үстінде. Бұл жағдайдың өзі сүт өнімдеріне деген сұранысты көрсетеді. Қазақстан сүт өнімдерін негізінен Еуразиялық Экономикалық Одақ мемлекеттерінің арасында тасымалдайды. Ең негізгі мемлекет ретінде Ресей мен Қырғызстан жатады. Қазіргі уақытта ішкі нарықтағы сүт өнеркәсібі деңгейі бірнеше есе төмендеген. Ал өзге елдерден келетін сүт өнімдерінің импорты бірнеше пайызға өскен. 2023 жылдың шілде-тамыз айларында басқа елдерден Қазақстанға 3,8 мың тоннаға жуық сүт пен кілегей импортталды, бұл 2022 жылғы статистиканың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 1,5%-ға артық. Сондай-ақ қою немесе тәтті сүт пен сүт өнімдері 43,2% өсіммен 5,8 мың тоннаға артты. Сонымен қатар, 2022 жылдың екі айында Қазақстан шет мемлекеттерден 1,5 мың тоннаға жуық сары май мен өзге де сүт өнімдерін сатып алды. Бұл 2021 жылдың екі айымен салыстырғанда 35,6 пайызға артық. Қазақстанға негізгі тасымалдаушы ел – Қырғызстан Республикасы болып енгізілген. Республикалық сүтті және аралас мал тұқымдары палатасының мәліметіне сүйенсек, тамақ өнімдерін өндіру үшін өңдеуге кететін өнім көлемі маңызды. Бұл ауыл шаруашылығы кәсіпорындары – 460 мың тонна, сондай-ақ шаруа қожалықтары – 590 мың тонна. Дәл соларға бүгінде субсидия төлеу арқылы мемлекеттік қолдауға баса мән беріліп отыр. Ал бұл шаралардың нәтижесі айқын: 2020 жылмен салыстырғанда ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының тауарлық сүт өндірісінің өсімі 36 мың тоннаға жетті (2020 жылы өндіру –

424 мың тонна). Бірақ шаруашылық учаскелер секторы, тіпті ресми деректер бойынша, өндіріс көлемі бірден 194 мың тоннаға қысқарған.

Сонымен қатар, жеке кәсіпорындардың сүті ЕАЭО-ның сапа және қауіпсіздік стандарттарына, техникалық регламентке сәйкес келмейтіні жасырын емес, оны өңдеу үшін Қазақстанда белгілі бір мерзімге ерекшелік ретінде ғана пайдалануға рұқсат етілген. Қазір еліміздегі шикізат тапшылығын өтеу үшін ірі ауылшаруашылық құрылымдарындағы өндірісті шамамен 500 мың тоннаға арттыруымыз керек. Бұл мемлекет қолдауы сақталған жағдайда ғана жүзеге асады. Егер қолдау болмаған күнде кәсіпкерлер жаңа сүт фермаларының құрылысына қаржы сала алмайды, өйткені субсидияларсыз мұндай қымбат жобалардың өтелу мерзімі көп жылдарға кетіп қалады [3]. Сүт өнеркәсібін дамыту Одақтың әрбір елі үшін стратегиялық маңызға ие, өйткені сүт пен сүт өнімдерінің барлық түрлері халық арасында сұранысқа ие. Халықты қолжетімді әрі сапалы сүт өнімдерімен қамтамасыз ету – әлеуметтік-экономикалық және саяси маңызы бар басты міндеттердің бірі. Сүт қосалқы кешені Одақтың агроөнеркәсіп кешені құрылымындағы маңызды буындардың бірі болып табылады, оның үлесі жалпы ауыл шаруашылығы өнімінің шамамен 13 пайызын құрайды. ынтымақтастық. Шолуда Одаққа мүше мемлекеттердегі сүт өндірісі мен сүт өнімдерінің негізгі түрлері, оның ішінде шикізат аймақтарын бөлу, саланы ресурстық қамтамасыз ету, қаржылық-экономикалық көрсеткіштер, құқықтық реттеу, шараларды қамтитын кешенді талдау қамтылған. 4 мемлекеттік қолдау, сыртқы және өзара сауда көрсеткіштері. Сонымен қатар, талдау барысында саланың проблемалары анықталып, импортты алмастыру, сүт және сүт өнімдері өндірісін дамыту, саланың экспорттық әлеуетін дамыту бойынша ұсыныстар әзірленді [4]. Шолу материалдарын консультациялар өткізу және сүт өнеркәсібін дамыту бойынша ұсыныстар әзірлеу кезінде пайдалануға болады. Қазіргі уақытта ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердесүт өнімдерін сынау өнеркәсіптік өндірісі негізінен Ресейде, Беларусьте және Қазақстанда шоғырланған, ол мына ережемен ұсынылған: Беларусьте 49 кәсіпорын бар, дистрибьюторлық қызметпен 150 компания айналысады; Қазақстанда 29 кәсіпорын (оның ішінде жемшөп қоспаларын өндірушілер), тарату қызметі лицензияланбаған және мұндай субъектілердің есебі жүргізілмеген; Ресей Федерациясында 134 кәсіпорын бар, дистрибьюторлық қызметпен 5129 компания айналысады, Қазақстанда 148 сүт өңдеу кәсіпорыны бар, олардың өндірістік қуаттылығы жылына шамамен 1,9 млн тонна сүтті шығаруға мүмкіндігі бар (ірімшік өндірісін 34 кәсіпорын жүзеге асырады). Сонымен қатар, ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметі бойынша, 41 кәсіпорын жөндеуден өруді қажет етеді. (28%). ҚР Экономика министрлігі Ұлттық статистика комитетінің мәліметі бойынша 2017 жылы өңдеуші кәсіпорындардың орташа жылдық қуаттылығы: өңделген сүт пен кілегей өндіру бойынша 1055 мың тонна, сары май 34,6 мың тонна, қатты ірімшік 9,3 мың тоннаны құрады. Қазақстан нарығында сүт өнімдерін өндіру бойынша көшбасшы «ФудМастер» компаниясы» АҚ болып табылады. 2004 жылдан бастап FoodMaster компаниясы Lactalis (Франция) халықаралық тобының құрамына кіреді. Компания үш «ФудМастер-Иссык», «ФудМастер-Шымкент» және «ФудМастер-Павлодар» зауыттарымен ұсынылған, екі жеке сүт-тауарлы фермасы және 16 сату филиалы бар. Барлық FoodMaster кәсіпорындары 73 қолданыстағы жалпы сапа стандарттарына сәйкес келетін өнімдерді шығаратын жоғары технологиялық сүт зауыттары компанияда. 2009 жылы «ФудМастер-Павлодар» зауытында ауқымды жаңғырту жүргізілді [5]. Бүгінгі таңда ФудМастер-Павлодар зауыты сүт өнімдерін өндіретін ең заманауи қондырғылардың бірі болып саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Антонов, В.С. Технология молока и молочных продуктов / В.С. Антонов, С.А. Соловьев.- Оренбург: Издательство Центр ОГАУ, 2013.- 440с.
2. Арсеньева, Т.П. Справочник технолога молочного производства. Технология и рецептуры. Т. 4. Мороженое / Т.П. Арсеньева.- СПб.: ГИОРД, 2012.- 184 с.
3. ГОСТ 5867-90 «Молоко и молочные продукты. Методы определения жира»
4. Коник Н.В. Товароведение, экспертиза и сертификация молока и молочных продуктов: учебное пособие / Н.В. Коник, Е.А. Павлова, И.С. Киселева - М.; Альфа - М: ИНФРА - М, 2011.- 236.: ил.
5. Харитонов, В.Д. Краткий справочник специалиста молочной промышленности / В.Д. Харитонов, Ю.А. Незнанов.- СПб.: ГИОРД, 2003.-128 с.

САПАНЫ БАСҚАРУДЫҢ ЖЕТІ ҚАРАПАЙЫМ ӘДІСІН ТАЛДАУ

Аденбек А., «Стандарттау және өнеркәсіпте сапаны басқару» мамандығының 1 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., adlet.adenbek@mail.ru
Ораз Г.Т., техника ғылымдарының магистрі, «Текстиль, материалтану және стандартизация»
кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
gt.oral@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада өнім қызмет процесс сапасын басқарудың әдістері қарастырылған. Сапаның басқарудың жеті қарапайым әдістеріне артықшылықтарына кемшіліктеріне талдау жүргізілді.

Кілт сөздер: өнім, сапа, процесс, әдіс, ақау, диаграмма, фактор, қателік, құрал, технология

«Парето диаграммасы дегеніміз интервалдары (бағандар) төмен қарай реттелген бағаналы диаграмма. Мұндай диаграммаларда интервалдар ақаулардың түрлерін, олардың орналасуын, қателіктерін және т. б. бағаналарды көрсете алады. Ал интервалдардың биіктігі (бағандардың биіктігі) - ақаулардың пайда болу жиілігі және олардың пайызын, құнын, уақытын зерттейді» [1].

«Парето диаграммасы бұл Парето ережесінің графикалық көрінісі. Сапа менеджментінде бұл ережені қолдану сәйкессіздіктер мен ақаулардың айтарлықтай саны себептердің шектеулі санына байланысты екенін көрсете алады. Қысқаша айтқанда Парето ережесі 80-дан 20-ға дейін тұжырымдалған. Мысалы, егер бұл ереже ақауларға қатысты қолданылса, онда ақаулардың 80 пайызы себептердің 20 пайызына байланысты болады».

«Парето диаграммасы сәйкессіздіктердің немесе ақаудың пайда болуына әсер ететін ең маңызды және маңызды факторларды анықтауда қолданады. Бұл мәселені шешу үшін қажетті әрекеттерге басымдық беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Парето диаграммасы мен Парето ережесі маңызды факторларды маңызды емес және маңызды емес факторлардан бөлуге мүмкіндік береді».

«Парето диаграммасының басты бір артықшылығы-күш пен ресурстарды ең маңызды мәселелерді шешуге бағыттау мүмкіндігі. Сондай-ақ, басқа сапа құралдары сияқты, оны ұйым қызметкерлері қолдануға және түсінуге оңай келеді».

«Ал бұл құралдың кемшілігі-проблемалардың маңыздылығы туралы жаңылыстыру мүмкіндігі, әсіресе туындаған сәйкессіздіктер мен ақаулардың салдарының құны ескерілмесе ғана болады» [1].

«Исикава диаграммасы немесе себеп-салдар диаграммасы (кейде оны "Балық қаңқасы" диаграммасы) – шешілетін мәселе мен оның пайда болуына әсер ететін себептер арасындағы байланысты графикалық түрде көрсету үшін қолданылатын диаграмма. Бұл құрал миға шабуыл әдісімен бірге қолданылады. Себебі ол миға шабуыл арқылы табылған мәселелердің себептерін негізгі санаттар бойынша тез сұрыптауға мүмкіндік бере алады».

«Исикава диаграммалары өнімнің сипаттамаларына әсер ететін процестің негізгі параметрлерін анықтауға, технологиялық мәселелердің себептерін немесе өнім ақауларының пайда болуына әсер ететін факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Сарапшылар тобы мәселені шешу үшін жұмыс істегенде, себеп-салдарлық диаграмма командаға мәселе бойынша консенсусқа қол жеткізуге көмектеседі. Сонымен қатар, Исикава диаграммасын қолдана отырып, сіз мәселені шешу үшін қандай деректер, ақпарат немесе білім жетіспейтінін түсініп, негізсіз шешімдер қабылданатын аймақты қысқарта аласыз. Исикава диаграммасын құру кезінде мәселенің себептері негізгі категорияларға бөлінеді. Бұл категориялар-адамдар, жұмыс әдістері (әрекеттер), механизмдер, заттар, бақылау және қоршаған орта. Қарастырылып отырған мәселеге байланысты графикті құру кезінде санаттар санын азайтуға болады. Санаттардың ең көп саны бар График bм типті график деп аталады» [2].

Исикава диаграммасының келесі артықшылықтары бар:

1. Зерттелетін мәселенің өзара байланысын және осы мәселеге әсер ететін себептерді графикалық түрде көрсетуге мүмкіндік бере алады;
2. мәселеге әсер ететін өзара байланысты себептер тізбегін мазмұнды талдауға мүмкіндік береді;

3. қызметкерлердің қолдануы мен түсінуі ыңғайлы және қарапайым. Исикава диаграммасымен жұмыс істеу үшін қызметкерлердің жоғары біліктілігі қажет емес және ұзақ мерзімді оқытуды керек қылмайды.

«Исикава диаграммасының кемшіліктері бірі егер зерттелетін мәселе күрделі болса, яғни күрделі мәселенің ажырамас бөлігі болса, зерттелетін мәселе мен себептердің өзара байланысын дұрыс анықтаудың күрделілігін қамтуы мүмкін. Тағы бір кемшілігі қарастырылып отырған мәселенің себептерінің бүкіл тізбегін қағазға салу және салу үшін шектеулі кеңістік болуы мүмкін. Бірақ егер Исикава диаграммасы бағдарламалық жасақтаманы қолдана отырып жасалса, бұл кемшілікті жеңуге оңай болады» [2].

«Нүктелік диаграммалар»–бұл деректердің екі түрі арасындағы байланысты анықтауға арналған сапалы құрал. Сонымен қатар, осы диаграмма арқылы сіз кез-келген сапа параметрлері мен оған әсер ететін факторлар арасындағы кластерлеп анықтай аласыз».

«Басқа айнымалы өзгерген кезде бір айнымалыда не болатынын көрсету қажет болғанда, процестің көп өлшемді статистикалық бақылауындағы бақыланылатын нүктелердің себебін анықтау үшін шашырау диаграммасын пайдаланыңыз, себеп-салдарлық диаграммалар (Исикава диаграммасы) және т. б. арқылы анықталған қатынасты растайды».

«Шашырау диаграммасы-салыстырылған деректер арасындағы байланысты анықтауға арналған ыңғайлы және қарапайым әдіс. Алайда, күшті байланыс бір айнымалының екіншісімен тікелей байланысты екенін білдірмейді. Атап айтқанда, зерттелетін салыстыру деректеріне әсер ететін және шашырау диаграммасындағы нүктелерді "топтастыратын" үшінші айнымалы болуы мүмкін» [1].

«Бақылау тізімі»–сапаны бақылаудың жеті құралының бірі. Бұл белгілі бір уақыт аралығында бақыланылатын көрсеткіштерді бақылау немесе өлшеу арқылы жиналған деректерді жазу және есептеу формасы. Жиналған деректер бүтін сан (мысалы, ақаулар саны) немесе интервал (мысалы, өлшенген мәндер ауқымы) болуы мүмкін».

«Бақылау парағының негізгі мақсаты-ақпаратты түсіну оңай болатындай етіп ұсыну. Тізім деректерді жіктеуге мүмкіндік береді. Ол белгілі бір оқиғалардың жиілігін көрсетеді, сондықтан түгендеудегі ақпарат әдеттегі деректерді жинауға қарағанда жүйелі болып табылады».

«Бақылау парағы деректерді көрсетудің тиімді әдісі болып табылады. Сонымен қатар, оның басқа да бірқатар артықшылықтары бар – қолданудың қарапайымдылығы, басқа сапа құралдарымен жұмыс істеу үшін деректерді жүйелеу, тіркеу үшін бірыңғай нысанды қолданады».

«Сонымен қатар, бақылау парағының кемшіліктері оның артықшылықтарымен байланысты болады. Бұл алдын ала анықталған деректер санаттары. Егер бақылау процесінде бақылау парағында анықталмаған оқиға анықталса (ақау түрі немесе өлшеу диапазоны), онда бұл оқиға бақылау парағында тіркелмейді» [3].

Гистограмма - статистикалық деректерді гистограмма түрінде графикалық түрде ұсыну әдісі болып келеді. Ол өнім немесе процесс параметрлерінің жеке өлшемдерінің таралуын көрсетеді. Кейде бұл жиіліктің таралуы деп атайды, себебі гистограмма өлшенген объект параметрлерінің мәндерінің пайда болу жиілігін көрсетеді.

Әр бағанның биіктігі таңдалған диапазондағы параметр мәнінің пайда болу жиілігін, ал бағандар саны таңдалған диапазонның нөмірін білдіреді.

«Гистограмманың маңызды артықшылығы-бұл объектілердің сапасын өлшеу параметрлерінің тенденциясын визуализациялауға және олардың таралуын көзбен бағалауға мүмкіндік бере алады. Сонымен қатар, гистограмма кездейсоқ шамалардың центрін, таралуын және таралу формасын тез анықтауға мүмкіндік береді. Әдетте гистограмма өлшеу параметрінің мәндерінің интервалдық өзгерістері үшін құрылады» [4].

«Гистограмманың сапаны бақылау құралы ретіндегі бір артықшылығы-оның айқындылығы, қарапайымдылығы және үлкен көлемдегі деректердің таралуын жылдам визуализациялау мүмкіндігі. Гистограмма сонымен қатар бақыланылатын параметрлердегі өзгерістер мен техникалық сипаттамалар арасындағы байланысты көрсетеді».

Кемшіліктерге процестің тұрақтылығын сандық бағалаудың мүмкін еместігі, уақытты байланыстырмау, тарату құрылымын дәл бағалау үшін үлкен көлемдегі деректердің қажеттілігі, нәтижелерді әр түрлі түсіндіру мүмкіндігі және тарату формасын ұсынудағы кейбір субъективтілігі жатады.

«Бақылау картасы (Шухарт картасы) - бұл әр түрлі уақыт кезеңдеріндегі процестің (немесе өнімнің) көрсеткіштерін өлшеу деректеріне негізделген сызықтық график. Бұл индикатордың өзгеру динамикасын көрсетуге және осыған байланысты процесті бақылауға мүмкіндік береді».

«Бақылау карталары әдеттегі сызықтық графиктерден тек қосымша сызылған көлденең сызықтармен ерекшеленеді. Бұл сызықтар өлшенетін шаманың статистикалық рұқсат етілген өзгерістерінің жоғарғы және төменгі бақылау шекарасын және барлық өлшемдердің орташа мәнін білдіреді».

«Бақылау картасы Процесті басқарудың тиімді құралы болуы үшін бақыланатын көрсеткіштерді өлшеу нәтижелерін жинау және оларды бақылау картасына тіркеу нақты уақыт режимінде жүзеге асырылуы керек» [1,2,3].

Бақылау карталары бірқатар артықшылықтарға ие. Атап айтқанда, олар процестің өзгеру сәтін көзбен анықтауға мүмкіндік береді, процесті жақсартуға негіз жасайды, процестегі кездейсоқ және жүйелік бұзылулар арасындағы айырмашылықтарды анықтайды, ақаулардың пайда болуын болдырмау арқылы неке шығындарын азайтады.

Және де бақылау карталарының кемшіліктеріне кадрларды даярлауға қойылатын жоғары талаптар және нақты уақыттағы жұмыс қажеттілігі жатады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Статистические методы управления качеством. Часть VII : лабораторный практикум / В.Е. Гордиенко [и др.].. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный архитектурно-строительный университет, ЭБС АСВ, 2015. – 77 с. – ISBN 978-5-9227-0549-3. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS : [сайт]. – URL: <http://www.iprbookshop.ru/49967.html>
2. Монтгомери Дуглас К. Сапаны бақылаудың статистикалық әдістері оқулық / Монтгомери Дуглас К.; Ағылшын тілінен ауд. С.С. Искакова, А.Т. Трушева, А.А. Оразова, Ә.А. Уәйіс. - 7-ші басылым. - Алматы : ЖШС "BookPrint", 2016
3. Статистические методы управления качеством продукции [Текст] : учебное пособие / Г.С. Сарсекеева, Г.Т. Дугалов, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Атымтаева. - Алматы : Эпиграф, 2017. - 180 с. - ISBN 978-601-310-145-3
4. Статистические методы управления качеством продукции [Текст] : учебное пособие / Г.С. Сарсекеева, Г.Т. Дугалов, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Атымтаева. - Алматы : Эпиграф, 2017. - 180 с. - ISBN 978-601-310-145-3

ӘОЖ 677.07

ЖАҢА БЕЛГІЛЕУДЕГІ ТРИКОТАЖ БҰЙЫМДАРЫ, ҚАСИЕТТЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сауытбек Д., «Инновациялық текстиль» БББ-ның 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы

Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., dinana0030923@icloud.com

Маханбеталиева К.Т., PhD, «ТМЖС» кафедрасының доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы

Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kt.makhanbetalieva@dulaty.kz

Аннотация: Мақалада заманауи жаңа белгілеудегі трикотаж бұйымдарының қасиеттері мен ерекшеліктері зерттелінді. Қазіргі көпфункционалды бұйымдар адамды тек қорғап қана қоймай, сонымен қатар әртүрлі функциялар орындайды.

Кілттік сөздер: трикотаж, көпфункционалды бұйымдар, трикотаж бұйымдарының бренді.

Бүгінгі таңда киім тек қорғаныс қызметін ғана орындап қоймайды, сонымен қатар көп функционалды қызмет те атқарады. 1972 жылдан бері Тайваньда орналасқан Nam Liong Global Corporation, Tainan Branch корпорациясы технологиялығы жоғары, көп функционалды, экологиялық таза текстиль және көбік композиттік материалдарын өндіруші болып табылады. Олардың негізгі текстиль өнімдері: көп функциялы маталар, неопрен, өнеркәсіптік резеңке губкалар, TPU пленкасы, үрлемелі бұйымдар.

Nam Liong Global Corporation, корпорациясы үздіксіз зерттеулер мен әзірлемелер және жоғары сапалы қызмет көрсету арқылы тұтынушыларымыздың барлық талаптарын қанағаттандыру үшін жоғары технологиялық, функционалды, экологиялық таза полимерлер мен жоғары икемді материалдарды ұсынады. 45 жылдан астам тәжірибесі бар Нам Лионг қоршаған ортаны қорғауға берілген және халықаралық экологиялық ережелерге сәйкес экологиялық таза өнімдерді әзірлеуді жалғастыруда. Өмірді құрметтеу тұжырымдамасына сүйене отырып, адам ағзасына ықтимал қауіптерді болдырмау үшін денсаулықты қорғайтын өнімдерді әзірлеуге назар аударады.

Нам Лионг тұтынушыларға озық мата технологиясы және 50 жылдық тәжірибесі бар функционалды маталар мен био негізіндегі неопрен губкаларын ұсынады. Нам Лионг әрбір тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді [1].

1-сурет. Көпфункционалды трикотаж көйлектері

Сонымен қатар заманауи трикотаж бұйымдарына келетін болсақ, тоқылған және трикотаж көйлектер і- маусымның тағы бір сөзсіз хиті. Sportmax, Etro және Филлип Лим сәнқойларды әртүрлі ұзындықтағы және әртүрлі стильдегі жұмсақ, ыңғайлы көйлектерді, ұзын және қысқа жеңді, кездейсоқ және сәнді көйлектерді киюге шақырды - қысқасы, кез келген дәмге, түске және кез келген жағдайға сай [2].

Трикотаж костюмдері.

Көктемгі-жазғы топтамаларда көптеген трикотаж ансамбльдері бар: «екі» және тіпті «үш» бар! Айтпақшы, жаңа маусымда костюмдердегі трикотаж юбкалар шалбарды ауыстырды - бұл Isabel Marant, Laura Biagiotti и Fendi шоуларымен дәлелденді.

2-сурет. Заманауи көпфункционалды трикотаж костюмдері

Заманауи әйелдің сәнді шкафы өте алуан түрлі және қызықты, ерекше және ерекше көріністі қалай жасауға болатыны туралы одан да керемет идеялар пайда болды. Олардың қатарында маусымдық киімдерден жетекші дизайнерлердің жеңіл қолдарымен көктемгі және жазғы маусымға тегіс ауысатын сәнді трикотаж болды.

Трикотаж бұйымдары ең ыңғайлы және практикалық киім санатына жатады. Ал егер бұрын ол негізінен суық күзгі-қысқы маусымда кардигандар мен жемпір түрінде, сондай-ақ үйге ыңғайлы киім түрінде қолданылса, енді тоқылған бұйымдар сегментінде олардың қолданылу аясынан шығып кеткен көптеген жаңа өнімдер ұсынылды. және әртүрлі мақсаттарға арналған киімдерді жасау үшін қолданылады: қалалық серуендеу және сауда, кеңсеге бару және басқа да іс-шаралар.

Сәнді трикотаж 2023-2024 маусымының негізгі сән трендтерінің бірі болып саналады. Трикотаж бұйымдары жиі қонақтар ғана емес, сонымен қатар жылдың қай мезгілі туралы айтатынымызға қарамастан, сән подиумдарының толыққанды иелері болып саналады [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Свойства трикотажа [электронный ресурс]. URL: <http://www.znaytovar.ru/new3571.html>
Источник: <https://znaytovar.ru/s/Volokna-rastitelnogo-i-zhivogo.html>
2. Изучение влияния структуры трикотажного полотна на его свойства. М.Н.Умарова, Н.Н.Турахужаева - Universum: технические науки, 2020 - cyberleninka.ru.
3. https://youlooks.ru/samaya-modnaya-trikotazhnaya-odezhda/#google_vignette

ӨОЖ 7.048(574)

ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕК ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚОРЖЫН ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Усипбекова Б., «Инновациялық текстиль» БББ-ның 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., usipbekovabaktygul2003@gmail.com

Сағынбек А., «Инновациялық текстиль» БББ-ның 1 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., saginbek05@gmail.com

Рахманова Ж.С., «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасының т.ғ.к., доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., zhs.rakhmanova@dulaty.kz

Аннотация: Мақалада басқұр тоқу технологиясы арқылы қоржын дайындау туралы жазылған. Күнделікті өмірде қолданылатын ұлттық ою өрнектерге акпарат берілген.

Кілт сөздер: басқұр, ою өрнек, қоржын, қазақтың халық өнері, қазақ тоқу өнері, қазақ өрнектері, қолдан тоқылған кілемдер, тоқыма өнері

Ою-өрнек рухани мәдениеттің маңызды бөлігі болып табылады. Көптеген ұлттық нақыштардың тарихы ғасырлар бойы терең символизмге ие. Жер бетінде өз ою-өрнегі жоқ халықты табу қиын шығар. Барлық халықтар тұрғылықты жеріне қарамастан, әрқашан өздерінің бірегейлігін ерекше атап өтуге және өз мәдениетін жасауға ұмтылды. Дәл осы ою-өрнек халықтың мәдени болмысының ең жарқын және мәнерлі көрсеткіші болып табылады. Алғашқы әшекейлер он мыңдаған жылдар бұрын жасалған. Жартас өнерінің үлгілері – планетадағы ең көне әшекейлер. Сонымен қатар, археологиялық қазбалар кезінде табылған әртүрлі ыдыс-аяқтарда безендірілген өрнектерді көруге болады. Тігін өнерінің дамуымен ою-өрнек халық киімінің ажырамас бөлігіне айналды. Мақаланың өзектілігі ұлттық ою өрнектерді қолдану арқылы күнделікті өмірде қажетті бұйымдарды дайындау мүмкіндігі және оны жаңғырту туралы акпарат берілген [1].

Жұмыстың мақсаты: Ұлттық ою өрнектерді қолдану арқылы қоржын дайындап нарыққа шығару. Жұмыстың міндеті: ою өрнектерге, тоқыма өнерінің тарихына шолу, басқұр технологиясын зерделеу, маркетингтік талдау жасау.

Қазақ тілінде ою-өрнекті әдетте ою-өрнек деп атайды. Олардың әрқайсысы белгілі бір мағынаны білдіреді. Уақыт өте келе бейнеленген таңбаның мағынасы өзгеруі немесе толығымен жоғалуы мүмкін. Кейбір әшекейлердің орнына басқалары жасалған. Нәтижесінде, қазіргі уақытта олар барған сайын таза эстетикалық функцияны орындайды. Ежелгі уақытта

белгілі бір таңба немесе үлгі адамға жан-жақты ақпарат көзі бола алады [2]. Мысалы, бейтаныс адамды кездестіргенде, адамдар ең алдымен оның киіміне, дәлірек айтқанда, өрнектердің, ою-өрнектердің немесе басқа белгілердің ерекшеліктеріне назар аударды. Осыған сүйене отырып, адамның қайдан шыққанын, қай ұлт өкілі екенін, оның әлеуметтік жағдайы қандай, немен айналысатынын, қауіпті екенін анықтауға болатын. Ою-өрнекті жасауда пайдаланылған қазақтың негізгі ұлттық рәміздерінің бірі – мүйіз. Көптеген үлгілер осы таңба негізінде арнайы жасалған. Бұл бейненің сан алуан түрлері бар: арқар мүйіз (арқар мүйіз), бұғы мүйіз (бұғы мүйіз), қошқар мүйіз (қошқар мүйіз), қос мүйіз (қос мүйіз) және тіпті ұл мүйіз (сынық мүйіз). Мүйіздің көп түрін бейнелеу және пайдалану, әрине, кездейсоқ емес. Мал шаруашылығы – қазақ көшпелілерінің өнері мен тұрмысында терең із қалдырған дәстүрлі кәсібі. Сонымен қатар, қазақтардың ою-өрнек мәдениетінде басқа аңдар мен құстарды бейнелейтін рәміздер де орын алады. Мысалы, түйе табан, құс қанаты, қаз табан, ит құйрық және т.б [3].

Басқұр (қазақша басқұр) – киіз үйді әшекейлеуге арналған, сонымен қатар керегенің буындарын сыртынан қатайтуға арналған өрнекті өрілген өрім . Басқұрдың ұзындығы киіз үйдің айналасын жабуға жеткілікті болуы керек. Кәдімгі ені 20-30 см, бірақ 45 см-ге дейінгі таспалар бар.Мұндай декорацияның байлығы үй иесінің мәртебесін көрсетеді, сондықтан бай қазақтардың арасында бір емес, екі, тіпті үш басқұрды кездестіруге болатын еді. Интерьерде олар күмбездің жиегін қоршап алып, шашақбаумен бірге (қиғаштары бар өрнекті ленталарды ілу) бөлмеге кербез көрініс берген . Сыртқы жағынан олар тордың жеке бөліктерін – киіз үйдің рамалық негізін біріктіру үшін пайдаланылды. Осылайша, басқұр шатырды орнатуда сәндік қана емес, сонымен қатар маңызды құрылымдық рөл атқарды. Бұл жағдайда оны «басқұр-керегес» деп атаған.Басқұр тоқыма станогында түрлі-түсті жіптермен крест (тоқыма) жіппен өрілген ою-өрнек тоқу және астарсыз (арқалы) өру (қақпа тоқу) әдістерімен тоқылады. Жүнді (ақ) басқұр ілмек жіптерге түрлі-түсті жіптерді байлап тоқылады. Тегіс, түксіз басқұр түрлі-түсті жіптерден кілем түрінде тоқылады. Түйе , қой , ешкі жүні пайдаланылады .

Қазіргі таңда халықтық қолданбалы өнер шеберлерінің бұйымдарына сұраныс жоғары. Оларды киіз үйді, үйді, пәтерді, тойхананы, тіпті кеңсені безендіру үшін сатып алады. Мысалы, басқұр – тоқылған таспаны алайық, оның үлгісін қолөнершілер өз бетімен ойлап тапқан. Бұрын басқұр тек киіз үйді безендіру үшін қолданылған. Қазір тапсырыстар өте беделді тұтынушылардан, соның ішінде елімізде жұмыс істейтін шетелдік компаниялардан түсуде. Қолөнер шебері сонымен қатар тоқыма және киізден жасалған панноларды, осындай сәнді әйелдер сөмкелерін өз қолымен кестелеуді кеңінен қолдана отырып, шығарады. Бірақ кілем, алаша, шелпек қолөнер шеберінің қолынан дәстүрлі өрнекпен шығады [4].

Қазақтың халық қолданбалы өнерінің құрамдас бөлігі – дәстүрлі тоқу өнері. Ол қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетінің дамуын, оның күрделі, көп ғасырлық тарихын көрсетеді. Өнердің бұл түрінің байлығы мен жан-жақтылығы, оның қоғамдық мәні мен қазақ халқының көркемдік мұрасындағы орны орасан. Әрбір дерлік қазақ отбасы белгілі бір дәрежеде өзін қажетті тоқыма бұйымдарымен қамтамасыз етті. Оларсыз киіз үйдің ішкі көрінісін елестету қиын: кілемдер төселген кезде киіз үй жылы және жайлы болды. Текеметтер мен сырмақтармен, кестелі тұскиздермен, басқұрлар мен баудың өрнекті жолақтарымен бірге киіз үй отбасылық бақыт пен берекенің бейнесіне айналды.

Кең ауқымды халықтардың дәстүрлерімен жалпы этникалық және жергілікті көріністері бар көркемдік алуан түрлілігімен, формалары мен функционалдық мақсаттарының көп өзгермелілігімен, символдық мазмұнының тереңдігімен, сондай-ақ байланыстарымен Қазақстан сияқты үлкен аймақ халық қолданбалы өнерін зерттеу үшін ерекше қызықты екенін атап өткен жөн [5].

Халықтық тоқыма бұйымдарын кеңінен өндірудің соңғы шекарасы XX ғасыр меншігі болып қала береді. Қазақтың тоқыма өнері тақырыбына, әсіресе, кеңестік кезеңдегі белгілі бір әдебиеттер бар, бірақ ол туралы жалпы мазмұнды еңбектер әлі жоқ. Қолжетімді басылымдар тек тоқу аспектілерін қамтиды және сипаттамалық сипатта болады, бұл тақырыптың барлық алуан түрлілігін сарқып тастамайды [6].

Тоқыма өнері бүкіл Қазақстанда кең тараған. Бұл түрдің қазақ халқының қолданбалы өнеріндегі алатын орны мен маңызы шығарылатын бұйымдардың саны мен қолданыс аясының кеңдігімен атап өтіледі. Халық шеберлері тоқыма бұйымдардың 25-тен астам түрін жасаған.

Жеке шығармашылықты дамыту және ҒЗЖ мен СҒЗЖ нәтижелерін енгізу үшін кафедрада "Өрнек" – басқұр технологиясымен кілем тоқу, "Шебер" - трикотаж бұйымдарын тоқу үйірмелері ұйымдастырылған, онда студенттер өздерінің шығармашылық ойларын жүзеге асыра алады.

«Өрнек» және «Шебер» студенттік ғылыми үйірмесі 1995 жылы "Тоқыма өнеркәсібі бұйымдарының технологиясы" кафедрасының оқу – ғылыми - өндірістік бөлімшесінің базасында студенттердің ғылыми шығармашылыққа деген қызығушылығы мен қажеттілігін қалыптастыру; шығармашылық ойлауды, ғылыми дербестікті дамыту, ұйымдастыру қабілетін және оқуға саналы көзқарасты арттыру, алған білімдерін тереңдету және бекіту мақсатында құрылды.

Одан басқа бұл бөлімшелерде оқу, өндірістік және диплом алдындағы тәжірибелер өткізіледі, онда студенттер өндіріске барынша жақын жағдайда кілем, трикотаж бұйымдарын жасаудың практикалық дағдыларын меңгеру.

Атауы: «қоржын»

Бұйымның сипаттамасы

«Басқұр» технологиясын пайдаланып, ұлттық ою-өрнек қолдану арқылы - қоржын дайындау

Иірімжіптің сызықтық тығыздығы – 30,4 текс., иірімжіптің беріктігі - 158,41

Өндіруші –Қырғызстан

Иірімжіптің құрамы: 30% жүн, 70 % акрил

Жіп шығыны: түрлі түсті жіптен -660г, жалпы салмағы - 660г

Өзіндік құны - 1980т.

Тоқылу уақыты- 15 күн

Бағасы-9900т

Маркетинг зерттеу: ЖК – 5000-10000 теңгеге жоғары

Атауы: «қоржын»

Бұйымның сипаттамасы

«Басқұр» технологиясын пайдаланып, ұлттық ою-өрнек қолдану арқылы - қоржын дайындау

Иірімжіптің сызықтық тығыздығы – 30,4 текс., иірімжіптің беріктігі - 158,41

Өндіруші –Қырғызстан

Иірімжіптің құрамы: 30% жүн, 70 % акрил

Жіп шығыны: түрлі түсті жіптен -430г, жалпы салмағы - 430г

Өзіндік құны -1290 т.

Тоқылу уақыты- 15күн.

Бағасы-12900т

Маркетинг зерттеу: ЖК – 5000-10000 теңгеге жоғары

Атауы: «сөмке»

Бұйымның сипаттамасы

«Басқұр» технологиясын пайдаланып, ұлттық ою-өрнек қолдану арқылы - қоржын дайындау

Иірімжіптің сызықтық тығыздығы – 30,4 текс., иірімжіптің беріктігі - 158,41

Өндіруші –Қырғызстан

Иірімжіптің құрамы: 30% жүн, 70 % акрил

Жіп шығыны: түрлі түсті жіптен -500г, жалпы салмағы - 500г

Өзіндік құны – 1500т.

Тоқылу уақыты- 15күн.

Бағасы-15000т

Маркетинг зерттеу: ЖК – 5000-10000 теңгеге жоғары

Атауы: «қоржын»

Бұйымның сипаттамасы

«Басқұр» технологиясын пайдаланып, ұлттық ою-өрнек қолдану арқылы - қоржын дайындау

Иірімжіптің сызықтық тығыздығы – 30,4 текс., иірімжіптің беріктігі - 158,41

Өндіруші –Қырғызстан

Иірімжіптің құрамы: 30% жүн, 70 % акрил

Жіп шығыны: түрлі түсті жіптен - 650г, жалпы салмағы - 650г

Өзіндік құны – 1950т.

Тоқылу уақыты- 15күн.

Бағасы-9750т

Маркетинг зерттеу: ЖК – 5000-10000 теңгеге жоғары

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9
2. Сапар Төленбаев, Маргарита Өмірбекова «Ою - өрнектердің жасалу жолдары». – Алматы, 2016
3. М.Ш. Өмірбекова Энциклопедия «Қазақтың ою - өрнектері». – Алматы, 2003 ж.
4. Бәсенов Т.Қ. Қазақстанның қолданбалы өнері. Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – Алматы. 1958, 48 б.
5. Каримова Р.У. Ұйғырлардың дәстүрлі көркем қолөнері мен қолөнері. атындағы Шығыстану институты. Р.Б. Сүлейменов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005, 170 б.
6. Марғұлан Ә.Х. Қазақтың халық қолданбалы өнері. – Алматы: Өнер. Т. 1. 1986, 256 б.

ӘОЖ 677.027.4

ТАБИҒИ БОЯҒЫШТАРЫМЕН МАТЕРИАЛДАРДЫ БОЯУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

Исаева З., «Инновациялық текстиль» БББ-ның 1 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы

Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., isaeva.zeinep@icloud.com

Тулендиева Г.О., «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасының аға оқытушысы., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,

go.tulendieva@dulaty.kz

Аннотация: Мақалада табиғи бояғыштармен маталарды бояу технологиясына ақпарат берілген.

Кілт сөздер: бояу, сапа, қанықтылық, түс айырмашылығы.

Мақаланың өзектілігі: Жылдан жылға маталарды бояу үшін қолданылатын бояулардың бағасы қымбат. Сондықтан ата-бабаларымыздың бояуларды алу және қолдану тәжірибесін қолдану және белгілі бір өсімдіктерден қандай түстер алынатындығын зерттеу [1].

Мыңдаған жылдар бойы қол жеткізу ең қиын көк (индиго) пигменттер болды. Индиго бірнеше мың жыл бұрын Үндістанда өндірілген. Еуропада 18 ғасырдың ортасына дейін ол жергілікті өсімдіктің жапырақтарынан – бояғыш вайдадан алынды. Жапырақтардан Индиго - индикан прекурсоры бар түссіз ерітінді алынды. Ол микроорганизмдердің әсерінен ашытылды, глюкоза мен түссіз индоксил пайда болды, ол ауада тотыққан кезде көк индиго үлпектеріне айналды.

19 ғасырдың басында Наполеон ғалымдарға 1 миллион франкке отандық шикізаттан индиго алудың жолын табуды ұсынды. Бірақ индигоның химиялық құрылымын 1883 жылы Адольф Фон Байер - бұл бояуды зерттей бастағаннан кейін 18 жыл өткен соң және адам ашқаннан кейін 5000 жыл өткен соң ғана орнатқан. Индигоның өнеркәсіптік синтезі Германияда бірнеше жылдан кейін басталды. 20 ғасырдың басында индиго мыңдаған тонна синтезделді, бұл жүздеген мың га Индиго плантацияларына сәйкес келеді. Синтетикалық

индиго алудың экономикалық тиімді әдісін зерттеуге өнеркәсіптің даму тарихындағы ең үлкен сомалар жұмсалды. Алайда, жұмсалған ақша жүз есе оралды [2].

1842 жылы Қазан университетінің зертханасында Н. Н. Зинин анилинді құрды. Бұрын ол табиғи индиго бояғышынан алынған. Бұл жаңалық анилин-түрлі-түсті өнеркәсіпті бастады. Анилиннен көптеген бояғыштар, 100-ден астам дәрі-дәрмектер және басқа да құнды заттар шығарылды. Сондықтан табиғат химиктердің пробиркасынан әлдеқайда артта қалды. Табиғат жердің кең кеңістігінде жыл бойы жасайтын нәрсе зауыттарда жылдың кез келген уақытында бірнеше сағат ішінде пайда болды [3].

Сәндік-қолданбалы қолөнерге арналған табиғи бояғыштармен материалдарды бояу-бұл өте қызықты іс-әрекет және қажырлы еңбек.

Табиғи бояғыштар-табиғи шикізатты (өсімдіктерді немесе жануарларды) өңдеу арқылы немесе бактериялық жасуша дақылдарын немесе саңырауқұлақтарды пайдалана отырып микробиологиялық процестер арқылы өндіруге болатын боялған қосылыстар.

Мыңдаған жылдар бойы халық барлық жерде табиғи шыққан бояғыштарды қолданған. XIX ғасырдың екінші жартысында ғана анилин бояғыштары пайда болды, олар өте арзан және қолдануға оңай. Бірақ XX ғасырда да удмурттар өздерінің асыл жұмсақ гаммасымен өсімдік бояуларын қолдануды жалғастырды. Адамдар белгілі бір түсті және түстерді бекіту тәсілдерін беретін өсімдіктерді анықтауда бай тәжірибе жинады.

XIX ғасырдың 2-жартысына дейін табиғи бояғыштар текстиль және парфюмерлік бұйымдарды, былғары, қағаз, тамақ өнімдерін және т.б. бояуға арналған жалғыз заттар болып табылады. Органикалық синтез өнеркәсібінің, әсіресе анилбояу өнеркәсібінің дамуымен табиғи бояғыштар синтетикалық бояғыштармен бәсекелестікке төтеп бере алмады және негізінен бұрынғы практикалық маңыздылығын жоғалтты. Аз мөлшерде табиғи бояғыштар қалпына келтіру жұмыстарында қолданылады. Олар тамақ және парфюмерия өнеркәсібінде де қолданылады. Сондай-ақ әртүрлі ғылыми мақсаттарда: оптикалық және электронды микроскопия және т.б. көптеген табиғи бояғыштар айтарлықтай физиологиялық және антибиотикалық белсенділікке ие, нәтижесінде олар көбінесе дәрі ретінде қолданылады.

Бояғыштарды алу үшін пайдаланылатын су жұмсақ болуы керек; табиғи бұлақтардың ағын суы мен қатты суы жақсы емес. Суға ас содасын қосу арқылы судың қышқылдығын бейтараптандыруға болады. Аздап сілтілі ерітіндіде бояғышты алу тиімдірек болады. Өсімдік шикізаты кең ыдыста қайнатылады, онда су оны толығымен жабады. Гүлдер жарты сағат-сағат, жапырақтары - бір жарым сағат қайнатылады, тамырлар үшін аз және 3 сағат болуы мүмкін, жидектердің шырындары көбінесе өңделмей қолданылады [3].

"Бояу ваннасының модулі" - құрғақ матаның массасындағы ерітінді мөлшерінің қатынасы. Әдетте 10-нан 20-ға дейінгі бояғыш ванна модулі ұсынылады. Олар біркелкі бояуды алғысы келгенде, олар ерітіндіні сұйылтады, яғни ванна модулін көбейтеді. Ваннаның температурасы бояуға айтарлықтай әсер етеді. Температура неғұрлым жоғары болса, жүн соғұрлым тез боялады және мақта мен вискоза маталары баяу болады. Қоспалардың әсерінен бояу жылдамдығы артады: мақта мен онымен байланысты талшықтар мен сірке қышқылы - жүнді бояған кезде ас тұзы. Олар бояудың соңында енгізіледі.

Бояудан кейін матаны су түссіз болғанша жылы сумен шаю керек. Осыдан кейін суық сумен шайыңыз [4].

Табиғи бояғыштармен бояу келесі ретпен жүргізілді: бояғыш қоспалар мен қайнатпаларды дайындау, материалдарды дайындау және бояудың өзі. Бояу қоспалары мен қайнатпаларды дайындау.

Қызылша негізіндегі бояғышты алу: 200 г ұсақталған қызылша 1 литр суық сумен құйылды. 30 минут қайнатыңыз, 1 сағатқа қалдырыңыз.

Жапырақты қара шай мен каркаде шайына негізделген бояғышты алу: 2 шай қасық шай қайнатпасы 1 литр қайнаған суға құйылды (термоста).

Куркума негізіндегі бояғышты алу: 20 г "Куркума" дәмдеуіштері 1 литр қайнаған суға құйылды, содан кейін жылу оқшауланды. Түнде қалдырылды.

Қаражидек негізіндегі бояғыш алу: жаңа мұздатылған Қаражидек еріген және сығылған шырын.

Қызыл қырыққабат негізіндегі бояғышты алу: қырыққабат ұсақталып, 10 сағат бойы суық сумен толтырылды.

Шпинат негізіндегі бояғышты алу: жаңа мұздатылған шпинат еріген, суық сумен құйылған, баяу отта 30 минут қайнатылған. Содан кейін шамамен 1 сағат талап етілді.

Сатып алынған органикалық бояғыштардың бояғыш ерітінділерін дайындау: сатып алынған мата бояғыштары нұсқауларға сәйкес дайындалды. Бояғыш пигменттерді материалдарға бекіту үшін бекіту ерітінділерін дайындау: тұзды ерітінді: 1 ас қасық, 1 литр ыстық суға ас тұзы; сірке (қышқыл) ерітіндісі: 1 литр суға 100 мл 9% сірке суы. Барлық ерітінділер (бояғыштар мен қоспалар) жұмыс алдында сүзілген.

Эксперименттердің бірінші кезеңінде материалдар тиісті ерітінділерде 30 минут қайнатылып, мазмұнын араластырды. Қызыл қырыққабаттың суық инфузиясымен немесе Қаражидек шырынымен боялған кезде материал 1 сағат бойы суық ерітіндіге орналастырылды.

Екінші кезеңінде маталар бояудан бұрын 1 сағат бойы тұзды ұстағышқа орналастырылды. Содан кейін материал баяу отта 30 минут қайнатылды.

Эксперименттердің үшінші кезеңінде маталар бояудан бұрын 1 сағат бойы қышқыл ұстағышқа орналастырылды. Содан кейін материал қышқыл бекіткішпен бірге баяу отта 30 минут қайнатылды. Кептіруден кейін бояу салыстырылды және бояудың беріктігі бағаланды – жууға дейін және 1, 3 және 5 жуудан кейін түс қарқындылығы. Эксперименттердің нәтижелері ақ фонда фотосуреттер түрінде түсіріліп, кестелерге енгізілді. Табиғи бояғыш ерітіндісінің бояуына ортаның әсерін анықтау әдістемесі. Сілтілік ерітінді: 10 г NaHCO_3 ас содасы 0,5 л суда ериді. Индикаторлық қағаз бойынша $\text{pH}=10$. Қышқыл ерітінді-сірке суы 9% ($\text{pH}=3$) [4].

Тоқыма бұйымдарын табиғи бояғыштармен бояуға болады, талшықтарды бояу процесінің негізі химия заңдары болып табылады - қажетті түсті алу үшін ортаның сол немесе басқа бояуға қалай әсер ететінін және боялған материалдың құрылымы қандай екенін білу қажет, үйде өсімдіктер мен көкөністердің қайнатпаларынан, жидек шырындарынан алынған табиғи бояғыштар сатып алынған мата бояғыштарына қарағанда аз жарқын және төзімді, маталар мен жіптерді табиғи бояғыштармен бояуға көптеген факторлар әсер етеді, бояудан бұрын әр уақытта барлық шарттарды таңдау керек, тоқыма бұйымдарын табиғи өсімдік бояғыштарымен бояу экологиялық таза және адам денсаулығы үшін қауіпсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Меженский В.Н. Растения-индикаторы. -М: АСТ; Донецк: Сталкер. -2004.
2. Источник: М.Г.Иванова. Истоки удмуртского народа: Учебное пособие. – Ижевск: Удмуртия, 1994.- 192 с.: ил..
3. Чуб В. Для чего нужны антоцианы // Цветоводство. — 2008. — № 6. — С. 22—25.
4. Юдин А.М., Сучков В.Н., Коростелин Ю.А. Химия для вас. - М.: "Химия". - 1985.

УДК 612.014.4:628.032

АНАЛИЗ СТИЛЯ «КЛАССИЦИЗМ» С ЦЕЛЮ РАЗРАБОТКИ ИНТЕРЬЕРА ДИЗАЙНА ЖИЛОГО ДОМА

Горбатенко К., студентка 5 курса специальности «Дизайн интерьера», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, kalina.13.03.01@mail.ru

Байұзакова Г.С., Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, gs.bajuzakova@dulaty.kz

Аннотация: В данной статье выполнен анализ проектирования дизайна в классическом стиле. Так как данный стиль на сегодняшний день востребован при реализации ремонтных работ в частных и общественных помещениях. Был разработан дизайн интерьера частного дома в стиле классицизм в программе 3dsMax.

Ключевые слова: Классицизм, интерьер, стиль, изысканность, элегантность, дорогой, современный стиль, классический стиль, функциональный, цветовая палитра, рациональное использование, изящность, неповторимость, технологии, дизайн интерьера, передовые технологии

Классицизм в интерьере – это изысканный и элегантный стиль, который несет в себе лучшие черты древнегреческих и римских архитектурных форм. Стиль классицизм основан на принципах и формах классической архитектуры, искусства и дизайна.

Стиль классицизм не только в убранстве частных домов, а также примеры стиля классицизм могут наблюдаться в старинных дворцах, резиденциях и государственных зданиях.

Данный стиль интерьера привносит в помещение атмосферу роскоши, аристократии,

симметрией, пропорциональностью и величия гармонии. Он прославлял симметрию, пропорции, гармонию и элегантность, и был characterized использованием мрамора, дорогих тканей, изящной мебели, узоров и драгоценных украшений [1].

Классицизм в дизайне интерьера возник в конце XVII в. И начале XVIII в. Во Франции. Он был воодушевлен древними греческими и римскими архитектурными формами и стал распространённым стилем в Европе во время эпохи Возрождения. Классицизм в интерьере продолжал развиваться и эволюционировать в течение нескольких столетий и его влияние все еще ощущается до сегодняшних дней.

Особые ключевые элементы и идеи, которые могут помочь воссоздать интерьер в стиле классицизма. Первое это цветовая палитра играет важную роль в классическом интерьере. Основными цветами являются белый, бежевый, светло-серый, синий и золотой. Сочетание этих цветов создает впечатление роскоши и изыска. Вторым элементом представлены использование таких материалов как мрамор, шелк и велюр – самые популярные в изготовлении мебели и отделки помещения.

Мебель в классическом интерьере должна быть изысканной и изготовленной из дорогих материалов, таких как дерево и драгоценные породы дерева. Форма мебели в классицизме преимущественно прямолинейные, симметричные и гармонично пропорционированные. Также для этого стиля характерны присутствие изящных разных деталей, декоративных элементов и латунной фурнитуры.

Освещение в классическом интерьере осуществляется при помощи люстр, бра, а также настольных ламп. Изготавливаются из драгоценных камней, хрусталя или латуни и имеют изысканный дизайн. Самое важное это создать хорошую освещенность, чтобы подчеркнуть детали интерьера и создать атмосферу изысканности [2].

Декоративные элементы в классическом интерьере могут включать в себя шторы с обильными драпировками и складками, мраморные и текстурные гипсовые панели на стенах, изысканные карнизы и картины в золоченых рамах. Также стоит учесть использование классических элементов в отделке пола, например мрамор, паркет или керамическую плитку с особым рисунком.

Вся обстановка должна сочетать изысканность, гармонию и элегантность. Создание интерьера в стиле классицизма требует внимания к деталям и стремление к совершенству. Этот стиль идеально подходит для любителей классической эстетики и тех, кто хочет воплотить в своем доме чувство прекрасного и роскоши.

Классицизм в современном дизайне интерьера сочетает элементы классического стиля с передовыми технологиями и материалами. Вместо использования традиционных деревянных отделок и лепного декора, в классическом стиле интерьера используются новые материалы, такие как металл, стекло, пластик и камень [3,4].

Передовые технологии применяются в системах освещения, звука и автоматизации. Например, освещение может быть управляемым с помощью пульта дистанционного управления или смартфона, а полы могут быть подогреваемыми или иметь встроенную систему охлаждения.

Классические элементы, такие как колонны, арки, молдинги и розетки, могут быть выполнены из современных материалов, таких как стеклоармированный пластик или композитные материалы. Такие материалы могут быть более прочными и легкими, а также иметь разнообразные цвета и оттенки.

Мебель в классическом стиле может быть выполнена в современном дизайне, сочетая геометрические формы и чистые линии с классическими деталями, например как изящные ножки стульев или изогнутые спинки кресел.

В современном классическом стиле цветовая палитра может быть сдержанной, с использованием нейтральных оттенков: бежевый, серый или белый, с акцентами ярких или металлических цветов. Это помогает создать чистый и элегантный образ.

Общий эффект классицизма в современном дизайне интерьера с использованием передовых технологий и материалов - это сочетание прекрасного и функционального, классического и современного, создающее гармоничное и стильное пространство [5,6].

Первым действием дизайнера интерьера был выполнен чертеж в программе AutoCAD. AutoCAD – программный комплекс для создания чертежей и проектирования. Пользователи могут создавать собственные производственные чертежи, реалистичные изображения моделей, применяя к ним цвета и текстуры. Вторым этапом является расстановка мебели, осветительных приборов, выполнение напольного покрытия.

После завершения планировки, расстановки мебели и осветительных приборов, реализуется проект в программе 3ds Max. По окончании дизайна выполняется рендеринг(визуализация) – это получение итогового изображения. При визуализации учитываются свойства материалов, источников света, окружения и самой геометрии помещения.

Рисунок 1,2. 3D- визуализация холла

Рисунок 3,4. 3D- визуализация гостевого зала.

Список литературы:

1. Интерьер со вкусом, или Новая классика интерьера. Сюзен Трокме. Ниола 21 век, 2015 г. 192с.
2. Матюнина Д.С. История интерьера: учебное пособие для студентов вузов по специальности «Дизайн архитектурной среды» / Матюнина Д.С.. — Москва: Академический проект, 2020. — 566 с. — ISBN 978-5-8291-2591.
3. Проект «Классицизм». Дизайн - подсказки для создания современной классики в интерьере. Альпина Диджитал. 2020 г.
4. Митина Н. Дизайн интерьера классицизм / Митина Н.. — Москва : Альпина Пабlishер, 2020. — 302 с.
5. Степанов Н.Н. Цвет в интерьере. С. Донецк- 2018г. 183.
6. Усатая Т.В. Дизайн-проектирование. М.: Академия. 2020г. 288.

ХОРЕОТЕРАПИЯ КАК СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ

Испанбетова А., студентка 1 курса специальности «Хореография», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, sadf42559@gmail.com

Караматуллаева Х.Е., магистр педагогических наук, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, khe.karamatullaeva@dulaty.kz

Аннотация: в статье рассмотрены вопросы о причинах заболевания детей, изучение эффективности танца как способ сохранения здоровья. Необходимо беречь и сохранять здоровье с раннего детства любыми методами. Здоровый образ жизни для детей – важный фактор физического и нравственного развития. В результате занятиями хореографией дети, развивают слух, осанку, чувство равновесия. Нами было доказано, что хореотерапия в жизни подрастающего поколения играет важную роль, которая помогает улучшить здоровье, настроение и работоспособность, а также повысить результаты обучения в школе.

Ключевые слова: хореотерапия, танец, здоровье, дети, музыка.

Хореография – одно из любимейших занятий ребёнка в любом возрасте. В особенности для детей, переполненных энергией. Они предпочитают всем видам деятельности ту, где нужно двигаться. Поэтому занятия хореографией становятся для них интересными и актуальными.

В настоящее время к организации обучения и воспитания детей в образовательных учреждениях предъявляют все более высокие требования. Общество хочет видеть будущее поколение полноценным и всесторонне развитым.

Воспитание детей искусством хореографии способствуют творческой реализации потребностей детей в двигательной активности. Кроме этого в процессе обучения азам хореографии ребенок получает следующее: развивается чувство ритма, темпа; ребенок становится физически сильнее и выносливее; закаляется сила воли; развивается умение преодолевать трудности; возникает умение работать на результат; стимулируется развитие памяти (она нужна для воспроизведения последовательности танцевальных движений); ребенок обучается внимательному восприятию; двигательная активность укрепляет иммунитет, и ребенок растет более здоровым, чем его сверстники; развивается первичный художественный и эстетический вкус.

Хореография не только даёт выход повышенной двигательной энергии ребёнка, но и способствует развитию у него многих полезных качеств. Красивые движения, усвоенные на занятии, ребёнок с радостью и интересом будет повторять и выполнять дома. Сколько приятных волнений для ребёнка и его родных доставляют его показательные выступления на праздничных концертах, конкурсах! В процессе работы над движениями под музыку развиваются их творческие способности. Таким образом, оказывается разностороннее влияние на детей, способствуя воспитанию гармонично развитой личности, вызывают у детей яркие эмоциональные импульсы, разнообразные двигательные реакции, усиливают радость и удовольствие от движения. Дети чрезвычайно чувствительны к музыкальному ритму и с радостью реагируют на него.

Хореотерапия — универсальный вид искусства, при помощи которого можно улучшить здоровье, победить стресс, внутренние страхи и фобии, а также расширить креативность мышления и раскрыть собственный потенциал.

Его название происходит от греческих слов choreia — танец и therapeuein — лечить, заботиться – главный лечебный фактор — это танец.

Хореотерапия – это не только развлечение, но и хорошая физическая нагрузка. Танцуя, дети задействуют все группы мышц, благодаря чему тренируется сердечно-сосудистая и дыхательная система, укрепляется опорно-двигательный аппарат, развивается выносливость, улучшается координация движений и развивается чувство ритма.

М. Фельденкрайз рассматривает вопросы, связанные с образом «Я» и движением. «Все мы говорим, двигаемся, думаем и чувствуем по-разному, каждый в соответствии с тем образом себя, который он построил за годы своей жизни. Чтобы изменить образ действия, нужно изменить образ себя, который мы несем в себе» [1]. М. Фельденкрайз выделяет четыре компонента образа себя

- 1) движение;
- 2) ощущение;
- 3) чувствование;
- 4) мышление.

«Развитие современной хореотерапии 30-х гг. связано с именем Чейз (M. Chase), автора соответствующей главы в книге Морено (Moreno J. L.), посвященной групповой терапии» [2]. Его методику можно выделить в качестве одного из направлений арттерапии, составного элемента активной музыкотерапии.) или как одна из форм терапии физической активностью.

Основные задачи рассмотренные или комплексно решаемые в книге:

- 1) терапия занятостью и повышение двигательной активности;
- 2) коммуникативный тренинг и организация социотерапевтического общения;
- 3) получение диагностического материала для анализа поведенческих стереотипов пациента и его самопознания;
- 4) раскрепощение и рост пациента, поиск аутентичных путей развития.

Данную методику можно использовать в качестве вспомогательного или основного метода психотерапии в группах детей и подростков с разными физиологическими нарушениями. Хореография - это мир красоты движения, мелодии, костюмов, то есть мир волшебного искусства. Дети стремятся увидеть необыкновенно прекрасный мир на балетных спектаклях, в художественных видеофильмах.

Доктор Селия Спарджер, автор книги «Анатомия и балет», бывший консультант Королевского балета Англии, писала, что «балет является слишком сложным средством воспитания осанки, дисциплинированного и красивого движения, быстрой мозговой реакции и сосредоточенности, чтобы ограничить его изучение лишь для немногих избранных» [3]. Занятия хореографическим искусством способствуют физическому развитию детей и обогащают их духовно.

Большое значение при оценке проведенной работы помог объект исследования – танцевальный кружок многопрофильной гимназии №41 «Грация». Я провела опрос среди учащихся многопрофильной гимназии №41 посещающих танцевальный кружок «Грация», руководителем которого является Емельянова Екатерина Сергеевна. Современные дети имеют очень много всевозможных гаджетов. У них есть телефоны, планшеты, компьютеры, смарт часы. Трудно заставить ребят пойти в парк для прогулки, почитать книги или записаться на

По словам Емельяновой Е.С. современные дети лишены малоподвижности в повседневной жизни. Так, например, около 90% детей имеют психические или физические отклонения, причем 35% от этого количества приходится на первоклассников. Большую часть от отклонений занимают отклонения опорно-двигательного аппарата, 5-10%. По наблюдениям педагога, дети, которые посещают несколько лет танцевальный кружок становятся выносливее, улучшается их учеба, внимательнее. Если раньше школьники часто пропускали занятия из-за болезней, то сейчас этой проблемы не наблюдается. У детей, занимающихся хореографией, корректируется и закладывается правильная осанка, исправляются некоторые случаи искривлений позвоночника.

Подводя итог, хотелось бы отметить важность и ценность хореотерапии не только для танцовщика, но и для простого человека. На протяжении большей части жизни мы находимся в сидячем положении, и это существенно влияет на наше физиологическое здоровье. Хореотерапия, выполняемая в групповой или индивидуальной форме со специалистом позволит нам решить следующие задачи:

- 1) Повысить уровень двигательной активности;
- 2) Избавиться от негативных эмоций;
- 3) Улучшить в целом состояние здоровья;
- 4) Профилактика сколиоза.

Движения при занятиях хореотерапией и стандартные занятия танцами сопровождаются музыкальной композицией, а музыка благоприятно влияет на эмоциональное состояние детей, потому образуется своеобразный тандем, образованный из музыки и танца.

В ходе постоянного занятия хореотерапией идёт укрепление мышечного корсета, исправления недостатков осанки, уменьшается плоскостопие.

У детей, занимающихся хореотерапией с элементами классического танца, появятся такие качества как выворотность ноги, сформируется красивая и ровная осанка, также

устранятся такие дефекты, как сутулость, косолапость, сколиоз, лордоз, кифоз и некоторые иные заболевания.

В результате проведённой работы мы выяснили, что хореотерапия в жизни детей играет важную роль. Она помогает улучшить здоровье, настроение и работоспособность, а также повысить результаты обучения в школе.

Список литературы:

1. Интернет ресурс <https://a-mov.ru/papers/feldenkrais-obraz-sebya.html>
2. Теория и практика личностно-ориентированной психологии / Р. Фрегер, Д. Фейдимен – М.: Прогресс, 1996. – 297 с.
3. Телосложение и балет / С. Спарджер. Лондон, 1958. С. 17.

УДК 35.07:379.8

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КЛУБНЫХ УЧЕРЕЖДЕНИЙ ПО ОРГАНИЗАЦИИ МОЛОДЕЖНОГО ДОСУГА

Примкулова К., студентка 3 курса специальности «Культурно-досуговая деятельность: организация и педагогика досуга», Таразский региональный университет имени

М.Х. Дулати, г.Тараз, karinaprimkulova01@mail.ru

Алим М.А., старший преподаватель кафедры «Культура и искусство»,

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, m.alim@dulaty.kz

Аннотация: в этой статье рассматриваются проблемы проведения досуга среди двух поколений. Цель работы – ознакомиться с видами и формами занятий проведения свободного времени современной молодежи. Задачи исследования: изучить научную литературу по вопросу молодежного досуга, провести анкетирование среди поколения и определить особенности проведения досуга нынешней молодежи. Актуальность выбранной темы в том, что проведение свободного времени молодежью является показателем ее культуры. Предполагается, что различия в проведении досуга могли возникнуть из-за изменения времени, из-за технического прогресса. Здесь повлияло и изменение менталитета, как категории нынешней молодежи, так и общества в целом.

Ключевые слова: досуг, молодежь, времяпровождение, прошлое поколение, нынешнее поколение, культура, деятельность.

Всего лишь столетие назад, культура не разделялась на молодежную и на взрослую, все пели и слушали одинаковые песни, танцевали одни танцы, а сейчас все уже не так. Сегодня мир молодежи нашего века и молодежи прошлого века кардинально изменился, изменилось мышление и интересы.

То, что для нас сейчас является нормой, для наших родителей это не совсем понятно. “Досуг следует понимать, как центральный элемент культуры, имеющий глубокие и сложные связи с общими проблемами труда, семьи, политики” [1]. На мой взгляд, досуг - это доля свободного времени, которая используется для общения, потребления ценностей духовной культуры, развлечений и других видов свободной работы, которая обеспечивает отдых. Досуг объединяет различные сферы деятельности, которые способствуют личностному, социальному и духовному развитию.

Если рассмотреть досуг молодежи, то тут можно выделить следующее:

- Поход или просмотр фильма;
- Фотографии;
- Спорт;
- Чтение книг;
- Шитьё и вязание;
- Выезд на природу.

На самом деле существуют большое количество разновидностей и классификации досуга. На то какой досуг выберет нынешняя молодежь, может повлиять много факторов. Например, социальная среда, уровень культуры, потребности и интересы. “Важны как содержание, так и

форма предлагаемых занятий, развлечений, которые должны отвечать потребностям и интересам молодежи, органически восприниматься юношами и девушками” [2].

Согласно результатам исследования, среди привычных форм досуга выделяются больше всего, проведение времени в сети Интернет и посещение кинотеатров, развлекательных заведений таких как: кафе, кофейни, клубы и караоке. 40-48% респондентов выделили данные виды досуга“. В настоящее время социально-культурная ситуация характеризуется рядом негативных процессов, которые сложились в сфере духовной жизни: потеря духовных и моральных принципов, отчуждение от культуры и искусства молодежи, значительное сокращение в финансовой безопасности учреждений культуры, включая центры современной культурной и развлекательной деятельности” [3].

В прошлом интернета не было и поэтому интернет сейчас как новый вид досуга. Он выступает, как и с образовательной точки, так и как форма общения и развлечения. Популяризация творчества известных музыкантов и известных певцов в мире отечественной классической музыки, популяризация высокого исполнительского мастерства среди местной публики. Областной центр народного творчества управления культуры, архивов и документации акимата Жамбылской области по обогащению духовной идентичности зрителей удивительными секретами и красками классической музыки, популяризации творчества известных музыкантов и известных певцов в мире отечественной классической музыки, популяризации высокого исполнительского мастерства среди местной общественности “Это, с одной стороны, расширяет кругозор молодежи и круг их общения, а с другой – длительное, многочасовое «присутствие» в интернете забирает время, которое могло быть использовано, например, для занятий физкультурой и спортом, общественной работой и т.д.” [4].

Развитие Сети интернет сопряжено вместе с действиями глобализации, все без исключения растущим воздействием разных условий интернациональной значимости, в этом количестве цивилизованного, а также информативного размена, то что, в собственную очередность, считается одним из посылов перемены социокультурного условия в области молодежного досуга. На сегодняшний день в Жамбылской области области 197 домов культуры и клубов оказывают культурно-массовые услуги населению области, в 886 кружках задействовано 10 897 человек. Из них в 614 кружках для детей принимают участие 7 832 ребенка. Количество коллективов, имеющих звание народного, образцового, составляет 53, количество участников-1647. “Развлечения в сети Интернет представлены весьма многообразными, это может быть просмотр телепередач или фильмов, прослушивание музыки, и многое другое, а главное, что это доступно в любое время суток.” [5]. Сейчас молодежь очень скудно проводит досуг, она все реже посещает музеи, дома культуры, театры, выставки и культурные формирования.

Проблема в том, как именно молодежь проводит свой досуг. А проводит она его по-разному: кто-то сидит дома около телевизора или компьютера, другие предпочитают прогуляться и пообщаться с друзьями. Многие парни и девушки кроме учебы посещают какие-либо секции или дополнительные занятия, чтобы как-то уменьшить количество свободного времени. Другие отдают время веселью - дискотекам и клубам, для кого-то веселье — это курение и распитие алкогольных напитков. На мой взгляд, главная проблема - калянные, в которых сейчас сидят больше 60% молодежи. Люди как сумасшедшие идут и идут в калянные бары. “Социальная незадействованность провоцирует развитие антисоциального” [6] поведения. От нечего делать, на мой взгляд, на сегодняшний день совершается большинство хулиганских выходок: курение, употребление алкоголя и наркотиков. Таким образом, люди принадлежат сами себе и склонны к поведению не согласующимся с нормами и ценностями общества.

Хочу также отметить роль Областного центра народного творчества управления культуры, архивов и документации акимата Жамбылской области работу в целом по организации досуга, к примеру с воодушевлением горожане были зрителями концерта под названием «Осенняя мелодия», думаю обогатились духовно удивительными красками мировой, отечественной классической музыки и пения в исполнении известных артистов.

“Самое сложное-беспорядок, беспорядок. Искусство-это преодоление этого беспорядка - как сказал Б. Л. Пастернак, упорядочение беспорядка - это задача искусства, систематизация - науки. Не проходя ни мысли, ни весов вкуса, рождается творение” [7].

Сегодня молодёжи нечем заполнить свой досуг. На мой взгляд, это большая проблема, потому что люди деградируют, растёт бескультурное общество. Как можно развиваться, куря калян? Целыми днями напролет, человек отупевает и не развивается “Люди, которые проводят свободное время дома в пассивной бездеятельности, сдерживают их развитие, превращают свое существование в монотонный характер” [8].

Решить данную проблему могут только сами люди. Никакой государственный или международный институт не способен проложить себе дорогу в светлое будущее. Именно от нас зависит, какая наша страна, наша область, наш город явит себя миру завтра. Тем не менее, культура и искусство, поскольку они являются одной из основ государственности, служат для формирования высокого уровня человеческого капитала, а это означает, что, поскольку они стали одним из основных направлений социальной политики, возможно, потребуется новый взгляд на роль культуры и искусства в жизни общества. Также необходимо регулярно реализовывать программы повышения квалификации среди специалистов в коллективах культуры и искусства. Думаю, что к разработке такой программы будут привлечены ученые культуры, социально-гуманитарных дисциплин, профессионалы.

Подводя итог, хочу сказать, что свободное время является одним из важных средств формирования личности молодого человека. Оно непосредственно влияет на его производственно-трудовую сферу деятельности. “Являясь частью свободного времени, досуг привлекает молодежь его добровольностью выбора различных форм, эмоциональной окрашенностью, возможностью сочетать различную деятельность” [9].

Моя цель-подчеркнуть, что настоящее произведение искусства - это сочетание таланта и мастерства, а школа - это основа мастерства, это уникальные традиции, передаваемые из поколения в поколение, которые открывают путь к развитию талантов через жизненный опыт. Успех творческой молодежи - это, конечно, плод мастеров-преподавателей, давших социально-гуманитарное образование. “Как показали результаты проведенного исследования, в большинстве своем наше поколение не заинтересовано в принятии участия в мероприятиях образовательного характера, да и не только” [10]. В общем, если говорить об организации досуга и участие в клубных формированиях, то мы в первую очередь останавливаемся на молодежных инициативах. Сегодня качество социально-культурной деятельности находится в центре внимания руководства сферы культуры, поэтому роль социально-гуманитарного образования в подготовке кадров постоянно контролируется работодателями. Кадровый потенциал должен реализовываться в системе, а не параллельно развивающемуся процессу ее формирования. “Единственный способ обеспечить качественный досуг - предоставить возможность каждому проявить себя, свою инициативу в различных видах отдыха” [11].

Список литературы:

1. Ерошенков И.Н. Культурно-досуговая деятельность в современных условиях: пособие / И.Н. Ерошенков. М.: НГИК, 2009.
2. Степенко А.С. Обеспечение занятости молодежи – условие экономического роста страны: учебное пособие / А.С. Степенко. М.: Родина 2011.
3. Эффективность молодежной политики: проблема определения критериев (результаты экспертного опроса) / В.А. Гневашева, К.И. Фальковская // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – Режим доступа: [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/6/Gnevasheva~Falkovskaia Youth Policy Efficiency/](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/6/Gnevasheva~Falkovskaia%20Youth%20Policy%20Efficiency/). – Дата обращения 17.04.2018.
4. Седова Н.Н. Досуговая активность молодежи / Н.Н. Седова // Социологические исследования. М.: 2009. – № 12.
5. Проблемы социализации современной молодежи / С.П. Иваненков. – М.: Санкт-Петербург, 2008. – 336 с.
6. [Электронный ресурс]. URL: <https://bank.nauchniestati.ru/primery/kurovaya-rabota-na-temu-organizacziya-dosuga-molodezhi-na-primere-vserossijskogo-detskogo-centra-okean-imwp/>
7. [Электронный ресурс]. URL: <https://works.doklad.ru/view/nguwRR1bH7c/all.html>
8. [Электронный ресурс]. URL: <https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2013/10/24/issledovatel'skaya-rabota-dosug-molodezhi-vchera-i-segodnya>
9. [Электронный ресурс]. URL: <https://nsportal.ru/ap/library/nauchno-tehnicheskoe-tvorchestvo/2019/12/27/dosug-molodezhi-vchera-i-segodnya>
10. [Электронный ресурс]. URL: <https://works.doklad.ru/view/O8o5Du3zhsg/2.html>
11. [Электронный ресурс]. URL: https://www.sdamna5.ru/svobodnoe_vremya

**СӘУЛЕТ, ҚҰРЫЛЫС, ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУ.
КӨЛК, МАШИНА ЖАСАУ, ЭНЕРГЕТИКА ЖӘНЕ МҰНАЙ-ГАЗ ІСІ
АРХИТЕКТУРА, СТРОИТЕЛЬСТВО, ЭКОЛОГИЯ И ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВО.
ТРАНСПОРТ, МАШИНОСТРОЕНИЕ, ЭНЕРГЕТИКА И НЕФТЕГАЗОВОЕ ДЕЛО**

ӘОЖ 666.31

**САЗДАҚ ЖӘНЕ КӨМІР БАЙЫТУ ҚАЛДЫҚТАРЫ НЕГІЗІНДЕ КЕРАМИКАЛЫҚ
ҚАБЫРҒА КІРПІШ ҚҰРАМЫН ТАҢДАУ**

Даулеткулов И., "Бетон және керамикалық материалдар өндірісі" мамандығының 3курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., raiymbekmmm04@gmail.com
Сағындыков А.А., техника ғылымдарының докторы, "Құрылыс және материалдар өндірісі"
кафедрасының профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
aa.sagyndykov@dulaty.kz

Аннотация: Көмірді байыту қалдықтарының минералды және химиялық құрамы анықталып, керамикалық кірпіш өндіруге жарамды екендігі анықталды. Жартылай ылғал әдісімен 1000°C температурада сығылғандағы беріктігі 14,4-31,1 МПа, тығыздығы 1430-1620 кг/м³ қызыл кірпіш алынды.

Түйінді сөздер: көмір байыту қалдықтары, керамикалық кірпіш, күйдіру.

Бәсекеге қабілетті керамикалық қабырға материалдарын өндіру сазды, сазды және түрлі қоспаларды қолдануды қажет етеді. Олардың кен орындарының қорларының сарқылуы оларға балама табиғи және техногендік шикізат түрлерін іздеуді талап етеді.

Керамикалық қабырға материалдарын өндіру үшін талап етілмеген техногендік шикізат материалдарының қатарына көмір байыту қалдықтары жатады, олардың үйінділері жыл сайын өсіп, көмір карьерлерінің жанында үлкен аумақтарды алып жатыр.

Бұл жұмыста Қарағанды және Екібастұз көмір разрездерінде өндірілетін көмірді байыту қалдықтарының (КБҚ) химиялық және минералогиялық құрамдарын, сондай-ақ олардың негізінде қабырғалық керамикалық кірпіш өндірісінің технологиялық параметрлерін зерттеу жүргізілді.

Көмірді байыту қалдықтары-бұл әртүрлі минералды қоспалардан, саздан және көмір қалдықтарынан тұратын көп компонентті қоспа. Көмірді байыту қалдықтарында сазды және көміртекті сазды тастар (44-тен 83% - ға дейін), құмтастар (орта есеппен 6,3 %), алевролиттер (орта есеппен 14 %) және карбонаттар (орта есеппен 2,5%) басым (1-кесте). Сонымен қатар, мұндай қалдықтарда 10 ÷ 28% дейін көмір бар [1-3]. Құрамында саз бар қалдықтардың химиялық құрамы мен оларды кейіннен қолдану мүмкіндігі арасындағы байланысты анықтау үшін А. И. Августиник диаграммасы қолданылды, онда ординат осі бойынша Al_2O_3 және SiO_2 мольдерінің қатынасы, ал абсцисса осі бойынша мольдердің қосындысы қабылданады ($CaO + MgO + Na_2O + K_2O + Fe_2O_3 + TiO_2$).

Әр түрлі көмір кесінділерінде өндірілген шикізатты көмірмен байыту қалдықтары августиник диаграммасында кірпіш пен керамзит саздар аймағында орналасқан А және В нүктелері түрінде бейнеленген.

1-Кесте. Көмір байыту қалдықтарының құрамы

Тау кен орны	Оксидтер көлемі, %									
	SiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	CaO	MgO	Na_2O	K_2O	TiO_2	SO_3	қ.ш.
Қарағанды	64,8	11,05	4,56	5,1	1,4	2,1	1,6	0,74	0,48	2,6
Екібастұз	62,5	11,46	4,54	4,9	1,3	1,9	1,5	0,64	0,52	2,8

Қабырғалық керамикалық кірпішке арналған үлгілер келесідей жасалды. КБҚ 3 мм електен ұсақталып, електен өткізілді. Ұнтақты КБҚ алу үшін ұсақталған 0,14 мм-ден аз електен толық

өткенге дейін шар диірменінде ұнтақталды. Саздақ сонымен қатар 0,14 мм електен толық өткенге дейін жұқа ұнтақталды. Өлшемі 3 мм-ден аз КБҚ түйіршіктері 8% ылғалдылыққа жеткенге дейін ылғалдандырылды, содан кейін олардың бетіне ұсақталған саздақ пен КБҚ қоспасы қолданылды. Дайындалған пресс ұнтағы қалыпқа құйылып, 25 МПа қысыммен басылды. Қалыпталған шикі қыштың беріктігі 0,35-0,4 МПа құрайды, ол нығыздау машинасының жұмысының талаптарын қанағаттандырады. КБҚ ұсақталған кезде түйіршіктердің беті кеуектілікпен кедір-бұдыр болады. Нәтижесінде түйіршіктердің байланыстырғыш затпен жақсы адгезиясы қамтамасыз етіледі, престелген өнімдердегі қалыптау кернеулері теңестіріледі, бетінің сапасы артады, беттердің айқындылығы жақсарады.

Көмірді байыту қалдықтарынан және саздақтан дайындалған құрамдарын кептіру мен күйдіру процесі көлемі 50x50x50 мм кубиктерде зерттелді. Үлгілерді кептіру 105°C максималды температурада 3 сағат бойы жүргізілді, күйдіру муфельді электр пешінде 1000°C температурада 30мин изотермиялық ұстаумен іске асырылды.

Керамикалық кірпіштің беріктігінің шихта құрамына тәуелділігінің регрессия теңдеуі:

$$R_c = 20,5x_1 + 31,1x_2 + 24,1x_3 - 0,225x_1x_2 + 0,45x_1x_3 + 0,675x_2x_3 - 55,575 x_1x_2(x_1-x_2) + 33,3x_1x_3(x_1-x_3) + 93,825 x_2x_3(x_2-x_3) - 56,7 x_1x_2x_3$$

Қаптамалардың тығыздығына кепілдік беретін 25% мөлшерінде саздақ болған кезде күйдіру әсері жеткілікті болады және үлгілердің беріктігі 15 МПа құрайды. Саздақ мөлшерінің 25% - дан 40% - ға дейін өсуімен температура әсері арта береді және үлгілердің беріктігі 30 МПа-ға жетеді.

Термодинамикалық есептеулерге сәйкес, 400,800 және 1000°C температурада күйдіру процесінде анортит ($\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2$) және кварцтың, яғни Гиббстің бос энергиясының ең үлкен теріс мәндері бар фазалардың пайда болуы ықтимал (Z) және олар кірпіштің беріктігін арттыруға ықпал етеді.

КБҚ негізіндегі кірпішті күйдірудің ұтымды режимін тандағанда: иілу кезіндегі беріктік шегі, серпімділік модулі, әртүрлі қыздыру және салқындату температураларында температуралық коэффициент, температура өткізгіштігі анықталды. Содан кейін температураның рұқсат етілген ең жоғары айырмашылықтары есептелді, олардың асып кетуі жарықтар мен максималды қыздыру жылдамдығына әкелуі мүмкін. Есептеу нәтижелері бойынша КБҚ негізіндегі кірпішті күйдірудің максималды ұзақтығы 14-16 сағ, ал сазды кірпіштікі 32-48 сағатты құрайды.

Жартылай құрғақ престоу кірпішінің физикалық-механикалық қасиеттері: қысу беріктігі 14,4 - 31,1 МПа; орташа тығыздығы 1430-1620 кг/м³; суды сіңіру 12,4-15,1%; аязға төзімділік кезектесіп мұздату мен ерітудің 50 циклі. КБҚ (Екібастұз) негізіндегі кірпіш қасиеттерінің көрсеткіштері КБҚ (Қарағанды) төмен орта есеппен 5-10% - ға.

Массалардың 25-40% - на дейін қоса отырып, құрамында саз бар көмір байыту қалдықтары негізінде шикізат құрамынан жартылай құрғақ престоу тәсілімен алынған қабырғалық керамикалық кірпіштер қажетті пайдалану көрсеткіштеріне ие және күйдіру процесінде көмір қалдықтарының күйіп кетуіне байланысты кеуекті құрылымға ие, бұл өнімдердің массасын төмендетуден басқа, олардың жылу және дыбыс оқшаулау қасиеттерін арттыруға ықпал етеді;

Қабырғалық керамикалық бұйымдарды өндіру үшін көмірді байыту қалдықтарын пайдалану табиғи шикізат пен жер ресурстарын сақтау, топырақтың, судың және ауаның ластану деңгейін төмендету және қажеттіліктен туындаған шығындарды азайту арқылы елдегі экологиялық және экономикалық жағдайды жақсартуға мүмкіндік береді

Әдебиет тізімі:

1. Стороженко Г.И., Столбоушкин А.Ю., Мишин М.П. Перспективы отечественного производства керамического кирпича на основе отходов углеобогащения // Строительные материалы. 2013. № 4. С. 57–61.
2. Вайсман Я.И., Пугин К.Г., Гайдай М.Ф., Семейных Н.С. Применение отходов угледобычи в производстве строительной керамики // Вестник МГСУ. 2014. № 12. С. 131-140.
3. Котляр В.Д., Яврунян Х.С. Стеновые керамические изделия на основе тонкодисперсных продуктов переработки терриконигов // Строительные материалы. 2017. №4. С.38-40.

АУАНЫ ЛАСТАМАЙТЫН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА КӨЛІКТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІН ТАЛДАУ

Аблази Ж., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «6B05213-Экология және табиғатты пайдалану» мамандығының 3 курс студенті, Тараз қ., ablazizamila@gmail.com
 Нурабаева Л.С., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Экология және тіршілік әрекетінің қауіпсіздігі» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к., Тараз қ., lyazzat2781@mail.ru

Аннотация. Мақалада ауаны ластамайтын экологиялық таза көліктердің түрлері қарастырылған. Олардың экологиялық және экономикалық тиімділігі көрсетілген. Сонымен қатар болашақта экологиялық таза көліктерді дамыту жолдары анықталған.

Түйін сөздер: экологиялық таза көліктер, велосипед, троллейбус, трамвай, электросамокат, метро

Көліктер адамның жолын қысқартатын, баратын жағына жылдам жеткізетін техника түрі болып табылады. Автокөліктерден шығатын күкірт ангидрид мен азот оксиді өте улы газдар. Олардың атмосферада жиналуы смог және қышқыл жаңбырды тудырады. Улы газдардың адамның улануы өкпенің ісінуі, қан қысымының көтерілуіне алып келеді. Ерте бастан адамзат экологиялық таза көліктерді пайдаланған. «Ер қанаты – ат» деп атты көлік ретінде, соғыс кезінде пайдаланған. Түйе малын жүк тасымалдауда, жібек жолындағы сауда түйемен қатынаған. Есектің еті арам, ісі адал деп есекпен жүк тасыған. Бұл көліктер ауаны ластамаған, қиы топыраққа тыңайтқыш, отын ретінде пайдаланған. Кейінгі кездері жаз мезгілінде жүретін экологиялық таза көліктерге велосипед, электросамокат, электромопед көліктерін пайдаланған. Велосипед адам денесін шынықтырып, ауаны ластамайтын жазғы көлік. Электросамокат, электромопед токпен зарядталып жылдам жүретін көліктер. Жолаушы адамдарды тасымалдауда электр энергиясымен жүретін троллейбус, трамвай, электропоезд, метро көліктері ауаны ластамайды. Тениканың дамыған заманында адамдар токпен зарядталып жүретін электромобилдерді, күн энергиясымен жүретін көліктерді ойлап шығарды. Қазіргі таңда Германияның Фольксваген компаниясы, Жапонияның Тойота шығару компаниясы, Кореяның Хундай компаниясы, Қытай Халық Республикасының зикр компаниясы электромобилдерді көптеп шығаруда. Сауда әлемінде ойып орын алған Қытайдан шығатын зикр көліктерін жарты сағат зарядтап, 800 км жол жүруге болады. Қазақстанда электр энергиясымен жүретін Алматы қаласындағы метро көлігі, Талға электропоезды, электромобиль, велосипед, электросамокат көліктері кеңінен таралған. Болашақта адамдар ауаны ластамайтын экологиялық таза көліктерге көшеді деп ойлаймын.

Ауаны ластамайтын экологиялық таза көліктердің түрлері

Велосипед (француз тілінен аударғанда «velocipede» - жылдам аяқ деген мағынаны білдіреді) екі дөңгелекті және үш дөңгелекті адамның аяғымен айналдырып жүретін, қолдың көмегімен басқаратын экологиялық таза жазғы көліктің түрі. Қаланың ішінде жүруге өте қолайлы, жылдам айдағанда сағатына 25км/сағ жол жүреді. Ең алғашқы велосипедті 1817 жылы неміс профессоры Карл фон Дрез ойлап шығарып, оны 1878 жылы патенттеді. Оны «жүгіру көлігі» деп атады. Ол оны ағаштан және педальсіз жасады. Оны айдағанда ыңғайсыздық тудырды. Кейіннен велосипедті алюминийден ағылшын өнертапқышы Джон

Кемп Старли жасап шығарды. Ал 1960-1970 жылдары АҚШ-та велосипедтің спорттық және тауда жүретін түрлері шығарылды. Алғаш рет веложарыс 1891 жылы Парижде өтті. Содан бері әлемде спорттық веложарыс өткізіледі. Қазақстанда 2012 жылы веложарыстан А.Н.Винокуров жеңімпаз атанды. Велосипедтің адам ағзасына пайдасы өте көп. Велосипед айдау ер адамдарда простатит, белдің грыжасы, омыртқаның қисаюы сияқты аурулардың алдын-алады. Қан айналым және тыныс алу жүйесі жақсарады, адам артық салмақтан арылады, денесі шынығады [1.56].

Электросамокат – атмосфераны ластамайтын экологиялық таза жазғы көлік. Кейінгі кездері жастардың электросамокат жүргізуі сәнге айналды. Өйткені ол бензинмен жүрмейді, 220 ваттық токпен зарядтасаңыз болғаны. Сағатына 50км/сағ. жол жүреді. Балаларға 7 жастан бастап жүргізуге рұқсат етілген. **Электросамокат жүргізудің пайдасы мен тиімділігі:**

1. Экологиялық тиімдігі жоғары. Бензинмен, дизельмен, газбен жүретін автокөліктерге қарағанда электросамокатпен жүру ауаны улы газдармен, түтіндермен ластамайды.
2. Экономикалық тиімдігі жоғары. Электросамокатқа ақша жұмсап, бензин құймаймыз. Тек 220 ваттық токпен зарядтап, сағатына 50км жол жүруге болады.
3. Қолжетімділігі және тиімділігі. Адамдарға қолжетімді. Балаларға айдап үйрететін арнайы көмекшінің қажеті жоқ. Велосипед сияқты аяқпен айналдырмаймыз, тек тік тұрып жүргіземіз. Қарт кісілерге орындығы бар, отырып жүргізуге болады.
4. Сыйымдылығы. Кез-келген жерге үйге, лифтіге, пәтерге оңай сыйып кетеді. Жүрмей қалса зарядтап қою керек және бөлшектерін майлау керек.
5. Денсаулыққа пайдасы. Адам ағзасының мүшелерін аяқ-қол, арқа бұлшықеттерін шынықтырады. Арқа омыртқасының қисаймауының алдын-алады. Жаз мезгілінде жүргізу адамға жайлы, оның терлемей жетуіне жағдай жасайды [2.73].

Троллейбус жолаушы тасымалдайтын, кейде жүк тасымалдайтын электр энергиясымен жүретін көлік. Атмосфераны ластамайтын экологиялық таза көлік. Ағылшын тілінен аударғанда (trolley – вагон, bus – автобус) вагон автобус деген мағынаны білдіреді. Алғашқы троллейбусты 29 сәуірде 1882 жылы неміс өнертапқышы Вернер фон Сименсон ойлап шығарды. Содан бері Еуропа елдерінде Англия, Франция, Испания, Италия, Жапония, Ресей, АҚШ мемлекеттеріне кеңінен тарады. Троллейбус жүргізу электр энергиясы арзан кезінде өте тиімді. Кейінен **трамваймен** жүру дамыды. Трамвай троллейбуска қарағанда, арнайы рельс төселген жолмен және электр энергиясымен жүреді. Дөңгелектері поезд дөңгелектеріне ұқсас. Трамвайдың жүк таситын және жолаушы тасымалдайтын түрлері болады. Электротехниканың дамуына байланысты трамвайды 1879 жылы Германияның Берлин қаласында неміс өнертапқышы Эрнест Вернер Сименсон ойлап шығарды. Кейіннен 1885 жылы Санкт-Петербург қаласында орыс өнертапқышы Ф.А. Пироцкий трамвайды дамытып шығарды. Бірінші дүниежүзілік соғыс кездері қалалар мен ауылдардың арасында рельс жол төселіп, трамвайлар қарқынды жүре бастады. Қазақстанда трамвайлар Алматы, Павлодар, Өскемен, Теміртау қалаларында жолаушыларды тасымалдады. Трамвай электр энергиясымен жүреді. Қосымша қаражат жұмсап, бензин немесе дизель құйылмайды. Сол себепті ауаны улы түтіндермен ластамайды. Жүрісі жеңіл, әйел адамдар жүргізе береді. Автобусты жүргізу қиын болғандықтан оны ер адамдар жүргізеді. Трамвай сағатына 25 км/сағ жол жүреді [3.94].

Метрополитен, жерасты электропоезд– жердің астымен рельс жолмен жүретін электр энергиясымен жүретін экологиялық таза көлік. Әлемдегі ірі метрополитендер:

1. Нью-Йорктегі жер асты электропоезді – 472 станция, 29 маршрут жүреді.
2. Шанхайдағы 743 км және Пекиндегі 727 км жер асты электропоезді жол жүреді.
3. Гуанчжоу метрополитені – 68,53 км жол жүреді.

4. Венесуэлладағы Маракайбо, Италиядағы Катания және Генуа, украинадағы Днепр метрополитені ең қысқа 9 км жол жүреді [4.37].

Ең алғашқы метрополитені 1863 жылы Лондон қаласында 6 км жол жүретін жес асты жолы салынды. Москвада метрополитен 15 мамырда 1935 жылы, Тбилисиде 1966 жылы, Бакуда 1967 жылы, Ташкентте 1977 жылы, Ереванда 1981 ж., Минскіде 1984 ж., Қазанда 2005 ж., Алматы қаласында желтоқсанда 2011 жылы ашылды. Алматы метро көлігі жылына 16,3 млн. жолдаушы тасымалдайды, 1 желісі, 11 бекеті бар. Орташа жылдамдығы 40 км/сағ., ең жоғары жылдамдығы 60 км/сағ. Алматы метрополитені Қазақстандағы стратегиялық маңызды нысан болып табылады. Ол Фурманов пен Райымбек даңғылының қиылысы мен Абай мен Гагарин қиылысы көшелерінің жер астымен жүреді. Электрпоезд көлігі электр тоғымен жүргендіктен ауаны ластамайды, жолаушы адамдар баратын жерге жылдам жетеді. Демек, экологиялық және экономикалық жағынан өте тиімді [5.127].

Электромобиль көлігі – электр энергиясымен зарядталып, жүретін экологиялық таза көлік. Тениканың дамыған заманында адамдар тоқпен зарядталып жүретін электромобилдерді, күн энергиясымен жүретін көліктерді ойлап шығарды. Қазіргі таңда Германияның Фольксваген компаниясы, Жапонияның Тойота шығару компаниясы, Кореяның Хундай компаниясы, Қытай Халық Республикасының зикр компаниясы электромобилдерді көптеп шығаруда. Сауда әлемінде ойып орын алған Қытайдан шығатын зикр көліктерін жарты сағат зарядтап, 800 км жол жүруге болады. Қазақстанда электр энергиясымен жүретін Алматы қаласындағы метро көлігі, Тальга электропоезды, электромобиль, велосипед, электросамокат көліктері кеңінен таралған. Болашақта адамдар ауаны ластамайтын экологиялық таза көліктерге көшеді деп ойлаймын. 2022 жылғы есеп бойынша электромобильмен жүретін мемлекеттер қатарына: Норвегия - 82,8%, Исландия - 56,1%, Швеция - 67,5% Қытай Халық Республикасы - 95% жатады. 2022 жылы Қытайға электромобиль экспортқа шығарудан 5,67 млн. түсті. Қытайда Tesla, Zeekr компаниялары электромобильдерді 262 мың данасын, оның ішінде Zeekr компаниясы 72 мың данасын сатып үлгерді. Шанхайдағы Tesla компаниясы электромобильді әлемге сату жағынан алдыңғы орынға шығып отыр. Электромобильдердің тиімділігі мен пайдасы: Экологиялық жағынан өте тиімді. Өйткені электромобильдерге қаражат жұмсап, бензин құймайды, әрі қоршаған ортаны улы түтіндермен ластамайды. Болашақта Қазақстанда атом электр станциясын (АЭС) салу жоспарлануда. Демек, электр энергиясы қолжетімді болады [6.83].

Әдебиеттер тізімі:

1. Павлова Е.И., Новикова В.К. Экология транспорта Учебник для вузов. – Москва, 2023.
2. Каракеян В.И. Экономика природопользования. – Москва, 2-ое изд. доп. Юрайт, 2023.
3. Жирова А.И. Прикладная экология 1-2 тома, 2-ое изд. перераб. – Москва, 2021.
4. Хаустов А.П., Редина М.М. Нормирование и снижения загрязнения окружающей среды. Учебник для вузов. 2-ое издание. – Москва, Юрайт, 2023.
5. Колесников Е.Ю. Оценка воздействия на окружающую среду. Экспертиза безопасности. Учебник и практикум. 2-ое издание. – Москва, Юрайт, 2022.
6. Романова Э.П. Глобальные геоэкологические проблемы. – Москва, Юрайт, 2022.

МЕМЛЕКЕТТІК ЖЕР КАДАСТЫРЫН ЖҮРГІЗУ ТӘРТІБІ

Совхозбек Ә., 6В07311-«Кадастр және жылжымайтын мүлікті бағалау» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы өңірлік университеті, Тараз қ., <mailto:sbit.ablayev@bk.ru>

Ауесбеков Н.Р., «Жерге орналастыру және кадастр» кафедрасының магистр, аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы өңірлік университеті, Тараз қ., nr.auesbekov@dulaty.kz

Аннотация: Кадастрлық қызмет нақты және тиімді реттеуді қажет ететін меншік құқығы мен жер қатынастарын қамтамасыз ету жүйесінде маңызды рөл атқарады. ҚР-да кадастрды жүргізу ережелері кадастрлық қызмет процесінде ашықтық пен жауапкершілікті қамтамасыз етуге бағытталған заңнамамен және реттеуші актілермен айқындалған.

Кадастр жүргізу қағидаларының негізгі аспектілерімен танысуға арналған және тиісті заңдар мен нормативтік актілерді неғұрлым егжей-тегжейлі зерделеу үшін негіз бола алады.

Кілттік сөздер: Жер кадастры, жер ресурстарын мемлекеттік басқару, кадастрлық нөмір, геоақпараттық технологиялар: Кадастрдың автоматтандырылған ақпараттық жүйесі, кадастрлық іс.

Кадастрды автоматты жүргізу кезінде картографиялық негіз, қазіргі заманғы жер кадастрының нысаналы қағидаларының жүйелері, оның маңызы, жоспары мен ерекшеліктерін айта кету.

Зерттеу барысында анықталғаны, болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілікті жариялай отырып және жерге деген мүдделерін білдіре отырып, мемлекеттің тағдырындағы жердің рөлі туралы мәселе көтеріледі. Қазақстан әлемдік рейтингте тоғызыншы орында тұрған әлем елдерінің ең бай жерлерінің бірі болып табылады.

Бұдан әрі жер ресурстарының табиғи және шаруашылық жай-күйі туралы ақпаратты қамтитын жер кадастры жүйесі қарастырылады. Бұл жүйенің элементтеріне жер учаскелерінің орналасуы, формасы, қолданылуы, ауданы және шекаралары жатады. Кадастр деректері жерді пайдалануды жоспарлау, қорғау, жерге орналастыру және шаруашылық қызметті бағалау үшін негіз болады. Мемлекеттік жер кадастры мүдделі тұлғаларға ақылы және мемлекеттік органдарға ақысыз ақпарат береді.

Жер қорын тиімді пайдалану, мемлекеттік меншікті және жер пайдаланушылар мен меншік иелерінің құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін толық және сенімді жер кадастрын жүргізудің маңыздылығын атап өтуден тұрады.

Мемлекеттің жер учаскелерінің сипаттамаларын анықтаудағы және басқарудағы рөлін талқылайды. Мемлекет жер учаскесінің мақсатын, міндеттерін, мазмұнын және оны жүргізу тәртібін, сондай-ақ жер кадастрының мазмұнын және оны жүргізу тәртібін еліміздің барлық өңірлері үшін сақтау міндеттілігін белгілейді. Жеке салық салу мәселесі әр түрлі табиғи-экономикалық аймақтар бойынша жердің сапасын ескеруді талап ете отырып, баса айтылады.

Кадастрлық мәліметтер жердің жағдайын жақсарту және оларды пайдалану шараларын жоспарлау үшін қажет екенін түсіндіреді. Бұдан әрі жер пайдаланушыларға рұқсат етілмеген өзгерістерден қорғау үшін ақпарат көзі, пайдалану мерзімі, қолтаңба және мөр сияқты ақпарат сипатталады. Кадастр жүйесін жеке және заңды тұлғалар құра алатындығы нақтыланады. Сонымен қатар кадастрлық нөмірді, мекен-жайды, меншік нысанын және басқа деректерді қоса алғанда, жеке тұлғаның сұрауы үшін қажетті ақпараттың тізімін ұсынады. Мәтін қалалық әкімшілікке жалға берілетін жылжымайтын мүлік объектілері, жылжымайтын мүлік салымдарының көлемі және статистика мен салықтар туралы мәліметтер сияқты мәліметтерді тізімдеумен аяқталады [1].

Қазақстан Республикасында мемлекеттік жер кадастрын жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 20 қыркүйектегі №958 қаулысымен белгіленген. Жер учаскелері учаскенің нөмірі, оның мекенжайы, шекаралары және мәтіндік сипаттамалары туралы ақпаратты қамтитын кадастрлық карталарды пайдалана отырып сәйкестендіріледі.

Кадастрдың мазмұны дайындық жұмыстарын, шығыс деректерін жинақтауды және ақпараттық жүйені құруды қамтиды. Кадастрдың картографиялық негізі учаскелердің сызықтық және аудандық сипаттамаларына өзгерістер енгізуге мүмкіндік беретін жер-кадастрлық карталар болып табылады.

Кадастрды Автоматты жүргізу кезінде картографиялық негіз геоақпараттық технологияларды пайдалана отырып, электрондық карта түрінде қалыптастырылады. Кадастр

қағаз тасығышта да, ақпаратты жинаудың, өңдеудің және сақтаудың электрондық жүйелерін пайдалана отырып жүргізілуі мүмкін.

Кадастрдың автоматтандырылған ақпараттық жүйесі мамандандырылған бағдарламалық-техникалық кешендер негізінде құрылады. Аумақты кадастрлық бөлу есептік кварталдарды кадастрлық бөлу бірлігі ретінде пайдалана отырып, жер учаскелеріне кадастрлық нөмірлер беру мақсатында жүзеге асырылады. Облыстарға, Республикалық маңызы бар қалаларға, аудандарға және облыстық (аудандық) маңызы бар қалаларға беру үшін кодтарды ҚР әкімдігі белгілейді.

Қазақстан Республикасындағы жер-кадастрлық құжаттаманы, оның ішінде базалық, мерзімді жаңартылатын және жыл сайын жасалатын құжаттаманы сипаттайды. Базалық құжаттамаға жер-кадастрлық істер, кітап, жердің бірыңғай мемлекеттік тізілімі және карталар жатады. Мемлекеттік жер кадастрын (МЖК) жүргізу ҚР заңдарымен реттеледі.

Жер қатынастарын реттеу, әлемдік тәжірибені зерттеу және кадастрлық жүйелерді талдау арқылы заманауи жер кадастры мен жерге орналастыруды түсінудің маңыздылығын атап өтеді. Жаңа заңнамамен реттелетін объектілер мен қатынастар, сондай-ақ меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтарын бекіту мен қорғаудың маңыздылығы жарықтандырылады [2].

Қазіргі заманғы жер кадастрының нысаналы қағидаттарының жүйелері, оның маңызы, жоспары мен ерекшеліктері, кадастрлық жүйелерді талдау, сондай-ақ мемлекеттік жер кадастры мен жерге орналастыру үрдістері ұсынылған. Учаскелердің шекаралары мен алаңдарындағы өзгерістер кезінде картографиялық негізді және деректерді жаңарту туралы ақпаратты қоса алғанда, Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында кадастр жүргізу тәртібі сипатталады.

Қазақстан Республикасындағы жер-кадастрлық істердің рәсімдерін сипаттайды. Атап айтқанда, жер учаскелерін мемлекеттік меншіктен беру жергілікті атқарушы органдардың шешімдері негізінде мемлекеттік корпорация арқылы жүзеге асырылады. Азаматтардың немесе мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігінде жерден учаскелер құру олардың өтініштері және тиісті өңірлердің уәкілетті органына беру негізінде жүзеге асырылады. Жер учаскесіне меншік құқығын растайтын құжаттардың өтінішіне қосымша маңызды элемент болып табылады. Авторлар сондай-ақ уәкілетті орган бекіткен жерге орналастыру жобалары мен жер учаскесінің шекараларын белгілеу жөніндегі материалдар туралы айтады.

Қазақстан Республикасындағы жер учаскелерін басқару рәсімдерін ашады. Бөлу нәтижесінде пайда болатын жер учаскелеріне ерекше назар аударылады. Авторлар уәкілетті орган бекіткен жерге орналастыру жобаларының және кадастрлық деректерді мемлекеттік корпорация мұрағатында сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді [3].

Бекітілген жобалар негізінде кадастрлық іс жүргізіліп жатқанын, ал мемлекеттік корпорация бөлу нәтижесінде қалыптасқан жер учаскелері үшін жаңа сәйкестендіру құжаттарын дайындап жатқанын сипаттайды. Жер-кадастрлық жоспар әзірленген жағдайда да жаңа жоспар беріледі.

Авторлар сондай-ақ азаматтық-құқықтық мәмілелер немесе заңнамада көзделген өзге де негіздер нәтижесінде жер учаскелеріне құқықтардың ауысу сценарийлерін қарайды. Жер учаскесінің сәйкестендіру сипаттамаларында өзгерістер болмаған кезде жаңа сәйкестендіру құжаты берілмейтіні, ал жаңа құқық иесі туралы ақпарат жер-кадастрлық кітапқа және жердің бірыңғай мемлекеттік тізіліміне енгізілетіні нақтыланады.

Жер учаскесіне меншік құқығының немесе жер пайдалану құқығының жер учаскесінің есептік деректеріне ауысуы туралы ақпаратты енгізу рәсімдерін сипаттайды. Бұл жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеуге жауапты орган ұсынған материалдар негізінде жүзеге асырылады.

Жер учаскелерін басқару процестері олардың мемлекеттік қажеттіліктерге арналған өзгерістері тұрғысынан қарастырылады. Атап айтқанда, мемлекет мұқтажы үшін жер учаскесінің бір бөлігін алып қою кезінде жаңа жер-кадастрлық іс жүргізілмейді. Учаскені қайта ұйымдастыруға байланысты барлық құжаттар бұрын жүргізілген жер-кадастрлық іске қосылады.

Егер бірнеше жер учаскелері бірлесіп қосылса, жаңа кадастрлық іс ашылады, оған осы учаскелерге бұрын жүргізілген кадастрлық істер енгізіледі. Бірігу нәтижесінде құрылған жер учаскесіне жаңа сәйкестендіру құжаты дайындалады.

Азаматтар мен заңды тұлғалардан мәжбүрлеп алып қоюға немесе тәркілеуге жататын жер учаскесі үшін жер-кадастрлық іске сот-атқарушылық іс жүргізу құжаттары енгізіледі.

Жер-кадастрлық іс қалыптастырылғаннан кейін жер учаскесі туралы мәліметтер жер-кадастрлық кітапқа және құқықтық, сәйкестендіру, экономикалық және басқа да сипаттамаларды қамтитын кадастр құрамындағы жер учаскелерін есепке алудың қорытынды құжаты болып табылатын бірыңғай мемлекеттік жер тізіліміне енгізіледі.

Қазіргі таңда жер кадастры мен жерге орналастыру - жер қатынастарын реттеу жүйесінде шешуші рөл атқарады, Жер ресурстарын басқаруда ашықтықты, тиімділікті және әділеттілікті қамтамасыз етеді. Осы құралдардың мазмұны мен реттеуші мүмкіндіктерін толық түсіну үшін жерді пайдалану саласындағы қатынастарды реттеуді қамтитын бірінші деңгейде оқытуды жүзеге асыру қажет [4].

Бұл процесс заманауи кадастрлық жүйелердің тәжірибесі мен талдауын, сондай-ақ жерге орналастыру саласындағы үздік тәжірибелерді зерттеуді қамтиды. Оқыту әдістемесі шеңберінде негізгі басымдықтар мен міндеттерді, сондай-ақ жер кадастры және жерге орналастыру саласындағы мамандардың алдына қойылған негізгі мақсаттарды бөлуді қамтитын егжей-тегжейлі жоспар әзірлеу қажет.

Оқыту үдерісіндегі басымдықтар мен міндеттерді сәйкестендіру осы саладағы заманауи әдістер мен технологияларды игерудің кешенді тәсілін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл әдістеменің маңызды элементі сонымен қатар білім мен практикалық дағдыларды жерді басқарумен байланысты нақты реттеуші және ұйымдастырушылық аспектілерге бейімдеу болып табылады.

Жер кадастры және жерге орналастыру мамандарын оқытудың бұл тәсілі кадрлардың біліктілігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі заманғы талаптар мен стандарттарға сәйкес жер ресурстарын басқару құралдары мен жүйелерінің дамуына ықпал етеді. Бұл өз кезегінде жерді тиімді пайдалануды, экологиялық аспектілерді басқаруды қамтамасыз етеді және қоғамның тұрақты дамуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Жер кодексі, https://kodeksy-kz.com/zemelnyj_kodeks/156.htm
2. Сейфуллин Ж.Т., Абельдина Р.Қ. Нюсупова Г.Н. Жер кадастры (оқу құралы). –Алматы: Аль-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2011.
3. Аллаhverдиев А.И., Камиллов М.К., Хабабаев Т.Г., Догеев Г.Д.(2016). Эффективность использования земель и земельные отношения в регионе. Журнал: Региональные проблемы преобразования экономики, №2, 2016г,
4. Жер-кадастрлық құжаттамалардың құрылымын, құрамын және мазмұнын бекіту туралы Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1400009951>

ӘОЖ 656.13

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНДАҒЫ МАМБЕТ БАТЫР КӨШЕСІНДЕ ЖОЛ ҚОЗҒАЛЫС ҚАУІПСІЗДІГІН АРТТЫРУ ШАРАЛАРЫН ЖАСАУ

Қыдырәлі Ш., «Автомобиль көлігінде тасымалдауды ұйымдастыру және басқару» мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., shugila080803@icloud.com

Ибылдаев М.Х., «Көлік техникасы және технологиялары» кафедрасының меңгерушісі, доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., mkh.ibylдаев@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада Тараз қаласындағы Мамбет батыр көшесінің жол қозғалыс қауіпсіздігін арттыру және осы көше бойында орналасқан көпір жұмысын реттеу жайында талқыланады. Сонымен қатар, Мамбет батыр көшесінде орналасқан Волкова көшесіне бұрылыстың жол қозғалыс қауіпсіздігін реттеу туралы талқыланады.

Кілт сөздер: жол, қозғалыс, жол белгілері, бағдаршам, бұрылыс, бір жақты қозғалыс, қиылыс, аялдама, пик сағаты.

Тараз қаласындағы негізгі жол қиылысының бірі Мамбет батыр көшесі мен Жамбыл даңғылы көшесінің қиылысы. Аталған жол қиылысы пик сағаттары мен демалыс күндері

күрделі қиылысқа айналады. Кептелістер мен жол-көлік оқиғаларының басты себебі, осы қиылыста орналасқан көпір болып табылады. Жалпы айтқанда «Горбатый мост».

Мамбет батыр көшесінде орналасқан «Ауыл береке» базары мен Жамбыл даңғылы арқылы қатынайтын аудан көліктері, Алматы - Тараз тас жолы қиылыста кептелістер мен жол-көлік оқиғаларының туындауына себеп болады. Осы кептелістер мен жол-көлік оқиғаларын азайту үшін қиылыста орналасқан көпірге салынатын салмақты азайту және бағдаршам реттілігі мен ұзақтығын қайта есептеу жұмысын жүргізу қажет.

Мәселенің шешімі ретінде көпірдің екі жағында бос жатқан аумақтан біржақты жол қозғалысын салуды ұсынамын. Көпірдің асты арқылы жол қозғалысын ұйымдастыру Жамбыл даңғылына қарай беттеген қозғалысты реттеу үшін тиімді. Қарапайым түрде осы қиылыстағы әрбір екінші көлік көпір арқылы өтеді. Көпір бір бағытта 2 жолақты қозғалысты ғана қамтамасыз ететіндіктен кептеліс орын алады. Осы себепті көпір астынан Мамбет батыр көшесінің базар жақ бөлігіне қарай біржақты қозғалыс және Массив Хамукат, Мырзатай, Жетібай т.б. ауылдарына қарай біржақты қозғалыс енгізу керек деп есептеймін.

1-сурет. Көрсетілген аймақтарда өзгеріс енгізу ұсынылады

Жол қозғалысын ұйымдастыруда үлкен кедергілер жоқ. Бос жатқан кеңістік бар. Теміржол қозғалысы бар болғанымен, поезддар жиі өтпейді. Оң жақ беттегі қозғалысты ұйымдастыру үшін қалташа жолды жанармай бекетінің бос жатқан бөлігі арқылы өткізе аламыз. Сол жақ беттегі қозғалыс үшін жолды тазалап, асфальт төсесе жеткілікті.

Сонымен қатар, бағдаршам реттілігіне байланысты: жаяу жүргіншілер жүретін жолақ бағдаршамының ұзақтығы 60 секунд. «Бағдаршам ұзақтығы 20-30 секунд болса да жеткілікті» [1]. Себебі, бұл жолдан жаяу жүргіншілер тек №30, 46, 27 автобустар аялдамаға тоқтағанда ғана көп өтеді. Яғни 10-15 минутта бір рет қана. Қалған уақыттарда адам аз.

Бұл жолдағы бағдаршам уақытын азайтып, оның орнына жол қиылысына аялдамалар тұсынан жаяу жүргіншілер жолағын ұйымдастыру қажет. Себебі, аялдама бар, жолдан өтетін адам саны да бар, бірақ жаяу жүргіншілер жолы жоқ. Жолақтың жоқтығынан жаяу жүргіншілер көліктердің арасынан, алдынан жүгіріп өтуге мәжбүр. Біріншіден, «жаяу жүргіншілер жол қозғалыс қауіпсіздігінің заңын бұзып жатыр, екіншіден, бұлай жүгіріп өту адам өміріне өте қауіпті» [2]. Әсіресе, №19 автобустан түскен оқушылар №30, 29 автобустарына бару үшін жолды жүгіре кесіп өтеді.

Жоғарыда көрсетілген және сипатталған қиылыс бөлігінен бөлек, Мамбет батыр көшесінде өзгеріс енгізу керек және қозғалыс қауіпсіздігін арттыру қажет тағы бір бұрылыс бар. Бұл - Мамбет батыр көшесінен Волкова көшесіне бұрылатын бұрылыс.

2-сурет.

Суретте көріп отырғандай, бұрылыста жол қозғалысын реттейтін жол белгісіде, бағдаршам да, жарық, жаяу жүргіншілер жолы да жоқ. Көлік қозғалысы күрделі емес аймақ болғандықтан бағдаршам қою артық. Алайда алда бұрылыс бар екендігін ескертетін және реттейтін жол белгісі қойылу қажет. Сонымен қатар, бұрылыс қауіпсіздігін не үшін арттыру қажет деген сұраққа жауап іздейік.

Көше басында суретте көріп отырғандай автобус аялдамасы бар. Яғни, автобус жүретін болғандықтан қараңғы уақытта жарықтың жоқтығынан бұрылыс қауіпті. Жолдан өтіп бара жатқан жаяу жүргінші шығып қалу қаупі бар. Сондай-ақ, жолдың оң жақ бетінде орналасқан аялдама артында балалар футбол алаңы бар. Балалар көп жүретін болғандықтан да, екі аялдама арасынан жаяу жүргіншілер жолын ұйымдастыру маңызды.

Волкова көшесі бойында жүк көліктерінің тұрағы және жүк тиеп-түсіру орыны орналасқандықтан, күннің жарық немесе қараңғы екеніне қарамай жүк көліктері көптеп жүреді. Қазіргі таңда №19 автобуста кешкі сағат 21:00-ге дейін қатынайды. Қараңғы уақытта көліктерге жол бағытын ұстау қиынға соғады. Осы мәселені шешу үшін, бұрылысқа ақылды жарық орнатуды ұсынамын. Көлік қозғалысы байқалғанда ақылды жарық фонарі іске қосылады. Бұндай жарықтандыру түрі жарықты тек керек уақытта қосқандықтан энергия көп қажет етпейді.

Мамбет батыр көшесі Тараз қаласында орналасқан маңызды көшелердің бірі. Көше бойында ірі базар, теміржол, маңызды жол қиылыстары мен айналма жол орналасқан. Сондықтан, Мамбет батыр көшесінде реконструкция жұмыстарын жүргізу өте маңызды. Мамбет батыр көшесінің Тараз қаласы мен қала маңындағы ауылдар мен аудандарды жалғастырудағы рөлі анық. Тек маңызды көше болғандықтан емес, жол қозғалыс қауіпсіздігі осы көше арқылы қозғалатын көліктер мен адамдардың өмірі үшін де маңызға ие.

Әдебиеттер тізімі:

1. Организация и безопасность дорожного движения. / В.И. Коноплянко. М.: Высшая школа, 2017. — 383 с.
2. Безопасность дорожного движения: приказы, инструкции, журналы, положения / Б.Т. Бадагуев. М.: Альфа-Пресс, 2017. — 264 с.

УДК 656.076.27

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АВТОБУСНЫХ ОСТАНОВОК

Цой А., студент 1 курса специальности «Организация перевозок и управление на автомобильном транспорте», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, alexandrtsoy031204@mail.ru

Баймамыров А.Д., старший преподаватель кафедры «Транспортная техника и технологии», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ad.bajmamyrov@dulaty.kz

Аннотация: в этой статье показана суть транспортных остановок, чтобы защитить пешехода от наезда автомобилей и обезопасить не только пешехода, но и водителя от различных дорожно-транспортных происшествий.

Ключевые слова: автобусная остановка, пассажиры, ДТП, транспорт, безопасность.

Безопасность на дорогах включает в себя комплекс мер, направленных на защиту всех участников движения. «Дорожно-транспортное происшествие определяется как событие, произошедшее во время движения транспортного средства по дороге, с участием этого транспортного средства, и приводящее к потере жизней, получению травм, повреждению транспортных средств, инфраструктуры, грузов или другому материальному ущербу» [1].

«В нынешнее время одна из частых проблем в Казахстане с ДТП - это наезд автобусами на пассажиров, стоящих на остановках, в городах с большой автомобильной загруженностью. В ДТП с участием автобусных остановок всегда погибают или же есть пострадавшие люди. Чаще всего пострадавшими становятся школьники или же люди пожилого возраста» [2].

Я хочу предложить проект по совершенствованию автобусных остановок. В моем проекте описаны два метода для того, чтобы обезопасить людей на автобусных остановках. Данные два метода в корне отличаются, но при этом должны сохранить или уменьшить количество пострадавших.

Первый метод заключается в том, чтобы поставить заградительный барьер в виде железных столбов. «Столбы будут служить противоударной подушкой при ударе автобуса или машины на разных скоростях. Столбы будут располагаться вдоль всей автобусной остановки. Часто дети или взрослые выходят за пределы автобусной остановки чтобы посмотреть близко ли автобус или далеко. По данной причине столбы должны располагаться по всему периметру автобусной остановки. Столбы будут располагаться на расстоянии сорок — сорок пять сантиметров» [3]. В середине будет расстояние, чтобы люди могли спокойно проходить. Данный метод будет полезен в малонаселённых пунктах или в городах с низкой автомобильной нагрузкой. Преимущества данного метода заключаются в том, что он менее затратный или не требует долгой подготовки. Также при этом методе не требуется полная перестройка автобусных остановок, лишь добавление дополнительных новых элементов.

Второй метод заключается в абсолютном изменении и перестройки автобусных остановок. Он заключается в полной перестройке автобусной остановки в полноценное укрепленное здание. Данный вариант по сравнению с первым по себестоимости обходится дороже, но будет более безопасным. «Стены здания будут укреплены внутри с помощью металлических труб и залиты бетоном или специальной противоударной смесью. Внутри будет располагаться табло и кондиционер. Также стены будут утепленными» [3]. Второй вариант можно использовать в местах с частым ДТП с участием автобусных остановок, а также в городах с большим количеством населения.

Список литературы:

1. Обеспечение безопасности движения на транспорте [Текст]: учебное пособие / А. Жандарбекова. А.: Фолиант, 2017. - 256 с.
2. Правила дорожного движения Республики Казахстан [Текст]. А.: ЮРИСТ, 2018. – 80 с.
3. Транспорт в Казахстане. Современная ситуация, проблемы и перспективы развития [Текст] / В. Можарова. А.: КИСИ при Президенте РК, 2012. - 216 с.

ӘОЖ 620.22

СТЕРЖЕНДІК ЖҮЙЕЛЕРДІ СОЗЫЛУ-СЫҒЫЛУҒА СЫНАУ ҮШІН ЗЕРТХАНАЛЫҚ ҚОНДЫРҒЫ

Серік Э., «Машина жасау бұйымдарын құрамдау және өндіру» БББ 3-курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ddosumbek1957@mail.ru
Джакияев Д.К., «Көлік және машина жасау» кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ. dk.dzhakiyev@dulaty.kz

Андатпа: Ұсынған қондырғы стержендік жүйелерінің деформациясы бойынша эксперименттік зерттеулер жүргізуге, сондай-ақ әртүрлі құрылымдық материалдардан жасалған стержендік жүйелерін сынау кезінде Мор теоремасын тексеруге арналған.

Кілтті сөздер: қондырғы, стержендік жүйелер, кернеу, деформация, орын ауыстыру, материалдың механикалық сипаттамалары.

Инженерлік кадрларды қалыптастыру процесі олардың дербес техникалық шығармашылық дағдыларын, техникалық-экономикалық проблемаларды жүйелі талдауды, шешімдерді табу қабілетін дамытуға бағынуы керек [1].

Жоғары оқу орындарында студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту мәселелері өзекті болып табылады. "Жаппай жалпы оқыту" басым, болашақ мамандардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға жеке көзқарас жоқ. "Материалдардың кедергісі" курсы бойынша оқыту тұрғысынан жүргізілетін зертханалық жұмыстар жоғарыда қойылған проблемаларды шешпейді, талдамалық және шығармашылық ойлауды және студенттерді ҒЗЖ-ға тартуды дамытпайды.

Бұл тапсырманы іске асырудағы алғашқы қадам "белсенді формалар мен әдістерді: пікірталастарды, өндірістік және практикалық жағдайларды модельдеуді" қолданудан көрінеді [1].

Осыған байланысты М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің "Механика және машина жасау" кафедрасының СҒҚ нақты жобалық және конструкторлық-технологиялық әзірлемелерде қолданылатын ғылыми шығармашылық элементтері бар есептеу-графикалық жұмыстарды есептеу-эксперименттік жұмыстарға аударуды ұсынады.

Жұмыстың:

- әр студент оқытушыдан тапсырма алып, теориялық есептеулер жүргізеді;
- содан кейін зертханалық жағдайда ол жүйенің сызбасын жинайды және берілген тапсырмаға сәйкес эксперимент жасайды;
- теориялық және эксперименттік жұмыстардан алынған деректерді салыстырады және қорытынды жасайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, СҒҚ мүшелеріне міндет жүктелген: әмбебап, үнемді еңбек сыйымдылығы мен энергия шығыны, штангалық жүйелерді созу-қысу сынағы үшін техникалық қызмет көрсету оңай стенд әзірлеу және эксперимент әдісін әзірлеу.

Біз ұсынған қондырғы стержендік жүйелерінің деформациясы бойынша эксперименттік зерттеулер жүргізуге, сондай-ақ әртүрлі құрылымдық материалдардан жасалған стержендік жүйелерін сынау кезінде Мор теоремасын тексеруге арналған.

Қондырғы механикалық жүктемелердің және температураның өзгеруінің бір мезгілде әсер ету жағдайында сынақтар жүргізуге, сондай-ақ статикалық анықталмайтын жүйелердегі кернеулердің таралуына құрылымдық элементтердің дәлсіздігінің әсерін модельдеуге мүмкіндік береді.

Қондырғы орнату (сурет 1) 1 тіректерден және 2 ригельдерден құралған және 4 реттегіш бұрандалары бар 3 екі аяққа орнатылған кеңістіктік жақтаудан, жүктер жиынтығының 7 гір аспасы бар 5,6 сыналатын өзек жүйесінен, сондай-ақ өзек жүйелерінің зерттелетін қосылу схемаларының диапазонын кеңейту үшін пайдаланылатын 9 арқалықтан тұрады.

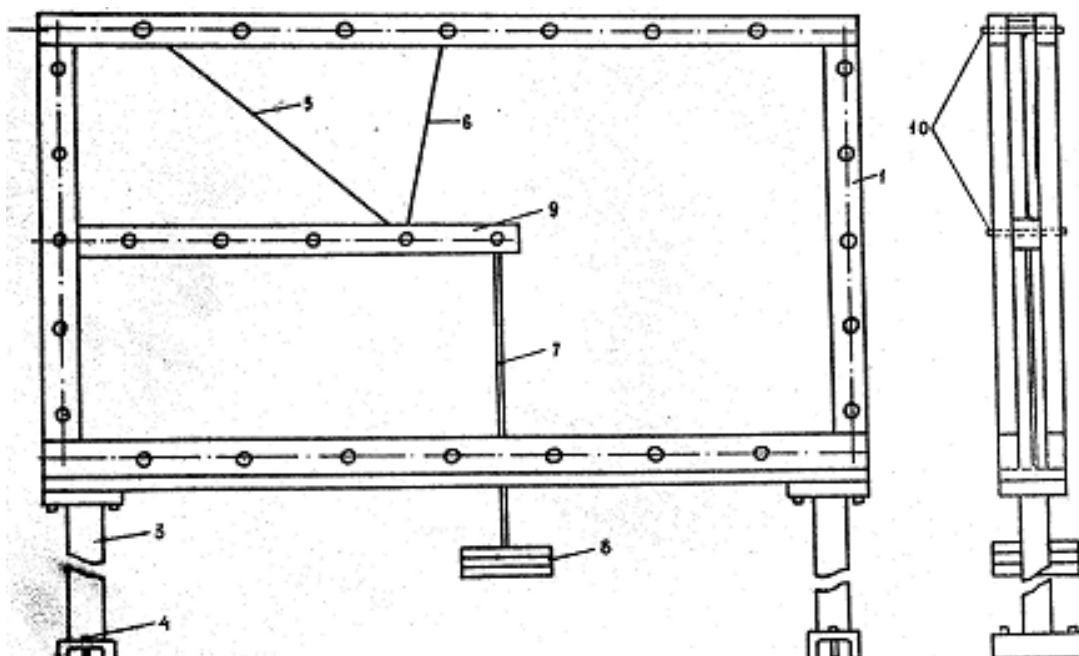
Сыналатын үлгілер рамкаға орнатылады және бір шетінен ригельдерге немесе тіректерге, ал екінші шетінен - 9 арқалыққа немесе бір-біріне арнайы 10 саусақ арқылы топсалы түрде қосылады.

Зерттелетін өзек жүйесінің схемасын құрастырғаннан кейін оны жүктемелер жиынтығының көмегімен жүктеу жүзеге асырылады.

Арқалық 9 арқылы гір аспасына орнатылған жүктеме 5,6-штангада созылу деформациясын тудырады. Бұл жағдайда жүктеме сәулеге шоғырланған түрде қолданылады. Жүктеме нүктелерін 9-бадқадағы бар тесіктерді пайдаланып өзгерту мүмкіндігі бар. Жақтау элементтеріндегі (тіректер мен тіректер) және арқалықтардағы тесіктер жүйесі статикалық анықталатын және статикалық анықталмайтын схемалардың көптеген нұсқаларын жасауға мүмкіндік береді.

Орнату суретте көрсетілмеген бірқатар көмекші жүйелер бар. Сонымен, қозғалу құбылысын және температура факторының статикалық анықталмаған жүйелердегі күштердің таралуына әсерін зерттеу үшін электрлік қыздыру элементтерін пайдалану мүмкіндігі қарастырылған [2].

Штангалар мен арқалықтардың түйісу түйіндерінің қозғалысы 0,001 мм бөлу бағасымен сағат түріндегі индикаторлармен өлшенеді, ал штангалардың сызықтық деформациясы және олардағы күш арнайы тензометрлердің көмегімен өлшенеді [3].

Сүрет 1. Стержендік жүйелерді созылу – сығылу сынау үшін қондырғы

Үлгілер (стержендер) - көлденең қимасы 50мм^2 аспайтын тегіс, дөңгелек, түтік тәрізді және т.б. Үлгілерде пайда болатын максималды кернеу-30МПа. Салмағы, кг-30.

Орнатудың айрықша ерекшеліктері-пайдаланудың қарапайымдылығы, оқу зертханаларында әртүрлі теориялық гипотезалар мен теоремаларды бір уақытта тексере отырып, статикалық түрде анықталатын және анықталмайтын әртүрлі схемаларды зерттеу мүмкіндігі энергияны қажет етпейді, қызмет көрсетуші персоналды арнайы оқытуды қажет етпейді.

Ұсынылған стендте әртүрлі статикалық анықталатын және статикалық анықталмайтын стержендік жүйелерін созуға және қысуға болады. Стержендік жүйелерге мүлдем қатты сәулені енгізу немесе бұрыштарды өзгерту арқылы әртараптандыруға болады. Бұл сәуленің иілу қаттылығы сыналатын созылу үлгілерінің қаттылығынан өлшеусіз көп қабылданады, сондықтан ол мүлдем қатты аркалық болып саналады.

Статикалық сынақтарды жүргізу әдістемесі [2,3] - да келтірілген ГОСТ талаптарына сәйкес болуы керек.

Келесі жұмыс тәртібі ұсынылады:

1. Стержендік жүйесінің берілген схемасына кинематикалық талдау жасалады, яғни статикалық анықтылық (анықталмаушылық), сондай-ақ геометриялық өзгергіштік (өзгермейтіндік) бағаланады, материалдың беріктіктің механикалық сипаттамалары жазылады және мүмкіндік кернеу таңдалады.

2. Кернеулер мен деформацияларды, сондай-ақ жүйе түйіндерінің орын ауыстыруларын теориялық есептеу жүргізіледі. Бұл жағдайда сыртқы күштің мәні пайда болатын ішкі кернеулер пропорционалдылық шегінен аспайтындай етіп таңдалады.

3. Жүйенің берілген схемасына, қаттылық арақатынасына сәйкес стержендер, жүктер, байланыстырушы тораптар жиынтығы жасалады.

4. Көмекші құрылғылардың көмегімен: саусақтар, сырғалар, ұстағыштар және т.б. берілген стержендік жүйесі жиналады.

5. Үлгілерге желімделген тензорезисторлардың көмегімен деформацияларды өлшеу үшін ЦТМ-250 құрылғысы (сандық тензорезисторлық қондырғы) реттеледі және бастапқы көрсеткіш бағаланады. Жүйенің (көлденең және тік) тораптарының орын ауыстыруларын өлшеу рамасына бекітілген сағат түріндегі индикаторлардың көмегімен жүргізіледі.

6. Бірте-бірте, табаны жүктейтін қадамдармен және сонымен бірге көрсеткіштерді бақылай отырып, әр үлгі бойынша күш пен деформацияның сызықтық қатынасына көз жеткізу керек. Жүктің соңғы мәнін қоса отырып, аспаптардың көрсеткіштері алынады. Тәжірибелер бірнеше рет қайталанады.

7. Стержендік жүйесі түсіріліп, тәжірибелік деректер өңделеді.

8. Тәжірибелік мәліметтер мен теориялық есептеулердің сәйкессіздігі есептеледі және стержендік жүйесінің жұмысы туралы қорытынды жасалады.

Ұсынылған қондырғы стержендік жүйелерінің деформациясы бойынша эксперименттік зерттеулер жүргізуге, сондай-ақ әртүрлі құрылымдық материалдардан жасалған стержендік жүйелерін сынау кезінде Мор теоремасын тексеруге арналған.

Қондырғы механикалық жүктемелердің және температураның өзгеруінің бір мезгілде әсер ету жағдайында сынақтар жүргізуге, сондай-ақ статикалық анықталмайтын жүйелердегі кернеулердің таралуына құрылымдық элементтердің дәлсіздігінің әсерін модельдеуге мүмкіндік береді.

Әдебиет тізімі:

1. Государственная программа развития образования РК на 2011-2025 годы от 7 декабря 2010 года.
2. Ключев В.В., Испытательная техника. М.: Машиностроение, 1982.
3. Экспериментальные методы исследования деформаций и напряжения: Справочное пособие/К.: Наукова Думка, 1981.

ӘОЖ 621.9 (075)

ШАҒЫН МЕТАЛЛ КЕСЕТІН СТАНОК

Тынысхан Е., Каманов Б., «Машина жасау бұйымдарын құрамдау және өндіру» (6B07117) мамандығының 4 курс студенттері (kaf_mim2026@mail.ru)

Қойайдаров Б.А., т.ғ.к., доцент, «Көлік және машина жасау» кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, ba.kojajdarov@dulaty.kz

Аңдатпа. Желдің энергиясын шағын желгенератормен алу өзекті мәселе. Шағын желгенераторға оңтайланған қалақтар жүйесімен жабдықталған желдөңгелектің бірнеше нұсқасы ұсынылған. Бұл желдөңгелектердің негізгі тетіктері диаметрі әртүрлі цилиндр құбырлардан жасалады. Жұмыстың мақсаты – диаметрі әртүрлі цилиндр құбырды шағын шеберханада кесіп өңдейтін шағын станок құру. Жұмыстың мәселелері: Станокқа кесу құралын таңдау; кесу құралын өңдеуге беру қозғалыстарын анықтау; өңделетін цилиндрді орнату және қозғалысқа келтіру әдістерін таңдау. Жұмыстың нәтижесі: Құрылысы қарапайым, стандартты прокаттардан шағын шеберханада кесу, пісіру операцияларымен жасалатын, құны қолжетімді шағын станок құрамдалды.

Кілтті сөздер: Желгенератор, желдөңгелек, цилиндр, құбыр, диаметр, прокат, шағын станок, шағын шеберхана.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Механика және машина жасау» кафедрасында 2012 жылдан бастап қуаты 5кВт дейін болатын шағын желгенератор құру ғылыми зерттеу жұмыстары орындалуда [1,2]. Осындай желгенератормен жеке шаруашылықтарды, саяжайларды, шаруа қожалықтарын жабдықтау арқылы желдің энергиясын пайдалануды жоғары деңгейге жеткізуге болады. Мұндай шағын желгенератордың артықшылығы құрылысы қарапайым, құны қолжетімді және желі тұрақсыз аймақтарда да жұмыс жасай береді.

Шағын желгенератордың желмен әрекеттесетін басты жұмысшы тетігі желдөңгелек. Сондықтан шағын желгенератордың тиімді болуы немесе болмауы желдөңгелегіне байланысты болады. Осыған байланысты пластина қалақты [3], жел өткізетін пластина қалақты [4], конфузор қалақты желдөңгелектер құру ұсынылған және зерттелген. Сонымен қатар цилиндр қалақты [5], цилиндр желдөңгелекті және пластинамен қырланған цилиндр желдөңгелекті [6] желқозғалтқыштар ұсынылған және зерттелген. Мұндай желдөңгелекті шағын желгенераторды құрамдау әдістемелері құрылған.

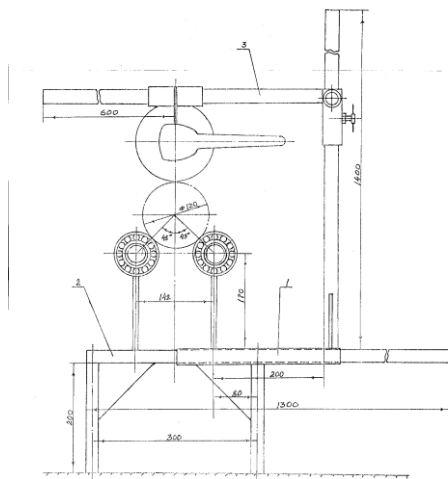
Шағын желгенератор құруға ұсынылған желдөңгелектер негізінен іші қуыс, диаметрі әртүрлі цилиндр бөлшектермен құрамдалады. Диаметрі үлкен цилиндрлерді листен иіп жасайды, ал диаметрі кіші цилиндр қалақтарды, біліктерді, өстерді стандартты цилиндр құбырлардан кесіп жасайды.

Желдөңгелектің осындай цилиндр бөлшектерін шағын шеберханада кесіп өңдеуге арнайы қондырғы керек. Мұндай қондырғыда диаметрі үлкен және кіші іші қуыс цилиндрлерді кесу, түптеу, түп беттерін дискілермен жабу жұмыстары орындалады. Осындай кесіп өңдеу жұмыстарын орындауға болатын стандартты станоктар шағын шеберханада болмайды және де пайдалану да тиімсіз.

Жұмыстың мақсаты – диаметрі әртүрлі қуыс цилиндрлерді кесіп өңдеуге шағын станок құру.

Құрамдалған станоктың басты көрінісі 1-суретте, төбесінен көрінісі 2-суретте, бүйірінен көрінісі 3-суретте көрсетілді.

Станок қозғалмайтын рамадан (1), жылжитын рамадан (2) және кесетін құрал торабынан (3) тұрады (1-сурет).

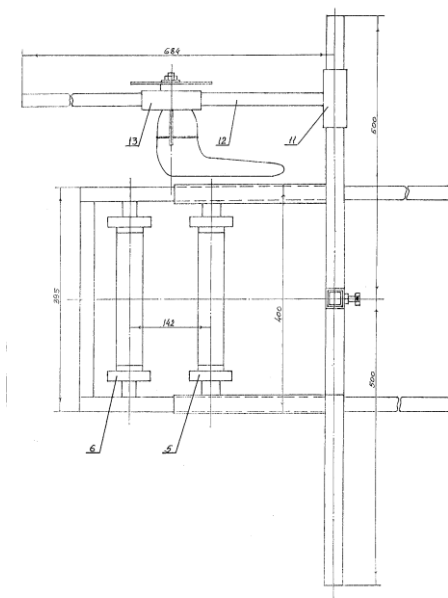

1-сурет. Суреттің басты көрінісі

Рамалар (1,2) стандартты квадрат қималы құбырлардан жасалады. Жылжитын раманың (2) горизонталь белі қозғалмайтын раманың (1) горизонталь белінің ішіне кіріп орналасады. Сондықтан жылжитын раманы (2) қозғалмайтын рамаға (1) салыстырмалы жылжыту арқылы рамалардың (1,2) өзара орналасу арақашықтығын өзгертуге болады.

Кесетін құрал торабы (3) квадрат қималы құбыр қадамен (4) (3-сурет) қозғалмайтын рамаға (1) бекітілген.

Станоктың басты жұмысшы тетігі екі роликті тіректер (5,6) (2-сурет). Роликті тіректің біреуі (5) қозғалмайтын рамаға (1), ал екіншісі (6) жылжитын рамаға (2) бекітілген. Роликті тіректер (5,6) өңделетін цилиндрді станокқа орнатуға арналған.

2-сурет. Станоктың төбесінен көрінісі.

Өңделетін цилиндрдің диаметріне қарай роликті тіректердің (5,6) арақашықтығы, жылжитын раманы (2) жылжыту арқылы реттеледі.

Өңделетін цилиндр роликті тіректерге (5,6) 45° бұрышпен жанасып орналасады. Осылай болу үшін роликті тіректердің арақашықтығын өңделетін цилиндрдің диаметріне қарай келесі теңдік бойынша өзгертеді

$$X = 0,71 \cdot (D + d_p) \text{ мм,}$$

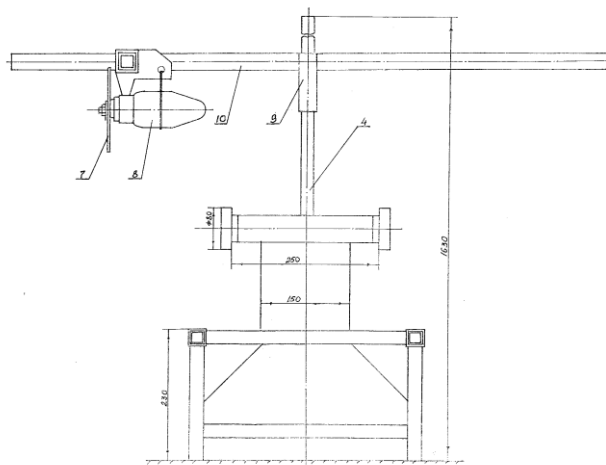
мұнда: X – роликті тіректердің өстерінің арақашықтығы;

D – өңделетін цилиндрдің диаметрі;

$d_p = 80\text{ мм}$ – роликтің диаметрі.

Роликті тірек № 208 шарикті подшипниктермен құрылған.

Кесетін құрал (7) абразивті дискі электрқозғалтқыштың (8) білігіне бектіліген (3-сурет).

3-сурет. Станоктың бүйірінен көрінісі

Кесетін құрал торабы квадрат қималы құбыр қададан (4), сырғымадан (9), екі дөңгелек қималы құбыр бағыттаушыдан (10) (3-сурет), сырғымадан (11), оған бектіліген квадрат қималы құбыр рычагтан (12) және сырғымадан (13) тұрады.

Өңделетін цилиндрдің екі түп беттерін өңдеу үшін сырғыманы (11) бағыттаушыдан (10) шығарып екінші бағыттаушыға кигізеді. Сонда өңделетін цилиндрдің екінші шетін кесіп өңдеуге болады. Роликті тіректер (5,6) өңделетін цилиндрді кесу кезінде қолмен айналдыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды:

Құрамдалған шағын станоктың құрылысы қарапайым, стандартты прокат материалдардан кесумен және пісірумен шағын механикалық шеберхана жағдайында жасауға болады, сондықтан құны қолжетімді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қойайдаров Б.А., Абильдаева Н.Д. Желі тұрақсыз өңірлерге желгенератор құру. Үркімбаев оқулары. Халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференцияның материалдары. – Тараз: ТарМУ, 2009ж., 41-44 беттер.
2. Қойайдаров Б.А., Қойайдаров А.А. Автономды кіші желэнергетикалық қондырғылар құру мәселелері. Үркімбаев оқулары. Халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференцияның материалдары. – Тараз: ТарМУ, 2009ж., 57-60 беттер.
3. Қойайдаров Б.А., Бейсекова М.А., Есжанов А. Пластина қалақты желдөңгелек құру. Журнал «Механика және технологиялар», 2022, №2, 6-11 беттер.
4. Қойайдаров Б.А. Желді өзінен өткізетін қалақтармен жабдықталған желдөңгелекті есептеу. Журнал «Механика және технологиялар», 2017, №3, 12-19 беттер.
5. Қойайдаров Б.А., Қойайдаров А.А. Көп цилиндр қалақты желдөңгелек құру әдісі. Журнал «Механика және технологиялар», 2021, №4.

6. Қойайдаров Б.А., Сапарова Н.Ж. Пластина қырлы цилиндр желдөңгелекті желқозғалтқышты есептеу. Журнал «Механика және технологиялар», 2022, №2, 17-27 беттер.

ӘОЖ 620.431

СЫМСЫЗ ЭНЕРГИЯНЫ БЕРУДІҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Тұрғымбай Б., 6B07113-21/1 тобының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы

Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Карнакова Г.Ж., «Энергетика» кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., gzh.karnakova@dulaty.kz

Аннотация: Сымсыз энергия беру-бұл сымдарды немесе кабельдерді пайдаланбай энергияны тасымалдауға мүмкіндік беретін технология. Бұл технологияның негізінде радиотолқындар, электромагниттік өрістер немесе лазер сәулелері сияқты әртүрлі әдістер арқылы байланыссыз энергия беру идеясы жатыр. Сымсыз энергия берудің бірнеше жолы бар. Ең көп таралған әдістердің бірі-екі катушка арасында электромагниттік өрісті қолдануға негізделген индуктивті энергия беру. Бұл жағдайда энергия желіге қосылған энергия көзінен зарядталатын немесе қуат алатын құрылғы болуы мүмкін қабылдағышқа беріледі. Тағы бір әдіс-радиожиілік пен микротолқынды энергияны беру, ол алыс қашықтыққа энергияны беру үшін радио толқындарын немесе микротолқындарды қолдануға негізделген.

Түйінді сөздер: Сымсыз энергия, технология, радио толқындар, кабельдер, өріс.

Сымсыз энергия беру-бұл сымдарды немесе кабельдерді пайдаланбай энергияны тасымалдауға мүмкіндік беретін технология. Бұл технологияның негізінде радиотолқындар, электромагниттік өрістер немесе лазер сәулелері сияқты әртүрлі әдістер арқылы байланыссыз энергия беру идеясы жатыр. Сымсыз энергия берудің бірнеше жолы бар. Ең көп таралған әдістердің бірі-екі катушка арасында электромагниттік өрісті қолдануға негізделген индуктивті энергия беру. Бұл жағдайда энергия желіге қосылған энергия көзінен зарядталатын немесе қуат алатын құрылғы болуы мүмкін қабылдағышқа беріледі. Тағы бір әдіс-радиожиілік пен микротолқынды энергияны беру, ол алыс қашықтыққа энергияны беру үшін радио толқындарын немесе микротолқындарды қолдануға негізделген. Бұл әдісті смартфондар немесе ноутбуктер сияқты құрылғыларды белгілі бір жерге орналастыру арқылы зарядтау үшін қолдануға болады. Сымсыз энергия берудің көптеген ықтимал қосымшалары бар. Оны электронды құрылғыларды зарядтау, сымдарды пайдаланбай жарықтандыру, медициналық жабдықты, электр негізіндегі автомобильдерді және ұшқышсыз ұшу аппараттарын қуаттандыру үшін пайдалануға болады [1].

Сымсыз энергия беру идеясы жаңа емес және ұзақ даму тарихы бар. Міне, осы оқиғаның кейбір маңызды сәттеріне тоқтала кетсек:

- 19 ғасыр Ұлы ғалым Никола Тесла сымсыз энергия беру саласындағы алғашқы зерттеушілер мен ізашарлардың бірі болып саналады. Ол сымсыз энергия беру тәжірибелерін жүргізді және осы мақсат үшін электромагниттік толқындардың қолданылуын зерттеді. Оның идеясы адамдарға сымсыз энергияны тікелей атмосферадан алуға мүмкіндік беретін "ұлы жаһандық электр алмұрт" деп аталатын жаһандық сымсыз қуат беру жүйесін құру болды.
- 20 ғасыр: 20 ғасырда сымсыз энергия беру идеясы дами берді. 1964 жылы Массачусетс технологиялық институтының (MIT) ғалымдары энергияны қысқа қашықтыққа тасымалдау үшін магнит өрістерін пайдаланатын MagneLink жүйесін құрды. Алайда, бұл жүйе тиімді болмады және кең таралмады.
- 21 ғасыр: сымсыз энергия беру технологиясы соңғы жылдары үлкен жетістіктерге жетті. Ең танымал мысалдардың бірі-мобильді құрылғыларға арналған сымсыз зарядтау технологиясы, ол танымал бола бастады және қазіргі уақытта кеңінен қолданылады. Сымсыз энергия беру саласында көптеген зерттеулер мен эксперименттер жүргізілді. 2006 жылы Witricity Corporation магнит өрісі арқылы энергияны сымсыз беру технологиясын дамыту үшін құрылды. 2015 жылы Energy Corporation wattup деп аталатын сымсыз энергияны ауа арқылы беру технологиясын енгізді [2].

Сымсыз энергия берудің жаңа технологиялары. Сымсыз энергия беру-бұл сымдарды немесе кабельдерді пайдаланбай энергияны беру процесі. Әр түрлі қосымшаларда қолдануға болатын бірнеше жаңа сымсыз энергия беру технологиялары бар.

1. Құрылғыларды сымсыз зарядтау-бұл құрылғыларды сымдарсыз немесе кабельдерсіз зарядтауға мүмкіндік беретін технология. Бұл технологияны ұялы телефондарды, құлаққаптарды, сағаттарды және басқа құрылғыларды зарядтау үшін пайдалануға болады.

2. Электр энергиясын ауа арқылы сымсыз беру-бұл электр энергиясын ауа арқылы бірнеше метрге дейін жеткізуге мүмкіндік беретін технология. Бұл технологияны электромобильдерді зарядтау немесе алыс жерлерде құрылғыларды қуаттандыру үшін пайдалануға болады.

3. Магнит өрісі арқылы энергияны сымсыз беру - бұл магнит өрісін бірнеше метрге дейінгі энергияны беру үшін қолданатын технология. Бұл технологияны құрылғыларды зарядтау немесе алыс жерлерде құрылғыларды қуаттандыру үшін пайдалануға болады.

4. Инфрақызыл сәулелену арқылы сымсыз энергия беру-бұл бірнеше метрге дейінгі энергияны беру үшін инфрақызыл сәулеленуді қолданатын технология. Бұл технологияны құрылғыларды зарядтау немесе алыс жерлерде құрылғыларды қуаттандыру үшін пайдалануға болады [3].

Сымсыз энергияны берудің жаңа технологиялары құрылғыларды зарядтау, қашықтағы құрылғыларды қуаттандыру және т.б. сияқты әртүрлі қосымшалар үшін үлкен әлеуетке ие.

Ұсыныстар мен талаптар:

1. Қолданар алдында технологияны үйреніңіз. Жұмыс принциптері мен технологияның ерекшеліктерін түсіну мүмкін проблемалардан аулақ болуға көмектеседі.

2. Қауіпсіздікті қадағалаңыз. Ықтимал зиянды әсерлерді болдырмау үшін адамдарға немесе жануарларға жақын жерде сымсыз қуат беруді пайдаланбаңыз.

3. Тек сертификатталған өнімдерді қолданыңыз. Халықаралық стандарттарға сәйкес келетін және тиісті сертификаты бар өнімдерді таңдаңыз.

4. Құрылғыларыңызды қадағалаңыз. Егер сіз құрылғылардың жұмысында қандай да бір ерекше өзгерістерді байқасаңыз, сымсыз қуат беруді тоқтатып, маманға хабарласыңыз.

5. Үзілістер туралы ұмытпаңыз. Сымсыз қуат беруді ұзақ уақыт пайдалану құрылғылардың қызып кетуіне әкелуі мүмкін. Ықтимал проблемаларды болдырмау үшін үнемі үзіліс жасаңыз [4].

Көзқарастар мен пікірлер.

Wattup сияқты сымсыз энергия беру технологиясы туралы әртүрлі көзқарастар бар. Кейбір адамдар оны ыңғайлы және инновациялық деп санайды, өйткені ол сымдарды қоспай-ақ құрылғыларды зарядтауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе сымдар ыңғайсыз немесе пайдалану мүмкін емес жерлерде, мысалы, қоғамдық орындарда немесе ашық ауада пайдалы болуы мүмкін [5].

Алайда, басқалары сымсыз энергия беру технологиясын қолданумен байланысты қауіпсіздік пен денсаулыққа қатысты алаңдаушылық білдіреді. Кейбіреулер радиотолқындардың тұрақты сәулеленуі адамның немесе жануарлардың денсаулығына зиян тигізуі мүмкін деп алаңдайды. Басқалары бұл технология электрондық құрылғыларды зақымдауы немесе деректердің жоғалуына әкелуі мүмкін деп қорқады. Тұтастай алғанда, сымсыз энергия беру технологиясының көзқарастары әр адамның жеке қажеттіліктері мен алаңдаушылығына байланысты. Бұл технологияның барлық пайдаланушылар үшін қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін зерттеу мен тестілеуді жалғастыру маңызды [6].

Қорытынды.

Бүгінгі таңда сымсыз энергия беру технологиялары дамып, жетілдірілуде. Дегенмен, олар әлі де шектеулі тасымалдау қашықтығы және төмен энергия беру тиімділігі сияқты кейбір шектеулерге ие. Бірақ технологияның дамуымен және одан әрі зерттеулермен сымсыз энергия беру болашақта кеңінен қолданыла алады деген ойдамын!!!!

Әдебиеттер тізімі:

1. Вишневский В., Ляхов А., Портной С, Шахнович И. Широкополосные беспроводные сети передачи информации. – М.: Эко-Трендз, 2015, -592 с.
2. Григорьев В.А., Лагутенко О.И., Распаев Ю.А. Сети и системы радиодоступа. – М.: Эко-Трендз, 2015, -384 с
3. Дэвид Полино, Мерит Макси. Безопасность беспроводных сетей. – М.: Компания "АйТи"; ДМК Пресс, 2014, -288 с
4. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы. Учебник для вузов. 3-е изд. СПб.: Питер, 2006, -958 с
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-razvitiya-tehnologii-besprovodnoy-peredachi-elektroenergii>
6. <https://dzen.ru/a/ZF4Y5SsSvAhnaqf4>

**АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР, ҚОЛДАНБАЛЫ ИНФОРМАТИКА ЖӘНЕ
БАҒДАРЛАМАЛАУ. АВТОМАТИКА ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ.
МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ФИЗИКА. ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ
ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ, ПРИКЛАДНАЯ ИНФОРМАТИКА И
ПРОГРАММИРОВАНИЕ. АВТОМАТИКА И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ.
МАТЕМАТИКА И ФИЗИКА. ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ**

ӘОЖ 007.52

DJANGO КӨМЕГІМЕН «ДОМ ЛУЧШЕЙ ЕДЫ» САЙТЫН ӘЗІРЛЕУ

Қалдыбек Н., «Информатика және АКТ» мамандығының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kaldybek.nurmuhammedd@gmail.com
Есеналиева М.Қ., «Қолданбалы информатика және бағдарламалау»
кафедрасының техника ғылымдарының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., mk.esenalieva@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада «ДОМ ЛУЧШЕЙ ЕДЫ» сайты әзірлеу мақсаты болады. Тәжірибе барысында мейрамхана бизнесіне тән әртүрлі функционалдылықты қамтитын бірнеше жобаларды жүзеге асыру міндеттелді. Python тілінде бағдарламалаудың құнды тәжірибесін алдым және мейрамхана сайттарын әзірлеу контекстінде Django кітапханасын пайдаланудың негізгі дағдыларын алдым. Көмекші қосымша Django кітапханаларды пайдалана отырып көптеген қолайлы функциялар мен артықшылықтар жасау іске асырылды.

Кілт сөздер: Python, Django, PyCharm, Python интерпретатор, MVT (Модель-Көрісу-Шаблон), сайт, IDE, веб-қосымшалар.

Python – бүтін жалпы назардағы динамикалық шектеулі типтілік пайдаланушылық тілі. Ол дамушының процессін, кодтың оқылатындығын және оның сапасын арттыруға, орналастырылған бағдарламаларды немесе скрипттерді белгілеу туралы ортақ нысанды дамытуға ортақталған. Python мультимәнігіменді бағдарламалау тілі, императивтік, процедурлық, үлгілі бағдарламалау, объектілік бағдарламалау, метапрограммалау және функционалды бағдарламалауды қолдауды қамтамасыз етеді. Python тілінің ядро синтаксисі минималисттік болып, оның документтіктеріне сәйкес кездесуді әдетте сұрау қажетпеушілік келмейді.

Django – Python тілінде дайынғы веб-бағдарламаларды жасау үшін дамытуды мақсатты ашық кодты фреймворк. Django Software Foundation қолданбалары бойынша тіркелген. Фреймворк DRY (Don't repeat yourself) принципімен жасалған және пайдаланушыға үлгі беру, ORM (Object-Relational Mapping) пайдалану, MVT (Модель-Көрісу-Шаблон) архитектурасы, басқару панелінен көмек арқылы аймақтарды жасау және қосуға мамандану үшін жасалған [1].

Django пайдаланушыларға үлгілі веб сайттарды жасау үшін көмек көрсетеді. URL диспетчері, представления мен шабтолар арқылы MVT архитектурасын қолдайды. Орташа пайдаланушылықтарға жаңа бағдарламаларды дайындату, әзірленген веб сайттарды басқару жасау және сервер конфигурациясын жасау үшін мәліметтерді көмек көрсетеді.

Көмекші қосымша библиотекалар, пайдалану үшін көптеген қолайлы функциялар мен артықшылықтар жасау үшін өзгертулерді қамтамасыз етеді.

Django кеңейтілген пайдалану, тесттерді жазу, плагиндерді қосу үшін Django REST framework, Django CMS сияқты қосымша пакеттерге қолдау көрсетеді. Осы себепті, Django Instagram, Mozilla, YouTube, Google сияқты еңбекші компаниялар ұсынады.

Студенттің оқу практикасының мақсаты - Python программалау тілі мен оның Django кітабын оқу. Белгілі уақыт мерзімі бойынша ол Python тілінің негіздері мен Django кітабымен толық функциялы веб-сайт қалпын қалай айналдыруды оқуға әрекеттенді. Оқу практикасының негізгі мақсаты Python тілінің практикалық білікті ұсыну және Django кітабының пайдалану негіздерін оқу болды. Оқу практикасы кезінде оқушы Python тілінің негіздерін оқып, оны практикада сәтті қолдану білімін жетті. Django кітабын қолдану арқылы ол Django кітабымен бірнеше веб-сайттың концепцияларын дайындау арқылы, Python тілінің маңызды концепцияларын бөлекте оқып отырды. Бұл оған комфортты және жылдам бейнелеу жасауға мүмкіндік берді. Оқушы оқу практикасының процесінде дереккөзді веб-сайттардың мәліметтер

базасы мен оларға сұраулар қолдану принциптерін оқып отырды. Ол кодты жеделдету мен оның тиімділігі мен жұмыс шығынын жақсартуға нысандықты бағалауды аспаудың жолдарына талаптады. Оқу практикасының нәтижелеріне байланысты оқушы қойылған мақсаттарын болдырмаған және Python тілінің Django кітабымен программалау туралы құнды мәдениетті қолдану әлеуетін жетті. Ол Django кітабының ортақ қосымшалары мен олардың арасындағы байланыстарды түсіну жолын жетті. Орның алынған білімдері және біліктері оқушының келесі білімі мен Django негізінде веб-сайттарды дамыту саласындағы карьерасына көмек көрсетеді. Оқу практикасына белгіленген мақсаттарын атырап айтсаңыз, ол бірнеше тақырып және тапсырмалардан тұратын. Оқушы Python программалау тілі мен оның Django кітабыны қолдана отырып, көпшілікте қолданылатын ресторан деген веб-сайтты дайындады, оның орналасқан орнымен галереясымен. Ол статикалық түрдегі файлдармен жұмыс істеу, оларды қосу және олармен әр түрлі формаларды пайдалану туралы оқып отырды. Оқу практикасының процесінде оқушы сайттың маршрутизациясы мен олармен әрекет етуді оқып отырды. Жалпы арналғанда, оқушының оқу практикасы сәтті болды және ол мақсаттарына жетті. Ол Python тілінің практикалық білімін қалыпты қолдану және Django кітабын оқып отырды. Бұл білімдер мен біліктер оның келесі білімі мен Django негізінде жәрнегі салаларда веб-сайттарды дайындау саласында көмек көрсетеді.

Python бағдарламалау тілін үйренуге және мейрамхана бизнесі саласында сайттар құру үшін Django кітапханасын қолдануға арналған. Менің тәжірибеме шолу және талдау болып табылады. Белгілі бір уақыт аралығында Мен Python және Django негіздерін, сондай-ақ оларды мейрамханаларға қатысты әртүрлі функционалдылықты дамыту үшін қолдануды белсенді түрде зерттедім.

Менің тәжірибемнің басты мақсаты Django кітапханасын пайдаланып Python тілінде веб-сайттар құрудың практикалық дағдыларын алу, сонымен қатар сайт құрылымы, шаблондар жасау, статикалық файлдармен жұмыс істеу және маршруттауды басқару сияқты негізгі ұғымдарды үйрену болды.

- Django проектін жасау кезінде, біздің проектімізмен әрекеттесу үшін қолдаушы файл каталогы пайда болады. Жасалған каталог құрылымы осы элементтерден тұрады:

- «manage.py: проекттің әрекеттерін орындайды, мінда белгілі боларын құру және жүргізу мәліметтері бар әрекеттесу файлының өзі, сонымен бірге, осы проекттің қалтасы, осы элементтерді оқиру кезінде: init.py: бұл файл, ол орналасқан қалта, модуль ретінде көрсетілуін айтады» [2]. Бұл Python тіліндегі стандартты файл.

- settings.py: проекттің конфигурациясының баптауларын қамтылады.

- urls.py: URL мекенжайларының қалыптарын қамтылады, ол салыстырмалы әрекеттеу жүйесін белгілейді.

- «wsgi.py: WSGI (Web Server Gateway Interface) конфигурациясының параметрлерін қамтылады. Бұл проектты іске қосу кезінде қолданылады. asgi.py: файлдағы атауы Asynchronous Server Gateway Interface-тің тымсыз әрекеттік веб-серверлерге және қолданбаларға өзара әрекеттесу қабілетін қосумен байланыстырады» [2].

Django қосымшалары:

- Django веб-қолданбасы немесе проектті тапсырмалардың бірлігінен тұратын әрекеттердің бірлігінен тұратын қолданба дайындайды. Олар бірге толық қолданба дайындайды. Көпшілік пайдалану үшін бірнеше қолданбаларды қамтылуға болады. Бір проект бірнеше қолданбаларды қамтылап отыру мүмкіндігіне ие. Бұл бір пайдаланушы қадамын басқа проектке қайта жылжытуға мүмкіндік береді. Проектты жасау кезінде, ол әрекетпен бірге бірнеше қолданбаларды да қамтылайды.

- «django.contrib.admin

- django.contrib.auth

- django.contrib.contenttypes

- django.contrib.sessions

- django.contrib.messages

- django.contrib.staticfiles» [3].

Барлық қосымшалардың тізімін файлдағы жобадан табуға болады settings.py айналымыда INSTALLED_APPS.

Әрине, біз белгілі бір функционалдылықты жүзеге асыратын өз қосымшаларымызды жасай аламыз. Жобада қосымшаны құру үшін команда қолданылады:

python manage.py startapp жоба атауы

Сонымен, біз өткен тақырыпта немесе жаңа жобада жасалған жобада hello деп аталатын алғашқы қосымшаны жасаймыз. Ол үшін пәрмен жолында / терминалда келесі пәрменді орындайық:

python manage.py startapp hello

Нәтижесінде Django жобасында hello қосымшасы жасалады. Осы пәрменді орындағаннан кейін біз жобада жасалған қолданбаның барлық файлдарын сақтайтын жаңа қалтаны көреміз.

Оның құрылымын қысқаша қарастырайық:

көші - қон қалтасы: дерекқор құрылымын модель анықтамасымен синхрондауға мүмкіндік беретін Көші-қон сценарийлерін сақтауға арналған.

init.py: Python аудармашысына ағымдағы каталог пакет ретінде қарастырылатынын көрсетеді.

admin.py: әкімшілік функцияларға арналған, атап айтқанда, мұнда әкімші интерфейсінде қолданылатын модельдер тіркеледі.

apps.py: қолданбаның конфигурациясын анықтайды.

models.py: қолданбада қолданылатын деректерді сипаттайтын модельдердің анықтамасын сақтайды.

tests.py: қолданба сынақтарын сақтайды.

views.py: пайдаланушылардың сұрауларын қабылдайтын, өңдейтін және жауапты қайтаратын функцияларды анықтайды.

Сұраныстарды өңдеу

Кез-келген веб-қосымшаның басты нүктесі-пайдаланушы жіберетін сұранысты өңдеу. Django-да көріністер немесе көріністер сұрауды өңдеуге жауап береді. Көріністер негізінен django пакетінен **httprequest** нысаны ретінде сұрау деректерін қабылдайтын өңдеу функцияларын білдіреді http және кейбір нәтиже жасайды, содан кейін ол пайдаланушыға жіберіледі [4].

Әдепкі бойынша көріністер файлдағы қолданбада орналастырылады **views.py** [4].

Нәтижені әртүрлі жолдармен жасауға болады. Олардың бірі django пакетінен **httpresponse** класын пайдалануды білдіреді.мәтіндік мазмұнды жіберуге мүмкіндік беретін **http**.

Бұл функцияларды сұраулармен салыстыру үшін олар үшін файлдағы жобадағы маршруттарды анықтау қажет **urls.py** [4].

Urlpatterns айнымалысы өңдеу функцияларын белгілі бір сұрау жолдарымен салыстыру жиынтығын анықтайды. Мысалы, веб-сайттың түбіріне сұраныс **index** функциясымен өңделеді, «about» мекен - жайы бойынша сұраныс **about** функциясымен өңделеді, ал «contact» сұрауы **contact** функциясымен өңделеді [4].

Бағыттау:

Құжатты бір мекен-жайдан екінші мекен-жайға жылжытқан кезде, біз пайдаланушыларға және іздеу жүйесіне құжаттың жаңа мекен-жайда қол жетімді екенін көрсету үшін бағыттау механизмін қолдана аламыз.

Қайта бағыттау уақытша және тұрақты. Уақытша бағыттау кезінде біз құжаттың жаңа мекен-жайға уақытша көшірілгенін көрсетеміз. Бұл жағдайда 302 күй коды жауап ретінде жіберіледі. Тұрақты қайта бағыттау кезінде біз құжат енді жаңа мекенжай бойынша үнемі қолжетімді болатынын хабарлаймыз

Қорыта келе тәжірибе барысында мен мейрамхана бизнесіне тән әртүрлі функционалдылықты қамтитын бірнеше жобаларды жүзеге асырдым. Бұл маған алған білімімді бекітуге және оны іс жүзінде қолдануға үйренуге мүмкіндік берді. Мен сондай-ақ әзірлеуді бастамас бұрын тапсырмаларды жоспарлау мен талдаудың маңыздылығын, сондай-ақ кодты жазу кезінде дәлдік пен жүйеліліктің маңыздылығын түсіндім.

Менің оқу тәжірибем сәтті болды және мақсатыма жетуге көмектесті. Мен Python тілінде бағдарламалаудың құнды тәжірибесін алдым және мейрамхана сайттарын әзірлеу контекстінде Django кітапханасын пайдаланудың негізгі дағдыларын алдым. Алынған білім мен дағдылар менің кейінгі білімімде және бағдарламалық жасақтама мен веб-әзірлеу саласындағы мансабымда пайдалы болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. "Python Web Development with Django" / Jeff Forcier, Paul Bissex, Wesley J. Chun. Oct 24, 2008 - Computers - 408 pages.
2. Python Essential Reference / David M. Beazley. – 4th Edition. – Addison-Wesley Professional, 2009. -717 pages.
3. "Lightweight Django" / Julia Elman and Mark Lavin. Publisher, "O'Reilly Media, Inc.", 2014. - Length, -246 pages.
4. Лучшие практики и инструменты: [рус.] = Expert Python Programming : [пер. с англ.] / Яворски Михал, Зиаде Тарек. – Издательский дом «Питер», 2021. - 560 с

УПРАВЛЕНИЕ МЕХАТРОННЫМИ СИСТЕМАМИ ЧЕРЕЗ ВЕБ ПРИЛОЖЕНИЕ

Хаиров Р., студент 2 курса специальности «Автоматизация и информатизация в системах управления», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ratmirkhairov@gmail.com

Абильдаева А.С., старший преподаватель кафедры «Автоматизация и телекоммуникация», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, as.abildaeva@dulaty.kz

Аннотация: в этой статье рассматривается идея автоматизации производства путём объединения всех его элементов в локальную сеть при помощи сервера, что значительно повысит безопасность и упростит управление.

Ключевые слова: модернизация, автоматизация, завод, производство, сервер, промышленность.

В современном мире на предприятиях часто используются Программируемые Логические Контроллеры (ПЛК) для автоматизации. Однако их использование может быть намного шире, чем просто управление заранее заданной программой. Одной из таких возможностей является централизация систем управления при помощи сервера. Это даст целый ряд преимуществ в сравнении с индивидуальной работой каждого цеха. Например, «улучшения уровня безопасности за счёт возможности включения системы центрального оповещения о неисправностях какого-либо устройства. Так же это упрощает последующую модернизацию оборудования, к примеру, возможность использования мобильных устройств и планшетов вместо НМИ панелей» [1,2].

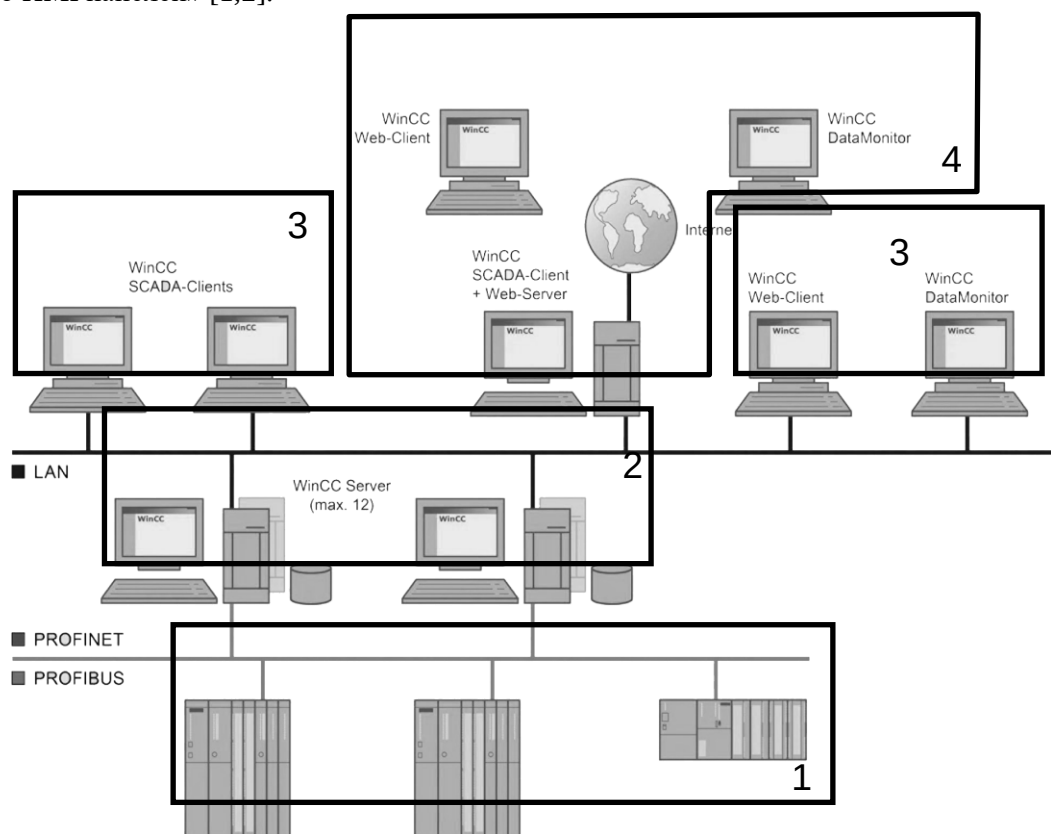

Рисунок 1. Пример принципиальной схемы использования локальной/глобальной сети в производстве

На схеме (рис 1) в рамке 1 изображены ПЛК управляющие производством, находящиеся непосредственно в цехах. «В рамке 2, находятся сервера, соединённые с ПЛК через протоколы Profinet (Ethernet) или Profibus. Они занимаются передачей данных от и к контроллерам. В

рамках 3 находятся клиентские ЭВМ, с которыми взаимодействует оператор. Они могут выполнять как функции мониторинга данных, так и управления. В рамке 4 изображена возможность подключения сервера к Интернету, однако такое подключение является небезопасным, поскольку даже человек, не относящийся к производству сможет получить доступ к управлению оным, обойдя системы защиты» [3].

«Процедура объединения контроллеров в сервер варьируется от вида ПЛК, а при наличии ПЛК разных производителей эта задача усложняется. Основными производителями ПЛК являются «Siemens», «AllenBradley», «Omron», «MitsubishiElectric», а также среди стран СНГ крайне распространено оборудование компании «ОВЕН»» [3].

Разные ПЛК используют разные протоколы передачи данных и разные среды разработки. Соответственно, при подключении разных контроллеров между собой необходимо самостоятельно настраивать границы передачи данных.

Список литературы:

1. "PROFINET System Description". PROFIBUS Nutzerorganisatione.V. October 2014.
2. "PROFINET – The Solution Platform for Process Automation". PI White Paper. ProfinetInternational. 2018.
3. "PROFIBUS Design". Profibus and ProfinetInternational (PI), 2020.

ӘОЖ 004.65

ҰЙЫМНЫҢ ВОЛОНТЕРЛІК ҚЫЗМЕТІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ӘЗІРЛЕУ

Тангирберген Т., Бағдарламалық инженерия мамандығының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., tan_temur11@mail.ru
Абдувалова А.Д., т.ғ.к., доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., azh.abduvalova@dulaty.kz

Андатпа: Мақалада ұйымның волонтерлік қызметін басқару үшін арнайы бейімделген заманауи ақпараттық жүйені құру процесін зерттеу және сипаттау болып табылады. Мақалада жүйені жобалау мен енгізудің негізгі кезеңдері, соның ішінде еріктілердің қажеттіліктерін талдау, функционалдық талаптарды анықтау, технологиялық стек таңдау, архитектуралық дизайн және бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу қарастырылады. Еріктілерді үйлестіру және бақылау процестерін жеңілдетуге бағытталған жүйенің функционалдығына ерекше назар аударылады. Мақалада деректердің қауіпсіздігі, ұйымның қолданыстағы ақпараттық жүйелерін біріктіру және ыңғайлы интерфейсті қамтамасыз ету мәселелерін қарастырылды. Зерттеу нәтижелері волонтерлік қызметпен айналысатын басқа ұйымдарға, сондай-ақ ұқсас шешімдерді жасауға мүдделі бағдарламашылар мен ақпараттық жүйелерді әзірлеушілерге арналған практикалық ұсыныстарды қамтиды. Мақала волонтерлік бастамаларды тиімді басқару үшін ақпараттық жүйелерді әзірлеуге құнды үлес болып табылады.

Кілттік сөздер: волонтерлік қызмет, еріктілер, ақпараттық жүйе, ақпараттық технологиялар, деректер қоры

Қазіргі қоғам өмірінде волонтерлік қызмет үлкен маңызға ие. Телекоммуникация арқылы бастамашыл адамдар әртүрлі мәселелерді шешу үшін уақытша немесе тұрақты қауымдастықтарға бірігеді. Мұндай қауымдастықтардың бағыттары-жоғалған адамдарды іздеу, жануарларға көмектесу, төтенше жағдайлар кезінде құтқарушыларға немесе дәрігерлерге көмек көрсету, мұқтаждарға көмек жинау, мәдени және тарихи мұраны сақтау [1].

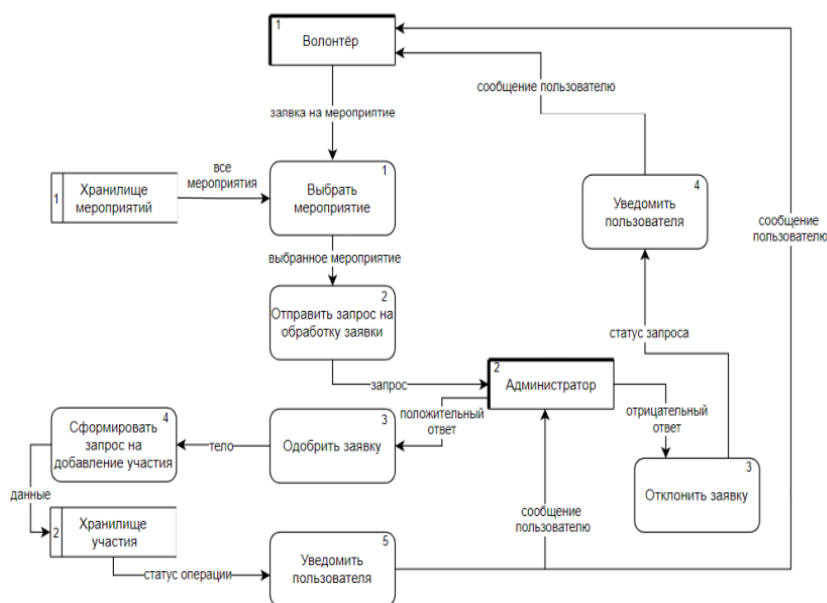
Өз кезегінде, елдің және аймақтардың атқарушы органдары мәдени, спорттық және саяси іс-шараларға қатысу үшін еріктілерді жиі тартады. Еріктілер арасында барлық жас топтары болса да, олардың едәуір бөлігін жастар ұсынады [2]. Жастар саясаты және қоғамдық даму бағдарламаларын іске асыру жұмыстары да біздің елдің аумағында да қоғамдық бастамалар мен еріктілерді қолдаумен айналысады. Азаматтық қоғам, жастар саясаты, ұлттық саясат – ұйым қызметінің негізгі бағыттары болып табылады. Қазіргі уақытта көптеген электрондық ресурстар құрылды, онда еріктілер қозғалысы өз жұмысын дербес ұйымдастырады: жаңа

Бағдарламада қажетті функциялар: -еріктілердің іс – шараларға қатысу тарихын қарау мүмкіндігі;

- пайдаланушының жеке мәліметтерін өзгерту; – жаңалықтар блогы; – пайдаланушыларды поштасы арқылы авторизациялау;-хабарламаларды жіберу және қабылдау [3].

Әзірленген қосымшада мыналарды қамтитын жүйе болады: 1) қосымшада жылдам шарлауға арналған "мәзір" ішкі жүйесі; 2) мобильді қосымшада пайдаланушыны тіркеуге және одан әрі авторизациялауға арналған "пайдаланушыны жүйеде тіркеу" ішкі жүйесі; 3) "жаңалықтар блогының мониторингі" ішкі жүйесі; 2) "пайдаланушыны жүйеде тіркеу" ішкі жүйесі; 3) жаңалықтар лентасы негізінде қалыптастырылатын волонтерлік саласындағы жаңалықтар туралы мәліметтерді жалпыға қолжетімді нысанда ұсыну; 4) іс-шара бойынша есептілікті көрнекі түрде ұсынуға, атап айтқанда, қатысқан волонтерлердің тізімін қарауға және олар алған баллдар санына арналған "мұрағаттық іс-шаралар статистикасының мониторингі" жүйесі; 5) іс-шаралар үшін волонтерлерді іріктеудің "ашық" жүйесін қалыптастыруға арналған "волонтерлер студенттерінің цифрлық рейтингтік базасын жүргізуді қамтамасыз ету" жүйесі; 6) қатысуға болатын іс-шараларды іздеуге және олармен танысуға арналған "алдағы іс-шаралар мониторингі" жүйесі; 7) іс-шараға қатысу үшін негізгі қадам болып табылатын "өтінімдерді жөнелтуді және алуды қамтамасыз ету" жүйесі (өтінімді "әкімші" пайдаланушысы мақұлдауы немесе мақұлдамауы мүмкін); 8) жеке ақпаратты қарауға және редакциялауға, қосымшаның параметрлерін өзгертуге арналған "Жеке кабинет" Кіші жүйесі; 9) "жөнелтуді қамтамасыз ету және пайдаланушылар арасындағы байланысты қамтамасыз етуге арналған" хабарламалар алу".

Мысалы мобильді қосымшаны әзірлеудің негізгі функцияларының бірі пайдаланушыларға "волонтер" және "басшы" беру мүмкіндігін беру болып саналады. "Әкімші", сондай-ақ Пайдаланушының жаңа "Әкімші" қосу өзекті ақпарат беруге арналған іс-шаралар. Іс-шараға қатысуға өтінім беру функциясын іске асыру үшін жүйе пайдаланушыдан қалаған іс-шараны және өтінімге түсініктеме қабылдайды. Осыдан кейін пайдаланушы "әкімші" өтінімді өңдейді. Шығу ретінде ішкі жүйеде пайдаланушыға нәтижелер туралы 2 -ші суретке сәйкес хабарлайды.

Сурет 2. "Ерікті" пайдаланушының өтінім беру процесінің " DFD "диаграммасы және оны"әкімші" пайдаланушының өңдеуі

Нәтижесінде жаңа іс - шараны қосу кезінде бастапқыда "Администратор" іс-шара туралы барлық қажетті ақпаратпен объектіні толтырады, содан кейін жүйе іс-шараны дерекқорға қосады және пайдаланушыға "Администрато" нәтижесі туралы хабарлайды.

Қорытындыда, жұмыста ұсынылған процестердің арқасында верификацияланған ақпараттық жүйеде аймақ аумағында еріктілерді есепке алуға болады. Бұл волонтерлік ұйымдардың қызметін есепке алуға және қолдауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Профгид: сайт / Что такое волонтерство и кто такие волонтеры. URL: <https://www.profguide.io/article/chto-takoe-volonterstvo-i-kto-takie-volontery.html> . – Текст: электронный.
2. Перезолова, А.С. Городские электронные референдумы: опыт проекта "Активный гражданин" / А.С. Перезолова // Власть. – 2015. – № 2. – С. 108-113.
3. Заботина Н.Н. Проектирование информационных систем / Н.Н. Заботина. - М.: Инфра-М, 2016. - 336с.

ӘОЖ 517.956.224

ПОТЕНЦИАЛДАР ТЕОРИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР ҚАСИЕТТЕРІ

Жайлыш М., 6В01501 – Математика мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., zhailysh12012002@mail.ru
Надырбекова А.Ш., ф.м.ғ.к., «Математика» кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ash.nadyrbekova@dulaty.kz

Аннотация: Бұл мақалада математикалық физиканың теңдеулер теориясының маңызды бір бөлігі потенциалдар теориясы қарастырылады. Ньютон потенциалының негізгі қасиеттері зерттелінген.

Түйінді сөздер: математикалық физика теңдеулері, потенциалдар теориясы, Ньютон потенциалы, корректілі емес есептер, регуларизация әдісі.

Математикалық физика есептері нақты физикалық процестердің математикалық моделі болғандықтан, бұл теңдеулер үшін қойылған есептерді зерттеуде осы есептердің корректілігі туралы ұғым өте маңызды роль атқарады. Олардың қойылуы мынадай табиғи талаптарды қанағаттандыруы керек:

1. Есептің шешімі бар болуы керек;
2. Есептің жалғыз ғана шешімі болуы керек;
3. Есептің шешімі берілген мәндерден (алғашқы және шекаралық мәндерден, бос мүшелерден, теңдеудің коэффициенттерін т.б.) үздіксіз тәуелділікте болуы керек [1].

Осы талаптарды қанағаттандыратын есеп «корректілі қойылған» деп аталады.

Егер осы шарттардың ең болмағанда біреуі орындалмаса, есеп «корректілі емес қойылған» есеп деп аталады.

Есептің шешуі есептің берілгендеріне үзіліссіз тәуелді болмайтын, яғни есептің бастапқы берілгендердің өте аз өзгерісі шешімнің өте үлкен өзгерісіне алып келетін корректілі есепке потенциалдар теориясын жатқызуға болады.

Ньютон заңы бойынша, ξ нүктесінде шоғырланған, m масса арқылы пайда болған, x нүктесіндегі тартылыс өрісінің потенциалы тең болады: $-g \frac{m}{r}$. Мұндағы g – гравитация тұрақтысы, r – x пен ξ нүктелерінің арақашықтығы.

Егер масса V облысында ρ тығыздығымен таралса, онда ол құрылған өрістің потенциалы, әлбетте, көлемдік интеграл ретінде анықталуы керек:

$$-g \iiint_V \frac{\rho}{r} dV$$

Тұрақты көбейткішпен ғана ерекшеленетін ұқсас түрдегі өрнек ρ тығыздығымен бөлінген электр зарядтарының өрісі кулон потенциалын анықтайды.

Екі жағдайда да өріс потенциалы дәлдікпен көбейткішке дейін төмендегі интегралға тең:

$$U(x) = \iiint_V \frac{\rho}{r} dV \quad (1)$$

Бұл интегралды Ньютон потенциалы деп аталады [2].

Бір жағынан Ньютон потенциалы (1), екінші жағынан тартылыс өрісі мен электр зарядтарының потенциалдары арасындағы айырмашылықтарды атап өтейік.

Тартылыс өрісіне көшкен кезде тартылыс массалары (тартылу) арасындағы өзара әрекеттесу сипатын ескере отырып, интегралдың (1) алдында теріс таңбалы көбейткішті енгізу керек. Бұл көбейткіштің абсолютті мәні өлшем бірліктерін таңдауға байланысты, сондықтан біз үшін маңызды емес. Сонымен қатар, тартылыс массаларының тығыздығы ρ , электр зарядтарының тығыздығынан айырмашылығы, әрқашан теріс емес. Сондықтан тартылыс өрісін қарастырған кезде біз әрқашан Ньютон потенциалының дербес жағдайын қарастырамыз (1).

(1) интегралының алдында электр зарядтарының өрісіне өту кезінде оң көбейткіш енгізілуі керек, өйткені аттас электр зарядтары тебіледі. ρ тығыздығының таңбасы ауыспалы болуы мүмкін.

Осылайша, Ньютондық потенциалды (1) зерттей отырып, біз өзара әрекеттесудің нақты сипатынан (тарту немесе итеру) алшақтаймыз - біздің қорытындыларымыз осы сипатқа тәуелді болмайды. Олар әрқашан электр зарядтарының өрісіне қолданылады. Егер ρ тығыздығының теріс емес талабы орындалса, онда олар тартылыс өрісіне қолданылады.

Егер тығыздық $\rho - \frac{1}{|\xi|^2}$ қарағанда, шексіздікте баяу емес кемитін, үздіксіз бірінші ретті туындылармен шектелген функция болса, мұндағы $|\xi|^2 = \xi_1^2 + \xi_2^2 + \xi_3^2$, онда Ньютон потенциалы Пуассон теңдеуін қанағаттандыратынын көрсетуге болады: $\Delta U = -4\pi\rho$ және үздіксіз бірінші ретті және екінші ретті туындыларға ие, бірінші ретті туындыларды интеграл белгісімен дифференциалдау арқылы алуға болады [3].

$V \subset R^3$ – қандайда бір шектелген область, $\rho(P)$ - үзіліссіз функция болсын.

$$U(M) = \iiint_V \frac{\rho(p)}{r} dV \quad (2)$$

Ньютон потенциалын қарастырайық. Мұндағы r арақашықтық. Координаталар басы D облысының ішінде орналасқан болсын. $r = |OM|$, $r_1 = |OM_1|$, $d = |MM_1|$ белгілеулерін енгізсек, онда $d = \sqrt{r^2 + r_1^2 - 2rr_1 \cos \theta}$, мұндағы θ $\vec{OM}$ мен $\vec{OM_1}$ арасындағы бұрыш.

$$\text{Осыдан, } \frac{1}{d} = \frac{1}{r} \frac{1}{\sqrt{1 + \alpha^2 - 2\alpha\mu}}, \quad \alpha = r_1/r \quad \mu = \cos \theta.$$

$r_1 < r$ болғандықтан, $\alpha < 1$ және $\frac{1}{d} = \frac{1}{r} \sum_{n=0}^{\infty} \alpha^n P_n(\mu)$ жіктелуі белгілі. Мұндағы $P_n(\mu)$ – Лежандр полиномы.

Бұл өрнекті (2) теңдеуіне қоямыз, бірақ $\frac{1}{r}$ интегралдау айнымалысына тәуелсіз болатындығын ескеру керек. Осыдан,

$$\begin{aligned} U(M) &= \frac{1}{r} \iiint_V \rho \sum_{n=0}^{\infty} \alpha^n P_n(\mu) dV = \frac{1}{r} \iiint_V \rho dV + \\ &+ \frac{1}{r^2} \iiint_V \rho r_1 P_1(\mu) dV + \frac{1}{r^3} \iiint_V \rho r_1^2 P_2(\mu) dV + \dots \end{aligned} \quad (3)$$

мұндағы $P_0(\mu) = 1$, $P_1(\mu) = \mu$, $P_2(\mu) = \frac{1}{2}(3\mu^2 - 1)$, ..., $P_n(\mu) = \frac{1}{2^n n!} \frac{d^n}{dx^n} (x^2 - 1)^n$.

Бірінші мүшесі $\frac{m}{r}$ – ге тең. Мұндағы m және ол бізге ең үлкен r үшін потенциалды есептеудің бірінші жуықтауын береді. Енді (3) жіктелудің келесі мүшесін есептеуге көшеміз. Интеграл өрнегінің астындағы екінші мүшесі:

$\rho P_1(\mu) r_1 = \rho \mu r_1 = \rho r_1 \cos \theta = \frac{\rho x_1 x_2 + \rho y_1 y_2 + \rho z_1 y z_2}{r}$ тең. Жіктелудің екінші мүшесінің потенциалы

$$\frac{1}{r^2} \iiint_V \rho r_1 P_1(\mu) d\tau = \frac{1}{r^3} (M_1 x_1 + M_2 y_1 + M_3 z_1) = \frac{M}{r^3} (x_1 \bar{x}_1 + x_2 \bar{x}_2 + x_3 \bar{x}_3)$$

есептеледі.

Мұндағы

$$M_1 = \iiint_V \rho x_2 d\tau = M\bar{x}_1, \quad M_2 = \iiint_V \rho y_2 d\tau = M\bar{y}_1, \quad M_3 = \iiint_V \rho z_2 d\tau = M\bar{z}_1$$

бірінші ретті моменттер, ал $\bar{x}_1, \bar{y}_1, \bar{z}_1$ ауырлық центрінің координатасы.

Демек, $\frac{1}{r^2}$ сияқты екінші мүшесі кемиді, Егер координаталар басын ауырлық центріне орналастырсақ ($\bar{x}_1=0, \bar{y}_1=0, \bar{z}_1=0$), онда $U_2=0$.

Жіктелудің үшінші мүшесін қарастырайық. Интеграл астындағы өрнекті түрлендірсек,

$$M_{ik} = \iiint_V \rho x_i x_k d\tau \quad (i, k = 1, 2) \text{ болады.}$$

$$U_3 = \frac{1}{2r^5} \{x_1^2[3M_{11} - (M_{11} + M_{22} + M_{33})] + y_1^2[3M_{22} - (M_{11} + M_{22} + M_{33})] + z_1^2[3M_{33} - (M_{11} + M_{22} + M_{33})] + 2 \cdot 3x_1 y_1 M_{12} + 2 \cdot 3x_1 z_1 M_{13} + 2 \cdot 3y_1 z_1 M_{23}\}$$

Сонымен,

$$U_3 = \frac{1}{2r^5} \{(x_1^2 - y_1^2)[M_{11} - M_{22}] - (z_1^2 - x_1^2) + 6x_1 y_1 M_{12} + 6x_1 z_1 M_{13} + 6y_1 z_1 M_{23}\}.$$

Квадрат жақшаның ішінде тұрған өрнектің коэффициентті инерция моменті арқылы өрнектеледі. x_1 осіне қатысты инерция моменті

$$A = \iiint_V \rho (y_2^2 + z_2^2) d\tau = M_{22} + M_{33}$$

Сәйкесінше y_1 және z_1 осіне қатысты инерция моменті $B = M_{33} + M_{11}, B = M_{22} + M_{11}$

Осыдан, $M_{11} - M_{22} = B - A, M_{11} - M_{33} = C - A, M_{22} - M_{33} = C - B$ шығады.

Сонымен, Ньютон потенциалының асимптотикалық өрнегінің нәтижесін аламыз.

$$U \cong \frac{m}{r} + \frac{m}{r^3} (x_1 \bar{x}_1 + y_1 \bar{y}_1 + z_1 \bar{z}_1) + \frac{1}{2r^5} \{(x_1^2 - y_1^2)(B - A) + (y_1^2 - z_1^2)(C - B) + (z_1^2 - x_1^2)(A - C) + 6x_1 y_1 M_{12} + 6y_1 z_1 M_{23} + 6x_1 z_1 M_{31}\} \quad (3)$$

Егер координаталар басын ауырлық центріне орналастырсақ, онда (3) теңдік ықшамдалып жазылады.

$$W \cong \frac{m}{r} + \frac{1}{2r^5} \{(x_1^2 - y_1^2)(B - A) + (y_1^2 - z_1^2)(C - B) + (z_1^2 - x_1^2)(A - C)\}$$

Алынған Ньютон потенциалының асимптотикалық көрінісі Ньютон потенциалының кері есебінің теориясының кейбір сұрақтарына жауап береді. Оның потенциалы бойынша фигураның сипаттамасын анықтайды. Сонымен қатар (3) теңдіктегі жіктелудің коэффициенттерін анықтай отырып, Ньютон потенциалының массасын, ауырлық центрінің координатасын және инерция моментін анықтауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сыздыкова З.Н. Математикалық физиканың теңдеулері. – Алматы: Альманах, 2017.-394 б.
2. Сәрсекеева А.С. Математикалық физиканың теңдеулері. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.-120 б.
3. Рамазанов М.И., Мұхтаров М., Әділек Н. Математикалық физиканың негізгі теңдеулері. – Қарағанды: Акнұр, 2019. -324 б.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРДІҢ УНИВЕРСАЛДЫЛЫҒЫ

Жақып Н., «Математика және математиканы оқыту» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Тараз қ., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

nurdauletzakyp494@gmail.com

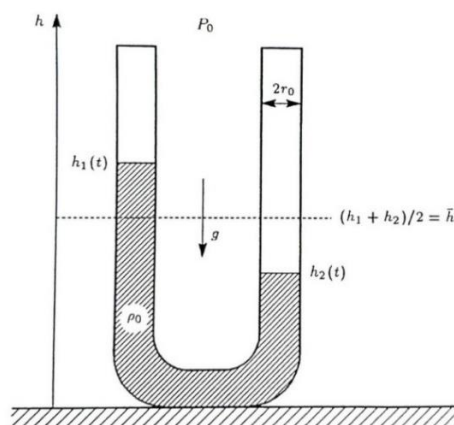
Жақаш Ә.Т., «Қолданбалы математика және физика» кафедрасының т.ғ.к., доценті, Тараз қ., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

at.zhakash@dulaty.kz

Аннотация: Математикалық модельдердің универсалдылығы олардың әртүрлі пәндер мен салалардағы әртүрлі құбылыстарды сипаттау және көрсету қабілетін білдіреді. Математикалық модельдер физикалық әлемнен әлеуметтік және экономикалық құрылымдарға дейінгі әртүрлі жүйелерді түсіну және талдау үшін қолдануға болатын ортақ тілді қамтамасыз етеді. Бұл әмбебаптық математикалық ұғымдардың абстрактілі табиғатынан туындап, әртүрлі контексттерге бейімделетін жалпы принциптерді тұжырымдауға мүмкіндік береді. Ол жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдардағы күрделі жүйелердің әрекетін түсіну және болжау құралы ретінде математиканың күші мен жан-жақтылығын атап көрсетеді.

Түйінді сөздер: сұйықтық, түтік, қабырға, потенциалдық энергия, кинетикалық энергия, жүйе, атмосфералық қысым, жылдамдық, катушка индуктивтілігі, конденсатор сыйымдылығы, тепе-теңдік, тербеліс.

U-тәрізді ыдыстағы сұйықтық.

Сұйықтық r_0 -радиусының қисық түтігі болып табылатын U-тәрізді ыдыстың бір бөлігін алады. Сұйықтықтың массасы- M_0 , ал тығыздығы- ρ_0 . Ыдыстың қабырғалары өте тегіс және беттік керілуі есептелмейді. Атмосфералық қысымы- P_0 және ауырлық күшінің үдеуі- g тұрақты [1].

Тепе-теңдік жағдайында сұйықтық тыныштықта болады, оның биіктігі ыдыстың екі тізесінде бірдей. Егер ол тепе-теңдіктен шығарылса, онда қозғалыс басталады, оның сипаты энергияны сақтау Заңының көмегімен белгіленеді, өйткені жасалған болжамдарға байланысты оның жүйеде жоғалуы болмайды.

Жүйенің потенциалдық энергиясын табу үшін жасалуы керек жұмыс арқылы есептейміз [2].

$$E_{\pi} = -\int_{\bar{h}}^{h_2} P dh_2 = -\int_{\bar{h}}^{h_2} \rho_0 s_0 (h_1 - h) g dh, \quad \bar{h} = \frac{h_1 + h_2}{2}, \quad s_0 = \pi r_0^2$$

Мұндағы P -сол жақ тіздегі сұйықтықтың салмағы. Атмосфералық қысым күштерінің жұмысы нөлге тең, өйткені әртүрлі тізелер үшін тиісті қозғалыстар әртүрлі бағытта бағытталған.

Белгісіз $h_1(t)$ және $h_2(t)$ шамалары тұрақты қимасы бар ыдыстағы сұйықтық бағанының толық ұзындығының тұрақтылығын білдіретін айқын $h_1(t) + h_2(t) = \text{const} > 0$ қатынасымен байланысты. Осы үшін өрнектегі соңғы теңдікті ауыстыру E_{π} келесі теңдеуін аламыз [3].

$$E_{\pi} = -\rho_0 s_0 g (-h_2^2(t) + C h_2(t) + C_1$$

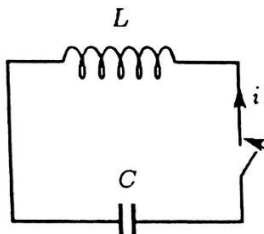
Кинетикалық энергияны есептеу үшін біз түтіктің қимасының тұрақтылығын және сұйықтықтың сығылмайтындығын ескереміз. Бұл дегеніміз сұйықтық бағанасы бүтін ретінде қозғалады және оның $\vartheta(t)$ – жылдамдығы барлық бөлімдерде бірдей. Оны біз мына формуламен есептейміз.

$$E_k = \frac{1}{2} M_0 \left(\frac{dh_2}{dt} \right)^2$$

ал энергияны сақтау заңынан мыналар шығады.

$$E(t) = E_k(t) + E_n(t) = \frac{M_0}{2} \left(\frac{dh_2}{dt} \right)^2 - \rho_0 s_0 g (-h_2^2 + C h_2 + C_1$$

Тербелмелі электр тізбегі.

Бұл суреттегі L-катушканың индуктивтілігі, C-конденсатор сыйымдылығы. Бұл жерде индукциялау күші $\varepsilon = -L di/dt$ формуласы арқылы пайда болады.

Жалақы мен жұмыспен қамтудың қарапайым моделі.

Жұмыс берушілер мен жалдамалы жұмысшылар өзара әрекеттесетін еңбек нарығы $p(t)$ жалақысымен және $N(t)$ жұмысшылар санымен сипатталады [4].

Жұмыс берушілер жалақыны жұмыспен қамтылғандар санының тепе-теңдік мәнінен ауытқуына пропорционалды түрде өзгертуді деп есептейміз. Дәл осылай болғаннан кейін біз

$$\frac{dp}{dt} = -a_1(N - N_0), \quad a_1 > 0.$$

осы формулаға көз жеткіземіз.

Қызметкерлердің саны өсуде немесе азайып, жалақының өсуіне немесе төмендеуіне пропорционалды деп есептейік.

$$\frac{dN}{dt} = a_2(p - p_0), \quad a_2 > 0.$$

Бірінші теңдеуді t бойынша саралап, одан екінші теңдеудің көмегімен N мәнін алып тастай отырып, біз стандартты тербедіс модельіне келеміз.

$$\frac{d^2(p - p_0)}{dt^2} = -a_1 a_2 (p - p_0)$$

- бұл тепе-теңдік жағдайына қатысты жалақы. ($N(t)$ шамасына ұқсас) .

Салынған модельдер бір жағдайда нақты белгілі заңдарға негізделген. Қарастырылған құбылыстардың мәні де, оларға жауап беретін модельдерді алу тәсілдері де өзгеше емес, былайша айтқанда салынған модельдер бір-біріне ұқсас болып шықты. Бұл әр түрлі сипаттағы объектілерді зерттеуде өзімізге белгілі математикалық модельдердің универсалдылығы өзінің маңызды қасиеттерін көрсетеді [5].

Математикалық модельдер – математикалық құрылымдар мен қатынастарды пайдалана отырып, нақты әлем жүйелерінің бейнелері. Олар физика, биология, экономика және техника сияқты әртүрлі салалардағы күрделі құбылыстардың мінез-құлқын сипаттауға, талдауға және болжауға арналған. Бұл модельдер зерттелетін жүйенің маңызды мүмкіндіктерін алуға бағытталған теңдеулерді, айнымалыларды және параметрлерді қамтиды. Математикалық модельді жасау процесі көбінесе мәселені математикалық түрде шешілетін етіп көрсету үшін оңайлатулар мен болжамдар жасауды қамтиды. Бұл үлгілерді тексеру және нақтылау олардың практикалық мәселелерді түсіну және шешудегі дәлдігі мен пайдалылығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Самарский А.А. Математическое моделирование и вычислительный эксперимент / Вестник АН СССР.-1979.-№5.-С. 38-49
2. Седов Л.И. Механика сплошной среды. Т.1. – М.:Наука, 1973. 536 с.
3. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. – М.:Наука, 1972.-736 с.
4. Федеренко Р.П. Введение в вычислительную физику. – М.: Изд-во МФТИ, 1994. 526 с.
5. Cross M., Moscardini A.O. Learning the Art of Mathematical Modelling.-N.Y.: Wiley, 1985.-154 p.

ӘОЖ 535.015

ЖАРЫҚТЫҢ ТОЛҚЫНДЫҚ ҚАСИЕТІН ТҮСІНДІРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдрасил Н., «6В05311-Физика» БББ 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., nargiza050412@icloud.com

Кадиримбетова А.К., «Қолданбалы математика және физика» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ak.kadirimbetova@dulaty.kz

Аннотация: Бұл жұмыста оптикалық құбылыстар теориялық және эксперименттік әдістермен зерттелді. Геометриялық және толқындық оптиканың негізгі заңдары қарастырылды. Шағылған жарықтың поляризациясы және пластина арқылы өткен жарықтың поляризациясына зерттеулер жүргізілді.

Кілт сөздер: поляризация, оптикалық облыс, жарық толқыны, сәуле, жарық шоғы, спектр.

Жұмыстың мақсаты – оптикалық құбылыстарды теориялық және тәжірибе жүзінде зерттеу.

Атомдар мен молекулалар меншікті жиіліктерге ие, сондықтан электрондар мен ядролардың мәжбүр етілген тербелістерінің амплитудалары (олардың фазалары) сыртқы электр өрісінің жиіліктеріне тәуелді. Аса үлкен тәуелділікті сыртқы өрістің жиілігі атомдардың немесе молекулалардың меншікті жиіліктерінің біріне жақын болған кезде күтуге болады (резонанс!). Нәтижесінде заттың сыну көрсеткішінің жарықтың толқын ұзындығына тәуелділігі - дисперсия шығады.

1-кесте

Зат	n	$\sqrt{\varepsilon}$	Зат	n	$\sqrt{\varepsilon}$
Ауа	1,000292	1,000302	Толуол	1,490	1,549
Азот	1,000299	1,000307	Хлорлы	1,461	1,523
Оттегі	1,000270	1,000273	көміртегі		
Сутегі	1,000139	1,000139	Бензол	1,501	1,511
Көмір	1,000499	1,000485	Күкіртті	1,629	1,626
қышқылы			көміртегі		
Гелий	1,000035	1,000037	Парафин	1,422	1,405
Көміртек	1,000335	1,000346	Су	1,33	9,00
тотығы					
Аммиак	1,000385	1,000385	Метил спирті	1,34	5,7
			Этил спирті		
Азот тотығы	1,000507	1,000547		1,36	5,1

Дәл осылайша, заттың магниттелуі (парамагнетизм мен ферромагнетизм) сыртқы магнит өрісінің әсерінен атомдар мен молекулалардың магниттік моменттерінің айналуы нәтижесінде пайда болады. Бірақ спектрдің оптикалық облысында жатқан жоғары жиіліктегі өрістердегі атомдар мен молекулалар жарық тербелістерінің период ретінің уақыты ішінде айналып үлгермейді. Ал барлық заттарда болатын диамагниттік эффект, ескерусіз аз болады, Яғни біртекті оптикалық ортада жарық түзу сызықты таралады (көлеңке пайда болады) [1].

Жарық сәулелерінің шоқтары, қиылыса отырып, қиылысқаннан кейін бір-біріне тәуелсіз таралады.

Зат	Ауаға қатысты сыну көрсеткіштері
Су (20° С кезде)	1,33
Кедр майы	1,52
Көміртектің дисульфиді	1,63
Мүз	1,31
Тас тұз	1,54
Кварц	1,54
Рубин	1,76
Алмаз	2,42
Шынының әр түрі	1,47-ден 2,04-ке дейін

Жинақталған тәжірибелік мәліметтер салыстырмалылық принципінің механикалық қана емес, басқа да физикалық құбылыстарға қатысты дұрыстығын дәлелдеген. Екінші жағынан, көптеген тәжірибелік мәліметтер кеңістіктегі жарықтың таралу жылдамдығының жарық көзінің қозғалыс жылдамдығына тәуелсіз екендігін көрсетеді, бұл жарықтың эфирлік толқындық теориясы шеңберінде салыстырмалылық принципіне тікелей қайшы келеді.

А.Эйнштейн классикалық физикада туындаған қарама-қайшылықтар түйінін түбірімен шешті деп есептейді. Ол Э.Мах сияқты, Әлемдік Кеңістікте ешқандай эфир жоқ екендігін айтты. Бұл жалғыз басымдыққа ие санақ жүйесінің болуы туралы мәселені шешеді және салыстырмалылық теориясына толық бағынатын абсолют тұйық инерциалдық санақ жүйелердің шексіз көп болуына әкеледі. Мұндай жүйелердің физикалық теңдігіне байланысты, А.Эйнштейннің жарық жылдамдығы мұндай жүйелердің кез-келгеніне қатысты тұрақты болып қалатындығы туралы тұжырымы дұрыс болып шығады. Жоғарыда көрсетілгендерге қатысты, А.Эйнштейн салыстырмалылық принципі де, жарықтың таралу жылдамдығының жарық көзінің таралу жылдамдығына тәуелсіздік принципі де жоққа шығармады [2]. Көрсетілген принциптер тәжірибелер арқылы жақсы расталғанын ескере отырып, ол екі принципті де Арнайы Салыстырмалылық Теориясы деп аталатын өзінің теориясының негізі етіп қойды. Қазіргі кезде өзара әсерлесудің толқындық теориясын жасау, соның ішінде жарық теориясын Эфирлік көзқарас негізінде емес, материалдық нысандар шығаратын әр түрлі физикалық өрістер туралы көзқарас негізінде жүзеге асырылуда.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде жарықтың корпускулалық (баллистикалық) теориясы туралы не айтуға болады? Қазіргі кезде бұл теория толығымен қаз қалпында тұр. Бірақ, бұрын, өзара әсерлесудің корпускулалық көзқарасы арқылы көптеген оптикалық құбылыстарды түсіндіруге болатындығы туралы пікірлер көптеп айтылды.

Әлемдік Кеңістіктегі жарықтың таралуының салыстырмалы жылдамдығын анықтау Шолпанды радиолокациялау жолымен жүзеге асырылды. Жер-Шолпан ғаламшарлары арасындағы ара қашықтықты радиолокациялық өңдеу нәтижелері 1969 жылы [1] журналда Б.Г.Уэйлес мақаласында жарияланған болатын. Мақаладан шығатыны, Шолпанның радиолокация нәтижелеріне сәйкес, **жарық жылдамдығы жарық көзінің жылдамдығымен Галилей-Ньютонның жылдамдықтарды қосу заңы бойынша қосылатынын**, және А.Эйнштейннің арнайы салыстырмалылық теориясына сәйкес, бақылаушыға қатысты тұрақты емес екендігін дәлелдейді.

Қазіргі кезде жарықтың аса жоғары жиіліктегі электромагниттік толқындар екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Бұл толқындардың ұзындығы (вакуумдағы) шамамен 0,4-тен 0,8 микрометрге дейінгі, немесе 4000 Å-нен 8000 Å-ге дейінгі аралықта (оптикада толқын ұзындығын **ангстреммен** өрнектеу қабылданған: 1 Å = 10⁻¹⁰ м) болады [3].

Құбылыс	Табиғатта көрінісі Техникада қолданылуы
Жарықтың интерференциясы	Жұқа пленкалардың түрлі-түсті көрінісі. Оптиканың жарықталынуы. Интерферометрлер. Метрология. Тегістелген және жылтыр беттердің сапасын бақылау
Жарық дифракциясы	Гало. Дифракциялық тор – спектрдің құрал ретінде. Голография
Жарық дисперсиясы	Кемпіркосақ. Спектроскоп. Спектрлік талдау

Жарықтың поляризациясы	Поляроидтар. Оптикалық талшықты байланыс. Поляриметрлер – ерітінділердегі органикалық қышқылдар мен қанттың концентрациясын анықтау
Допплер эффектісі	Астрономияда ғаламшарлар мен жұлдыздардың, автомобильдер мен ұшақтардың шамаларын және жылдамдық бағыттарын анықтау

Жарық толқынының жиілігі бір ортадан екіншісіне өткен кезде өзгермейді.

Табиғатта түс жоқ, жиіліктері әр түрлі электромагниттік толқындар бар олар көз торына әсер ете отырып, жарықты сездіреді. Қағазды адам ақ түс түрінде көреді, себебі ол өзіне түсетін барлық электромагниттік толқындар спектрінің көрінетін бөліктерін шағылдырады. Күйе қара, себебі ол спектрдің көрінетін бөлігінің өзіне түсетін толқындарының барлығын жұтады. Өсімдіктердің түсінің жасыл болуының себебі, олар адам көзінің торына түскен кезде жасыл түсті көрсететін, ал спектрдің көрінетін бөлігінің қалған барлық толқындарын жапырақ жұтатын жиіліктегі электромагниттік толқынды шағылдырады.

Шағылған жарықтың поляризациясын зерттеу

Кесте 4.

Түсу бұрышы φ , град		25	30	35	40	50	53	55	57	59	62	65	70	75
$I_{\max}$, мВ	1	36	34	32	30	28	20	15	14	12	10	9	8	7
	2	36	34	32	30	28	20	15	14	12	10	9	8	7
	3	36	34	32	30	28	20	15	14	12	10	9	8	7
Орташа		36	34	32	30	28	20	15	14	12	10	9	8	7
$I_{\min}$, мВ	1	00	01	01	01	02	02	02	03	03	04	04	05	06
	2	00	01	01	01	02	02	02	03	03	04	04	05	06
	3	00	01	01	01	02	02	02	03	03	04	04	05	06
Орташа		00	01	01	01	02	02	02	03	03	04	04	05	06
Поляризация денгейі, Р		0,00	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,94	0,9
				1	05	1	6	6	57	9	57	8		7

1. Тәуелділік кестесін тұрғызамыз: $I_{\max}=f(\varphi)$; $I_{\min}=f(\varphi)$; $P=f(\varphi)$, бойынша Брюстер бұрышын табамыз.

Қорытынды. Оптиканың тәжірибеде қолданылуы мен оның басқа білім салаларына әсері орасан зор. Телескоп пен спектроскоптың жасалуы адамзат алдында шексіз Ғаламда болып жатқан құбылыстар әлемін ашты. Микроскоптың ашылуы биологияда революция жасады. Фотография ғылымның барлық салаларында көмектеседі. Линза ғылыми аппаратураның маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Онсыз микроскоп та, телескоп та, спектроскоп та, фотоаппарат та, кино, телевизия және т.б. болмас еді. Көзілдірік болмағанда елуден асқан адамдардың көп бөлігі көруге байланысты оқуға, жұмыс істеуге мүмкіндік болмас еді.

Бұл не үшін қажет? Қазіргі заманғы барлық оптикалық құралдарда ойыс шыны линзалар қолданылады. Оның қисықтығы анық кескінді алуға негізделген. Ақауларды жойып, максимал анықтылықты алу үшін, құралдарда үлкен линзалар немесе бір-бірінен біршама қашықтықта орналасқан бірнеше линзадан тұратын жүйе қолданылады. Сондықтан қуатты оптикалық құралдар қомақты, ал фотоаппараттардың телеобъективтері ұзын болып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пермяков В.А., Жексенов М.А., Комаров А.А. Сравнение дифракционных полей от диэлектрического клина, полученных методом интегральных уравнений и в приближении равномерной геометрической теории дифракции. //ИРЭ РАН , 3-я Всероссийская научно – техническая конференция «Радиолокация и радиосвязь», Москва, 26-30 октября 2009 г., доклады, Москва, 2009 г. , электронное издание, с. 682-686.
2. Пермяков В.А., Жексенов М.А., Комаров А.А. О применении равномерной геометрической теории дифракции к анализу дифракционных полей от диэлектрического клина. //Космическая радиолокация (электронный ресурс). Всероссийские радиофизические чтения –конференции памяти Н.А.Арманды. Сб. докладов научно-

практической конференции (Муром, 28 июня-1 июля 2010 г). – Муром, изд. полиграфический центр МИВЛГУ, 2010, - 307 с., - 1 электронно-оптический диск. № гос. регистрации 0321001174, с. 264-269.

3. Кейкиманова М.Т., Наметкулова Р.Ж., Кадиримбетова А.К. Жалпы физика курсының дәрістер жинағы, I-бөлім, ТарМУ, 2014 ж.

ӘОЖ 582.734.3

АЛМАНЫҢ «ГОЛДЕН ДЕЛИШЕС» СОРТЫНЫҢ ӨНІМДІЛІГІНЕ ТАМШЫЛАТЫП СУАРУДЫҢ ӘСЕРІ

Туртан Б., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Биология мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Тараз қ., bakdauletturtan@mail.ru
Тулеубаев Ж.С., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Биология» кафедрасының профессоры, Тараз қ., zh.tuleubayev@dulaty.kz

Аннотация: алманың «голден делишес» сортының өнімділігіне тамшылатып суарудың әсері

Ключевые слова: голден делишес, алма күйесі, тамшылатып суару.

Алма ағашын өсірудің агротехнологиясы

Алма ағашын отырғызу үшін алдымен отырғызылатын шұңқырлар қазылады. Жеміс ағашы осы шұңқырдың ортасына егіледі, Ағаш отырғызылатын шұңқырдың кендігі 1-1,5 метр және тереңдігі 60-70 см болуы шарт. Шұңқыр қазған кезде топырақтың құнарлы қабаты бір жаққа үйіледі де, ал төменгі қабаттың топырағы екінші жаққа үйіледі, өйткені, топырақтың құнарлы бөлігін ағаш отырғызатын кезде ағаштың түбіне салу керек. Отырғызу үшін толық жарамды, бірінші немесе екінші сортты ағаш пайдаланылады [1].

Егілетін ағаштың тамыр жүйесіне ерекше назар аударылады, ағаш тамырының құрғап кетуіне жол беруге болмайды. Ағашты отырғызған кезде шұңқырдың түбіне топырақтың құнарлы бөлігін салу керек. Егілетін ағаштың тамыры барлық жаққа бір қалыпты таратылып, оның үстіне топырақ салынады. Шұңқырдың 4/1 бөлігіне топырақ салып болғаннан кейін ағаш тамыры төңірегіндегі топырақ тығыздалады, қалған топырақ бетіне салынған соң ағаштың төңірегін тығыздап тегістеуге болады.

Ағаш тамыр мойнына дейін немесе одан 1-2 см жоғары отырғызылады, тамыр мойныны топырақ басылғаннан кейін шұңқырдың бетімен бірдей болуы тиіс. Терең отырғызылған ағаш нашар өседі, өйткені тамыр жүйесіне ауа жеткіліксіз болады. Егер ағаш жоғарыда айтылғаннан биік отырғызылса тамырдың негізгі бөлігі топырақпен жабылмай қалса, ағаш тамыры тез құрғап нашар өсетін болады [1].

Жел қатты соғатын аудандарда жаңалап отырғызған ағаштарды жел шайқалтып кетпеу үшін ағаштың жанына қазық қағып ағашты соған байлап қою керек. Қазық ағаштың негізгі бұталарынан төмен болу керек, суармалы аудандарда топырақ толық қанғанға дейін су береді.

Суармайтын аудандарда егілген ағашты қолдан суаруға болады, әрбір ағаштың түбіне 4-5 шелек су құйылады. Суғарғаннан кейін 1-2 күннен соң ағашты түзету, топырақты копсыту жұмыстары жүргізіледі. Отырғызылған ағаштың жақсы өнуі үшін бұтақтардың ұшын кесу керек, кескенде оның ұзындығының кемінде 3/1 етіп кесуге болады [2].

Алма ағаштарының аурулары және олармен күресу шаралары.

Алма күйесі. Кішкентай ақ көбелек, алдыңғы қанатының үстінде және жотасында көптеген қара дақтары бар, ұзындығы 8-9 мм. Жазда көбелек алманың екі-үш жылдық бұтағына топ-топ жұмыртқа (әр топта 20-50 жұмыртқадан) салады. Ұрғашысы әр топ жұмыртқаны шырынымен жауып кетеді, шырын кепкен соң «қалқанша-жарғақ» түзіледі. Кешікпей жұмыртқадан құрт өсіп шығады. Құрт қалқаншадан шыға алмай, оның астында көктемге дейін жатады. Көктемде, ағаш бүршік атар кезде құрт қалқаншаны тастап, жас жапырақшаларды кеміре бастайды (бірақ эпидермистің қабаттарын зақымдамайды). Гүлдей бастағанда құрт жапырақтың үстіңгі бетіне шығады, оған өрмек тоқиды, алғашқыда жапырақшаларға, сонан кейін барлық бұтаққа тоқиды, ақырында бүкіл жапырақты шырмайды [3].

Алма күйесі топтанып жүріп тіршілік етеді. Оның ұзындығы 18 мм-ге дейін жететін түрлері де кездеседі. Құрттар жасыл сұр түсті, ал кейбіреулері сұр түсті, басы қара, жотасында

қара тенбілі бар. Ол ағаш қабығының астында өрмекші ұясында немесе тығыз ақ қауашақта (кокконда) қуыршаққа айналады. Бірнеше күн өткен соң қуыршақтан көбелек шығады, ол жұмыртқа салысымен өледі.

Алма күйесі Жамбыл облысында жиі кездеседі және тез өсіп өнеді. Оңтүстік аудандарда ол, әсіресе, таулы аймақтардағы алма бағына көп зиян келтіреді [4].

Күресу шаралары:

1. Көктемде алма ағашына (гусеница қалқаншадан шығар кезде) темекі тұнбасын және сабын қосылған анабазин сульфат немесе жай концентратты хлорофос бүркеді. Гүлдеген соң құрт ұяда жатқанда тағы да дәрі бүркеді, ескеретін бір жай дәріні өте қатты қысыммен, ерітінді тікелей ұяға шашырайтындай етіп бүріккен жөн.

2. Гусеница мен қуыршақты ұясымен қосып жинайды, Бұл көбелектің таралуына жол бермейді.

3. Жас ағаштардағы құрт тығылып жатқан қалқаншаларды күз бен қыста және ерте көктемде пышақпен жонып тастайды.

Алманың көк көбелегі. Кішкене ғана (қанаты 8-20мм) қара сұр түсті, сұр жолақты көбелек. Алдыңғы қанатының шетінде сары жолағы бар. Көбелек қауашаққа оранған құрт түрінде ағаштың жарықтарында, кеуекте, құлап қалған алма ағаштарының арасында, жапырақ қалдықтарында, жеміс сақтайтын орындарда қыстап құрттары қызғылт, бас жағы сұрғылт түсті, ұзындығы 18 мм. [3].

Күресу шаралары.

1. Алма ағашының бағанасы мен бұтақтарының ескі қабықтарын алып тастайды, сызаттары мен жарылған саңылауларды бітейді, бақтағы сыпырындыны өртейді.

Алма ағаштарын суғару негізінен 3-технологиялық схема бойынша жүргізілді:

1. Дискретті - тамшылата - жаңбырлатып суғару (ДТЖС);

2. Дискретті - тамшылатып суғару (ДТС);

3. Тамшылатып суғару (бақылау варианты) (ТС).

Алманың «Голден Делшиес» сортының өнімділігіне тамшылатып суарудың әсері

Жамбыл облысында соңғы кездері егіншілікті дамыту мәселесінде ағын су тапшылығы түйінді мәселеге айналып отыр. Облыста барлығы 730,5 мың гектар егістік жер бар болса, соның 169,1 мың гектары, яғни 23,15%-ы суармалы жерлер. Су тапшылығына байланысты ауылшаруашылық дақылдарын суаруда озық үлгідегі ылғал сақтау технологиялары, атап айтқанда, тамшылатып суару технологиясын ендіру жұмыстары жүргізілуде. Өсімдіктің жер бетіндегі ағзаларынан судың булануы-транспирациясы оның анатомиялық, физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты [3].

И.Н. Бейдеман транспирация қарқындылығына топырақтың ылғалдылығы, өсімдік тамырының қаншалықты терең тамыр жайғандығы, ауаның температурасы мен ылғалдығы және су режиміне микроклиматтық жағдайлардың тікелей әсер етіп, өте үлкен роль атқаратындығын дәлелдеген.

Транспирация жапырақ клеткаларындағы барлық тіршілік процестерінің қарқынды жүруіне мүмкіндік тудырады. Транспирация екі жолмен жүзеге асады: лепестік және кутикалық. Кутикалық транспирация - өсімдіктің жасына, түріне, сыртқы биотикалық жағдайларға байланысты.

А.М Алпатъев зерттеу нәтижелері бойынша қайыңның жас жапырағының кутикалық транспирациясы 51%, ал лепестік транспирация 49%, ал ескі жапырақтарында кутикалық транспирация - 15,4%, лепестік транспирациясы 84,6%, ал алма, өрік жапырағында 22,2%, ал лепестік транспирация мөлшері 77,8% болған [5].

Тәжірбие жүргізілген өндірістік танапта алма бағының суды пайдалануы топырақтың оптималды ылғалдығы кезінде жер асты суды есепке алмағанда су балансы әдісімен зерттелді.

Алма бағын суғару Қазақ су шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары ойлап тапқан модульдік суғару комплектісі көмегімен жүзеге асырылды, яғни дискретті тамшылата-жаңбырлатып суғару технологиясы, ал бақылау вариантына Өзбекстан - Израилль бірлесіп шығарған Санпласт фирмасының шығарған тамшылатқыштары қолданылды.

Суғарудың дискреттік технологиясы судың тәжірибелік танаптарға мерзімді берілуін қамтамасыз етіп, қысымы 15-20атм және тәулігіне берілетін судың мөлшері 154 мл болған кезде импульстік принциппен жұмыс істейтін тамшылата-жаңбырлатып суарғыштан шығатын су көлемі 61-64мл құрайды. Бұл су шығарғыш екі режимде: суғару барысында суды үнемдеу үшін тамшылатып суару режимінде және қолайлы микроклимат құру үшін жаңбырлату режимінде жұмыс істейді.

Алма жапырағының ең төменгі суды сіңіру қабілеттілігі (0,3г/г кебу салмағында) қосымша жаңбырлата суару кезінде дискретті-тамшылата- жаңбырлата суару нұсқасында байқалды.

Сонымен күнделікті негізгі тамшылата суаруға қосымша ретінде ыстық күндері ауаны салқындату үшін 2-5мм ылғал мөшерінде жаңбырлата суаруды пайдаланғанда, алма ағашының физиологиялық көрсеткіштері қарқынды өтіп, маңындағы ортаның микроклиматтық көрсеткіштері жақсарып өнімнің өсуіне септігін тигізеді. Бұл жапырақтардың сумен қанығуына, олардың транспирациясында және суды шығындауында, суды сіңіру мен тургоценттілігі деңгейінде байқалды.

Оқу-тәжірибе танабындағы өсіп тұрған алмалардың өнімділігін есептеу барысында тамшылата-жаңбырлатып суғару вариантында өнімділік дискретті тамшылата суғару вариантына қарағанда 9,5-10%-ға, ал бақылау яғни тамшылатып суғару вариантына қарағанда 16-18%-ға артық өнім берді.

Сондықтан Қазақстанның Оңтүстік-Шығыс өңірлерінде Алма бағынан мол өнім алу және суғаруда су ресурстарын үнемдеу мәселелерін шешу үшін тамшылата-жаңбырлатып суғаруды қолдануды кеңінен дамыта түсу қажет [5].

Қорыта айтқанда, мақаладағы келтірілген мәліметтердің бір бөлігі дәлелденген материалдар болса, келесі бірін мен тәжірибе жүзінде дәлелдеп, зерттеулер жүргіздім. Осы мақсатта көптеген ғылыми, медициналық әдебиеттер, ғаламтор ақпараттары да қолданылды. Соның нәтижесінде алманың «Голден Делишес» сортының кейбір беймәлім қырларын көрсете алдым деген ойдамын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Саудабаева Т.Н., Сейітов И.М. Алма ағашын өсіру және баптау «Қайнар» 1994, 156б.
2. Аяпов К.Ж., Кампитова Т.А., Мажитова Р.С. «Жеміс шаруашылығы». – Алматы «Қайнар» 2003 ж., 111б.
3. Ефанов А.М. Устойчивость сортов яблони к мучнистой росе // Защита и карантин растений. 2000, №3, 45с.
4. Орынбаева А. Алма жемісіне қарсы әр түрлі инсектоакарицидтерді қолданғанда бактың өрмекші кенесіне әсері // Защита и карантин растений в Казахстане. 2006. №2. 20-23 бет.
5. Алпатьев А.М. Значение транспирация для растений. Ботанический журнал, №12, 1964г., 24-26с.

ӨОЖ 616.995.132.8

ЭНТЕРОБИОЗ АУРУЫНЫҢ ОҚУШЫЛАР АРАСЫНДА ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕРІ

Батырханова Н., 6В01507-Химия және биология мұғалімдерін дайындау бағдарламасының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің, Тараз қ.,

batyrhanovabn2005@gmail.com

Шолпанкулова Г.А., Биология кафедрасының аға оқытушысы,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ga.sholpankulova@dulaty.kz

Аннотация: Мақалада энтеробиоз ауруының оқушылар арасында таралуын және оның денсаулыққа әсерін, емдеу, алдын алу шаралары қарастырылған. Энтеробиоз ауруын ұсақ ақ ішек құрттар тудырады, ол балалар арасында гигиеналық талаптар сақтамау және ауызға түрлі заттарды салу сияқты жаман әдеттердің болуынан кең таралған. Энтеробиоздың ең көп таралған клиникалық белгілері: кешке және түнде пайда болатын перианальды қатпарлар аймағында қышу, сондай-ақ ұйқының бұзылуы.

Кілт сөздер: энтеробиоз, балалар, гигиена, қышу, ұйқы, паразиттер, суық тию, емдеу.

Enterobius vermicularis - бұл әлемдегі ең көп таралған гельминоздық инвазиялардың бірі, олардың көпшілігі балаларда кездеседі. Бұл инвазияның табиғи иесі - адам. Құрттар ақ түсті ұсақ, жіп тәрізді. Бұл балаларда әсіресе мектеп жасындағы балаларда (мектепке дейінгі білім беру мекемелері, жалпы білім беру мектептер) жиі кездесетін инфекция және ол бірінші кезекте асқазан-ішек жолына әсер еткенімен, жанама түрде баланың жалпы денсаулығына, соның ішінде оның суыққа немесе басқа ауруларға бейімділігіне әсер етеді [1].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, халықтың денсаулығына экономикалық зиян келтіретін аурулар арасында, гельминтоздар 4-ші орында. Энтеробиоз - паразитоздың көп тараған формасы, оның үлесі 76,2% құрайды.

Тараз қаласында 2022 жылы 8 ай ішінде энтеробиозбен ауырған 300 адам тіркелген, олардың 236-сы – 14 жасар, 10-ы -15-17 жас аралығы, бұл 2021 жылдан қарағанда 1,3 есеге өскен.

Құрт ауруларының кең таралуына қарамастан, көптеген елдер бұл инвазияны жоюға аз көңіл бөлген. Себебі энтеробиоз белгілері өлімге әкелмейді және адамдардың көпшілігі құрт инвазиясын бір реттік медициналық емдеу арқылы оңай жоюға болады деп саналады. Бірақ бұл жұмыртқа мен личинкаларды өлтіру үшін жеткіліксіз, инвазияның таралуының ең көп тараған тәсілі - ластанған саусақтардың немесе ойыншықтар сияқты басқа заттардың аузына түсуі немесе ластанған заттарды, соның ішінде төсек-орын мен сүлгілерді пайдалану.

Көптеген зерттеулер нәтижесінде балалар арасында энтеробиоздың таралуына әсер ететін жеке гигиена мен отбасылық факторлар екендігі анықталды. Соның ішінде санитарлық жағдайдың жеткіліксіздігі, ата-аналардың жеке бас күтіміне жете мән бермеуі, антигельминтикалық тәжірибенің болмауы және ата-аналардың энтеробиоз туралы нашар хабардар болуы энтеробиоздың кең таралуына себеп болып отыр [2].

Паразиттер соқыр ішекте дамып, тік ішек анус арқылы сыртқа шығады және теріге жұмыртқа салады. Жұмыртқалардың одан әрі дамуы адамның перианальды қатпарларда жүреді. Ылғалдылығы жоғары және температурасы 34-36°C болатын қолайлы микроклиматта жұмыртқалар 4-6 сағатта жетіледі. 2-4 апта ішінде личинкалардан ересектер дамиды. Содан кейін бүкіл цикл қайтадан қайталанады [3].

Энтеробиоздың ең көп таралған синдромы – перианальды аймақтағы қышу. Түнде 1-3 күн бойы энтеробиоздың жеңіл түрімен науқаста жеңіл қышу пайда болады, содан кейін ол өздігінен жоғалады, бірақ 2-3 аптадан кейін ауто-немесе реинвазия нәтижесінде белгілері қайта пайда болады. Ішекте құрттары организмде көбейген кезде қышу тұрақты және ауыр жүреді. Кейбір инвазияланған балаларда ішектің бұзылуы іштің ауыруы мен гүрілдеуі, метеоризм, жүрек айну, құсу, нәжістің жиілеуі, кейде шырышпен араласады, қан аздық ауруының белгілері пайда болады.

Энтеробиоздағы аллергиялық реакциялар басқа гельминтоздарға қарағанда байқалу дәрежесі төмен. Гельминттердің әсері ас қорыту жолдарының моторлық және секреторлық функцияларының рефлекторлық бұзылуы нәтижесінде гастрит, гастродуоденит, энтериттің дамуына алып келеді.

Кейбір аналық гельминттер ішектің шырышты қабығына терең енеді, бұл қабыну реакциясының дамуына және гранулемалардың пайда болуына себеп болады. Құрттардың эктопиялық миграциясы вульвит, вагинит, эндометрит сияқты гинекологиялық патологияларды тудыруы мүмкін.

Организмде көп мөлшерде жинақталған жағдайда аппендицит тудыруы мүмкін. Перианальды аймақтың терісінде дерматит, тіпті ауыр және құрғақ экзема пайда болуына алып келеді.

Құрттар балалардың жүйке жүйесіне, мінез-құлқына теріс әсер етеді, тітіркенуді, алаңдаушылықты тудырады [4].

Энтеробиоз мектеп оқушыларында суық тиюдің пайда болуына немесе оның асқынуына жанама әсер етуі мүмкін:

1. Ыңғайсыздық және ұйқының бұзылуы: энтеробиоздың жиі кездесетін белгілерінің бірі-анустың айналасындағы қышу, әсіресе түнде. Бұл ыңғайсыздық ұйқының бұзылуына әкелуі мүмкін, өйткені балалар қышу салдарынан жиі оянады. Ұйқының жеткіліксіздігі иммундық жүйені әлсіретіп, баланы инфекцияларға, соның ішінде суық тию аурулары бейім етеді.

2. Стресс және мазасыздық: энтеробиозы бар балалар инфекцияға байланысты ыңғайсыздық пен әлеуметтік стигмаға байланысты стресс пен мазасыздықты сезінуі мүмкін. Созылмалы стресс уақыт өте келе иммундық жүйені әлсіретіп, баланы суық тию ауруларына әлсіз етеді.

3. Қолды ауызға салу кезінде жұқтыру: *Enterobius Vermicularis* жұмыртқаларын анустың айналасындағы теріден анықтауға болады және бұл аймақты қышыған мезгілде қасу жұмыртқалардың баланың қолына, тынқас астына жиналуына алып келеді. Егер баланың жеке басының гигиенасы дұрыс сақтамаса, ол байқаусызда бұл жұмыртқаларды аузына немесе мұрнына тигізіп жұтып қоюы мүмкін. Бұл олардың денесіне қосымша патогендердің енуіне әкелуі мүмкін, бұл суық тию сияқты респираторлық инфекциялардың қаупін арттыруы мүмкін.

4.Денсаулыққа жалпы әсері: созылмалы немесе ауыр энтеробиоз балалардың қоректік заттардың жетіспеушілігіне және салмақ жоғалтуына әкеліп, бұл олардың жалпы денсаулығы мен иммундық жүйесін әлсіретеді. Иммундық жүйенің әлсіреуі балаларды әртүрлі инфекцияларға, соның ішінде суық тиюге бейім болады.

5.Тәбеттің төмендеуі: энтеробиозбен ауыратын кейбір балаларда тәбеттің төмендеуі немесе іштің ыңғайсыздығы болуы мүмкін, бұл дұрыс тамақтанбауға және иммундық жүйенің әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Дұрыс тамақтану иммундық реакцияны сақтау үшін өте маңызды.

Энтеробиоз баланың суық тиюге бейімділігіне әсер етуі мүмкін болса да, бұл суық тиюдің тікелей себебі емес екенін ескеру маңызды [5].

Энтеробиозды анықтау мақсатында бірқатар мекемелерде арнайы тексерулер міндетті түрде жүргізілуі қажет:

- мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының балалары мен қызметкерлері;
- эпидемиялық көрсеткіштер байқалған балалар мен жасөспірімдер (көбінесе жіті ішек инфекцияларымен ауыратындар, антисанитариялық жағдайларда және әлеуметтік жағдайы нашар отбасыларда тұратындар);
- білім беру ұйымдары, балалар үйлері, мектеп – интернаттар, санаторий-курорттық емдеу мекемелері, сауықтыру ұйымдарында ресімделетін балалар;
- энтеробиозбен ауырған науқастармен (паразит тасымалдаушымен) байланыста болған адамдар;
- жүзу бассейніне баруға рұқсат алатын адамдар және т. б.

Ауру белгілері байқалған жағдайда дәрігердің нұсқаулықтары бойынша емделу шаралары қолданылады. Дельминтизацияны симптоматикалық және патогенетикалық терапиямен біріктіріп жүргізеді (қышу кезінде антигистаминдер тағайындалады, перианальды аймақты 5% анестезині бар жақпамен майлайды). Қайта жұқтыру ықтималдығын ескере отырып, антигельминтикалық препаратты екі аптадан кейін қайта қабылдау ұсынылады.

Дельминтизациялық мақсатта пирантел (комбантрин), мебендазол (вермокс) препараттары жиі пайдаланылады.

Дәрілік өсімдіктерді дәстүрлі және балама медицинаның әртүрлі түрлерінде қолдануға болатынына қарамастан, күрт жұқтырған кезде әдеттегі фармацевтикалық емдеу әдетте тиімдірек болатынын ескеру маңызды. Бұл емдеу әдістеріне көбінесе медициналық маман тағайындаған дәрі-дәрмектер жатады.

Алайда, кейбір дәрілік өсімдіктер дәстүрлі түрде энтеробиозға байланысты белгілерді жеңілдету үшін қолданылады. Дәрілік өсімдіктер негізгі емдеу әдісі емес, бірақ ауру белгілерін біраз жеңілдетуі мүмкін. Дәрілік өсімдіктердің энтеробиозды жеңілдететін түрлері:

1.Сарымсақ (*Allium sativum*) дәстүрлі түрде паразиттерге қарсы қасиеттері үшін қолданылады. Оның құрамында аллицин сияқты қосылыстар бар, олар құрттармен күресуге көмектеседі. Сарымсақты диеталық мақсатта немесе дәрілік препараттарға қосымша ретінде тұтынуға болады.

2.Асқабақ (*Cucurbita pepo*) тұқымында паразиттерге қарсы кукурбитин деп аталатын қосылыс болады. Кей жағдайда асқабақ тұқымы құртқа қарсы табиғи құрал ретінде пайдаланылады.

3.Жусан (*Artemisia absinthium*) өзінің ықтимал антипаразиттік қасиеттерімен танымал. Оның құрамындағы артемизин қосылысы құрт ауруларында аса маңызды. Жусанды абайлап қолдану маңызды, өйткені құрамында улы қосылыстардың мөлшері жоғары.

4.Қалампыр (*Syzygium aromaticum*) қалампыр майы немесе ұнтақталған қалампырдың антипаразиттік қасиеттері энтеробиоздың кейбір белгілерін жеңілдетуге көмектеседі.

Дәрілік өсімдіктерді дәстүрлі медициналық емдеуге қосымша ретінде қарастырылуы маңызды [6].

Энтеробиоз қауіпін және оның суық тиюге және мектеп оқушыларының жалпы денсаулығына ықтимал жанама әсерін азайту үшін гигиенаның дұрыс әдістерін, соның ішінде қолды дұрыс жууды және тұрғын үй-жайларды таза ұстауды насихаттау өте маңызды. Егер балада энтеробиозға күдік болса, денсаулыққа кері әсерін азайту үшін тиісті диагноз қойып, емдеу үшін медициналық маман тексеруі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Раджаманикам А., Усмани А., Сури С., Димов В. Хроническая диарея и боль в животе: острицы. J Hosp Med 2009;4:137-139.
2. Аракельян Р.С., Сало А.А., Ибрагимова С.А. Современная ситуация по паразитарным болезням у детей в Астраханской области. Новая наука: От идеи к результату. 2016; 6-2 (90):16-20.

3. Елисеева Н.В., Карбышева Н.В., Никулина М.А., Мацакова Л.А., Брух А.А., Бражников Н.А., Бражников Я.А. Эпидемиологическая ситуация по энтеробиозу среди организованных детских коллективов. Дальневосточный журнал инфекционной патологии. 2012. 21:168. -172.
4. Перес Арменгол С., Ариса Астольфи С., Убеда Онтиверос Х.М., Гевара Бенитес Д.С., де Рохас Альварес М., Лосано Серрано К. Эпидемиология детского кишечного паразитизма в долине Гвадалквивир, – Испания. Rev Esp Salud Publica 1997;71:547-552 .
5. Робертс Л.С., Шмидт Г.Д., Янови Дж. Основы паразитологии. 2009, Бостон, США. Высшее образование МакГроу-Хилл.
6. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22172595/>

ӘОЖ 582:547.587

МОДИФИЦИРЛЕНГЕН СОРБЕНТТЕР КӨМЕГІМЕН АҒЫНДЫ СУЛАРДЫ АУЫР МЕТАЛЛ ИОНДАРЫНАН ТАЗАЛАУ

Сұлтан Р., «Химия мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., sroza141@gmail.com
Таубаева Р.С., «Химия» кафедрасының PhD докторы, доцент, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., rs.taubayeva@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада модифицирленген сорбенттер көмегімен ағынды суларды ауыр металл иондарынан тазалау мәселесі қаралған. Жұмыстың мақсаты бентонит сазын модифицирлеу негізінде алынған сорбентпен Балхаш көлінің суын ауыр металл иондарынан (Pb^{2+} , Cr^{2+} , Mn^{2+} , Ni^{2+} , Cu^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+}) тазарту болып табылады. Зерттеу жұмысының нәтижесінде атомдық-абсорбциялық талдау негізінде модифицирленген сорбент көмегімен Балхаш көлінің суынан Ni^{2+} , Mn^{2+} , Cr^{2+} және Pb^{2+} -иондарынан тазалаудың тиімділігі анықталды. Термиялық-қышқылдық активтелген бентонитке қарағанда, метацидпен өңделген термиялық-қышқылдық активтелген бентониттің Cr^{3+} , Mn^{2+} , Ni^{2+} -иондарын тазалау тиімділігінің жоғарылығы байқалды.

Кілт сөздер: бентонит, модифицирленген сорбент, ауыр металл иондары, Балхаш көлінің суы, термиялық-қышқылдық активтелген бентонит, метацид.

Су ресурстарын ұтымды пайдалану экологияның өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл ретте табиғи сулардың биологиялық қауіпті құрамдастарының бірі болып табылатын ауыр металдардың құрамын бақылау ерекше маңызға ие. Қалалардың өсуі және өнеркәсіп орталықтарының дамуы ағынды сулардың және ағынды сулардың шламдарының көбеюіне әкеледі. Қазіргі уақытта Қазақстан аумағында әртүрлі ластаушы заттар, соның ішінде ауыр металдар бар миллиондаған тонна ағынды сулар шламы жинақталған. Қоршаған ортада әртүрлі заттармен болатын барлық өзгерістерде металдар жойылып кетпейді, бірақ әр түрлі әрекеттесулерге түседі, соның ішінде суда еритін қосылыстар пайда болады» [1].

«Ағын суларды ластайтын заттардың ішінде ең қауіптілеріне ауыр металдың (Pb^{2+} , Cr^{2+} , Mn^{2+} , Ni^{2+} , Cu^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+}) иондары жатады. Қоршаған ортаның ауыр металдармен ластануына кең көлемде кен өндіру, қайта өндіру, тау-кен кәсіпорындары және гальваникалық өндірістері әсер етеді» [2]. Соңғы кезде суды тазартуда жоғары сорбциялық, селективтік катион алмасу қасиеті бар сорбенттер пайдалану басты бағыттардың бірі болып табылады. Осы мақсатта сорбент ретінде табиғи минералдарды қолдану тиімді.

Шығыс Қазақстанда бентонит сазының кен орындары (Таган, Монрақ кенорындары) бар. Олар ауыр металдар иондарын сорбциялауға жарамды және олардың өндірісі үлкен материалды шығынды қажет етпейді.

«Ауыр металдары бар ағын суларды тазарту үшін негізгі физико-химиялық әдістерге реагентті, мембраналық, электрохимиялық, биохимиялық және сорбциялық әдістер жатады. Сондай-ақ, тазартуға арзан және эффективті сорбенттер немесе өндіріс қалдықтарын, мысалы ферриттелген гальваникалық шламдарды қолданған тиімді» [3]. Гальваникалық ағынды суларды тазартуда флотациялық әдісті қолдануға болады.

Ағын сулардағы металдарды сорбциялық сіңіру әдісі жоғары эффективті болуы және екіншілік ластанудың жоқтығының салдарынан айтарлықтай кең өріс алды. Сорбциялық материалдар судағы ерітінділерден кез-келген концентрациядағы металдарды сорбциялайды.

«Сорбциялық әдістермен ластанған ағынды суларды алдын-ала тазарту жиірек жүргізіледі. Сорбция процессі статикалық жағдайларда (араластырғыш құрылғылары бар аппараттар) және динамикалық жағдайларда (фильтрлер, псевдосұйылтылған қабаты бар аппараттар) жүруі мүмкін» [4].

Зерттеу нысанасы ретінде Қарағанды облысындағы Балхаш көлінің суы пайдаланылды. Оның құрамы 1 кестеде келтірілген.

Кесте 1.

Қарағанды облысындағы Балхаш көлі суының химиялық құрамы

Компоненттер	Компонент мөлшері, мг/дм ³	
	Қазіргі кездегі мөлшері	Шекті берілген концентрация
Cu ²⁺	0,1	0,01
Pb ²⁺	0,03	0,01
Cr ³⁺	0,04	0,01
Mn ²⁺	0,04	0,01
Ni ²⁺	0,23	0,1

Балхаш көлінің суларын комплексті тазалау үшін табиғи, термиялық және термиялық-қышқылдық активтелген Шығыс Қазақстан облысындағы Монрак кен орнынан алынған сілтілік бентонит пайдаланылды [5]. Химиялық құрамы: SiO₂ - 55,48 %, TiO₂ - 0,3 %, Al₂O₃ - 19,38%, Fe₂O₃ - 4,4%, CaO - 1,98%, MgO - 2,18%, Na₂O - 0,14%, K₂O - 0,51%, SO₃ - 0,18%, H₂O - 8,49%.

Модифицирлеуші полимер ретінде иіссіз және түссіз, суда жақсы еритін, қатты катион активті метацид (МЦ) қолданылды. Полимер рН кең аумағында және көп мөлшердегі органикалық қоспалардың қатысында белсенділігін жоғары күйде сақтайды.

Атомдық-абсорбциялық талдау нәтижесі бойынша модифицирленген бентониттің Балхаш көлінің суынан Ni²⁺, Mn²⁺, Cr³⁺ және Pb²⁺-иондарын тазалау тиімділігі анықталынды. Бентонитте негізгі тұзуші минерал Na-монтмориллонит, құрылысында екі тетраэдр арасында алюмосиликатты октаэдр орналасқан. Олар бірігіп бір қабат түзеді. Қабат аралығында су және Na⁺, Ca²⁺, Mg²⁺ және аз мөлшерде K⁺ иондары орналасады.

«Табиғи күйдегі бентонит белгілі адсорбциялық активтілік көрсетпейді. Ал термиялық активтеуден соң бентониттің активтілігі аз мөлшерде артса, ал термиялық-қышқылдық өңдеуден кейін белсенділігі жоғарылап, катализатор және тиімді адсорбенттер түрінде пайдаланылады» [5].

Кесте 2.

Табиғи және термиялық-қышқылдық активтелген бентонит үлгілерінің құрылымдық сипаттамасы және алмасу катиондарының құрамы

Бентонит түрі	Алмасу катиондарының құрамы, мг-экв/100 г.					Меншікті беткі ауданы, м²/г	Кеуектілігі см³/г	Ісінуі мг-экв/100г.
	Na ⁺	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Алмасу катиондары				
				H ⁺	Al ³⁺			
Табиғи бентонит	27,8	44,5	28,4	-	-	67	0,06	>6
Термиялық-қышқылды активтелген бентонит	0,44	2,34	7,65	1,55	56,8	175	0,30	>12,4

Мұндай белсендендірілген үлгінің беттік ауданы 2,5 есе, ау кеуектілігі 5 есе өсіп, яғни модифицирленбеген үлгі бетімен (67 м²/г) салыстырғанда меншікті бет ауданы 175 м²/г дейін өзгерді. Термиялық-қышқылдық активтеуде беттің орталығындағы сутегі иондары қышқылдармен алмасып, оның химиялық табиғаты тез өзгеруінен қышқылдық қасиет көрсетеді. Мұндай факторлар үлгінің сорбциялық қабілетін арттырады. Модифицирленген

бентонитпен Балхаш көлінің суын ауыр металл иондарынан (Pb^{2+} , Cr^{2+} , Mn^{2+} , Ni^{2+} (98,2; 95,7; 96,4; 94,7%) толық тазалайтынын 3 кестеден көруге болады.

Кесте 3.

Балхаш көлінің суынан термиялық-қышқылдық активтелген бентониттің ауыр металл иондарын бөліп алу дәрежесі % рН = 7

Металл иондары	Металл иондарының концентрациясы, мг/дм ³					Бөліп алу дәрежесі, %		
	Тазаланбаған су	Модифицирленген бентонит қатысында тазаланған су				2 сағат	4 сағат	6 сағат
		2 сағат	4 сағат	6 сағат	ШРК			
Pb^{2+}	0,066	0,014	0,007	0,002	0,005	66,6	91,2	98,2
Cr^{3+}	0,055	0,027	0,017	0,009	0,01	64,8	92,8	95,7
Mn^{2+}	0,18	0,066	0,014	0,0088	0,01	61,4	93,6	96,4
Ni^{2+}	0,58	0,36	0,08	0,05	0,1	64,3	88,7	94,7

Бентонитті қышқылмен активтеуде активтеуші қышқыл құрамындағы сутек иондары тек натрий, кальций, магний катиондарын бөліп шығармай, монтмориллонит құрылысына тереңдеп еніп Me-O-Si фрагментіндегі Me-O байланысын әлсіретеді. Бұл оның құрылысындағы алмасу позициясы нәтижесінде сутегі иондарымен бірге алюминий катиондарының болуынан үлгінің сорбциялық сыйымдылығы артады.

«Негізінен ауыр металл иондарының рН=6 аймақта сорбциялану мәнінің жоғарылығы байқалды. Сонымен қатар, ортаның рН мәні төмендегенде, яғни қышқылдық аймақта металл иондарының бөліну дәрежесінің төмендейтіндігі көрінді. Сонымен қатар рН 6,0-8,0 аралығында сорбция процесімен бірге металл иондарының гидролитикалық тұнуынан, Балхаш көлінің суының тазалануы жүреді. Балхаш көлінің суы мен модифицирленген бентониттің араласу уақыты артқан сайын металл иондарының тазалану дәрежесі артатыны көрінеді» [5].

Тазалаудың қолайлы мүмкіндігі болып ортаның рН мәні 6,0-6,5; араласу уақыты 30 минут; адсорбент шығыны 10 г/дм³ табылды.

Метацидпен өңделген термиялық-қышқылдық активтелген бентониттің Балхаш көлінің суын ауыр металл иондарынан тазалау деңгейінің жоғарылығы байқалады. Ол термиялық-қышқылдық активтелген бентониттің сіңіру қабілеті мен құрамындағы метацидтің ауыр металл иондарымен комплекс түзу әсерінен туындауда. Метацидпен өңделген термиялық-қышқылдық активтелген бентониттің Балхаш көлінің суын ауыр металл иондарынан тазалау нәтижелері 4-кестеде берілді.

Кесте 4.

Балхаш көлінің суын ауыр металл иондарынан Метацидпен өңделген термиялық-қышқылдық активтелген бентонитпен бөліп алу дәрежесі % рН =7

Металл иондары	Металл иондарының концентрациясы, мг/дм ³					Бөліп алу дәрежесі, %		
	Тазаланбаған су	Метацидпен өңделген термиялық - қышқылдық активтелген бентонит қатысында тазаланған су				2 сағат	4 сағат	6 сағат
		2 сағат	4 сағат	6 сағат	ШРК			
Pb^{2+}	0,066	0,018	0,011	0,0043	0,005	65,5	89,2	95,7
Cr^{3+}	0,055	0,016	0,007	0,004	0,01	64,3	93,8	96,9
Mn^{2+}	0,18	0,056	0,010	0,0095	0,01	63,5	94,8	97,7
Ni^{2+}	0,58	0,26	0,035	0,01	0,1	65,6	90,5	98,5

«Кестеде көріп отырғанымыздай, термиялық-қышқылдық активтелген бентонитке қарағанда, Метацидпен өңделген термиялық-қышқылдық активтелген бентониттің Cr^{3+} , Mn^{2+} , Ni^{2+} иондарын тазалау тиімділігінің жоғарылығы байқалды» [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Эколого-аналитический мониторинг супертоксиантов / В.Н. Майстренко, Р.З. Хамитов. – М.: Химия, 2006. - 105 с.

2. Глубокая очистка сточных вод гальванического производства / Г.И. Зубарев, А.В. Гуринович. М.: Экология и промышленность России, декабрь 2008. – С. 16-20.
3. Очистки сточных вод от ионов тяжелых металлов адсорбционным способом / К.Б. Мусабеков, Г.Т. Балыкбаева, Х.Н. Жанбеков, Н.К.Тусупбаев, Ж.Ж. Кусаинова. – А.: Вестник КазНУ. Сер. Хим.. – 2003. -№3(31). – С.250-256.
4. Адсорбция ионов меди керамической крошкой из бинарных и многокомпонентных растворов / И.В. Зыкова, И.В. Лысенко, В.П. Панов. Изв. вузов. Химия и химическая технология. – 2004. – Т. 47. – Вып. 9. – С. 151–152.
5. Глино-полимерные Композиции для очистки шахтной воды от ионов тяжелых металлов (Cu^{2+} , Pb^{2+} , Cd^{2+} , Zn^{2+}) / Ш.А. Муздыбаева. – Алматы, 2004. - 110.

ӘОЖ 57.063.7

ШУ Өңірінде Кең Тараған Cannabis L. Туысына Жататын Қарасораның Мәдени Сорттары Мен Жабайы Экотиптерінің Морфо-Физиологиялық Ерекшеліктерін Зерттеу

Пірімқұлова Ж.М., «Жалпы биология» мамандығының 4 курс білімгері, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Zhanylsyn23@mail.ru

Куандықова Г.Т., биология магистрі, «Биология» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., gt.kuandykova@dulaty.kz

Түйін: Мақалада Шу өңірінде кең тараған Cannabis l. туысына жататын қарасораның мәдени сорттары мен жабайы экотиптерінің морфо-физиологиялық ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: каннабиноид, фотосинтез, метаболизм, фотопериод, жарық спектрі, фибриллалар, метаболиттер.

Қарасораның (*Cannabis sativa* L.) өсуі мен дамуын бүкіл әлемде медициналық және рекреациялық мақсаттар үшін жоғары құндылығына байланысты ғылыми қоғамдастықтың үлкен қызығушылығын тудырды. Бұл зерттеу жарықдиодты спектрлік өзгерістердің оттегінің белсенді түрлеріне және каннабиноидтардың жиналуына әсерін зерттеу мақсатында жүргізілді, бұл үйде өсірілген қарасораның өсуін, пигментациясын, фотосинтезін және қайталама метаболиттерін өндіруді тудырады. Жылыжай жағдайында үш апталық вегетативті өсуден кейін өсімдіктер 90 күн бойы өндіруші зауытта қосымша өсірілді, оларды тәж деңгейіндегі фотосинтетикалық фотондар ағынының тығыздығы 300 мкмоль м⁻² с⁻¹ 4 жарықдиодты жарық композицияларымен 16 сағат бойы өңдеді, фотосинтетикалық пигменттер мен фотосинтез жылдамдығы сызықтық түрде 60 күнге дейін өсті, содан кейін күрт төмендеді, бұл L3: mb 240 (қызыл 85% + көк 15%) және L4: PF 240 (қызыл 70% + көк 30%) жарықдиодтарында байқалды. H₂O₂ жоғары концентрациясы L3 және L4 өңдеу кезінде де байқалды, бұл өсудің кейінгі кезеңінде липидтердің асқын тотығуын тудырды. Сонымен қатар, көп жағдайда L4 емдеу кезінде каннабиноидтардың көбірек жинақталуы байқалды. Сондай-ақ, АФК деңгейінің жоғарылауы өсімдікте жасушалық стрессті тудыратыны анық, мұны осмолит синтезінің жоғарылауы және ферментативті белсенділік көрсетеді, бұл қарасора өсімдігінде каннабиноидтардың жиналуының жоғарылауымен бірге тез пісуді бастайды. Бұл зерттеудің нәтижелері каннабиноидтар өндірісін барынша арттыру үшін жарықдиодты жарықтандыруды пайдалану туралы қосымша ақпарат береді [1].

Жарық фотосинтез үшін бірегей энергия көзі және өсімдіктердің өсуінің қозғаушы күші болып табылады. Жарықтың сапасы, саны және ұзақтығы өсімдіктердің өсуі мен дамуын ғана емес, сонымен қатар олардың қоршаған орта жағдайында тұрақты өндірісін қамтамасыз ететін пайдалы бастапқы материалдар болып табылады. Жасанды жарықта өсімдіктерді өсіру өсірушілерге өсімдік морфологиясын, өсу сипаттамаларын, гүлденуді, өсімдіктердің сапасын және соңғы өнімділігін қоса алғанда, бау-бақша сипаттамаларын сақтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, оңтайлы өсу үшін әртүрлі өсімдік түрлерінің жарықтандыру қажеттіліктері және

жарық қарқындылығының әсері, сондай-ақ спектрлік құрамның метаболизмге және өсімдіктердің коректену күйіне әсері туралы жан-жақты білім әлі де жеткіліксіз.

Қарасора (*Cannabis sativa* L.) - жарықдиодты таңдау мен қоздыру тоғына байланысты минималды шығындармен фотондардың жоғары шығыс қуатын қамтамасыз ету үшін, әсіресе жарық шығаратын диодтарды (LED) қолдана отырып, бақыланатын жасанды жарық жағдайында тиімді өсіруге болатын құнды дақыл.

Қарасора өсіретін жарықтандыру жүйелері өсімдіктердің өнімділігін арттыру және қайталама метаболиттердің жоғары деңгейіне жету үшін сапа мен мөлшерді қамтамасыз етуі керек. Жарықтың сапасы мен қарқындылығы жоғары жапырақ температурасының минималды зиянды әсерімен максималды, біркелкі және тұрақты өнімділікті қамтамасыз ету үшін физиологиялық және фотосинтетикалық жақсартуларды ескеруі керек және фото тотығу зақымдануы. Қарасора өсімдіктері жарық спектрінің қарқындылығына қатысты жоғары икемділігімен танымал болғанымен, деректер үйлесімді спектрлер Фотосинтездің максималды жылдамдығын қамтамасыз ету үшін жапырақ температурасын оңтайлы диапазонда ұстай алатынын көрсетті. Осы себепті Фотосинтездің спектрлік сапасын түсіну кез келген бөлме өсімдігі үшін жарықтың дұрыс сапасы мен мөлшері бар жарықтандыру жүйесін таңдау үшін өте маңызды.

Қарасора құрамында алкилрезорцинин және монотерпен топтары бар каннабиноидтар деп аталатын бірегей қайталама метаболиттерді шығарады, олар психоактивті және ауырсынуды басатын әсерлер сияқты фармакологиялық белсенділігіне байланысты үлкен қызығушылық тудырады. Осы себепті каннабиноидтар үлкен назар аударды, ал жоғары метаболиттерді шығаратын жарықдиодты комбинация басқа тұрғыдан көбірек зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар, соңғы зерттеулерде қарасора өсімдіктері абиотикалық стресс жағдайында жоғары қайталама метаболиттер шығарды және мұндай стресстің оттегінің белсенді формалары (АФК) желісімен тікелей байланысы бар.

Антиоксидантты ферменттерді талдау үшін жапырақ үлгілері алынып, оларды дереу сұйық азотқа батырып, қолданар алдында -80°C температурада сақталды. Салмағы 200 мг үлгі 5 мл 50 мм натрий фосфатты буферлік ерітіндіде (рН 7,8) алдын ала салқындатылған ерітінді мен пестицаны пайдаланып гомогенизацияланды, содан кейін 15 000×g температурада 4°C температурада 20 минут центрифугаланды. суппозиторий сұйықтығын жинағаннан кейін фермент сығындысы 4°C температурада 20 минут бойы сақталды [2].

Жарық өсімдіктердің өсуі мен дамуына әсер ететін маңызды экологиялық фактор болып табылады және өсімдіктер өмірлік циклін аяқтау үшін жарықтың өзгеруіне жауап береді. Жарық шығаратын диодтар - бүгінгі күні кеңінен қолданылатын жоғары тиімді және жылдам дамып келе жатқан жарықтандыру технологиясы. Әр түрлі спектрлік диапазондармен және олардың комбинацияларымен сәулелену өсімдіктердің фотосинтезінің өзгеруіне әкеледі, бұл сайып келгенде өсімдіктердің қалыптасуында және қайталама метаболиттердің құрамында шешуші рөл атқарады. Осы зерттеу нәтижелеріне сәйкес, 30 DAT-пен салыстырғанда 90 dat-да L3 (152,5%) және L2 (78,76%) жоғары өсу қарқыны байқалды. Сол сияқты, 60 күн ішінде L3 (101%) және L2 (97,85%) емдеу кезінде BN жоғарылауы туралы хабарланды. Екінші жағынан, LL және LW екеуі де L2 (44,33% және 51,88%) және L4 (45,97% және 40%) емдеу кезінде 60 DAT-да жоғары деп табылды. L2 өндеу кезінде, жоғары кіріске қарамастан, қарасора басқалармен бірге қосымша FR жарығы қолданылған кезде морфологиялық сипаттамалардың салыстырмалы түрде төмен мәндеріне қол жеткізді.

Дегенмен, жасыл жарық өсімдіктердің өсуі үшін тиімсіз болып саналады, өйткені өсімдіктердің фотосинтетикалық пигменттері осы толқын ұзындықтары үшін шектеулі сіңіруге ие. Дегенмен, жасыл жарықтың төмен пайызы өсімдіктердің морфологиясына, соның ішінде жапырақтардың өсуіне, стоматалардың өткізілуіне және сабақтың ерте ұзаруына әсер ететіні туралы дәлелдер бар.

Қарасора талшығы берік, әртүрлі сыртқы әсерлерге төзімді. Осылайша, жеңіл өнеркәсіп өнеркәсіп үшін маңызды шикізат көзі болып табылады. Талшықтар қатты, тығыз. Суға немесе арнайы ерітінділерге батырылған кезде, оларды пайдалану кезінде фибриллалар бір-бірінен бөлініп, талшық бос және жұмсақ болады. Бұл талшық химиялық төзімді, сыртқы әсерлерге төзімді. Қарасора талшығы механикалық кернеуге төзімді [3].

Сурет 1. Талшықтың мөлшері қарасора сабағының құрамымен анықталады

Қарасорадағы талшықтың мөлшері орта есеппен 20-24 пайызды құрады. Сонымен қатар, жабайы қарасорадағы талшықтың мөлшері 9-дан 11 пайызға дейін болды, бұл өсірілген сорттарға қарағанда айтарлықтай төмен.

Өсімдікте кездесетін каннабиноидты кешенді анықтау үшін химиялық талдау үшін вегетативті дамудың әртүрлі кезеңдерінде (жеміс беру, тұқымның пісуі) өсімдіктің жапырақ бөлігі пайдаланылды. Эксперимент барысында 4 түрлі өсімдік сорттарының жүйелері арасында әртүрлі қашықтықта өсірілген өсімдік жапырақтарынан анықталған Каннабиноидтар жиынтығы: Felina 34, Fedora 17, Futura 75, Lovrin 110 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1.

Қарасораның мәдени сорттарының түрлі даму сатысындағы каннабиноидтардың жиналу мөлшері

Сорт түрлері	Жүйек аралық қашықтық, см.	КБД, %		ТГК, %	
		жеміс байлауы	пісіп жетілу	жеміс байлауы	пісіп жетілу
Futura 75	15	0,44	0,20	жоқ	жоқ
Futura 75	30	0,83	0,58	жоқ	ізі бар
Fedora 17	15	1,23	1,26	0,06	0,06
Fedora 17	30	0,78	0,73	0,03	0,03
Felina 34	15	0,39	0,26	жоқ	жоқ
Felina 34	30	0,61	0,2	жоқ	жоқ
Lovrin 110	15	0,36	2,23	жоқ	жоқ

Бұл кестеден байқағанымыздай, өсімдік құрамындағы каннабидиолдың ең жоғарғы көрсеткіші Fedora 17 сортында (1,23%, 0,78 %) анықталды. Сондай-ақ, тетрагидроканнабинолдың өсімдік құрамындағы көрсеткіштері өте төмен, тіптен кейбір үлгілерде мүлдем байқалмады [4].

Нәтижелерді қорытындылай келе, біз келесі қорытындыға келе аламыз: жабайы қарасора түрінің жердегі өкілдерінің жоғары өнімділігіне қарамастан, өндірісте пайдалануы төмен. Дегенмен, жабайы қарасораның негізгі сипаттамаларын ескере отырып-өнімділік, жоғары ТГК(тетрагидроканнабинол) құрамы және қолайсыз экологиялық факторлар мен ауруларға төзімділік, өсімдік шаруашылығында пайдалы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Соколов С.Я. Фитотерапия и фитофармакология: Руководство для врачей. – М.: Медицинское информационное агентство, 2000.- 976 с.
2. Сальников С.В. Агротехнические приёмы формирования урожайности и качества продукции нового сорта безнаркотической конопли Сурская. Нива Поволжья. 2009. №3(12). С.91-96.
3. Калабашкина Е.В., Белопухов С.Л. Термохимический анализ льняного волокна. Бутлеровские сообщения. 2011. Т.28. С.11-14.
4. Степанов Г.С., Фадеев А.П., Романова И.В. Масличная конопля и ее энергетическая эффективность. Аграрная наука Евро-Северо-Востока. 2007. №9. С.39-42.

ШЫРҒАНАҚТЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мырзатай Т., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Биология мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Тараз қ., tangsulumyrzatay@mail.ru
Тулеубаев Ж., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Биология» кафедрасының профессоры, Тараз қ., zh.tuleubayev@dulaty.kz

Аннотация: бұл мақалада шырғанақтың биологиясы, емдік қасиеттері және өсіру технологиясы талқыланады.

Ключевые слова: шырғанақ, шырғанақ майы, белсенді заттар, емдік қасиеттері.

Шырғанақ немесе тікенжиде – жиде тұқымдасына жататын бұталы өсімдік. Жапырағы мен гүлі бір уақытта ашылатын түр. Қазақстан жерінде бір ғана түрі кездеседі. Шырғанақ – Elaeagnaceae тұқымдасына жататын, биіктігі 5 метрге жететін, өткір тікенекті, бұталы өсімдік. Қабығы көбінесе қара түсті болып келеді. Жапырақтары ұзынша келген, жіңішке, ұзындығы 8 сантиметр, ені 1 сантиметр, сағақтары қысқа, қос үйлі өсімдік болып есептеледі. Жапырағы күміс түстес болып келеді.

Аталық гүлдері бір бұтақта, аналық гүлдері екінші бұтақта болады. Аналық гүлдері бұталардың қуысында шоғырланса, аталық гүлдері кішігірім масақша тәрізді болады. Дөңгелек, сырты етті, иісі жағымды, қызыл сүйекті жемісі болады. Шырғанақ өзендердің жағаларында, ылғалды шабындықтарда, батпақтардың айналасында, тау етектерінде өседі. Гүлдеп біткен соң жеміс салады. Жемісі қазан айында піседі. Күзде жемісінде болатын ащы дәм алғашқы қара суықтан кейін жоғалады. Жемісінде 8% шырғанақ майы бар, каротинге бай. Сары түсті шырынды жемісі бұта басында тізбектеліп, жабысып өседі. Гүлдеу мерзімі – сәуір, мамыр айлары. Қыркүйек – қазан айларында жемістері піседі. Шырғанақ – Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде көптеп өсіріледі.

Шырғанақ (Hipporhae rhamnoides) - қарапайым бұта, оның түрлері әртүрлі климаттық аймақтарда өмір сүре алады. Оның таралуы мен мекендеу ортасының негізгі аспектілері:

Таралу географиясы: Шырғанақ Еуропаның, Азияның және Солтүстік Американың әртүрлі аймақтарын қамтитын солтүстік жарты шарда кең таралған. Атлант мұхитының жағалауынан Тынық мұхитына дейін кездеседі.

Климаттық жағдайлар: Шырғанақ әртүрлі климаттық жағдайларда, теңіз жағалауларынан таулы аймақтарға дейін өседі. Құрғақ, құмды және суық аймақтарда кездеседі.

Топырақ түрлері мен тіршілік ету ортасы: Шырғанақ әртүрлі топырақ түрлерін, соның ішінде құмды, тасты және шымтезек топырақты жақсы көреді. Көбінесе өзен жағаларында, құм төбелерде, төбелерде және басқа да ашық жерлерде өседі.

Табиғатта тіршілік ету ортасы: Шырғанақ көбінесе жағалаудағы ормандарда, далаларда, бұталар мен орман шеттерінде кездеседі. Ол таулы аймақтарда теңіз деңгейінен бірнеше мың метр биіктікте өмір сүре алады.

Қоршаған орта жағдайларына бейімделу: Шырғанақ қоршаған ортаның қатал жағдайларына жақсы бейімделеді. Оның тамырлары топыраққа терең ене алады, бұл топырақты нығайтуға және эрозияны болдырмауға пайдалы. Сонымен қатар мерзімді құрғақшылық пен қатал қысқа бейімделген [1].

Шырғанақтың химиялық құрамы

Шырғанақ – өте күрделі химиялық құрамға ие, оның құрамдас бөліктерінің көпшілігі біздің денеміз үшін өте пайдалы. Шырғанақ - биологиялық белсенді заттарға, витаминдерге және минералдарға бай жидек. Шырғанақтың жалпы химиялық құрамы:

- Витаминдер: С дәрумені (аскорбин қышқылы); Е дәрумені (токоферолдар); А дәрумені (каротиноидтар, бета-каротин); К дәрумені; В дәрумендері (В1, В2, В6, В9);
- Минералды заттар: калий, кальций, магний, фосфор, темір, мыс, марганец;
- Биологиялық белсенді заттар: Флавоноидтар, каротиноидтар, кверцетин, изокверцетин, лютеин, зеаксантин, фолий қышқылы;
- Май қышқылы: Омега-3 (α-линолен қышқылы); Омега-6 (линол қышқылы); Омега-9 (олеин қышқылы)

- Амин қышқылдары: шырғанақтың құрамында әртүрлі аминқышқылдары да бар, мысалы, лизин, метионин, валин және т.б.
- Басқа биологиялық белсенді заттар: Бета-ситостерол; Токоферолдар (α -, β -, γ - және δ -токоферолдар); Сапониндер; Эфир майлары.

Шырғанақ өзінің бай химиялық құрамы мен пайдалы қасиеттеріне байланысты тамақ, косметика және медицина салаларында кеңінен қолданылады. Шырғанақтың алуан түріне және өсіру әдістеріне байланысты нақты химиялық құрамы әртүрлі болуы мүмкін екенін ескеру маңызды [1].

Шырғанақты өсіру технологиясы

Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймақтарында шырғанақты өсіру плантациялары таудың беткейлерінде, өзендердің аңғарларында орналасқан.

Шырғанақтың өсіруге жер таңдау үшін табиғи- экологиялық және шаруашылық-экономикалық жағдайларды есепке алуымыз керек. Табиғи жағдайларда өсімдікті өсуіне рельеф, топырақ, температуралық режим, ылғалдылықты сіңіру, желдерден сақтау әсер етеді.

Осыған сәйкес келесі параметрлерді ұстану қажет:

- плантацияға арналған аумақ тегіс, микрокөтерілген, 2-3 градус шамасында еңіс болуы керек, ол суғарған кезде жерге суды бірдей етіп сіңіру үшін, жерді өндеуге жақсы жағдай жасауға көмектеседі;
- суғару кезеңде тереңдігі қырық сантиметрден аспауы керек;
- топырақ құрылымды, жоғары құрамды (4%) гумусы және фосфордың тұздары (20 мг 100г топырақта) бар болуы қажет [2].

Шырғанақтың Қазақстанда аудандастырылған сұрыптары

Интродукциялық жұмыстардың арқасында Алматы, Талдықорған және Жамбыл облыстарының орман шаруашылықтарында шырғанақтың келесі сұрыптары егіліп, жеміс береді:

Катун сыйы - бұл БатысСібірден шыққан сұрып. Бойы екі жарым метрден аспайтын қалың бұтақтарымен ерекшеленеді, тікенектері аз. Жемістері жұмыртқа тәріздес формада, түсі ашық-қызғылт, дәмі бірқалыпты қышқыл.

Алтай жаңалығы - бұл тұқымдас батыссібірлік шарғанақтан шыққан. Бұтақтары кішкене төмен түскен, тікенексіз. Жапырақтары айтарлықтай ірі (жеті см және одан жоғары), үстінгі беті қошқыл-жасыл, төменгі беті күміс- жасыл түстес. Жемістері домалақ, қызғылт; қышқыл-тәтті.

Алтын бұтақ - отаны - батыс сібір. Жапырақтары орташа көлемде (жеті см және одан жоғары), қошқыл-жасыл түсті. Жемістері ашық-қызғылт.

Майлы - бұл батыс сібірлік тұқымдастардан шыққан сұрып. Жапырақтары орташа үлкендікте (алты см және одан жоғары), жасыл түсті; Жемістері жұмыртқа тәріздес формада; қошқыл-қызыл түсті; орташа көлемде.

Щербинка - 1 - бұл саяндық экотүр тұқымын аналитикалық будандастырудың нәтижесінде алынған сұрып. Өсімдіктің бойы үлкен емес (2,5 метрге дейін). Жапырақтары ірі (8 см және одан жоғары), Жемістері цилиндр формасында, өте ірі, диаметрі - 1 см).

Шулы - Шу өзеннің бойындағы табиғи өсімділердің тұқымдарынан алынған сұрып. Бұтақтарында тікенектер өте аз. Жапырақтары ашық жасыл түсті, «қайық» тәріздес тұйық қайырылған. Жемістері овалды- цилиндр тәріздес, қызғылт, өте ірі.

Шырғанақты өсіретін жерлер ауыл шаруашылығында «қолайсыз», «аз өнімді» категорияларға жатады. өйткені олар бақша үшін қолданылмайды. Шырғанақтың өсу аймақтары су қоймасының жағасында өседі [3].

Шырғанақтың емдік қасиеті

Дәрілік мақсатта шырғанақтың жемісімен жапырағы пайдаланылады. Жапырағын мамыр, ал жемісін – қыркүйек-қазан айларында жинаған абзал.

Шырғанақ жапырағының тұнбасы асқазан, ішек, ұлтабар ауруы мен жарасына, ревматизмге, дөнінен алынған майы сыртқы жараларға, күйік пен үсікке ем. Тыныс жолдары (ауыз, мұрын) қабынғанда, ауыз ойылғанда қолданады.

Өсімдіктің жемісінен шырғанақ майы (облепиховое масло) деген дәрі алынады. Бұл дәрі ғылыми медицинада өте жоғары бағаланады. Өсіресе, радиоактивті сәуленің әсерінен пайда болған терідегі жараны емдеуде шипалық қасиеті зор [4].

Шырғанақ майы терідегі түрлі жара мен күйікті жазады.Адамның ішкі ағзасының жұмысын жақсартып,бауырдың негізгі қасиетін сақтауға көмектеседі. Аталмыш май көптеген

қатерлі ісікті емдеу мақсатында қолданылады. Шырғанақ майын хирургиялық операциядан кейін де пайдалануға болады. Шырғанақ жемісінің үлкен жапырағын 30 минут қайнатып, ревматизмге қарсы ем ретінде пайдаланады.

Шырғанақтың емдік қасиеттері:

1. Қан аздыққа
2. Аллергиялық аурудан тері бүлінгенде
3. Тұмау
4. Көз ауруларына
5. Ас қорыту жүйесінің ауруларына
6. Ревматизм мен сор буын ауруына
7. Бауыр ауруларына қолданылады [5].

Қорыта айтқанда, мақаладағы келтірілген мәліметтердің бір бөлігі дәлелденген материалдар болса, келесі бірін мен тәжірибе жүзінде дәлелдеп, зерттеулер жүргіздім. Осы мақсатта көптеген ғылыми, медициналық әдебиеттер, ғаламтор ақпараттары да қолданылды. Соның нәтижесінде адыраспанның кейбір беймәлім қырларын көрсете алдым деген ойдамын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бесчетнов И.С. «Облепиха, Шиповник, Рябина». – Алматы, 1990 ж., 35-36 б.
2. Звонарев Н. «Облепиха, жимолость, ирга. Выращиваем, ухаживаем, заготавливаем, лечимся», Центрполиграф, 2011, 10-15с.
3. Скалий Л.П. «Облепиха. Пособие для садоводов-любителей», 2007, 102-103с.
4. Алтайұлы С.А., Бекболатова М.Б. «Нан және нан өнімдері өндірісінде шырғанақ майы мен шырынын қолдану мүмкіндіктері» // Жаршы 5-2002. 36-37 бет.
5. Лищенко В.Ф., Лищенко В.В., Лищенко О.В. Мировое производство, потребление и торговля жирами и маслами в 1999 – 2000 г.г. – Масложировая промышленность. - № 2, 2002, 5с

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

Сагова Х., Арехтук С., Келесова У.С. Анализ визуализации актуальных экологических проблем в объектах наружной рекламы городской среды	5
Жанатбекқызы Ж., Төлен М., Айтбай А., Абдыкадырова Т.Р. Қазақ әдебиетін оқытудағы жаңашылдық	8
Апостолиди Г., Куттыбаев Г.У. Автоматическое пылеудаление для солнечных панелей с помощью электричества	10
Камалова К., Ахметова М.К. Modernization of the content of educational material based on the standards of the younger generation	12
Әшірхан Қ., Идрисова Г.Б. XX ғ. басындағы алаш қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметі	15
Скалкин А., Мадалиева Э.Б. Методика преподавания физики с элементами цифровой геймификации	17
Пернебек Т., Солтыбаева Б.Е. Тұтас бидай ұнын қолданып крекер өнімдерін жасау	20

ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сағынбаев М., Биназарова Н.Н. Атлах шайқасының тарихы мен маңызы	24
Муратбеков Н., Данабекова Д.И. Жұмабек Тәшенов-мемлекет және қоғам қайраткері	26
Пердебек С., Бескемпірова Ә.М. Жаһандық климаттың өзгеруі және оның адам денсаулығына әсері	29
Мұсабекова Д., Қарымбаева К.М. Ренк мәнді жұрнақтардың сөзжасамға қатысы мәселесі	32
Керімбаева А., Көпбаева М.Р. КСРО кезеңіндегі аккультурацияның ұлттар тіліне жасаған шабулдардың нәтижесі	35
Азатова З., Саламатова Р.М. Қазақ әдебиетіндегі технократияның сипаты	37
Zholdybekova D., Kamalova Z., Sabyrova D. Interactive technologies as an effective method of teaching the korean language	39

Ғалымжанқызы І., Байтелиева М.А. Способы изучения английского языка с помощью нейросетей	42
Akhmedova A., Alimtay D., Altynbalta A.A. Games in foreign language lessons using ICT in secondary school	45
Молшылықова А., Бузаубакова К.Д. SMART педагогтің цифрлы құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары	48
Ізтұяқ А., Сматова К.Б. Жеткіншектердің тұлғалық қалыптасуына әлеуметтік медианың әсері	51
Талап С., Даникеева А.Б. Балалық шақтағы эмоционалды немқұрайдылық	53
Талғат Г., Абдрахманова А.Т. Лудомания – жастар өмірін бұзушы құрал ретінде	55
Абдукаримова А., Нурпеисов М.К. Мұғалімге тән кәсіби құндылықтар	58
Әмірхан Ш., Макашкулова Г.Б. Дарынды балалардың қарым-қатынас мәселелері және оларды психологиялық қолдау жолдары	61
Касымова Н., Сейдалиева Г.Ш. Голосовой помощник Яндекс-станция Алиса и ее влияние на психическое развитие ребенка	63
Төлеген А., Джуншеев Р.Е. Қазақ ағартушылығы және Ш. Уалиханов	65
Бурамбаев Б., Иманбаев А.А. Қазіргі қазақ қоғамыныңдағы жастардың утопиялық көзқарасы	68
Жанабаева Ә., Қуандыкова Ә.Д. Ежелгі Қытай мәдениетінің ерекшеліктері	70
Тоқтоғұл И., Иманбаев А.А. Аға буындар мен қазіргі жастардың сабақтастығы	72
Атымтай Қ., Омирзакова Д.Д. Тараз – саясат керуенінің бесігі	74
Мұзаффар Н., Кульбаева Д.Д. Қазақ дүниетанымындағы жақсылық пен жамандық ұғымдары	76
Сәдір С., Қуандыкова Ә.Д. Алаш либералдық-демократиялық қозғалысы идеологиясының маңыздылығы	78
Асылбек Ә., Аймамбетова Ш.Г. Алаштың ардақты ұлы – Міржақып Дулатов	81

Буркитбаева У., Баярисов Р.У. Қазіргі Қазақстандағы саяси дамудың ерекшеліктері	82
Өмірбек Ш., Алтынбекова З.Т. Ғаламтордың торына байланған халықтың болашағы	85
Бердібек А., Мырзапайызова Г.У. Әл-Фарабидің «бақытқа жету» жайлы түсіндірмелері	87

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢ ҒЫЛЫМДАР ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Шоқпаров Е., Молдабекова А.Ш. Халық қаржысындағы зейнетақы жүйесінің төлену ерекшеліктері	90
Байдильдаева Д., Рябова Н.Н. Причины возникновения новой пенсионной реформы в Казахстане	93
Хорешко К., Берік Ә., Наурызбаева А.А. Механизмы реализации событийного туризма в Жамбылской области	95
Мұрат С., Амалбекова Г.Е. Фермерлік экономиканы дамытудың мәселелері мен жолдары	97
Құлмағанбетова А., Сулейменова И.К. Әйел және мансап - гендерлік басқару мәселелері	100
Сәтбек А., Теңізбаева Д.С. Кәсіпкерліктің мәні мен даму жолдары	103
Назарбек Н., Қадыркүлов А.Ж. Мемлекеттік қызмет өткерудің кейбір мәселелері	105
Маратова А., Бауберикова А.Б. Особенности отбывания наказания в учреждениях уголовно-исполнительной системы разных государств	109
Жақсылық Ұ., Махан Т.У. Еңбек шартын бекіту, өзгерту және тоқтатуға байланысты құқықтық реттеу	112
Лагашкин Н., Суркова С.С. Защита прав потребителей медицинских услуг	114
Құдайберген А., Махан Т.У. Жұмыскерлер мен жұмыс берушінің еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау саласындағы құқықтары мен міндеттері	116

**ТОҚЫМА, МАТЕРИАЛТАНУ ЖӘНЕ СТАНДАРТТАУ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ
ӨНЕР. ДИЗАЙН ЖӘНЕ СӘН ИНДУСТРИЯСЫ
ТЕКСТИЛЬ, МАТЕРИАЛОВЕДЕНИЕ И СТАНДАРТИЗАЦИЯ. КУЛЬТУРА И
ИСКУССТВО. ДИЗАЙН И ИНДУСТРИЯ МОДЫ**

Төлеу А., Қауымбаев Р.Т.

Сүт өнімдерінің әлемдік нарығы және оның дамуында Қазақстан Республикасының алатын орны 119

Аденбек А., Ораз Г.Т.

Сапаны басқарудың жеті қарапайым әдісін талдау 121

Сауытбек Д., Маханбеталиева К.Т.

Жаңа белгілеудегі трикотаж бұйымдары, қасиеттері және ерекшеліктері 123

Усипбекова Б., Сағынбек А.

Ұлттық ою-өрнек қолдану арқылы қоржын дайындау ерекшеліктері 125

Исаева З., Тулендиева Г.О.

Табиғи бояғыштарымен материалдарды бояу технологияларын зерттеу 128

Горбатенко К., Байұзакова Г.С.

Анализ стиля «классицизм» с целью разработки интерьера дизайна жилого дома 130

Испанбетова А., Караматуллаева Х.Е.

Хореотерапия как способ сохранения здоровья детей 133

Примкулова К., Алим М.А.

Основные направления деятельности клубных учреждений по организации молодежного досуга 135

**СӘУЛЕТ, ҚҰРЫЛЫС, ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУ.
КӨЛІК, МАШИНА ЖАСАУ, ЭНЕРГЕТИКА ЖӘНЕ МҰНАЙ-ГАЗ ІСІ
АРХИТЕКТУРА, СТРОИТЕЛЬСТВО, ЭКОЛОГИЯ И ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВО.
ТРАНСПОРТ, МАШИНОСТРОЕНИЕ, ЭНЕРГЕТИКА И
НЕФТЕГАЗОВОЕ ДЕЛО**

Даулеткулов И., Сағындықов А.А.

Саздақ және көмір байыту қалдықтары негізінде керамикалық қабырға кірпіш құрамын таңдау 138

Аблази Ж., Нурабаева Л.С.

Ауаны ластамайтын экологиялық таза көліктердің түрлерін талдау 140

Совхозбек Ә., Ауесбеков Н.Р.

Мемлекеттік жер кадастрын жүргізу тәртібі 143

Қыдырәлі Ш., Ибылдаев М.Х.

Тараз қаласындағы Мамбет Батыр көшесінде жол қозғалыс қауіпсіздігін арттыру шараларын жасау 145

Цой А., Баймамыров А.Д.

Усовершенствование автобусных остановок 147

Серік Э., Джакияев Д.К. Стержендік жүйелерді созылу-сығылуға сынау үшін зертханалық қондырғы	148
Тынысхан Е., Каманов Б., Қойайдаров Б.А. Шағын металл кесетін станок	151
Тұрғымбай Б., Карнакова Г.Ж. Сымсыз энергияны берудің жаңа технологиялары	154
АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР, ҚОЛДАНБАЛЫ ИНФОРМАТИКА ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛАУ. АВТОМАТИКА ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ. МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ФИЗИКА. ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ, ПРИКЛАДНАЯ ИНФОРМАТИКА И ПРОГРАММИРОВАНИЕ. АВТОМАТИКА И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ. МАТЕМАТИКА И ФИЗИКА. ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ	
Қалдыбек Н., Есеналиева М.Қ. Django көмегімен «Дом лучшей еды» сайтын әзірлеу	156
Хаиров Р., Абильдаева А.С. Управление мехатронными системами через Веб приложение	159
Тангирберген Т., Абдувалова А.Д. Ұйымның волонтерлік қызметінің ақпараттық жүйесін әзірлеу	160
Жайлыш М., Надырбекова А.Ш. Потенциалдар теориясының кейбір қасиеттері	163
Жақып Н., Жақаш Ә.Т. Математикалық модельдердің универсалдылығы	166
Абдрасил Н., Кадирибетова А.К. Жарықтың толқындық қасиетін түсіндірудің ерекшеліктері	168
Туртан Б., Тулеубаев Ж.С. Алманың «Голден Делишес» сортының өнімділігіне тамшылатып суарудың әсері	171
Батырханова Н., Шолпанкулова Г.А. Энтеробиоз ауруының оқушылар арасында таралуы және оның денсаулыққа әсері	173
Сұлтан Р., Таубаева Р.С. Модифицирленген сорбенттер көмегімен ағынды суларды ауыр металл иондарынан тазалау	176
Пірімқұлова Ж.М., Қуандықова Г.Т. Шу өңірінде кең тараған Cannabis l. туысына жататын қарасораның мәдени сорттары мен жабайы экотиптерінің морфо-физиологиялық ерекшеліктерін зерттеу	179
Мырзатай Т., Тулеубаев Ж. Шырғанақтың биологиялық ерекшеліктері мен өсіру технологиясы	182

**«Студенттік ғылым-зерттеу әлемі» тақырыбындағы
XXVI студенттік ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор
Редакциялық сектор жетекшісі
Компьютерлік беттеу

А.И. Абдрасилов
М.М. Саменов
Г.Н. Дауирбекова

Баспаға 02.06.2024 ж. қол қойылды.
Пішімі 60X80 1/16. Есепті б.т. 12,5. Шартты б.т. 11,0.
Таралымы 500. Тапсырыс 862.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
«Dulaty университеті» баспасы
080000, Тараз қаласы, Сулейменов көшесі, 11